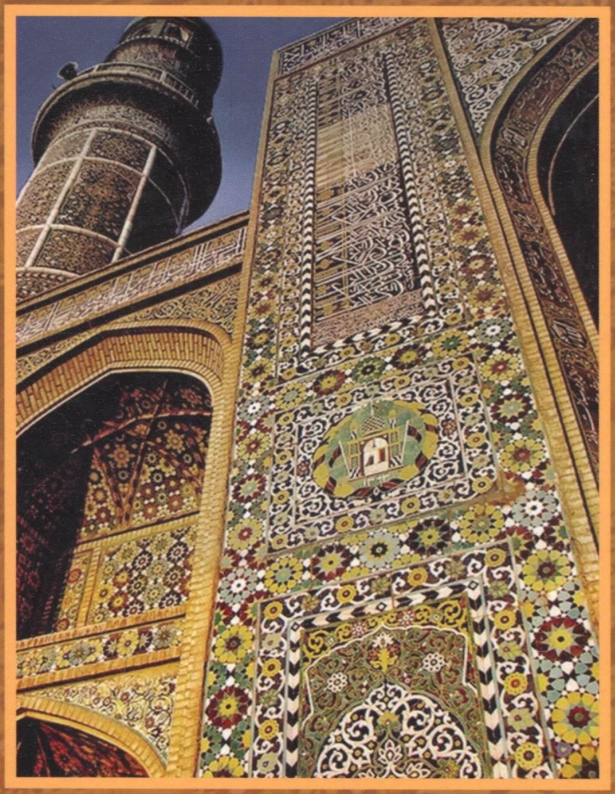
Başlangıçtan Günümüze

AFGANİSTAN TARİHİ

Töre Sivrioğlu
Ahmad Jawid Türkoğlu

KALKEDON

BAŞLANGIÇTAN GÜNÜMÜZE

AFGANİSTAN TARİHİ

Töre Sivrioğlu - Ahmad Jawid Türkoğlu

Başlangıçtan Bugüne
AFGANİSTAN TARİHİ

Töre Sivrioğlu - Ahmad Jawid Türkoğlu

Kalkedon Yayınları: 347
Tarih

Yayına Hazırlayan: Hakan Tanıttıran
Kapak Tasarım: Şahan Yatarkalkmaz
Redaksiyon: Cansu sakallı

Kalkedon Yayınları
Akşemsettin Mahallesi, Sarı Nasuh Sokak, No 49 Kat 3
Fatih - İstanbul, Sertifika No: 13931

Telefon ve Fax: 0212 512 43 56
e-mail: kalkedonyayinlari@gmail.com

Bu kitap Ceylan Matbaası'nda (Ahmet Uçar) basılmıştır
Davutpaşa Cad. Güven Sanayi Sitesi 83/ 317-318-319
Zeytinburnu - İstanbul - Sertifika No: 23352
Tel: 0212 613 10 79 Fax: 0212 613 10 79

ISBN
978-605-4979-83-7

Türkçe Birinci Basım: Mayıs 2017

Tüm hakları saklıdır.

© Kalkedon 2017

BAŞLANGIÇTAN GÜNÜMÜZE

AFGANİSTAN TARİHİ

Töre Sivrioğlu - Ahmad Jawid Türkoğlu

KALKEDON

İçindekiler

PROF. DR. INAYETULLAH SHAHRANİ TAKRİZ FARSÇA 9
PROF. DR. INAYETULLAH SHAHRANİ TAKRİZ TÜRKÇE 11
ÖNSÖZ 15
I- AFGANİSTAN, TANIMLAR VE KAVRAMLAR 21
II- AFGANİSTAN'IN PREHİSTORYASI 33
III- ERKEN TARİHİ DÖNEMLER: PERSLER VE YUNANLILARIN İDARESİNDE AFGANİSTAN 45
IV- KUŞANLAR, AKHUNLAR; TÜRKŞAHİLER VE BUDİST AFGANİSTAN 59
V- İSLÂMÎ AFGANİSTAN 79
VI- AFGANİSTAN'DA GAZNELİLER DÖNEMİ 97
VII- AFGANİSTAN'DA GURLULAR VE HARZEMLİLER 125
VIII- TİMUR DEVLETİ 143
IX- BABÜRLER DEVRİNDE AFGANİSTAN 159
X- "AFGANİSTAN PADİŞAHLIĞI" 189
XI- MODERN AFGANİSTAN'IN DOĞUŞU 215
XII- AFGANİSTAN'DA SOSYALİST DÖNEM VE SOVYET İŞGALİ 249
XIII- MÜCAHİTLER İKTİDARDA (1992-1996) 276
XIV- TALİBAN'DAN SONRA 299
KAYNAKLAR 312

"Daima kalbimizde yaşayacaksın"

BAHAR FOUNDATION
ESTB. - 2013

تقریظ

تا دل مومن حریم کبریاست

بلخ را با قونیه پیوندهاست

کتابیکه اینک بمطالعه خواننده محترم قرار دارد، توسط دانشمند گرانقدر جناب دکتر طوره سیوری اوغلو و جوان ارجمند آقای احمد جاوید تورک اوغلو، و تشویق ها، و معاونت های فرهنگی مرد افغانستان، محترم داکتر غلام سرور سخا تهیه و ترتیب گردیده است.

افغانستان یک مملکت کثیرالملیتی می باشد، اکنون چهار ملیت عمده در افغانستان از نگاه نفوس کثرت دارند: تورک ها، تاجیک ها، پشتون ها و هزاره ها و ملیت های دیگری چون بلوچ ها، نورستانی ها، اورموری ها، پشه یی ها، شغنانی ها، واخی ها، اشکاشمی ها، یاز غلامی ها، سنگلیچی ها، زیباکی ها، عرب ها و غیره همه اهل کشور افغانستان می باشند، که بد بختانه تاریخ شان روز بروز کمرنگ شده و رویه نابودی و از هویت اصلی شان عمداً دور نگهداشته شده اند. در خصوص تورک ها که هزاره ها با ایشان هم خون و هم نژاد و دارای تاریخ مشترک می باشند، نیز با همه شهریاری های که در افغانستان انجام داده اند، معلومات کافی داده نشده است.

امیر خسرو بلخی دهلوی که از جمع هزاره های لاچین بغلان می باشد، ودر هندوستان بسر برده تورک بودن خودرا چنین اظهار میدارد:

تورک هندوستانی ام، من هندویی گویم جواب

شکر مصری ندانم کز عرب گویم سخن

محمود بیک طرزی که بوقت تبعید در تورکیه بسر می برد، در زمان شاه امان الله ارتباط افغانستان را با تورکیه تحکیم و توسعه بخشید.از اینکه بدوران هیتلر می زیست، از مغکوره " جرمن برتر " و نیز حکومت تورک پسند تورکیه را دیده بود بدان سبب با شاه امان الله خان توسعه دادن پشتو را زیر پلان خود قرار دادند، ومیخواستند زبان پشتو زبان عمده و اصلی افغانستان باشد.

با آنکه شاه امان الله خود از پشتون های اصیل افغانستان و پلان توسعه پشتورا سر دست گرفت وی تعصب ملیت گرایی و تفوق طلبی نداشت، همه ملیت های افغانستان را بدیدهٔ قدر میدید. مثال زنده از آن اینست که شاه محمد ولیخان دروازی که از نسب به شاهان هشترخانیها تعلق داشت و از تاجیک شده گان دروازِ بدخشان بود، وی را در سفر اروپایی خود منحیث وکیل السلطنه افغانستان تعیین نمود. و از تورکان تورکیه که در افغانستان بخاطر تقویهٔ اسلام بر علیه روس وانگلیس می آمدند، استقبال شایان میکرد.

روزگار مردم تورک بوقت حکومت محمد نادرشاه و فرزند او محمد ظاهرشاه، هر روز و هر هفته و هرماه وسال خرابتر وبدتر شده میرفت، محمد نادر شاه شخص انگلیس مآب و در قلمرو انگلیس در هند تولد شده بود، هر آنچه که در خصوص تورک های افغانستان انگلیس ها نظر میداد، او بخوبی می پذیرفت، از جانب دیگر، از روسها که تورکستان جنوبی را تصرف کرده بودند می هراسید، و روسها نمیخواستند، از طرف تورکهای افغانستان کلمهٔ آزادی تورکستان جنوبی بلند شود، حتی مهاجرین تورک وتاجیک که از دست روسها فرار کرده به افغانستان آمده بودند، از طرف حکومت افغانستان زحمات زیاد دیدند به هزاران کشته، هزاران محبوس و هزاران دیگر به ممالک دیگر فرار کردند، در این باره بنگرید کتاب " پیغام جاودان " مرحوم محمد ابراهیم عفیفی را.

سردار محمد نعیم تمام کتب تورکی را از کتابخانه ها جمع و همه را سوزانید. محمد گل مومند، هر آنچه افتخارات، آبدات تاریخی و یادگار های تورکان در صفحات تورکستان افغانستان بود همه را نا بود کرد. کتاب هائیکه از فضلای بلخ، بدخشان، میمنه، جوزجان و قطغن بیادگار مانده بود، قلمی و مطبوع همه را قهراً در آتش انداخت. دها هزار ناقل را به ولایات تورکستان آورده، زمین ها وجایداد باشنده گان را گرفت به ناقلین داد، وملاکین وباشندگان اصلی را بیجای وبی خانمان ومزدورکار ساخت.

این ظلم وتعدی بجایی رسیدکه در راس آن محمد ظاهرشاه بود، هیچ همکاری نکرد و خاموش ماند، دعوا و عریضه های مردم را، خنثی و بدون جواب گذاشت.

در تمام افغانستان به هر اندازه که تورک ها بودند از تحصیل بزبانشان محروم شدند، محمد داوود خان بوقت صدارت خود، امرداد که تا هفت سال هیچ تورکستانی نمیتواند به مکتب حربیه شامل شود، حالانکه آن مکتب را بار اول در تاریخ افغانستان تورکها تاسیس کرده بودند.

نتیجه چنان شد که تعلیم یافتگان از مردم تورک با همه نفوس زیاد شان بسیار کم می باشند، در هرکابینه فقط یکنفر تورک اوزبیک و یکنفر هزاره، که شخصیت های بسیار جدی نمی بودند، جهت نمایش بوزارت های غیر مهم مقرر می شدند. در سفارت ها فرستاده نمی شدند و از بسی امتیازات محروم بودند.

نام تورکستان را رسماً به " صفحات شمال " تبدیل کردند. در این اواخر نگارنده این سطور هم در جلسه یونسکو و نیز بوقت تسوید قانون اساسی سعی نمودم که تورکی منحیث زبان سوم رسمی بعداز فارسی وپشتو پذیرفته شود، پذیرفته نشد. هم چنان برای بار اول موضوع فدرالیزم را در مطبوعات نشر نمودم، که در آن همه ملیت ها مساویانه حقوق داشته می باشند، به آن هم کامیاب نگردیدم. افغانستان وطن تورکها، پشتون ها، تاجیک ها، هزاره ها و ملیت های دیگر می باشد، همه برادر و برابر می باشند.

نوشتن کتاب حاضر را، نگارندهٔ این سطور به نظر اندر دیده که از نگاه تاریخ ارزش فراوان دارد بسی دانشمندانیکه در قرن اخیر در بارهٔ تاریخ افغانستان و تورکها نوشته اند، در بسیاری جاهها مبالغه ها و کتمان حقایق بمشاهده میرسد، بعضی همسایه ها یک عده علمای غربی را با از نگاه پول یا تشویق و یا راهای دیگر تحت تاثیر آورده بودند، که تاریخ شان را بحد اعلی مبالغه آمیز ساخته و سابقهٔ تورکها را با حقوق شان غامض بسازند، آقایون رنه گروسه و ریچارد فرای، بشمول آقای بارتولد و دیگران نمونه هایی می باشند، که دانشمندان و محققین تورک آنها را با نظریات شان شناخته اند.

نوشتن این کتاب پر محتوا، توسط دانشمند محترم جناب دکتر طوره سیوری اوغلو و احمد جاوید تورک اوغلو، یقیناً قدم بسیار خوب در قایم کردن روابط حسنه بین مردم افغانستان و تورکیه خواهد بود، در آرزوی موفقیت های بیشترشان.

پروفیسور دکتر عنایت الله شهرانی

بلومینگتن، انډیانا، اپریل 2017

تا دل مومن حریم کبریاست
بلخ را با قونیه پیوندهاست

Takriz

İnananların kalbi azametli tanrının gizli yeri olduğu sürece, Belh ile Konya arasındaki bağ sürecektir.

Okuyucuların mütalaasına sunulan bu kitap, çok değerli muhakkik Dr. Töre Sivrioğlu ve saygıdeğer Ahmad Jawid Türkoğlu'nun ortak çalışmalarıyla ve dostum Dr. Ghulam Sarwar Sakha'nin teşvikleriyle hazırlanmıştır.

Afganistan çok karışık etnik yapıya sahip bir ülkedir. Günümüzde dört etnik gurubun diğerlerine göre yoğun yaşadığını görüyoruz. Bunlar Türkler, Tacikler, Peştunlar ve Hazaralardır. Ayrıca sayıları az olmakla birlikte Beluçiler, Nuristaniler, Urmuriler, Peşeyiler, Şignaniler, Vakhiler, İşkaşmiler, Yazgulamiler, Sengliçiler, Zibakiler, Araplar vs. yaşamaktadırlar maalesef günümüzde çoğu kültürlerini ve hüviyetlerini kaybetmekle karşı karşıyadırlar. Birçok etnik grup kasten hüviyetlerinden uzakta tutulmuş ve kültürlerini yaşamaları çeşitli bahanelerle engellenmiş ve kendilerine her türlü zorluklar çıkartılmıştır. Özellikle de Afganistan'ın Türkçe konuşan insanları ve Hazaralar bu büyük baskı politikasının muhtabı olmuşlar ve bu kültürel asimilasyona karşı di-

renmişlerdir.

Hazara şair Emir Hüsrev Belhi Dehlevi'nin şiirinde söz ettiği gibi

تورك هندوستاني ام، من هندويي گويم جواب
شكر مصري ندانم كز عرب گويم سخن

(Hindistan Türküyüm ben Hintçe yanıtlayayım, Mısır şekerinden anlamam ki Arap'tan söz edeyim)

Geçtiğimiz yüz elli sene içinde, Afganistan Türkleri ve bazı azınlık gruplarına dönük siyasi baskı ve işkenceler giderek artmıştır. Üstelik bu baskı politikasına Avrupalı Devletler de destek vermişlerdir. Abdurrahman Han İngilizlerin yardımıyla Afganistan'da iktidara gelmişti. Afganistan Emiri olduktan sonra, Türklere ve Hazaralara karşı fazla umursamaz davrandı. Türkistan bölgesini kendi tasarrufunda veya özel mülkü olarak görürdü, özellikle Hazaralara karşı çok büyük zulümler ve katliamlarda bulundu. Abdurrahman Han'ın yakın danışmanı olan İngiliz Dr. John Gerry'nin önerisi ile Herat'tan Badahşan'a kadar olan bölgelere Güneyli Peştun kabileleri yerleştirdi. Bu bölgeler çok eskilerden beri, Türklerin, Taciklerin ve Peştun olmayan grupların meskeni idi. böylelikle Emir Abdurrahman Peştun olmayan bölgelere zorla Peştunları yerleştiren ilk kişi oldu. Ülkenin ismini de İngilizlerin direktifiyle "Afganistan" koymuştur, oysa ki babası Muhammed Afzal Han kendisini Horasanın Emiri olarak görüyordu.

Mahmud Tarzi gibi aydın bir kişilik bile, Üstelik sürgün dönemini Türkiye'de geçirmesine ve Türklere yakınlık duymasına rağmen Hitler'in döneminde yaşadığı için Almanların "Üstün Irk" teorisinden etkilenmekten kurtulamamıştı. Afganistan'ın tanınmış ve köklü Peştun ailelerinden olan Emanullah Han ise Peştunca'yı geliştirme planına sıcak bakmasına rağmen aslında Afganistan'da yaşayan tüm etnik gruplara aynı önemi verirdi, etnik gruplar arasında nifak, ayrımcılık gibi bir niyeti de söz konusu değildi. Örneğin Avrupa seyahatleri esnasında Badehşan'ın Dervaz Taciklerinden olan Muhammed Veli Han Dervazi'yi kendi yerine saltanat vekili olarak tayin etmişti. Aynı zamanda Rus ve İngiliz işgalcilere karşı Türkiye'den Afganistan'a gelen Türkleri de sıcak karşılamıştı.

Türk halkının yaşamı Nadir Şah ve oğlu Zahir Şah hükümeti döneminde her geçen gün, her geçen hafta, her geçen ay ve her geçen yıl da-

ha da kötüye gitti. İngiliz yanlısı Muhammed Nadir Şah İngilizlerin yönetiminde olan Hindistan'da dünyaya gelmişti. İngilizler tarafından gelen her tavsiyeyi hiç tereddüt etmeden hemen kabul ederdi, diğer tarafta Türkistan'ı ele geçiren Ruslardan çekiniyordu çünkü Ruslar; Afganistan Türklerinin ağzından özgür bir şekilde bağımsız güney Türkistan kelimesinin yükselmesini istemiyorlardı. Şöyle ki Rus işgalinden kaçıp Afganistan'a gelen göçmen Türkler ve Tacikler Afganistan hükümeti tarafından çok zor durumda bırakılmışlardı.

Zadir Şah'ın içişleri bakanı olan Muhammed Gul Mumand (1885-1964) da Türklerle ilgili tarihi eserleri, Türkleri onurlandıran her türlü yazılan çizilen her ne varsa hepsini yok etmiş, sayısız Türkçe el yazma eseri yakmıştı. Peştunlaştırma siyaseti uyarınca on binlerce Peştun göçmeni Qatagan bölgesine getirerek yerlilerin mal varlıklarını ve topraklarını ellerinden zorla alıp Peştun göçmenlere vermişti. Yerlileri ise bir köle misali çalıştırmış veya evsiz ve yurtsuz bırakmıştı. Bu yolsuzluk ve zulmün arkasında Zahir Şah vardı ve olup biten her şeyi öylece izledi ve hiçbir şey yapmadı. Halk tarafından gelen dava ve dilekçeler yanıtsız bırakıldı ve yok edildi.

Afganistan'da Türkler Kendi dillerinde eğitim görmekten mahrum bırakıldılar, Muhammed Davud Han'ın başkanlığı döneminde, Türklerin yedi yıl boyunca harp okullarına alınması yasaklamıştı oysaki Afganistan tarihinde harp okulları ilk defa Türkler tarafından kurulmuştu.

Sonuçta eğitimli ve bilgi sahibi olan Türkler haklarından mahrum bırakılmışlardı, Devlet kabinesinde saray yanlısı basiretsiz kişilerden en fazla bir Türk veya bir Hazara temsilen vardı. Aynı şekilde kamu kurumlarında, yüksek makamlarda, dış temsilciliklerde neredeyse hiç yok diyecek kadar azdılar. Kamu kurumlarında olanlarda sıradan bir memur gibi fazla söz söyleme hakkına sahip değillerdi.

Türkistan ismini resmen "Kuzey Bölgesi" olarak değiştirdiler. Bu sözleri yazan biri olarak, son zamanlarda UNESCO toplantılarında ve Anayasa hazırlanma sırasında Türkçenin, Peştuca ve Farsçadan sonra Afganistan'ın 3. resmi dili olarak kabul görmesi için çok çabaladım ama ne yazık ki kabul görmedi. Aynı zamanda ilk defa federalizm konusunu basın yoluyla gündeme getirdim ve bu sistemde tüm halklar eşit hak ve hukuka sahip olurlardı, ona da başarılı olamadım.

Ancak herşeye karşın şuna inancım devam etmektedir ki; Afganistan, Türklerin, Peştunların, Taciklerin, Hazaraların ve diğer tüm halkarın

yurdudur. Herkes kardeş ve eşittir. Bu böyle kabul edilmelidir.

Tarihi açıdan değerli olan bu kitabı yazan dostlarımı takdirle karşılıyorum. Afganistan'la ilgili ve özellikle Afganistan Türklerini ilgilendiren konulardan yazılan kitapların çoğu mübalağa ve gerçeklikten uzaktadır. Bazı komşu ülkelerin yazarları garezli bir şekilde hakikatten uzak ve objektif olmayan biçimlerde kitap ve makaleler yazmışlardır ve Batılı yazarlara da kaynaklık yaparak bölgenin gerçek tarihini saptırmışlar ve farklı yönlere çekmişlerdir. Komşu ülken yazarlarının etkisi altına kalarak kitap yazan önemli batılı yazarlardan Rana Grusna, Richard Fray ve Bartold gibi tarihçiler özellikle bölge ile ilgili gerçeklerin farkına varmamışlardır.

"Afganistan Tarihi" kitabını yazan değerli muhakkik Dr. Töre Sivrioğlu ve Ahmad Jawid Türkoğlu, Afganistan adına ve Türkler adına çok önemli bir iş yaptıklarını farkındayım ve kendilerini kutluyorum, umarım bu kitap Afganistan ve Türkiye halklarının arasındaki dostluğu daha da pekiştirir. Başarılarınızın devam etmesi umuduyla,

Prof. Dr. İnayetullah SHAHRANİ
Indiana/ABD Nisan 2017

Önsöz

Bugünkü Afganistan, Türkistan, Hindistan Alt Kıtası ve İran gibi kültürel farklılıklar barındıran üç önemli bölgenin coğrafi olarak kesiştiği bir alanda yer almaktadır. Bu topraklar geçmişte birçok millet, medeniyet ve orduların uğrakyeri ya da hâkimiyet alanı olmuştur. Bu çerçevede bakıldığında; Afganistan toprakları Dara'dan Makedonyalı İskender'e, Araplardan Moğollara, İngilizlerden Sovyetlere ve en son ABD ile müttefikleri tarafından işgale uğramıştır. Afganistan'ı, ekonomik ve kültürel köprü ya da çok eski devirlerden beri kuzeyden Hindistan'a yönelik askeri seferlerde uğrak noktası olarak farklı işlevler üstlendiğini görebiliyoruz. Afganistan safahatı, bazı dönemlerde tarihin aydınlık çağlarını yaşarken, bazı dönemler de ise tarihin en karanlık ve acımasız yüzünü temsil etmektedir. Baktarian döneminde Afganistan, Yunan Medeniyetinin bir parçasıyken, sanat ve kültürde günümüz Afganistan'ından daha önde olduğu bıraktıkları eserler ve arkeolojik kalıntılarla malumumuzdur. Kuşanlar, Eftalitler ve Türkşahiler döneminde Afganistan, Budizm geleneğinin ve sanatının en üst noktasını teşkil etmektedir. 2001'de Taliban tarafından patlatılan Bamyan Budhaları bu dönemin eseridir. Gazneliler ve Gurlular Afganistan'ında, İslam dininin, öğretilerinin ve sanatının en iyi temsil edildiği dönem olarak bilinmekte-

dir. Ayrıca günümüz Afganistan'ın, Pakistan'ın ve Hindistan'ın içlerine kadar İslam dinini yayılmasını sağlamışlardır. Timurlu sülalesinde Afganistan, tarihinin en parlak dönemini yaşamıştır, bilimden sanata, edebiyattan astronomiye, kurumsallaşmadan teşkilatlanmaya kadar birçok alanda Asya'nın en iyisi olmuşlardır.16. Yüzyıl Timurlu Rönesans'ı veya Şark Rönesans'ı adıyla anılan dönemin merkezi Semerkand'ın yanı sıra Afganistan'daki Herat ve Belh gibi önemli şehirler olmuştur. Babürlüler döneminde Afganistan ve bölge, bilim, sanat, kültür ve hoşgörü açısından çağdaşı olan diğer Müslüman devletlerin en iyisiydi. Babür'ün torunu olan Ekber Şah dönemi, Babür Devleti'nin her açıdan en güçlü dönemidir. 18. Yüzyılın ortalarında Nadir Afşar'ın ölümünü fırsat bilen Ahmed Şah Durrani Afgan kabilelerini bir araya toplamasıyla kendi devletini kurmuştur, Afgan aşiretlerince yönetilen Devlet, karanlık bir dönemi simgelemektedir. 19. yüzyılda ise Afganistan'ın tampon bölge olma özelliği ön plana çıkmıştır. İngiltere ve Rusya arasında devam eden siyasi ve ekonomik mücadelede, diğer bir adıyla "Büyük Oyun" sürecinde başlayan bu özellik uzun yıllar devam etmiştir. Bu dönemde bilim ve sanatta gerileme vardır, neredeyse bu yönde bir çaba yok denecek kadar kötü bir dönemdir. 20. Yüzyılın başlarında, Mustafa Kemal Atatürk'ün arkadaşı olan Emanullah Han ve Jön Türklerden etkilenen kayınpederi Serdar Mahmut Tarzi önderliğinde Afganistan'da aydınlanma çabalarını görmekteyiz. Ancak Habibullah Kalakani önderliğindeki mollalar ve yandaşları, eğitim, matbuat, sağlık, ulaşım, kadın hakları ve kurumsallaşmaların dine aykırı olduğunu iddia ederek ayaklanma başlatmışlardır, Emanullah Han ve ekibi Afganistan'ı terk etmek zorunda kalmış ve böylelikle aydınlanma çabaları başarısız olmuştur. Afganistan, Nadir Şah ve oğlu Zahir Şah tarafından 44 yıl yönetildikten sonra kuzeni Muhammed Davut Han'ın sessiz darbesiyle 1973'te monarşiye son verilmiş, Cumhuriyet ilan edilmiştir. Cumhuriyet döneminde sağ-sol çatışmaları üniversitelerde devam ederken Davut Han bu grupların üzerindeki baskıyı artırmıştır. 1978'da Demokratik Halk Partisi'nin subay üyeleri tarafından (kimileri için devrim) darbe gerçekleştirilmiş ve sosyalist bir devlet yapısı benimsenmiştir. Sosyalist dönem, bazı yanlışlara ve eksikliklere rağmen başlangıçta Afganistan'da eğitim, sağlık, ulaşım, iletişim, sanayi, ziraat ve altyapının gelişimi açısından ülke tarihinde en ileri seviyeye çıktığı bir dönemdi. Bu dönemde, sanattan spora, müzikten sinemaya, tiyatrodan dansa, kadın haklarından, azınlıkların ana dillerinde

ilk ve orta öğretimde eğitim, yayın haklarına kadar önemli gelişmeler ve atılımlar yaşanmıştı. 1979 SSCB işgali ile birlikte, ABD'nin tepkisi ve desteklemiş olduğu mücahit grupların çatışmaları neticesinde 1992 yılına geldiğimizde Afganistan için tarihin en karanlık ve kanlı dönemine girmiş olduk. 2001 yılında ABD kendi yaratığı Taliban'ı yıkmak bahanesiyle Afganistan'ı işgal etti. Afganistan, içerisinde bulunduğu bölgede coğrafi açıdan kilit ülke olma özelliğindedir. Bu nedenle jeopolitik olarak hep önemli bir statüye sahip olmuştur.

Bilindiği üzere Türkiye'de Afganistan'ın tarihsel evrelerinin tamamını anlatan hiçbir kitap bulunmamaktadır. Mevcut kitapların her biri belirli bir zaman periyoduna, genellikle Sovyet ve Amerikan işgalleri ve az bir kısmı da Mustafa Kemal Atatürk-Emanullah Han ilişkilerinin yoğun olduğu yıllara odaklanmıştır. Bu çalışma ise son asırlara daha fazla önem verilmesine rağmen, tarih öncesi çağlardan günümüze kadar uzanmasıyla farklılık arz etmektedir. Afganistan'ın zengin tarihini tanıtmaktadır. Türkiye'de yayınlanan eserlerin büyük kısmı Soğuk Savaş dönemin zihin yapısıyla hazırlanmış ve "Mücahit" grupların politik önderleri peşinen yüceltilmiş; buna karşın kendilerini "mücahit" olarak tanıtan liderlerin ülkelerine ne kadar zarar verdikleri es geçilmiştir. Türkiye'de yayınlanan eserlerin birçoğunda "mücahit" gruplar övülürken, bu hareketlerin Afganistan'daki Türk varlığına verdikleri zarara da değinilmemiştir. Bu çalışmada Afganistan'ın kadim ancak, hakları sürekli tırpanlanmış Türk topluluklarının tarihine ayrı bir önem verilmiş ve belki de ilk kez bu ülkedeki Türk varlığının da tarihi en eski çağlardan günümüze uzanacak şekilde bir bütün olarak derlenmiştir. Bu bağlamda konular ele alınırken Afganistan'ın modernleşme çabasına ve kadın hakları vb. mücadelelerin geçmişi gibi konulara özel önem verilmiştir.

Bu çalışmadan dolayı, Bandırma On Yedi Eylül Üniversitesi İ.İ.B Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü öğretim görevlisi saygıdeğer dostum Dr. Töre Sivrioğlu ve Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü'nde ortadoğu ekonomi politiği üzerine yüksek lisans yapmakta olan değerli hemşehrim Ahmad Jawid Türkoğlu'na teşekkür eder ve çalışmalarının devamını beklerim.

Bahar Vakfı Yönetim Kurulu olarak, Babürnamenin devamı niteliğinde olan Gülbeden Begum'un kaleme aldığı ve Prof. Dr. Enayetullah Şahrani tarafından çevirisi yapılan Humayunname'nin sponsorluğundan sonra "Başlangıçtan Günümüze Afganistan Tarihi" adlı eserin sponsor-

luğunun yapmaktan mutluluk duyuyoruz.

Bahar Vakfı, 2013 yılında (Reptured Berry Aneurysm) hastalığından hayatını kaybeden 23 yaşındaki Hukuk Fakültesi son sınıf öğrencisi kızım Bahar'ın adını yaşatmak için kurulmuştur. Bahar Vakfı 2013'ten beri Afganistan'da faaliyet göstermektedir. Afganistan'da birçok okulu, bilgisayarından kütüphanesine kadar yenilemiş ve yeni projelerle eğitime desteğini devam ettirmektedir. Vakfımız, birçok ihtiyaç sahibi çocuğun okul masrafları konaklama ve yemek masraflarını karşılamaktadır. Ayrıca okuma yazması ve mesleği olmayan kadınlara okuma yazma kursları ve meslek kursları açıp ücretsiz hizmet etmektedir. Amacımız Afganistan'ın kültür, sanat, eğitim ve insanına hizmet etmektir.

Dr. Ghulam Sarwar Sakha
Bahar Vakfı Kurucu Başkanı

Kısaltmalar

AMNH: American Museum of Natural History
BIAS: British Institute of Afghan Studies
DAFA: Délégation Archéologique Française en Afghanistan
DİA; Diyânet İslâm Ansiklopedisi
DGBİT: Doğuştan Günümüze İslâm Tarihi
EI: Encyclopedia Iran
HCCA: History of Civilizations of Central Asia
ICOMOS: International Council on Monuments and Sites
IsMEO: Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente
SPACH: Society for the Preservation of Afghanistan's Cultural Heritage

I

AFGANİSTAN, TANIMLAR VE KAVRAMLAR

1. Afgan Adı

Afgan ismine tarihte ilk kez *Avagana* veya *Abgân* şekliyle MS 3-6. Asırlara ait Hint-İran kaynaklarında rastlanmaktadır. 630-644 yılları arasında Afganistan'ı dolaşan Çinli Budist gezgin Xuangzang seyahatnamesinde ve meşhur İranlı Şair Firdevsî'nin Şahname'sinde de *Awgaan*lardan bahsedilmektedir.[1] Bu klasik eserlerde anılan *Abgân* veya *Awgaan*ların, bir halk mı yoksa Paşver-Kandahar bölgesinde yaşayan dağlı kabileleri tanımlayan sosyolojik bir terim mi olduğu bilinmemektedir. Bazı bilim insanlarına göre Ortaçağ'da "Afgan" olarak telaffuz edilmeye başlanan bu terimle, eskiden Hindistan'ın kuzeyinde, Herodotos'un Paktia olarak andığı ülkede[2], yaşamakta olan *Pakhtun/Patan* (veya *Peştun*) halkı kastedilmektedir. Bu teorinin doğruluğu ve yanlışlığından bağımsız olarak, Ortaçağ ve sonrasında *Peştun* ve *Afgan*'ın aynı anlama gelen terimlere dö-

---

1) Sâsâni Şahı Şâpûr I'in (MS 240-270) yazıtlarında *Abgân*lardan bahseder." MS 6. Asırda yaşamış Hintli astronom Varâha Mihir'ın eserlerinde de *Avagana* halkına rastlanmaktadır. Abdul Hai Habibi, *Afghan and Afghanistan*, VOL. XXII No.2, Summer 1348 (1969) Ch. M. Kieffer, "Afghan", *Encylopaedia Iranica*, Vol. I, Fasc. 5, p. 481.

2) Peştun (veya Pakhtun) terimine ise ilk kez Herodot tarihinde rastlanılmaktadır. (Herodotos, III, 102, *The History of Herodotus*, Parallel English/Greek, tr. G. C. Macaulay, Macmillan, London, 1890) Hint kutsal metni Rig Veda'da da *Paktun* adıyla bir kabile anılmaktadır.

nüştüğü görülmektedir. Ortaçağ'da Peştunlar arasına karışan ve onların dillerini benimseyen farklı topluluklara da (örneğin Türk kökenli Halaç/Galcay/Gılzay aşiretleri gibi) "Afgan" denilmeye başlanmıştır.

20. Asra gelindiğinde Afgan teriminin, sadece Peştunları nitelemesi Afganistan liderlerini rahatsız etmeye başlamış ve Onlar bu terimi Afganistan'da yaşayan, Peştun olmayan tüm etnik gruplar (Tâcik, Özbek, Türkmen, Hazara vb) için birleştirici bir unsur olarak yeniden yorumlamayı tercih etmişlerdir. Nitekim 1977 Anayasası, tam da bu amaçla Afganistan sınırları içinde yaşayan tüm vatandaşları "Afgan" olarak tanımlamasıyla "Afgan", ülkedeki tüm etnik ve dini grupları kapsayan siyasi-hukuki bir terim hüviyeti kazanmıştır. Günümüzde de Afganistan'da yaşayan Türk ve Tâcik kökenliler "Afgan" terimini sadece siyasi bir üst kimlik olarak kabullenmektedirler. Bazı radikal milliyetçi Peştunlar ise tam da bu nedenle, etnik aidiyeti değil; vatandaşlık bağını ön plana çıkaran "Afgan" teriminden "soğumuş" ve kozmopolit bir anlam kazanmış olan Afgan terimini terk ederek sadece Peştun kimliğine sahip çıkmışlardır. Bu kesimler kendilerini Afgan kimliği altında birlikte yaşadıkları Türk, Hazara ve Tâcik topluluklar yerine Pakistan'daki Peştunlarla bir ve aynı ulus olarak görmekte ve gelecekte onlarla kuracakları *Büyük Peştunistan*'ın hâyâlini kurmaktadırlar.[3]

2. Afganistan Adı

Afgan terimi gibi *Afganistan* da uzun bir dönem boyunca anlamı ve sınırları sürekli olarak değişen bir terimdir. 15-16. Asırlarda yani Babürler devrinde Kandahar-Peşaver arasındaki dağlık bölgeye, siyasi olmasa da sosyo-demografik anlamda "Afganistan" denildiği olmuştur. Ancak bu tanım günümüz Afganistan'ın çok küçük bir kısmı için kullanılan bir tanımlamaydı ve Afganistan coğrafyası o çağlarda *Belh, Kunduz, Toharistan, Badahşan, Zabilistan, Kâbilistan, Bâmîyan, Sistan* gibi isimlerle anılan küçük-orta ölçekli ülkelere ayrılmış durumdaydı. Elbette bu isimlendirmelerin işaret ettiği bölgelerin sınırları da zaman göre değişebilmekteydi. Birçoğu da günümüz Afganistan hudutlarının da dışına taşmaktaydı. Günümüzde Afganistan sınırlarına dâhil olan bazı bölgeler ise geçmişte

3) Eski bir rüya olan Büyük Peştunistan düşüncesinin analizi için bkz: Tribal Analyses Center, May 2012, http://www.tribalanalysiscenter.com/

farklı coğrafyaların parçaları olarak addedilmekteydi. Örneğin Herat bölgesi İran'ın -daha doğrusu Horasan'ın-, Belh çevresi ise Türkistan'ın (Özbek Hanlığının)bir uzantısı olarak kabul edilmekteydi.

18. Asır ortalarında Peştun/Afgan Durranî sülalesinin fetihleriyle bu bölgeler, hatta günümüz Pakistan'ının önemli bir bölümü de artık Afganistan bir parçası olarak kabul edildiler. 1893'te imzalanan *Durand Hattı*'yla ise modern Afganistan'ın sınırları kesin olarak belirlenmiş oldu. Başka bir deyişle modern Afganistan'ın sınırları belirlenirken herhangi bir etnik ve kültürel bütünlük değil, dönenim siyasal dengeleri etkili oldu. Bu durum basit formüle dayanan eski bir atasözünü hatırlatmaktaydı: "Afganistan, Kâbil padişahının yönettiği topraklardır."[4]

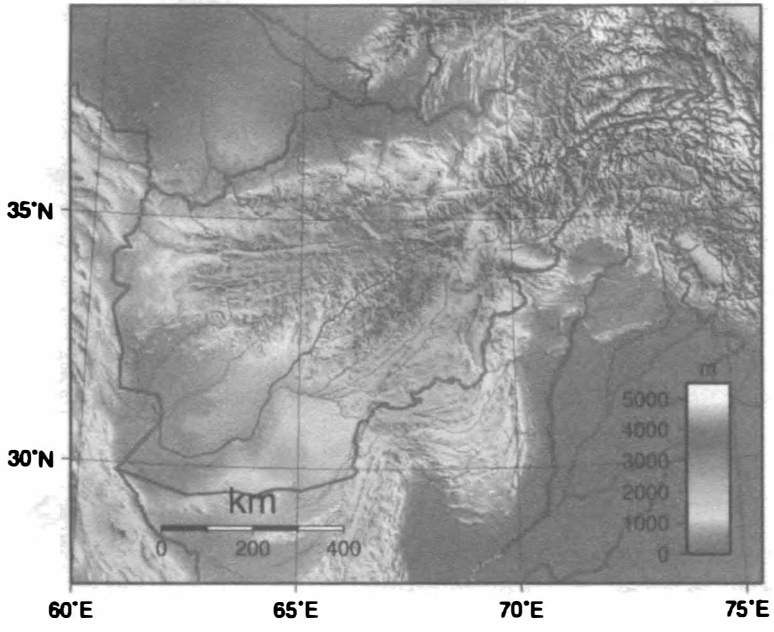
3. Coğrafya ve Demografik Yapı

Afganistan 650.000 km²lik yüz ölçümüyle aşağı yukarı Fransa büyüklüğünde bir ülkedir. Kuzeyde eski Sovyet cumhuriyetleri olan Türkmenistan, Özbekistan ve Tâcikistan'la doğuda ise çok kısa bir sınırla Çin Halk Cumhuriyeti ile komşudur. Afganistan'ın modern sınırları çizilmesine müdahale eden 19. Asır güçleri Afganistan'a Çin'e uzanan ince bir sınır çizgisi (Vahan Koridoru) ekleyerek, Çarlık Rusya'sı ile Britanya Hindistan'ının sınırdaş olmamasını sağlamışlardır. Güneyde Afganistan'ın en uzun sınırının olduğu komşusu Pakistan yer almaktadır. Pakistan'ın Afganistan'a komşu olan eyaletleri daha öncede söz edildiği üzere 1893'e kadar Afganistan'ın parçası olan topraklardır ve bazı Afganların gözünde de hâlen öyle olmaya devam etmektedirler. Batıda yine uzun bir sınır komşusu olan İran yer almaktadır. Coğrafî konum olarak Afganistan aslında bir Orta Asya ülkesidir; ancak yaşadığı sosyo-politik tarih nedeniyle Ortadoğu sorunlarından öyle büyük ölçüde etkilenmiştir ki birçok stratejistin gözünde Ortadoğu'nun parçası gibi algılanmaktadır.

Afganistan, engebeli, dağlık ve ortalama yüksekliğin oldukça fazla olduğu bir ülkedir. Zirve noktasında (Nowşak Tepesi) 7.500 metreye ulaşan Hindukuş-Himalaya Sistemi'nin bir parçası olan Pamir Dağları ülkeyi kuzey-güney olarak ikiye böler. Hindukuş Dağları'nın güney ve batısı düzlük olmasına rağmen tarım yapmaya elverişli olmayan çölleşme eğilimindeki çorak platolarla kaplıdır ve burası ülkenin nüfus yoğunluğunun en düşük olduğu alanlarını temsil eder. Öte yandan Güney-Batı

---

4) Olivier Roy, *Afganistan'da Direniş ve İslâm*, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1989, s.38

Afganistan fiziki haritası

kısmında ulaşım kolaydır ve Herat'tan bir kavis şeklinde uzanan yolla Kandahar'a ve Kâbil'e ulaşım rahatlıkla sağlanabilmektedir. Merkezdeki dağlık bölgelerde ise ulaşım imkânları zordur. Coğrafî şartlar, merkez dağlık bölge halkını bağımsızlıklarına düşkün ve dış dünyaya kapalı bir yaşam biçimine alıştırmıştır. Burası ayrıca tarih boyunca merkezkaç güçlerin ve çeşitli dini grupların sığınma mekânları olarak da kullanılmıştır. Merkez bölgeden bazı geçitler sayesinde kuzey ve güney yönünde ulaşım sağlanabilmektedir. Bunların en ünlüsü Kâbil'i Peşaver'e bağlayan Hayber Geçidi'dir. İskender'den bu yana Hindistan'a ulaşmak isteyen ordular Kandahar-Quetta yolu daha kısa olmasına rağmen Rigestan Çölü'nden geçmek istemedikleri için kuzeydeki Hayber Geçidi'ni kullanmayı tercih etmişlerdir. Özetle dağlık bölgedeki geçitler Afganistan'da tarih boyunca işgalci güçlerin en önem verdikleri stratejik noktalar olmuştur. Hayber Geçidi'ne "Hindistan'ın kapısı" denmesi boşuna değildir.

Hindukuş Dağları'nın kuzeyi ortalama yüksekliğin 200 metreye kadar düştüğü verimli ovalarla kaplıdır ve Ceyhun Nehri'nin (Amu Derya) varlığı sayesinde rahatça tarım yapılabilmektedir. Zaten topraklarının

sadece % 10'u tarına elverişli olan Afganistan'ın en verimli arazilerinin %60'i bu bölgede yer almaktadır. Bu nedenle tarihsel olarak Afganistan'daki hâkimiyet mücadelelerinin ekseriyeti bu bölge için verilmiştir. Özellikle 19. Asırda İndus Nehri çevresindeki verimli topraklarını İngilizlere bırakmak zorunda kalan Afganlar için kuzey bölgesi hayati önem kazanmıştır. Güneyin aksine kuzeyin dış dünya ile bağlantı kurması coğrafik nedenlerle daha kolay olmuş ve Eskiden Güney Türkista da denilen Kuzey Afganistan'daki yerleşik halklar ile Orta Asya halkları arasında temas hiç kesilmemiştir.

Afganistan'ın nüfusu 2010 verileri ile 30 milyonu aşmıştır. Nüfus artış hızı yüksek, yaş ortalaması düşüktür. Kadın başına çocuk sayısı ortalaması 7'dir ver ülkenin neredeyse yarısı 15 yaşından küçüktür. Afganistan bebek ölüm oranlarında (1.000 bebekte 160) komşularının hepsinden kötü bir durumdadır ve ortalama ömür son yıllarda yükselmeye başlamışsa da hâlen komşu ülkelerin ortalamasının altındadır. Ülkede nesiller süren savaşlar, iç çatışmalar ve radikal hareketlerin tahribatı sonucu sıfırlanma aşamasına gelmiş olan temel altyapı, düzelme eğiliminde olsa bile eğitim, sağlık hizmetlerine dayalı sorunlar bugün de etkili olmaya devam etmektedir. Son yıllarda yüz binlerce mayın temizlenmesine rağmen hâlen yeraltına gömülü binlerce mayın olduğu tahmin edilmektedir ve her sene bu mayınlar yüzünden onlarca insan ölmeye ve sakat kalmaya devam etmektedir. Afganistan dünya üzerinde en çok sakat insanın yaşadığı ülkedir.

4. Etnik Yapı

Afganistan, 20 den fazla dil ve birçok farklı inancın bir arada bulunduğu etnik olarak olağanüstü zengin bir coğrafyadır. Ancak nüfusun etnik dağılımını hesaplamak oldukça zordur. Zira sağlıklı istatistikler olmadığı gibi, savaşlar sırasında yaşanan iç ve dış göçlerle etnik dağılım sürekli olarak değişip durmuştur.[5] Ayrıca Afganistan'da her grup kendini olduğundan kalabalık, karşı tarafı ise küçük göstermeye çalışmaktadır. Bu nedenle hemen her kaynakta Afganistan'daki etnik dağılım oranları birbirinden farklı olarak verilmektedir. Bazı durumlarda ise kültürel geçişler nedeniyle aynı aile bireyleri farklı etnik gruplara dâhil olabilmektedirler. Bazı şahıslar da, kendilerini farklı bir etnik aidiyete aitmiş gibi

5) Devlet Abadi, *Şinasname-yi Afganistan*, Tahran 2011, s.25

gösterebilmektedirler. Afganistan'da birçok kişinin kendini konuştuğu dilden farklı bir etnik gruba ait hissetmesi de yaygın bir durumdur.

Afganistan halkının (2008) tahminen %40-42'si (12 milyon kadar) Peştunlardan oluşmaktadır.[6] Daha eski bazı kaynaklar örneğin Vartan Gregoryan'ın 1972'de yayınlanan *Zuhur-u Afghanistan-ı Nevin* (Modern Afganistan'ın Doğuşu) adlı çalışmada Peştunların oranı %50-55 oranında verilmiştir.[7] Bu farklılıklar Peştunların oranını yüksek göstermeye çalışan istatistiklerin sonucu olabileceği gibi, 1979 sonrası yaşanan göçlerle Peştun nüfusunun görece azalmasından da kaynaklanmış olabilir. Salt çoğunluğu temsil etmeseler de Afganistan'ın en büyük etnik topluluğu olan Peştunların kökenleri hakkında çok farklı teoriler vardır. Ortaçağ yazarları Peştunların İsraillilerin kayıp on kabilesinden geldiklerini iddia etmişlerdir. Peştun kabilelerinin sözlü gelenekleri de kendilerini Musa Peygamber soyundan kabul eden bazı rivayetler içermektedir. Bu görüş, Afganistan emirlerinden Şir Ali Han'ın (1863-1878) vasiyetinde bile yer almıştır.[8] Bazı Peştun kabileleri ise Afganistan'ı fetheden ilk İslâm ordularında yer alan Sahabelerin yani Arapların soyundan geldiklerine inanırlar. Bu teoriler tamamıyla temelsiz olmamakla birlikte (tarih boyunca Yahudi[9] veya Arap kökenli kabilelerin Afganistan'a yerleştiği bilinen bir olgudur), Peştuncanın bir Hint-İran dili olması, Peştunların tamamının Arap/İbranî soyundan olduğu tezini şüphe altında bırakmaktadır. Ortaçağ'da birçok kavim saygınlık kazanmak için kendilerini çeşitli Peygamberlerin soylarına bağladıkları bilinmektedir. Ermeni, Gürcü aristokrasisi hatta Safevi Türkmenleri de benzer şekilde Yahudi Peygamberlerin soyundan geldiklerini iddia etmişlerdir. Bu nedenle bu türden iddialara belirli bir şüpheyle yaklaşmak gereklidir.

Modern çağlarda Peştun aydınları arasında Musevî-Arap atalar teorisi

---

6) Wiebke Larner-Erin Foster, *Afghan Etnic Groups, A Brief Investigation,Civil-Military Fusion Centre*, August,2011, s.1, Dan Sheets, How do the Three Major Ethnic Groups in Afghanistan Perceive the Conflict led by the U.S. and NATO, Their Future in Afghanistan, and Their Courses of Action? Dr. Jonathan Lockwood, 21 November 2010, s.15

7) Vartan Gregoryan, *Zuhur-u Afghanistan-ı Nevin*, Tahran 1388 , s.43

8) "Ma aslen ez ehl-i İsrail mibaşim". İ. Shahrani, *Tarihçe-yi Akvam der Afghanistan*, Kabil 2009, s.21

9) Afganistan'da Ortaçağ boyunca Yahudiler yaşamaktaydı. İsrail kurulduktan sonra Yahudilerin çoğu Afganistan'dan göç ettiler. Taliban iktidara geldiğinde (1996) Kâbil'de beş Yahudi ailesi vardı. 2002'de sadece iki yetişkin Yahudi bireyi kalmıştı. Steven Otfinoski, *Afghanistan*, Library of Congress Cataloging-in-Publication Data, USA,2003, 58-59

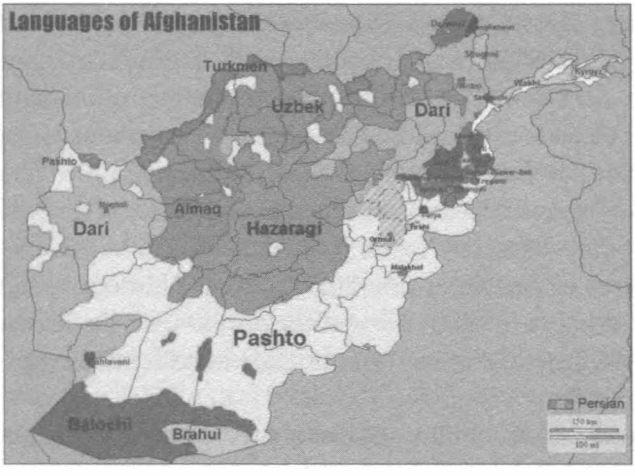
yerine Aryan (Hint-Âri) atalar teorisi daha fazla taraftar bulmuştur.[10] Hatta 1970'lerin Afganistan'ında ülkenin ilk havayolları şirketine *Ariana Airlines* adı verilmesi, Aryan Kartalı'nın devletin bayrağında da yer alması gibi örneklere bakıldığında Aryancı teorininin ne kadar etkili olduğu görülebilmektedir. Gerçekte ise Peştun kimliğinin, farklı kökenlerden gelen toplulukların birbiri içinde erimesi ile oluşmuş kozmopolit özellikler taşıdığını söylemek gerekir. Mesela daha öncede belirtildiği üzere Ortaçağ tarihçilerinin Türk kökenli olduklarını aktardıkları, bugünde Türkçeye has bazı dilsel nitelikleri korumaya devam eden Halaç (Galcay/Gılzay) aşiretleri[11] günümüzde kendilerini Peştun olarak tanımlamaktadırlar.

Peştunların büyük bölümü Sünnî-Hanefi mezhebine bağlıyken; çok az bir kısmı ise Şiî'dir. Aşiret kültürünün canlı olduğu Peştun sosyal yaşamında İslâm dini akideleri ile Peştun töresi (*Peştunvali/Peştunhay*) karışımı bir kurallar silsilesi hâkimdir. Ancak geleneksel kabile aidiyeti, ulus (Peştunluk) vatandaşlık (Afganlık) kimliklerinden baskın olduğu gibi, kimi durumlarda dinî (Müslümanlık) kimliğinin bile önüne geçebilmektedir. Daha doğrusu tarih boyunca -son dönemlerde siyasal İslâm'ın ve Vahhabi/Selefi akidelerinin yaygınlaşmasına kadar- Peştun töresi, yaşam tarzını belirleyen temel olgu olmuş ve Peştun aşiretleri arasındaki hiyerarşiyi güvence altına almıştır. Örneğin Afganistan'ın güneyinde Kandahar çevresinde yaşayan Abdalî/Durranîler kendilerini ülkenin kuzey batısında Herat'ta yaşayan Türk/Kalaç kökenli Galjay/Gılzay Peştunlarından üstün görmektedirler.

Peştunlar tarihsel olarak Afganistan'ın, eğitim, sağlık hizmetlerinin ve alt yapının en zayıf olduğu güney-doğu bölgelerinde yoğunlaşmışlardır. Kırsal bölgelerde genellikle tarım, hayvancılık, sınır ticareti, (geçmişte kervancılık günümüzde ise transit kamyon ticareti, kaçakçılık) ile geçinmektedirler. Pakistan'da Afganistan'dakinden daha fazla Peştun yaşaması nedeniyle (30 milyona yakın) Afganistan-Pakistan sınırının her iki yakasında canlı bir iletişim ve takas hareketi vardır. Peştun dilinin zengin bir yazılı birikimi olduğu söylenemez, daha ziyâde sözlü edebiyata sahiptirler. Zaten bu nedenle Peştun okuryazarları eğitim ve kül-

10) Afganistan'ın 35.000 senelik Aryan yurdu olduğunu iddia eden bir çalışma için bkz. Hamid Wahed Alikuzai, *A Concise History of Afghanistan in 25 Volumes*,Vol.I, Trafford Publishing, USA, 2013

11) İ. Shahrani, *Tarihçe-yi Akvam der Afghanistan*, Kabil, 2009, s.16

Afganistan'da dillere göre etnik dağılım

tür dili olarak Darî Farsçasını kullanmayı tercih etmekte; Peştunca genellikle kırsal alanlarda köylü ve göçer halk tabakası arasında kullanılmaktadır. Bu dezavantaja rağmen nüfuslarının fazla olması, aşiret disiplini ve savaşçı özellikleriyle tarih boyunca siyasal açıdan bölgede etkin bir halk olmuşlar, Hindistan'ın kuzeyinde (modern Pakistan) ve Bengal'de çeşitli krallıklar kurmuşlardır. Son üç asırdır da Afganistan'ın idaresini ellerinde tutmayı başarmışlardır.

Batılı kaynaklar Afganistan'da nüfusun tahminen dörtte biri (7-8-milyon) Tâciklerden oluştuğunu belirtmektedirler.[12] Bu oranın daha fazla veya daha az olduğunu savunan kaynaklar da bulunmaktadır. Tâcik nüfusunun olduğundan daha fazla gözükmesinin sebebi Darî Farsçasının sadece Tâcikler tarafından değil, başka etnik gruplar tarafından nda yaygın olarak kullanılmasıdır. Örneğin Moğol veya Türk kökenli olan Aymaklar da Farsçanın bir diyalektini konuştukları için "Tâcik" olarak nitelenebilmektedirler. Daha doğrusu Afganistan'da Farsça konuşan tüm Sünni topluluklar "Tâcik" olarak kabul edilebilmektedir. "Tâcik" teriminin kendisi de bu türden subjektif yorumlara açıktır. Aslında İslâm öncesi çağlarda İran sınırında yaşayan Arap kabilelerinin birinin (*Tâc/Tâz*) adı olan Tacik, zaman içinde önce Orta Asya'yı fethe gelen Müslüman Arapların tanımlamak için kullanılmış, Müslümanlığı temsil eden Arapların geri çekilişi ile bu terim, Orta Asya ve Afganis-

12) Larner-Foster, agm, s.1, Dan Sheets, agm, s.16

tan'da Farsçanın diyalektlerini kullanan Müslümanları tanımlayan farklı bir anlam kazanmıştır. Tâcikler büyük ihtimalle 7-8. Asırlarda Orta Asya kentlerinde ticari hayata yön vermiş Sogdların torunlarıdırlar. Ancak Tâcik aydınları arasında kendilerini doğrudan Aryanların torunları olarak görme eğilimi yaygındır ve bu teoriye dayanarak, "6000 yıllık Aryan yurdu"[13] olarak kabul ettikleri Afganistan'ın en eski sahipleri olduklarını iddia etmektedirler.

Tâcikler daha ziyade ülkenin kuzeydoğusunda Tacikistan'a yakın bölgelerde ve batıda Herat civarında yoğunlaşmışlardır. Tâcikler, Afganistan'ın en eğitimli ve şehirlileşmiş topluluğudur. Genellikle ticaretle uğraşmakta veya bürokraside çalışmaktadırlar. Büyük bölümü Sünnî/Hanefî Müslüman'dır. Afganistan'ın *lingua franca*'sı olan Tâcik/Darî dilinin diğer etnik grupların da eğitim/kültür dili olarak görmeleri sayesinde Afganistan'ın kültür yaşamında etkileri kendi nüfuslarının üzerindedir. Ancak Afganistan'ın siyasi tarihinde etkili oldukları söylenemez. Bin yıllık bir tarih döneminde Tâcikler yalnızca iki kez Afganistan'a hâkim olmuşlardır. (1929'da 9 aylık Kalakanî ve 1992-1996 arası dört yıllık Rabbanî dönemi).

Afganistan'daki üçüncü (birçok kaynağa göre de ikinci) büyük etnik grup, haklarında hâlen büyük tartışmalar sürüp giden Hazaralardır. Afganistan'daki Hazar nüfusu için farklı oranlarda tahminler vardır. Bu tahminlere göre Hazara nüfusu 3 milyon ilâ 6 milyon arasında değişebilmektedir (toplam nüfusu oranı %9 ilâ %20).[14] Bazı kaynaklar bu oranın çok daha yüksek olduğunu Afganistan'da Hazara nüfusunun 6 milyondan da fazla olabileceğini iddia etmektedir. Oranların bu ölçüde farklı olmasının sebebi Hazara halkının sağlıklı istatistik çıkarılması zor olan ülkenin en erişilmez merkez dağlık bölgelerinde yaşaması ve şehirlerde yaşayanların da asırlar boyunca yaşadıkları baskı nedeniyle kimliklerini çoğu kez gizlemek zorunda kalmalarıdır.

Fiziki olarak Türk/Moğol görünümlü olan Hazaraların kökenleri ile ilgili birçok teori bulunmaktadır. Bazı teorilere göre Hazaralar, Eftalitler ve Türkşahîlerin soyundan gelmektedir.[15] Ünlü Rus doğu bilimci Vilhelm Barthold, Hazaraların, Cengiz Kağan veya Çağatay Han'ın Afganis-

13) Ahmed Raşid, *Taliban, İslâmiyet Petrol ve Orta Asya'da Yeni Büyük Oyun*, Agora Yayınları, İstanbul, 2007, s.10,

14) Larner-Foster, agm, s.1, Sheets, agm, s.18

15) Yazıcı, agm, s.486-490

tan'a yerleştirdiği Moğolların torunu olduklarını savunmuştur.[16] Gregoryan da aynı fikirdedir.[17] Ancak Hazaralar, Afganistan'a Moğol istilasından çok daha önce geldiklerini iddia etmektedirler ve Taliban'ın yıktığı MS 6. Asra ait olan *Bâmîyan Buddhaları*'nı inşa eden halkın torunları olduklarını savunmaktadırlar.[18] Günümüzde Hazaraların Türk/Moğol kabileleri ile Afganistan'ın diğer kabilelerinin karışımından doğan bir halk olduğu düşünülmektedir.[19] Nitekim yapılan genetik araştırmalar Hazarlara en yakın grubun Özbekler olduğunu göstermektedir.[20]

Öte yandan ırkî yakınlığa rağmen Hazara kültürü ile Türkî gruplar arasında kültürel farklılıklar da bulunmaktadır. Türkçe ve Moğolca kökenli kelimeler kullanmakla birlikte Hazaralar günümüzde Farsçanın bir diyalektinin (*Hazaragi*) konuşmaktadırlar. Bu durum onları Türkî dünyadan ziyâde Farsî coğrafyaya yakınlaştıran bir unsurdur. Hazaraların büyük bölümünün Şiî olması da onlar üzerinde İran etkisini arttırmaktadır. Hazaralar 19. Yüzyıldan itibaren yoğunlaşan baskılar nedeniyle zaman zaman kitle hâlinde Afganistan'dan göç etmek zorunda

Afganistan'daki temel etnik gruplar, sırasıyla: Peştun erkeği, Hazara kadını, Tâcik genç ve Özbek çocuk.

16) Armağan Kuloğlu-Sercan Doğan, Sercan, "Afganistan ve Pakistan'da Yaşanan Gelişmeler ve Uluslararası Güvenliğe Etkileri", ORSAM Asya Çalışmaları Programı rapor No: 31, Mart 2011, s.10-24; Orhan Yazıcı, Hazaraların Menşei İle İlgili Yeni Bir Görüş, TÜBAR-XXIX-/2011-Bahar, s. 479-482

17) Gregoryan, age, s.52

18) http://hazaristantimes.wordpress.com.

19) Yazıcı, agm, 483-485

20) Manfred Kayser, (Editor), "Afghanistan's Ethnic Groups Share a Y-Chromosomal Heritage Structured by Historical Events", PLoS One. 2012; 7(3): e34288. Published online 2012

kalmışlardır. Pakistan ve İran'da günümüzde yüz binlerce Hazara yaşamakta ve bu göç devam etmektedir.

Afganistan'ın nüfus olarak dördüncü büyük grubu çeşitli Türkî halklardan oluşmaktadır. Türkî toplulukların toplam nüfusu 5 milyonu (%16-17) bulmaktadır. Türkmenistan sınırına yakın bölgelerde Türkmenler, Özbekistan sınırına yakın vilâyetlerde Özbekler, Çin sınırına yakın alanda Kırgızlar, Kazaklar, Herat çevresindeki bozkırlara dağılmış olan Aymaklar ve Kâbil'e 18. Asırda yerleşmiş olan Kızılbaşlar Afganistan'daki belli başlı Türk topluluklarıdır. Türkler arasında en kalabalık olanlar 3 milyona yakın nüfuslarıyla (yaklaşık %10) Özbeklerdir. Onları Farsça (Dari) ile Türkçe karışımı bir dil konuşan ve nüfusları 1 milyonun üzerinde (%4) olan Aymaklar tâkip etmektedir. Aymakların (isimleri Oymak'tan gelmektedir) Timur döneminde Afganistan'a yerleşen Türk/Tatar ve Moğol boylarının soyundan geldikleri düşünülmektedir. Türkmenler 1 milyona yakın nüfuslarıyla (%3) onları tâkip etmektedirler. Türkî toplulukların geleneksel geçim yolları hayvancılık ve kilim, halı vb tekstil işleridir. Ancak ticari hayatta ön plana çıkanlar da bulunmaktadır.

Türklerin Afganistan'la olan bağlantıları ülkenin kuzeyi ve merkez kesimleri için oldukça eski tarihlerde başlar. Afganistan'da Hellenistik Dönemden kalan Runik yazıtların Türklerle bağlantılı olma olasılığı bulunmaktadır. Gene miladî asırlarda Afganistan'da hâkim olan Kuşanların da Türk kökenli olduklarını düşünen bilim insanları vardır. Ancak daha sağlam kanıtlar İslâm fetihlerinin hemen öncesindeki iki asırdan kalmadır. İslâmî asırlarda ise Türkler, Gazneliler, Timurlular ve Babürlüler gibi hanedanlar devrinde Afganistan'a mutlak şekilde hâkim olmuşlardır. Afganistan'daki Türk toplulukları "ülkenin en parlak çağlarının kendi hâkimiyetleri devrinde yaşandığı" duygusuna sahiptirler. Türk nüfusu Bolşevik Devrimden sonra Orta Asya'dan kaçan göçmenlerle 20. Asırda daha da güçlü hâle gelmiştir.

Afganistan'da daha küçük etnik gruplar da yaşamaktadır. 500.000 kişilik nüfuslarıyla (%1,5) Belucîler, tarihte *Belucistan* olarak anılan yarı çölleşmiş bölgede yaşamaktadırlar. Sünni olan Beluciler Hint-İran dili konuşan bir topluluktur ve İran ile Pakistan'a yayılmış 8 milyon Beluci ile irtibat hâlindedirler. Yine oldukça eski bir Hint-Avrupa dili konuşan Nuristanîler ülkenin en doğu sınırındaki eskiden *Kâfiristan* olarak anılan dağlık bölgelerde yaşamaktadırlar. Afganistan'ın en son Müslüman

olan halkı olan Nuristanîlere *Kalaş* veya *Katir* de denilmektedir. Birçok araştırmacı Afganistan'daki nüfusları 40.000 kişi kalmış olan bu halkın Hellenistik devirde Afganistan'a yerleşen Yunanlıların torunları olduklarına inanmaktadır. Kimi bilim insanlarına göre Afganistan'ın en eski halkı olan ve Brauhiler de ülkenin güney-doğusunda Pakistan sınırında yaşamaktadırlar. Brahui dili Seylan'da konuşulan Tamil dili ile akrabadır. Pakistan'da iki milyon kadar Brahui varken; Afganistan'daki nüfusları 200.000 civarındadır. Afganistan'a İslâm fetihlerinden sonra yerleşmiş ve hâlen de dillerini büyük ölçüde korumayı başarmış birkaç bin kişilik küçük bir Arap azınlık da ülkenin kuzeyinde Cuzcan vilâyetinde varlığını sürdürmektedir. Afganistan'da eskiden 30.000 kişilik bir Hindu ve çok az sayıda da olsa Yahudi de bulunmakla birlikte bu gayri Müslim topluluklar Mücahitler ve Taliban iktidarı zamanında ülkeyi terk etmişlerdir.

II

AFGANİSTAN'IN PREHİSTORYASI

Afganistan, 19. Asırda seyyahların, maceracıların ve amatör arkeologların hücumuna uğramış bir gizem ülkesiydi. Sayısız Avrupalı gezgin bu ülkeye Büyük İskender'in fetihlerinin veya "Aryan atalarının" izlerini aramak için akın etmekteydi. Afganistan tarihinin diğer dönemleri, Budist ve İslâmî eserler ise fazlaca dikkat çekmiyordu.[21] Avrupalı araştırmacıların Hellenistik ve Aryan geçmişe dönük keşif beklentileri o kadar yüksekti ki, ilk arkeolog kuşaklar ne İslâmî dönem şaheserleri ile ne de gelecek nesillerin bir daha asla göremeyeceği muhteşem güzellikteki Bâmîyân Buddhaları ile gerektiği ölçüde ilgilenmişlerdi. Bu nedenle, her ne

21) Afganistan'da ilk kazılar Hindistan Doğu Şirketi vasıtasıyla bölgede etkinliği artan İngilizlerin 1830'larda Afganistan'ın haritalarını çıkarmak amacıyla yaptıkları geziler esnasında bilimsel sayılmayacak yöntemlerle Hadda ve Bagram'da yapılmıştır. Afganistan'a dönük ilgi Hellenistik dönemi aydınlatma maksadı ile başlamış ve Fransız Generali A. Court tarafından 1837'de yayınlanan Conjectures sur les marches d'Alexander dans la Bactriane adlı yapıtı bu konuda öncü olmuştur. Ancak 20. Asırın ortalarına kadar Afganistan'da Hellenistik döneme ait dikkat çekici kalıntılar bulunamaması arkeologları Afganistan'ın en gözle görülür yapıtları olan Budist eserlere yöneltmiştir. N. H. Dupree, "Afghanistan Viii. Archeology" *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, 1982, Fasc. 5, pp. 525. Afganistan arkeolojisindeki bu tavrın eleştirisi için bkz: Gorshenina-Rapin, *Arkeologlar Orta Asya'da*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.

kadar Afganistan'da resmi arkeolojinin temelleri Emanullah Han devrinde (1919-1929) atılmışsa da Avrupa-merkezci ön yargılardan uzak nötr arkeolojik faaliyetler ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında başlayabilecekti. İkinci Dünya Savaşı ertesindeki keşiflerle Afganistan'ın sanıldığından çok daha büyük bir tarihi mirasa sahip olduğu anlaşıldı.

1950'lili ve 60'lı yıllarda İtalyan ve Amerikalı arkeologlar ülkenin kuzeyindeki Aybak (Samangan) vilayetindeki mağaralarda, Afganistan'da yaşamış en eski insanlara ait MÖ 100000 ve 30000'e tarihlenen taş aletler buldular.[22] Afganistan'daki En eski insan kemiği ise Amerikalı arkeolog L. Dupree tarafından, Afganistan-Çin sınırında bulunan 30 bin yıllık bir Neanderthal çenesiydi.[23] Günümüz insanı olan Homo Sapiens sapiens'e ait ilk aletler de yine 1960'ların başında L. Dupree tarafından bulundu.[24] Ak Kupruk'ta ise kemik aletlerin yanı sıra çakmaktaşından yapılmış bir insan yüzü- Afganistan'da bulunmuş en eski 'portre'- de ele geçmişti. Kimi araştırmacılara göre bu figür Asya kıtasında bulunmuş en eski insan tasviridir.[25]

MÖ 10000 dolayında son Buzul Devri'nin sona ermesiyle yeryüzünün belirli bölgelerinde avcı-toplayıcılıktan, tarım ve hayvancılığa geçilmiş

---

22) 1954'te ünlü Amerikalı arkeolog C.S. Coon, Kara Kemer mağarasında MÖ 30000'e (yani Orta Paleolitik'e) tarihlenen 80'den fazla taş alet buldu. Ardından (1962) İtalyan arkeologlar yine aynı vilâyette (Aybak) yer alan Bin Mağara (Hazar Som)'da MÖ 100000 yılına (Alt Paleolitik) ait aletler keşfettiler. L. Dupree, bunun Afganistan'daki ilk Paleolitik kazı olduğunu belirtmektedir. L.Dupree, "Aybak", s.134

23) Badahşan vilâyetindeki Dara-ye K mağarasında bulunan ve Radyo karbon yöntemiyle MÖ 30300'e tarihlenen, bu kemikle birlikte aynı mağarada Mousterian tekniği ile yapılmış 800 kadar alet de bulunmuştu. Mousterian aletlerin Homo Sapiens sapiens türüne ait olduğu da iddia edilmiştir. Ancak her iki insan türü de ortak mağaraları kullandığından buluntular birbirine karışabilmektedir. Robert Braidwood, Tarih Öncesi İnsan, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul, 1995, s. 78-82. Nitekim 1971'de Irak'taki Şanidar mağarasında Mousterian tipinde üretilmiş aletler ile Neanderthal iskeletleriyle bir arada bulunmuşlardır. M. A. Evins, The Fauna from Shanidar Cave: Mosterian Wild Goat Exploitation in Northeastern Iraq, Palorient, Vol.8/1, 1982, s. 38.

24) Bunlar 1962-1965 yıllarında Mezar-ı Şerif'in 77 km güneyindeki Ak Kupruk Mağara'sında bulunan MÖ 14600 yılına tarihlenen kemik aletlerdir. Kemik alet endüstrisi bilindiği üzere günümüz insanı olan Homo Sapiens sapiens türüyle başlamıştır. Braidwood, age, s.102

25) A.P. Derevyanko-Lü-Zun-E, *UpperPalàeolithicCultures (in Central Asia) History of Civilizations of Central Asia*, Volume I, "The Dawn of Civilization: Earliest Times to 700 B.C." (Ed. A.h. Dani-V. M. Mason), Unesco Publishing, Paris 1996, s.95-98.

Ak Kupruk'ta bulunan ve Asya'nın en eski "portresi" olduğu düşünülen figür.

ilk gerçek köyler görülmeye başlanmıştı. Bilim insanlarının "Neolitik Devrim" olarak andıkları bu değişimin Afganistan coğrafyasında da izleri rahatlıkla takip edilebilmektedir. Mezopotamya, İran, Hindistan gibi çevre bölgelerle eş zamanlı olarak MÖ 8000 dolayında Afganistan'da da yaşayan toplulukların tarıma başladığı ve köpek, koyun, keçi ve domuz gibi hayvanlar da evcilleştirdikleri görülmektedir.[26] Buna rağmen "teknolojik" açıdan Afganistan coğrafyası komşularını bir ölçüde geriden takip ettiği söylenebilir. Örneğin Afganistan'da keramik yapımı Mezopotamya ve İran'dan bir kaç bin yıl sonra MÖ 4800 dolayında başlamıştır.[27] Tarım ve hayvancılık ekonomik yapı gibi dini de değiştirmiştir. Dara-i Kur adlı mağarada insanların yerel bir keçi kültüne inandığı ve MÖ 1830 ve MÖ 1430'a ait olduğu saptanan mezarlarda çocukların evcil keçilerle birlikte gömüldükleri saptanmıştır.[28] Bu durum değişen sosyo-ekonomik yapının inanç sistemine olan etkisini göstermektedir.

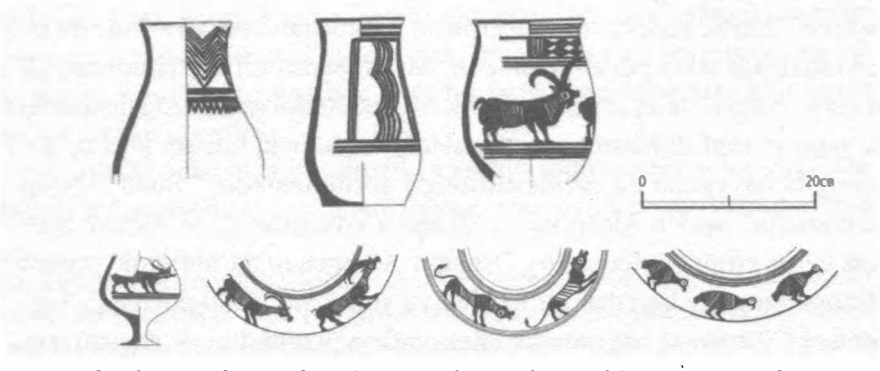
26) Afganistan'da Neolitik Dönemin en erken izlerine Ak Kupruk sit alanındaki mağara çevresi yerleşimlerinde rastlanmıştır. Buradaki dört mağaradan biri olan Ğar-i Asp'ta (MÖ 8260) ve Ğar-i Mar'da (MÖ 6610) evcilleştirilmiş tahıl ve evcil koyun ve keçi izleri keşfedilmiştir. Evcil koyun ve keçinin İran ve Anadolu'dan getirildikleri sanılmaktadır. Avcılık da tamamen sona ermemişti, yaban eşeği, ceylan ve yabani sığır avlanmaya devam edilmekteydi. V. Sarianidi, "Food Producing and Other Neolithic Communities in Khorasanand Transoxina, Esatern Iran, Soviet Central Asia and Afghanistan, History of Civilizations of Central Asia", Volume I, *The Dawn of Civilization: Earliest Times to 700 B.C.* (Ed. A.h. Dani-V. M. Mason), Unesco Publishing, Paris 1996,s.125

27) Sarianidi, agm, s.125

28) Sarianidi, agm, s.125

Afganistan'da Bronz Devri Medeniyeti

Arkeolojinin bilimsel bir disiplin olarak doğduğu 19. Asırda insanlığın teknolojik evrimi, Batılı tarihçiler tarafından "taş-bakır-bronz-demir devirleri" gibi sınıflandırmalara tâbi tutulmuştu. Ancak Afganistan coğrafyasının teknolojik evrimi bu standart sınıflandırmaya tam olarak uymamaktadır. Mezopotamya-İran havzasında Neolitik sonrası görülen Kalkolitik (Bakır-taş) ve Bakır Devirleri Afganistan'da belirgin olarak yaşanmamıştı. Yaşanmış olsa bile günümüzde henüz keşfedilmeyi beklemektedirler diyebiliriz. Afganistan coğrafyası daha ziyâde Hindistan, Mezopotamya-İran gibi komşu bölgelerdeki teknolojiyi ithal ettiği için bu aşamaları daha hızlı ve doğrudan atladığı da söylenebilir. Buna karşın Afganistan'ın Bronz Çağı oldukça iyi bilinmektedir.

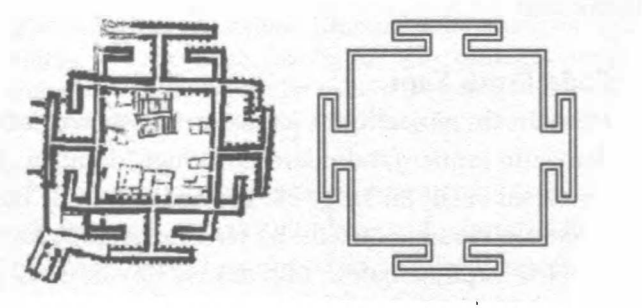

Mundigak Period VI-1'den ele geçen keramik örnekleri. J.M. Casal 1961

Afganistan'daki en önemli Bronz Çağı yerleşimi Kandahar yakınlarındaki *Mundigak*'tır. MÖ 4000'de küçük bir köy olarak kurulduğu saptanan bu yerleşim MÖ 2000 başlarında kent diyebileceğimiz bir nüfus ve tabakalaşma aşamasına ulaşmıştır. Teknolojik olarak Mundigak, Mezopotamya veya Hindistan'daki çağdaş yerleşimlerle aynı seviyededir.[29] Zaten Mundigak halkının çevre bölgelerle örneğin İran'daki *Tepe Hisar* yerleşimindekilerle ticaret yaptıklarını da bilinmektedir. Buğday tarımı

29) Fransız arkeolog J. M. Casal'ın 1951-58 yılları arasında kazdığı Mundigak'ın başlangıcını temsil eden Tabaka I'de bile keramiklerin %70'i çark yapımıdır ve bu oran tabaka V'te %90 oranına çıkmıştır. M. Tosi-Malek Shahmirzadi and M. A. Joyenda, "The Bronze Age in Iran and Afghanistan, History of Civilizations of Central Asia", Volume I, *The Dawn of Civilization: Earliest Times to 700 B.C.* (Ed. A.h. Dani-V. M. Mason), Unesco Publishing, Paris 1996, s. 217

yapan Mundigak halkı koyun, keçi, sığır, köpek ve atı evcilleştirmiştir. Bulunan nesnelerin içinde %1 kalay, %5'inin ise bakır olması gelişmiş bir madenciliğin varlığına işaret eder. Ayrıca 1.6 m. yüksekliğinde sütunları olan tapınak ve saray olduğu düşünülen binalar ortaya çıkarılmıştır. Bu durum toplumda artık bir sınıflaşma yaşanmaya başladığının kanıtıdır. İnançları hakkında kesin bir şey söyleyemesek de kilden imal edilmiş insan ve hayvan figürleri, "ana tanrıça" heykelcikleri yaptıklarını bilmekteyiz. benzer ana tanrıça heykellerine Afganistan'daki hemen her Bronz Çağı yerleşiminde rastlanmaktadır.[30] Mundigak halkı, ölülerini yan yatırıp ayaklarını ve kollarını kıvırarak -*Hocker* pozisyonunda- gömmüşlerdir. Benzer ölü gömme âdetlerine Erken Bronz Çağ'da Doğu İran, Kuzey Afganistan ve Türkmenistan'da rastlanması kültürel bir etkileşim olduğunu göstermektedir.[31]

Resim 5: Taşlı Tepe'de dairesel ve "T" biçimli kuleli yapının planları ve Hinduizmin kutsak sembollerinden *yantra*.

Diğer bir önemli Bronz Çağı yerleşimi olan Taşlı Tepe, Kuzey Afganistan'ın en iyi kazılmış Bronz Çağı höyüğüdür.[32] Taşlı Tepe, dairesel

30) Dupree, "Afghanistan Viii. Archeology" *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, 1982, Fasc. 5, pp. 525-544.

31) M. Tosi-Malek Shahmirzadi and M. A. Joyenda, "The Bronze Age in Iran and Afghanistan, History of Civilizations of Central Asia", Volume I, *The Dawn of Civilization: Earliest Times to 700 B.C.* (Ed. A.h. Dani-V. M. Mason), Unesco Publishing, Paris 1996, s.210-212

32) Sovyet Arkeolog Victor Sarianidi ve Afgan arkeolog Mustamindi tarafından 1970-73'te yürütülen kazıları sonradan diğer bir Afgan arkeolog Z. Tarzi (1973-77) devralmıştır. Taşlı Tepe MÖ 1500-800 arasında tarihlenen dört periyota sahiptir. Pierre Amiet "Dasli" *Encyclopaedia Iranica*, Vol. VII, Fasc. 1, p. 90 Online Edition, Originally Published: December 15, 1994

bir merkezin etrafını kuşatan daire biçimli planla inşa edilmiştir. Bu plan bilindiği üzere ileriki asırlarda Sâsâniler hatta Abbasiler devrinde de kullanılacaktır.[33] Merkezi daire, çevresinde dokuz kule olan 150 m. çapında bir surdur. Bu surun içinde 150x130 m. uzunluğunda dikdörtgen bir yapı (muhtemelen bir tapınak) bulunmaktadır. Hemen bu yapının yanında 84x88 m. çapında altar ve nişleri de ortaya çıkarılmış, Mezopotamya tarzında ikinci bir dikdörtgen yapı bulunmuştur. Bu ikinci yapının Mezopotamyalı veya Elamlı kolonistlere ait olduğu sanılmaktadır.[34] Tapınağın yanında dört yanı da "T" planlı kulelerle çevrili bir saray bulunmaktadır. Victor Sarianidi, bu planın kutsal kabul edildiğini ve başka yerleşimlerde de uygulandığını ve kutsal bir sembol olarak figürlerde de karşımıza çıktığını savunmuştur. Hakikaten de buradaki mimari plan ileriki asırlarda Hindu inancındaki kutsal sembol olan *yantra*'yı anımsatmaktadır.

Bronz Devri'nde Etnik Yapı

Afganistan'da bugün de güncelliğini koruyan tartışmaların başında ülkede "ilk medeniyetin kimler tarafından kurulduğu" konusu gelmektedir. Bronz Devri'ne ait yazılı bir belge ele geçmediği için de bu tartışma boyutlanarak devam etmekte, üstelik bu tartışmalar çoğu kez bilimsel kaygı ve normlarla yapılmamakta, ülkenin iki büyük etnik grubu, yani kendilerini Aryanların torunları olarak gören Peştun-Tâcik nüfus ile Türkî nüfus arasında yaşanan siyasal gerilimlerin etkisi altında gerçekleşmektedir.

Tartışma aslında eski olmakla birlikte, özellikle 19. Asırdaki modernleşme ve Batılılaşma hareketi sonucunda daha canlı ve daha "bilimsel" bir hâl almıştır. 19. Asırın Avrupalı romantik tarihçileri, "Afganistan'ın Aryanların anavatanı olduğunu düşündüklerinden" bu tartışmanın hararetli boyutlara varmasında da etkili olmuşlardır.[35] Aryan teorisine göre anavatanları Afganistan ve civarı olan Aryan topluluklar dünyanın çeşitli yörelerine yayılarak gittikleri yerleri idareleri altına almışlar ve

33) Oleg Grabar, *İslâm Sanatının Oluşumu*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988. Şekil 10.

34) Tosi-Shahmirzadi-Joyenda, agm, s. 220

35) Andrea Di Castro Colin Hope, *The Barbarisation of Bactria, in Cultral Intreaction in Afghanistan c 300 BCE to 300 CE*, MAI Pres Melbourne, Australia, 2005 s.1.

düşük seviyedeki yerli toplulukları medenileştirmişlerdir.[36] Bu teoriler sadece bilimsel çalışma sınırları içinde kalmayarak sömürgecilik faaliyetlerinin de gerekçesi haline getirilmiş ve Afganistan coğrafyasına hâkim olma mücadelesini haklı çıkarmak için de kullanılmıştır.[37] Örneğin Çarlık Rusya'sında kurulan Türkistan Arkeoloji Meraklıları Derneği'nin (*TKLA*) açılış konuşmasında Türkistan Bölgesi Genel Valisi Baron Aleksandr Vervsky şu beyânâtı vermiştir:

> "Genel olarak Orta Asya'nın yani bu günkü Afganistan, Belh, Merv ve diğer komşu bölgelerin büyük Âri (Aryan) ırkının beşiği olduğu düşünülüyor. O zamana göre son derece gelişmiş bir kültüre sahip olan eski Âriler, daha özgür yaşayacakları bir alan bulmak için göç etmek zorunda kaldılar. Atalarımız Avrupa'ya yerleşirken bıraktıkları topraklar, Âri kültürün izlerini silen Uzakdoğulu vahşi halk sürülerinin[38] akınlarına tanık oldu. Bu gün kader bizi, biz Ârileri, (Rusları)atalarımızın bir zamanlar ayrıldığı yere sürükledi. İşte bunun için, canlandırmayı görev bildiğimiz Âri kültürünün bir vakitler yeşermiş olduğu bu yerlerdeki tarihsel eserleri bir araya getirmek boynumuzun borcudur."[39]

Batılı bilim insanları tarafından geliştirilen bu teoriler daha sonraki dönemlerde Peştun ve Tâcik aydınları tarafından da sahiplenilmiş ve uzun bir dönem boyunca Afganistan'daki okullarda resmî tarih görüşü olarak bu teoriler okutulmuştur. Bu eğilimin bir sonucu olarak da Afganistan coğrafyasının salt Aryanî topluluklara ait olduğu fikri yaygınlaştırılmaya çalışılarak, Aryan kökenli olmayan Türkmen, Özbek, Hazara gibi topluluklar Afganistan'a "sonradan gelen yabancı unsurlar" olarak lanse edilmeye çalışılmıştır. Bu eğilimin sonucu olarak da, benzer teorilere kapılan çeşitlik etnik unsurlardan araştırmacılar, belirli bir bölgede kimin ilk

---

36) Bu teorinin klasik kaynakları için şu eserler bakılabilir: Rudolp von Ihering de, *The Evolution of the Aryan* Translated from German: A. Druckner, Henry Holt and Company, New York 1897. Lorenzo Burge, *Pre-Glaciyal Man and The Aryan Race*, Lee and Shepeard, Publishing, Boston, 1887. Isaac Taylor, *The Origin of The Aryans*, An Account Of The Prehistoric Ethnology And Civilisation Of Europe Scribner & Welford, New York. 1890. Charles Morris, *Aryan Race its Origin and its Achievements*, Griggs And Company, Chicago, 1888.

37) J.P. Mallory, *Hint-Avrupalıların İzinde*, Dost Yayınları, Ankara 2002, s.18, 310

38) Moğollar ve Türkler kastediliyor.

39) Gorshenina-Rapin, *Arkeologlar Orta Asya'da*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, age, s.138.

önce gelip yerleştiği gibi, açıkçası hem kanıtlaması imkânsız hem de bilimsel açıdan kimseye faydası olmayan bir uğraş içine girmişlerdir.

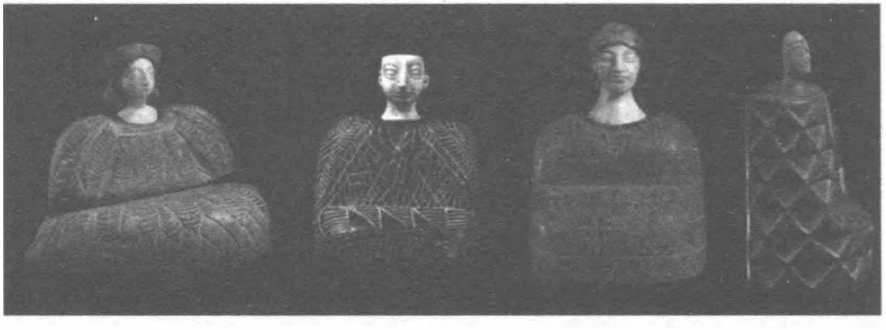
Öte yandan 19. Asır sonu ve 20. Asır başlarında zirvede olan Aryan göçleri teorilerinin günümüzde daha rasyonel bir biçimde ele alındığını ve Aryanları yücelten iddiaların Batı dünyasında artık terk edildiğini de söylemek gerekmektedir. Günümüzde dünyaya medeniyetin Aryanlar tarafından taşındığı, atın Aryanlar tarafından evcilleştirildiği, tekerleğin onlar tarafından icat edildiği vb teoriler 19. Asırın kurguları olarak görülmektedir. Hatta Aryanların yarattıkları değişimin metalurjiyi ilerletmekle birlikte kent yaşamını da ortadan kaldırmak gibi dramatik bir sonuç yarattığı konusunda bir görüş birliği de vardır. Aryanların anavatanının Afganistan olduğu teorisi de artık zayıflamış, Aryan anavatanın Hazar Denizi'nin kuzey batı kıyıları ile Karadeniz'in kuzeyi olduğu konusundaki görüş yaygınlık kazanmıştır.[40] Zira Aryanlardan elimize ulaşan en eski yazılı belgeler olan Vedalar ve Gathalar gibi dinî metinlerde tasvir edilen manzaraya en uygun arkeolojik alanın, Afganistan'dan ziyâde, Kuzey Hazar-Karadeniz hattına uygun geldiği düşünülmektedir. Bunu destekleyecek şekilde Aryan göçleri öncesi Afganistan'daki Erken Bronz Çağı kültürünün, Aryan literatüründe tasvir edilen toplumsal manzaraya uymadığı da söylenebilir. Erken Bronz Çağı Afganistan'ı, o dönemin İran'ı ve Hindistan'ı gibi şehirleşmiş bir bölgedir ve ne at kültüne ne de demir kullanımına dair bir iz taşımaktadır. Kültürel doku da Aryanlardan farklıdır örneğin ölülerini tek başına ve ya çift olarak gömen Aryanların farklı olarak Bronz Çağı Afganistan'ında bir mezara 13-15 kişinin gömüldüğü saptanmıştır.

Buna karşın Geç Bronz Çağı'nda Aryanlar tarafından gerçekleştirilmesi mümkün bazı değişimler Afganistan, İran ve Hindistan'da eş zamanlı olarak görülmeye başlandığı söylenebilir. Arkeolojik kanıtlar MÖ 1800 civarından itibaren Afganistan, İran/Elam ve Hindistan'da eş zamanlı bir alt üst oluş devri yaşandığını ve kent kültürünün çökerek yerini pastoral göçebe kabilelerinin aldığını göstermektedir. Bu değişim sonucu yerleşik yaşam gerilerken at ve demir kullanımına dair yeni bir kültür giderek ön plana çıkmıştır. Harappa (Hindistan) ve Susa'da

40) Eski metinlerinde Aryanlar göçebe, at kültüne önem veren, savaş arabaları ve demir silahlara sahip savaşçı bir halk olarak tasvir edilmektedir. Hazar-Karadeniz hattının kuzeyi burada tasvir edilen manzaraya en uygun arkeolojik havzaların başında gelmektedir. Mallory, age, s.213-257

(İran) açık olarak izlenebilen bu değişim Afganistan'da özellikle Taşlı Tepe çevresinde at kemiklerini yakarak ölülerle birlikte gömen yeni bir kültür ortaya çıkmasıyla da takip edilebilmektedir.[41] Buradan çıkarılacak sonuç Aryanların muhtemelen MÖ 1800-1500 dolaylarında Afganistan coğrafyasına yerleşmeye başladıklarıdır.

Aryanların gelişi ile din de değişmiştir. Gerçi Aryanların gelişinden önceki dönemde Afganistan coğrafyasının dinsel atmosferi hakkında çok az şey bilinmekle birlikte, ataerkil bir sisteme sahip olan ve genellikle erkek gökyüzü ve savaş tanrılarına inanan Aryanların aksine, Bronz Çağı Afganistan'ında yerel bir ana tanrıça kültüne inanıldığı görülmektedir. Kuzey Afganistan'ı da içeren ve günümüzde *Bactria-Margiana Archaeological Complex* (BCAM) olarak adlandırılan kültür bölgesinden elde edilen sayısız "ana tanrıça" figürü bu kanıyı desteklemektedir. olarak adlandırılan kültür bölgesinden elde edilen sayısız "ana tanrıça" figürü bu kanıyı desteklemektedir. Aryanların gelişi ile Hindistan, İran'da da olduğu gibi yerel ana tanrıça tapımının yerini İndra, Mithra gibi yıldırım, gökyüzü ve savaş tanrıları almıştır.

Afganistan ve çevresinden elde edilen ana tanrıça heykelcikleri (MÖ 2100-1800/1700). Lapus lazuli, yeşil klorid, mermer gibi farklı maddelerden yapılan heykelciklerin (ortalama yükseklik 34 inç) baş ve saçları genellikle aplikedir ve takılıp çıkarılabilmektedir. Çoğu kaçak kazılardan elde edildikleri için tam olarak bulundukları alanlar saptanamamaktadır. Ancak büyük çoğunluğunun modern Kuzey Afganistan'ın kuzey vilayetlerinden özellikle Belh civarından elde edildiği tahmin edilmektedir.

41) B. A. Litvinsky- L.T. P'yankova, "Pastoral Tribes of the Bronze Age in te Oxus-Valley (Bactira), History of Civilizations of Central Asia," Volume I, *The Dawn of Civilization: Earliest Times to 700 B.C.* Ed. A.h. Dani-V. M. Mason, Unesco Publishing, Paris 1996, s.380

O halde Afganistan'a yerleşmiş ilk toplulukların etnik kökeni hakkında ne söylenebilir? Yazılı belgeye sahip olmadığımız için bu soruya kesin bir cevap vermemiz mümkün olmamasına rağmen bilim insanları bu konuda Afganistan'ın Bronz Çağı komşularına bakarak genel bir çıkarımda ve tahminde bulunabilmektedir. Birçok dil bilimci İran, Afganistan ve Hindistan'da Aryanlar gelmeden önce Elâm ve Dravid halklarının *proto-Dravid* adı verilen ortak atalarının yaşadıklarını düşünmektedirler.[42] Afganistan'daki Bronz Çağı'na ait mezar kültürünün ve arkeolojik kalıntıların Elâm ve Harappa uygarlıklarıyla benzerlikleri[43] Afganistan'ın Bronz Çağı yerleşimcilerinin *proto-Dravidler* oldukları teorisini güçlendirmektedir.[44] Bu halkın torunları günümüzde Sri Lanka (Seylan) ve Güney Hindistan'da yaşamakla birlikte; Afganistan'da, Dravid dilinin bir diyalektini konuşan 200 bin kadar Brahui de bulunmaktadır.

Sonuç olarak elimizde yeterli yazılı kaynak olmadığı için Afganistan'ın Bronz devri halklarının etnik kökenleri hakkında kesin yargılara varmanın zor olduğunu belirtmeliyiz. Buna karşın, ülkenin genel olarak Bronz Çağı'nda *proto-Dravidler* tarafından iskân edildiğini, Aryanların ise MÖ 2. Bin yıldan itibaren Afganistan coğrafyasına egemen olmaya başladıklarını söyleyebiliriz. Yine de bu türden teorilerin de kendisine özgü zayıf yönleri olduğunu belirtmemizde fayda vardır. Zira Af-

---

42) Yine Aryanların gelişi sonucu (veya gelişinden hemen önce) yıkıldığı tahmin edilen Harappa uygarlığını kuranların da *proto-Dravidler* olduğu görüşü günümüzde en etkin teoridir. Nitekim günümüzde Belucistan, Pakistan ve kısmen de Afganistan'ın güneyinde konuşulan eski bir Dravid diyalekti olan *Brahuice*, Dravid dillerinin bir zamanlar çok daha geniş bir coğrafyada yayılmış olduğunu kanıtlamaktadır. Mallory, age, s.56, R. Frye, *Orta Asya Mirası*, Arkadaş Yayınları, İstanbul, 2009, s.32-33,

43) Örneğin yukarıda bahsedilen toplu gömüt geleneği örneğine Elam dönemi İran'ın da rastlanmaktadır. M. Tosi-Malek Shahmirzadi and M. A. Joyenda, "The Bronze Age in Iran and Afghanistan, History of Civilizations of Central Asia," Volume 1, *The Dawn of Civilization: Earliest Times to 700 B.C.* (Ed. A.h. Dani-V. M. Mason), Unesco Publishing, Paris 1996, s.210-212, Tosi-Shahmirzadi-Joyenda, agm, s.214

44) Ünlü dil bilimci J. Harmatta, *Mundigak*'la kültürel olarak ortak özellikler taşıyan Afganistan-İran sınırındaki *Şehr-i Sokhta*'nın Sümer kayıtlarında *Aratta* olarak anıldığını belirtmekte ve *Aratta* sözcüğü ile Dravid/Tamil dilinde "Tamillerin ülkesi" anlamına gelen *Araviti* sözcüğü arasındaki benzerliğe dikkat çekmektedir. J. Harmatta, "The Emergence of theIndo-Iranians: The Indo-Iranian Languages, History of Civilizations of Central Asia," Volume 1, *The Dawn of Civilization: Earliest Times to 700 B.C.* Ed. A.h. Dani-V. M. Mason, s.375

ganistan coğrafyasının hiçbir dönemde kültürel bir bütünlük içinde olmadığını, özellikle Hindukuş Dağları'nın kuzey ve güneyinin daima farklı kültürel etkiler içinde olduğunu unutmamak gerekmektedir. Arekolojik verilere bakıldığında kuzey Afganistan'daki yerleşimlerin daha ziyade Türkmenistan-Tacikistan'daki höyüklerle güneydekilerin ise Harappa ile temas halinde oldukları görülmektedir.[45] Emin olduğumuz tek nokta Aryan göçleriyle birlikte proto-Dravidlerin giderek yeni gelenlerin arasında eridiği ve izlerinin büyük ölçüde kaybolduğudur.

45) Tosi-Shahmirzadi-Joyenda, agm, s. 222

III

ERKEN TARİHİ DÖNEMLER: PERSLER VE YUNANLILARIN İDARESİNDE AFGANİSTAN

Tarihi Dönemlerin Başlangıcı

Afganistan'da Demir Çağı'nın arkeolojik izleri belirgin değildir. Bunun muhtemelen en önemli nedeni Aryan göçleri sırasında yaşanan alt-üst oluşun etkilerinin uzun sürmesidir. Afganistan ve çevresinde Bronz Çağı medeniyetinin yıkılışı (MÖ 1800) ile Perslerin ortaya çıkışı (MÖ 9. Asır) arasındaki 1000 yıldan uzun süren periyot hakkında bilgilerimiz oldukça sınırlıdır ve bildiklerimiz de sonraki asırlarda kaleme alınmış rivayetlerden ibarettir. Yine de bu rivayetler es geçilemeyecek derecede mühimdir zira bu aktarımlara göre MÖ 1200 ilâ 600 arasında Afganistan coğrafyası yeryüzündeki en önemli değişimlerden birine sahne olmuş ve Zerdüşt dininin doğuşuna şahitlik etmiştir. İnananları tarafından *Mazdayesna* olarak adlandırılan; ancak daha ziyâde *Zerdüştlük* veya *Mecusîlik* adıyla bilinen bu yeni din, Zerdüşt Spitama'ya Tanrı Ahura Mazda tarafından tebliğ edilmiş ve Ahura Mazda'nın tebliği *Avesta* adı verilen kutsal kitapta toplanmıştır. Zerdüşt çok tanrılı inanca sahip olan Aryanları tek bir Tanrı'ya (Ahura Mazda) inanmalarını, kurban törenlerinde kan dökmek yerine ateşe odun atmalarını, Angra Mainyu'nun kötülüklerinden uzak durmalarını tavsiye etmiştir. Avesta önce sözlü olarak oluşmuş, nesilden nesile aktarıldıktan sonra MS. 3. Asırdan sonra yazıya geçirilmiş bir derlemedir. Mazdacı gelenek Zerdüşt'ün MÖ 628-551

yılları arasında yaşadığını söyler. Ancak Zerdüşt'e ait kutsal şiirler olan Gathalar'ın gerek linguistik; gerekse yansıttıkları toplumsal manzara açısından Erken Demir Çağı'na tarihlenmesi çok daha akla uygundur.[46]

Avesta, ne Zerdüşt'ün vatanı ne de hayatı hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Buna karşın Yunanlı ve Romalı yazarlar, *Zoroaster* olarak andıkları Zerdüşt'ün Kuzey Afganistan'da (*Baktria*) doğduğunu yazmışlardır.[47] Müslüman yazarlar ise Zerdüşt'ün İran veya Azerbaycan coğrafyasında doğup sonradan Baktria'ya göç (hicret) ettiğini ileri sürmüşlerdir.[48] Tüm kaynakların birleştiği tek nokta: bu yeni dinin yayıldığı ilk yerin Afganistan (Baktria) olduğudur. Yunan, Romalı, İranlı ve Arap kaynaklarının tamamı Baktria'ya hükmeden Kral Vişţaspa'nın[49] bu dine giren ilk insanlardan biri olduğunu ve onun müritliği sayesinde Zerdüşt'ün öğretisinin öncelikle Afganistan coğrafyasında yayıldığını belirtmektedirler. Avesta'da Afganistan coğrafyasına birçok gönderme yapılması bu kanıyı güçlendirmektedir.[50] Bazı araştırmacılar ise Avesta'nın tamamen Afganistan'da doğduğuna emindirler. Hatta G. Gnoli, M. Witzel gibi önde gelen İranologlar, Ahura Mazda'nın yarattığı ilk yer olduğuna inanılan ve Aryanların kutsal ülkesi olarak kabul edilen *Aryane Vaeja*'nın da Afganistan olduğunu savunmaktadırlar.[51] Açıkçası Afga-

46) Bu konu hakkında bkz: Töre Sivrioğlu, "Avesta Dilinin Tarihi Coğrafyası", Turkish Studies, Vol 8/8 Summer 2013

47) Ammianus Marcellinus, Ammianus Marcellinus's Historia, Harward University Press, London Cambridge Massachusetts , Book, XXIII. 6.32

48) Bîrûnî, Bîrûnî, Ebu'l Reyhan, *Maziden Kalanlar, El-Asar'ül Bakıye*, Çeviren: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, s. 176, İbn'ül Esir, El Kâmil Fi't Tarih" Cilt 1 s. 236-237.

49) Vişţaspa'nın tarihsel bir kişilik mi yoksa mitsel bir figür mü olduğu bilinmemektedir. Ammianus Marcellinus, Pers Hükümdarı Büyük Darius'un da (MÖ 522-486) babasının adının Vişţaspa olması nedeniyle bu ikisini aynı kişi olduğunu düşünmüş ve Zerdüşt'ün Darius'la çağdaş olduğunu belirtmiştir. (Ammianus Marcellinus Kitap XXIII.6.32) Ancak günümüzde bu iddia kabul görmemektedir.

50) Avesta'nın söz varlığındaki coğrafî isimlere bakıldığında da genellikle Doğu İran, Baktria ve Sogdiana çevresinin ön plana çıktığı görülür. Örneğin (Mihr) Yaşt 10/ 14'te Mouru (Margiana), Haroyu, Sughda (Sogdiana), Âvairizem ülkelerinden bahsedilir. Yaşt 19/67'de Afganistan'daki Helmet Nehrinin adı geçer. Ahura Mazda'nın yarattığı dördüncü ülke olarak Vendidad'ta anılır vb.

51) Frantz Grenet, *An Archaeologist's Approach to Avestan Geography, Birth of the Persian Empire*, Ed. V.S. Curtis, S. Stewart, I. B. Tauris, London-New York, 2005, s.29-51. *Aryane Vaeja*'nın Afganistan'da değil daha kuzeyde bir yerde olduğuna dair görüşler için bkz: Töre Sivrioğlu, "Avesta Dilinin Tarihi Coğrafyası", Turkish Studies, Vol 8/8 Summer 2013.

nistan, bazı özellikleriyle *Aryane Vaeja* olarak anılan mitsel ülkeye benzetilebilir zira Avesta'da bu ülkenin çok soğuk bir yer olduğu yazılmaktadır. Ancak Afganistan genel olarak Avesta'da anılan "çayırların efendisi Mithra" ve "otlaklara hükmeden Vayu" gibi en eski Aryan tanrılarına uygun bir yer olduğu da söylenemez. Sonuç olarak *Aryane Vaeja*'nın Afganistan olup olmadığı kesin olarak saptanamamıştır. Buna karşın tarihsel çağların başlangıcında Afganistan'ın Zerdüşt dininin en önemli merkezlerinden biri olduğu kesindir.

Afganistan'da Pers Hâkimiyeti

Afganistan, İran, Hindistan gibi komşularına nazaran oldukça geç bir dönemde tarihsel çağlara girmiştir. Protohistorik[52] açıdan tarih MÖ 7. Asırda başlar. Bizzat Afganistan'a ait yazılı kaynaklar ise Hellenistik Çağ'dan (MÖ 330-30) daha geriye gitmemektedir. Yunan-Pers literatüründe Afganistan'ın kuzeyi *Baktria*, (Persçe *Baxtri*) batısı *Aria* (Persçe *Haraiva*), güneyi *Araxosia*, Doğusu ise *Gandhara* olarak anılmaktadır. Elbette ki bu bölgeler günümüz Afganistan sınırlarını aşmaktadırlar. *Baktria* hem Kuzey Afganistan'ı hem de günümüzdeki Özbekistan ile Türkmenistan'ın güneyini içermektedir. *Gandhara* aynı zamanda modern Pakistan'ın batısını da kapsamaktadır vb.

Afganistan muhtemelen Büyük Kyros (MÖ 559-530) devrinde Pers idaresi altına girmiştir. Pers hükümdarı I. Dara'nın (MÖ 522-485) *Behistun* ve *Nakş-i Rüstem*'deki yazıtlarında bu günkü Afganistan'ı oluşturan satraplıklar hakkında bilgi verilmektedir. Dara'nın, hâkim olduğu ülkeleri sayarken Baktria (*Baxtri*) ve Aria (*Haraiva*) gibi satraplıkları da anmaktadır.[53] Bu yazıtlar, Afganistan hakkında antik kaynaklarda bilinen en eski atıflardır. Persler dönemi Afganistan hakkında diğer bir önemli kaynak da ünlü Yunan tarihçi Herodotos'tur. Herodotos'a göre Perslerin XII. Satraplık bölgesi olan *Baktria* ödediği 360 *talant* gümüş vergiyle Hint satraplığından sonra İran'ın doğusunda en fazla vergi veren bölgedir. Horasan, Parthia ve *Aria* (bugünkü Herat) ülkelerini kapsayan XV. Satraplık ise 300 talant ödemektedir.[54] Herodotos'un verdiği

52) Ön Tarih anlamına gelen bu terim, kendisine ait bir yazılı kaynağa sahip olmasa da başka uygarlıklardan alınan bilgilerle tarihsel çağlara girmiş ülkeler içinde kullanılmaktadır.

53) Behistun II, 6, Naqshi Rustam a2. Tolman, *A Guide to the Old Persian Inscriptions*, American Book Company, New York, 1893, s.54, 79

54) Herodotos, III, 92-93

bu rakamlar *Baktria*'nın sahip olduğu insan gücü ve zenginliği açığa vurgulamaktadır. Pers devrinde *Baktria*, Perslerin problem yaşadıkları toplulukları sürgün ettikleri bölgelerden biri olmuştur. Persler Miletos'u kuşattıklarında halkın teslim olmaması durumunda oğullarını iğdiş etmekle kızlarını da *Baktria*'ya göndermekle tehdit etmişlerdir.[55] Gene Herodotos'un anlatımına göre Persler Libyalı bir kabile olan Barkaları, *Baktria*'ya sürmüşlerdir.[56] Bu anlatılar Afganistan'ın Persler döneminde de etnik bir havuz görünümü kazandığını göstermektedir.

Baktria'nın sürgün bölgesi olarak seçilmesinde Akdeniz'e uzaklığı kadar Perslerin bu bölgenin kendilerine bağlılığından şüphe duymamaları da rol oynamış olmalıdır. Aksi halde isyancı kabileler buraya yerleştirilmezlerdi. Nitekim *Baktria* satrapları Med ayaklanmaları esnasında Pers yönetiminden yana tavır almalarıyla dikkat çekmişlerdir.[57] *Baktria* süvarileri Pers ordusunun seçkin kuvvetleri arasında yer almışlardır. Perslerin İskender'le yaptıkları ölüm-kalım savaşında da Dara III (MÖ 336-330) İskender'den kaçarken yanında kalan son kuvvetler de *Baktria* süvarileri olmuştur.[58] Ancak Dara III bu bağlılığa güvenerek Bakti-

Oxus (Amu Derya/Ceyhun) Hazinesi olarak bilinen eserler grubundan bir Pers savaş arabası. Roman Ghirshman, Oxus Nehri'nin kuzey kıyısında keşfedilen ve bu gün Biritish Museum'da saklanan meşhur Oxus Hazinesi'nin de Afganistan'daki Tanrıça Anahita Tapınağı'ndan İskender'in fetihleri esnasında kaçırıldığını savunmuştur.[59]

55) Herodotos, VI, 9.

56) Herodotos, IV, 204

57) Frye, age, s.91

58) Arrianos, *İskender'in Seferleri*, İdea Yayınları, İstanbul, 2005, XVI, 1.

59) J. P. Roux, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 69. Ancak bu hazinedeki eserler Afganistan'da biriktirilmiş olsa bile burada üretilmiş değildir. Oxus Hazinesi'ndeki eserler, Urartu, Luristan, Pers ve Med etkisindedir ve bu durum Batı İran merkezli Pers kültürünün Afganistan'daki etkinliğini göstermektedir. Roux, age, s.69.

ra'ya sığınmak istediğinde de İskender'in gözüne girmek isteyen *Baktria* satrabı Bessos tarafından öldürülüp cesedi İskender'e gönderilmiştir. Bu türden göz boyamalara karnı tok olan İskender de bu ihanetleri sonucu ödül bekleyenleri idam edip, ardından Dara III'e büyük bir cenaze töreni düzenleyerek saygısını göstermişti.

Afganistan'da Perslere ait buluntulara rastlanan yerleşimler arasında Britanyalı arkeologlar tarafından kazılan Kandahar yakınlarındaki *Şehri Köhne* ve Fransızlar tarafından kazılan Belh vilayetindeki *Altın Tepe*, Nimruz vilayetindeki *Sorkh Dağ Tepe* (Kızıl Tepe) sayılabilir. Ayrıca Kâbil yakınlarındaki *Çaman-i Huzurî* de doğu satraplarında oldukça nadir rastlanan Pers sikkeleri bulunmuştur.

Afganistan'da Hellenler (MÖ 330-130)

Asya'yı fethetmeyi kafasına koymuş olan Makedonyalı İskender MÖ 334 ilkbaharında Perslerin idaresindeki Anadolu topraklarına ayak bastı ve MÖ 330'da Gaugamela Savaşı'nda Dara'nın ordusunu yenerek İran topraklarına girmiş oldu. Dara'nın Media ve Parthia'ya çekilmesi nedeniyle, İskender de Büyük Kralı tâkip etmiş ve MÖ 329'da bu günkü Afganistan sınırlarına (*Aria*) ulaşmıştı. Bu esnada son Pers hükümdarı Dara III, yukarıda da söylenildiği üzere Baktria satrabı Bessos tarafından öldürülmüş ve Bessos kendisini meşru Kral ilân etmişti. Dara'nın gerçek mirasçısının kendisi olduğunu düşünen İskender, *Aria*'dan önce güneye yönelerek Helmend Irmağı yoluyla Arakhosia'ya girmiş ve sonrada Bessos'u yakalamak amacıyla kuzeye Baktria'ya yönelmiş ve 329/328 kışını Baktria'da geçirmiştir. Kendi askerlerinin ihanetine uğrayan Bessos, İskender'e teslim edilip idam edilmiş Aria ve Baktria'daki isyanları bastıran Makedon ordusu Afganistan coğrafyasına tamamen hâkim olmuştu.[60] Buradaki fetihlerini tamamlayan İskender MÖ 327'de Baktria'dan ayrılarak Hindistan'a doğru ilerlemeye başladı.[61]

İskender'in seferi daha başlangıcından itibaren basit bir fetih hareketi olmaktan çok evrensel bir dünya devleti kurma projesi olarak şekillenmişti. Özellikle Afganistan'da uyguladığı politika ile İskender, bu amacı doğrultusunda Baktria satrapı Oxyartes'in kızı Roksane ile evlenmiş ve çevresindeki komutanları da benzeri evlilikler yapmaya teşvik

60) Arrianos, III, 25-30
61) Arrianos, IV, 22,3

etmişti.[62] İskender Devleti parçalandığında Asya'daki toprakların büyük kısmına hâkim olan generali I. Selevkos da (MÖ 305-281) Baktria soylularından biri olan Spitamenes'in kızı Apame ile evlenmiş ve bu evlilikten ileride babasının yerine geçecek olan Antiokhos I (MÖ 281-261) doğmuştu.[63] İskender, yerel adetleri benimseyerek Med elbiseleri giymeye başlamış[64] İran'dan ve Baktria'dan toplanan 30.000 gencin askere alınarak Yunan kültürü ile eğitilmelerini emretmişti.[65] Böylece yerel halkla Makedon-Yunanlı yönetici sınıf arasında bir bağ oluşmasını sağlamayı amaçlıyordu.

Araştırmacılar İskender'in fetihlerinden demografik ve kültürel olarak en fazla etkilenen bölgenin *Sogdiana-Baktria* olduğu konusunda birleşmektedirler.[66] İran'da yalnızca bir kent kurma girişiminde bulunan İskender, Afganistan seferi esnasında birçok yerleşim kurmuştur. Bunlardan ilki muhtemelen bugünkü Herat'ın olduğu yerde kurulan *Aleksandreia Aria'dır* (MÖ 330). Buradan güneye yönelen İskender bu günkü Kandahar'ın veya Gazne'nin[67] olduğu yerde *Aleksandreia Araxosia'yı* kurmuştur (MÖ 329). İskender ayrıca bugünkü Begram'ın (Kapisa) olduğu yerde *Aleksandreia Caucaso*'yu kurmuştur.[68] Ay Hanum adıyla bilinen Amu Derya kıyısındaki ünlü Helenistik kentin de İskender veya Selevkos (MÖ 311-281) tarafından kurulduğu[69] ve antik adının *Aleksandreia Oxus* olduğu sanılmaktadır.[70] İskender kurduğu bu kentlere artık savaşamayacak durumda olan yaşlı askerlerini paralı muhafızlarını ve yerli halktan toplulukları yerleştirmiştir. Sadece *Aleksandreia Caucaso*'da 3.000 Yunanlı ve Makedon askerle 7.000 Baktrialının

62) Arrianos, VII, 4, 5
63) Frye, age, s.111
64) Arrianos, IV. 7, 4
65) A.B.Bosworth, *Büyük İskender'in Yaşamı ve Fetihleri, Fetih ve İmparatorluk*, Dost yayınları, Ankara, 2005, s. 196
66) Bosworth, age, s. 290, Frye, age, s. 113.
67) A. H. Dani-P. Bernard, Alexander and his Successors in Cental Asia, *History of Civilizations of Central Asia*, Volume II, Ed. J. Harmatta, Unesco Publishing, Paris 1996, s.70
68) Bosworth, age, s. 301-302
69) A. H. Dani-P. Bernard, agm, s.92
70) Bosworth, age, s. 302

iskân edildiği bilinmektedir.[71] Bu bölge İskender Devleti sınırları içinde en fazla garnizon kurulan ve en fazla askerin toplandığı yer olmuştur. Örneğin Baktria satraplığında, toplam 10.000 piyade ve 3.500 süvariden mürekkep bir güç bırakılmıştır.[72]

İskender, İslâm dünyasında bazen Zülkarneyn Peygamberle eş tutulan yarı mitsel bir kişilik olarak sahiplenildi. İskender bu günde Afgan halkının atasözlerinde ve menkıbelerinde yaşayan bir kahraman olarak yer almaktadır.

Kurulan yeni kentlere Yunan ve Makedon ailelerinin göçü, Selevkoslar tarafından da teşvik edilmişti. Asya içlerine yerleşmeye gelen bu Yunanlılara *katoikoi* denilmiştir.[73] Ne kadar Yunanlının Afganistan'da kurulan şehirlere yerleştiği bilinmemekle birlikte sayının on binler civarında olması muhtemeldir.[74] Afganistan'ın Hellenistik dönemini, modern yerleşimlerden uzak olması nedeniyle el değmemiş bir şekilde yansıtan Tohar vilayetindeki Ay Hanum sitesi burada kalabalık bir nüfusun barındığını kanıtlamaktadır. Kentte 6.000 kişi kapasiteli bir tiyatro keşfedilmiştir.[75]

71) Arrianos, IV, 22,5, Bosworth, age, s. 301
72) Arrianos, IV, 22,3.
73) Frye, age, s. 112
74) Di Castro İskender'le birlikte 20.000 kişinin Afganistan'a yerleştirildiğini tahmin etmektedir. Di Castro age, s. 4
75) Di Castro, age, s. 5

Ay Hanum'un keşfinden önce Afganistan'daki Yunanlıların varlığı sadece yazılı kaynaklar ve Helenistik sikkelerin vasıtasıyla biliniyordu. Ay Hanum'un keşfiyle Afganistan'da Helenistik devrin gerçek bir panaroması çizilebilir hale gelmiştir. Asıl olarak Antiokhos I devrinde (MÖ 281-261) gelişmeye başladığı tahmin edilen Ay Hanum'da DAFA tarafından 1963-1978 yılları arasında yapılan kazılarda bir *gynmasium*, tiyatro, Akdeniz üslubunda tabanı mozaiklerle süslü villalar, Korinth tarzı 118 sütunlu bir avlu ortaya çıkarılmış[76], böylece bu yerleşimin, Akdeniz kıyılarındaki Yunan kentlerinden farklı olmadığı anlaşılmıştır. Kentte bir kütüphane olduğu da sanılmaktadır. Nitekim Aristoteles'e ait bir diyalogun yer aldığı bir papirüs parçası ele geçmiştir.[77] Aristoteles'in öğrencilerinden olan Kıbrıslı filozof Klearhos'un burada ders verdiği de bilinmektedir.[78]

Ay Hanum'un idarî ve malî bir merkez olduğu ve Selevkoslar devrinde altın çağını yaşadığı görülmektedir. Şehirde ele geçen sikkelerin % 40'ı MÖ 2. Asırda hüküm sürmüş olan ilk üç Selevkos kralına aittir.[79]

Solda Ay Hanum'un Mücahitlerin İç Savaşı esnasında yağmalanmadan önceki hali. 1990'larda Ay Hanum hazine avcıları tarafından adeta köstebek yuvasına dönüştürülmüştür. Sağda: Fransız arkeolog Paul Bernard'ın idaresindeki 1968 kazılarında keşfedilen ve "Zeus'un ayağı" olarak tanınan kesit (uzunluk 25 cm.) 1990'larda Kâbil Müzesi'nin yağmalanması sonucu kaybolmuş 2001'de Japonya'da olduğu saptanmıştır.

76) P. Bernard, "The Greek Kingdoms of Central Asia", *History of Civilizations of Central Asia*, Volume II, Ed. J. Harmatta, Unesco Publishing, Paris 1996, s. 110-113

77) Gorshenina-Rapin, Claude, age, s. 87

78) Di Castro, agm, s. 5

79) A. H. Dani-P. Bernard, agm, s. 95

Kentte bulunan Yunanca yazıtlarda şehrin ileri gelen ailelerinin adı saptanmıştır. Buraya yerleşen göçmenlerin kökeninin Anadolu'daki Menderes vadisi olduğu tahmin edilmektedir. Ay Hanum'un Oxus'un karşı kıyısındaki komşusu olan *Taht-ı Sengin*'de bulunan Phrygia-Lydia yerel tanrısı Marsyas heykeli bu kanıyı güçlendirmektedir.[80] Ancak kentin yerleşimcilerinin sadece Yunanlılar olmadığı da burada ele geçen Aramice ve Runik harfle yazılmış iki kitabeden anlaşılmaktadır.[81] Runik yazılar meselesi bu gün de gizemini korumaktadır. Uzmanları "bilinmeyen dil ve yazı" olarak adlandırdıkları bu yazıya sadece Ay Hanum'da değil Baktria'nın çeşitli bölgelerinde de Türkistan'da Alma Ata, Issık Göl ve Merv gibi geniş bir coğrafya'da da rastlanmıştır. Orhun Yazıtlarını andıran bu yazının, Kuşanların da ataları olan bir Saka kabilesine ait olduğu iddia edilmiştir.[82] Bunları, Afganistan'daki proto-Türk varlığının kanıtları olarak görenler de vardır.

Yazıtlar haricinde Ay Hanum'da ele geçen ve Yunan mimarisine zıt özellikler gösteren biri 20 metre karelik olan iki küçük tapınak kentte farklı inançlara sahip yerleşimcilerin de bulunduğunu göstermektedir. Yunanlı olmayan bu grupların Mazdaist Baktrialılar mı yoksa Budist Hintli öncüler mi olduğu bilinmemektedir. J. P. Roux, Budizmin bu dönemde henüz bu ölçüde kuzeye yayılmış olamayacağını savunmuştur.[83]Kent mimarisi her ne kadar Akdeniz-Yunan manzarasını yansıtsa da yerel nitelikler de göstermektedir. Örneğin Yunan mimarisinden ziyade Ön Asya yapılarında kullanılan pişmiş kilden tuğlalar, Ay Hanum'daki yapılarda temel malzemelerden biridir. Akdeniz evlerinin merkezî bir avluyu çevreleyen odalar şeklindeki klasik planı yerine Ay Hanum'da odalar bir koridorun etrafına yerleştirilmişlerdir vb.[84] Ay Hanum tüm bunların yanı sıra Afganistan'ın bu dönemde Akdeniz dünyası ile Hint alt kıtası arasındaki ticarette oynadığı merkezi rolü de kanıtlamaktadır.[85]

---

80) Gorshenina-Rapin, s. 83.

81) P. Bernard, agm, s. 107-108

82) Mehmet Tezcan, *Kuşanların Menşei*, T.A. Cilt I, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, Ankara, s. 798-799,

83) Roux, age, s. 80.

84) Bernard, agm, s. 112-114

85) Bernard, agm, s. 124

Baktria krallarına ait sikkeler solda ve ortada: Meandros I (MÖ 155-130), sağda: Lysias (MÖ 120-110). Desen: Alexander Silnov. Nicorinov, 1997, s. 52

Helenlerin Zayıflayışı

İskender öldükten sonra (MÖ 323) devleti generalleri (*diadokhos*) arasında paylaşıldı. Bugünkü Afganistan coğrafyası, Batı Anadolu'dan Hindistan'a kadar uzanan topraklara hükmeden Selevkos I'e (MÖ 305-281) kalmıştı. Ancak Selevkos, bir süre sonra Hindistan'da kendilerine eş bir rakip olan Çandragupta'nın (MÖ 322-295) kurduğu Maurya Devleti ile mücadele etmek zorunda kaldı. MÖ 305'te yapılan antlaşmayla Selevkos, 500 savaş fili ve askeri yardım karşılığında Afganistan'ın güney ve doğusuna tekâbül eden tüm toprakları yani Kâbil, Kandahar civarını Çandragupta'ya vermeyi kabul etti. Afganistan'ın kuzey bölgeleri ise Yunanlıların hâkimiyetinde kalmaya devam edecekti. Böylece Afganistan Yunan ve Hint kralları arasında paylaşılmış oluyordu. Ancak bu siyasal ayrım kültürel olarak önemli bir bölünmeye yol açmadı. Önceki bölümde de belirtildiği üzere Yunan idaresindeki topraklarda Hint tanrıları için tapınaklar kurulduğu gibi, Maurya arazisinde kalan Kandahar'da da Çandragupta'nın ardılı Asoka (MÖ 273-232) Yunan kültürünü korumaya devam etti.

Yunan hâkimiyetine asıl darbeyi vuran MÖ III. Asır ortalarından itibaren İran'a hâkim olan Parthlardı. Parth Devleti'nin kurulmasıyla Akdeniz havzasındaki Yunanlılar ile Baktria Yunan uygarlığı arasındaki irtibat da kopuyordu. Selevkoslarla irtibatın kopmasının ardından Selevkosların Baktria satrabı olan Diodotos, MÖ 246'da bölgede uzun yıllar hâkim olacak olan Yunan-Baktira Krallığı'nı kurmuştu. Diodotos'un soyundan gelen Yunan kralları Afganistan'ın tamamını ve Kuzey Hindistan'ı kapsayan bir alanı egemenlikleri altına almışlardır. Demetrios devrinde (MÖ 200-180) Yunan-Baktria krallığı kuzeyde Semerkand'dan

Tilla (Tela) Tepe Hazinesi

Parth-Helen mücadelesi döneminden bize ulaşan en ünlü buluntu topluluğu Tilla Tepe Hazinesi olarak bilinen muhteşem bir altın eser koleksiyonudur. Juzcan (Guzgan) vilayetindeki Sovyet-Afgan heyetince 1977-1978'de kazılmış olan Tilla Tepe'deki mezarlarda ele geçen bu hazine, Yunanlılara ve Parthlara ait 20.600 parçalık altın toka, yüzük ve taçlardan oluşan zengin bir koleksiyonu içermektedir.

Tilla Tepe'de bulunan bir altın sikke üzerinde
Budist sembol olan çark.

Tilla Tepe koleksiyonun hayli ilginç bir öyküsü bulunmaktadır. Hazinenin varlığından haberdar olan Mücahitler ve Taliban yönetimi 1990'lı yıllarda bu eserlere el koymak istemişlerse de tüm aramalara rağmen koleksiyonu bulamamışlardır. Hazinenin 1989'da Kızılordu tarafından götürüldüğü veya kaybolduğu iddia edilmiştir. Gerçek ancak Taliban'ın yıkılışından sonra ortaya çıkmış, hazinenin dönemin devlet başkanı Dr. Necibullah'ın (1989-1992) emriyle Merkez Bankası'ndaki altı gizli kasaya saklandığı anlaşılmıştır. Tilla Tepe Hazinesi on beş sene boyunca Afganistan Merkez Bankası'nda gizlenmiş ve bu sır ancak birkaç kişi tarafından bilinmiş; bu sayede hazine 1990'lardaki korkunç yıkım ve yağmalardan korunmuştur. 2004 yılından yabancı ve Afgan uzmanlar Afganistan Merkez Bankası'ndaki altı kasayı açınca on beş senedir burada gizlenen hazineye ulaşmışlardır.

Kaynaklar: Carla Grissmann, "Kabul Museum" EI, Vol. XV, Fasc. 3, pp. 318-323; Carlotta Gall, A Hoard of Gold That Afghanistan Quietly Saved, June 25, 2004, http://www.nytimes.com Erişim:09.11.2013; L. Dupree, "Afghanistan Viii. Archeology" *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, 1982, Fasc. 5, pp. 525-544.

Kalaşlar

Pakistanlı Kalaşlar

Bazı Afgan aydınları günümüzde Nuristan adıyla anılan (eski Kâfiristan) bölgede yaşayan Kalaş halkının İskender döneminde Afganistan'a yerleşen Makedonların ve Yunanlıların torunları olduğuna inanmaktadırlar. 19. Asra kadar Pagan inançlarını koruyan Kalaş halkının dini ile Yunan mitolojisi arasında yakınlık olduğu, dillerinin Eski Yunancadan izler taşıdığı ve genetik havuzlarının Antik Çağ Makedon-Yunan iskeletlerinden alınan örneklerle %20-40 arasında uyum gösterdiği iddia edilmiştir. Kalaşların açık tenli ve mavi gözlü olmaları da bu yakınlığın kanıtı olarak sunulmaktadır. Bu romantik yaklaşıma rağmen, Kalaş dilinin antik bir Hint diyalekti olduğu ve Sanskrit diline benzediği görülmektedir. Kalaşçada Yunancayı andıran kelimeler olması doğaldır zira Sanskrit dili ile Eski Yunanca birbirlerine uzaktan da olsa akraba dillerdir. Eski Yunan dinini andıran uygulamalar da Yine eski Hint-Aryan dinlerinde ortak olan Tanrıların kültü ve bahar kutlamaları gibi festivallerden oluşmaktadır. Öte yandan gerek Kalaşlar için gerekse Afganistan'da yaşayan diğer topluluklar içinde Yunan-Makedon geni bulunması gayet doğal bir sonuçtur. Zira Hellenistik Dönemde on binlerce Yunanlı buraya yerleşip yerel halklarla karışmışlardır. Diğer etnik gruplar arasında yapılacak araştırmalarda da benzer gen ortaklıkları çıkması muhtemeldir. Yine de Kalaşların Büyük İskender'in torunları olduğu düşüncesi popülerliğini korumakta ve dünya basının ilgisini çekmeye devam etmektedir.

Kaynaklar: http://www.huffingtonpost.com/brian-glyn-williams/pagan-kalash-people-of-pakistan_b_4811627.html, http://makedonia-alexandros.blogspot.com.tr/2012/08/the-kalash-lost-tribe-of-alexander-great.html; http://greekcitizen.pblogs.gr/tags/kalas-gr.html/http://www.sansimera.gr/hnews/285

http://www.telegraph.co.uk/news/6214794/Taliban-targets-descendants-of-Alexander-the-Great.html

güneyde İndus Nehri'nin Hint Okyanusu'na döküldüğü sınıra kadar uzanmıştı. Demetrios, rex Indorum (Hindistan Kralı) ünvanı alacak kadar güçlü bir hükümdar olmuştur. Ancak Yunan-Baktria Krallığı batıdan Parthların, kuzeyden de Orta Asya göçebe kabilelerinin (Saka) sıkıştırması sonucunda giderek zayıflamış ve çekirdek Baktria bölgesine çekilmek zorunda kalmıştır. MÖ II. Asırın ortalarına gelindiğinde Afganistan'ın batısında Herat bölgesine Parthların hâkim olduğu görülmektedir. MÖ 145-130 arasında Baktria'nın çekirdek arazisinde hüküm süren son Yunan Kralının Heliokles adında biri olduğu anılmaktadır.[86] MÖ 130'dan itibaren Afganistan'a göçebe kavimlerin hâkim olduğu 100 yıllık bir dönem başlamış ve Yunan hâkimiyeti tamamen sona ermiştir.

Öte yandan Yunanlıların siyasal yenilgisi, Yunan kültürünün Afganistan'da silindiği anlamına gelmemektedir. Yunancanın etkisi zamansal ve mekansal olarak Yunan-Baktria Krallığının sınırlarının ötesine uzandığından, bu krallığın yıkılmasından sonra da devam etmiştir. Örneğin 1958'de Kandahar'da bulunan Hint kralı Asoka'ya (MÖ 273-232) ait ferman hem Aramca hem de Yunanca olarak kaleme alınmıştır.[87] Benzer şekilde Yunan-Baktria krallığının yıkılışından asırlar sonra bile Afganistan'da Kuşan sikkelerinde Yunanca terimler kullanılmaya devam edilmiştir. Sanatta ise Yunan etkisi daha da uzun sürmüş ve sanat tarihçilerinin *Greko-Budist* dedikleri üslubun etkisi İslâmî asırlara kadar üretilen hemen her eserde karşımıza çıkmaktadır.

86) Frye, age, s. 123
87) Roux, age, s.84

IV

KUŞANLAR, AKHUNLAR; TÜRKŞAHİLER VE BUDİST AFGANİSTAN

Afganistan'ın bu parçalanmış haline son verenler Kuşanlar oldu.[88] Bu isim Çince kaynaklardan (*Kuei-shuang*) alınmıştır ve aslında eski Baktria krallığı üzerinde hâkimiyet kuran ve yine Çinliler tarafından *Yüechi* olarak anılan bir halkın beş krallığından birini tanımlar. Zaman içerisinde bu beş krallıktan biri olan *Kuşan*, diğerlerini fethederek tek bir yönetim altında birleştirmiş, Parthlardan da Kâbil çevresini alarak giderek güçlenmiştir.[89] Kuşanların MS 30'dan itibaren Afganistan'ın kuzey doğusuna hâkim oldukları kesin olmakla birlikte Herat ve Batı Afganistan topraklarını yönetip yönetmedikleri kesin olarak bilinmemektedir. Muhtemelen Kuşanlar devrinde batı ve Güney Afganistan (*Arakhosia*) Parthların egemenliğinde kalmaya devam etmişti.[90]

Kuşan krallarının kronolojik sıralanmasında hâlen tam bir uzlaşma sağlanamamıştır. Ama genel olarak krallığın kurucusunun Kujula (MS 30-80) olduğu, onu Vima ve Vima Kadphisdes (MS 95-127) adlı kralların tâkip ettiği bilinmektedir. Kuşanların en güçlü hükümdarı Kanişka

88) Roux, age, s.103
89) Frye, age, s.144
90) Roux, age, s.104

I tahminen MS 127-140 arasında hüküm sürmüş ve onu Vaşişka (140-160) ve Huvişka (160-190) Vasudeva I (190-230) tâkip etmişlerdir. Vasudeva I, Kuşanların son büyük hükümdarı olmuş ve onu tâkip eden Kanişka II (230-240) devrinden sonra Kuşanlar zayıflayarak Sâsânilerin vassalı olmuşlardır.[91]

Kuşanların etnik kökeni günümüzde de tartışılmaya devam edilmektedir. Tohar[92], İranî veya Türk olduklarıyla ilgili çeşitli teoriler bulunmaktadır. Kuşan dili üzerine araştırmalar yapan bazı dilbilimciler Kuşancanın Toharcayla ilişkilendirilebileceğini düşünmektedirler.[93] Nitekim Araplar da, Afganistan'a geldiklerinde ülkenin kuzeyindeki bölgelere *Toharistan* adını vermişlerdir. Bazı görüşlere göre ise Kuşanlar, Tohar değil yerel İranî bir halktır. Sorkh Kotal, Deşt-i Nawur, Kara-Tepe, Ay Hanum, Dalverzin Tepe gibi antik yerleşimlerde ele geçen Karoşti ve Yunan alfabesiyle yazılmış Kuşanca yazıtlardaki dil eski Farsçayı andırmaktadır.[94] Buna karşın J. Kennedy, E. Schultz gibi araştırmacılar Kuşanların Türk kökenli bir hanedan olduklarını savunmuşlardır.[95] Daha geç asırlarda yazılmış bazı tarihsel kayıtlar da, örneğin Kalhâna adlı yazarın XII. Asırda kaleme aldığı Keşmir tarihçesinde (*Rajatarangîni*) Kuşan hükümdarı Kanişka'nın Turuşka (Türk) kökenli olduğu belirtil-

---

91) Roux, age, s.103-104, B. N. Puri, agm, s. 247-254

92) Hint-Avrupa dil ailesinin eski bir diyalektini konuşan Toharlar, MÖ 2. Asırdan MS 8. Asıra kadar Afganistan'dan Çin'e kadar geniş bir yayılıma sahip oldukları arkeolojik keşiflerle saptanmış durumdadır. Mallory, age, s. 72-79

93) J. Harmatta, *Languages and Literature in the Kushan Empire, History of Civilizations of Central Asia*, Volume II, Ed. J. Harmatta, Unesco Publishing, Paris 1996, s.417-440, Roux, age, s.106, Tezcan, agm, s. 797

94) Deşt-i Nawur'da 4320 rakım yüksekliğinde Kuşan Kralı Vima Kadphises'e ait Yunan alfabesiyle yazılmış bir kaya yazıtında *şahlar şahı* [Ραοναvο Ραο^{vn}/ Yunan alfabesinde ş harfi olmadığı için Kuşanlar (Þ) harfi kullanmışlardır), *özgür/asil* (αζαδο), *efendi/tanrı* (βαγο), *emretti* (φρομαδο) gibi Persçe ve Orta Farsça (Pehlevice)den tanıdığımız sözcükler bulunmaktadır. J. Harmatta, *Languages and Literature in the Kushan Empire*, s. 423

95) Kuşanların bazı gelenekleri, örneğin geniş dinsel hoşgörü politikaları ve aynı anda birçok dini benimsemeleri Orta Asya geleneklerini anımsatmaktadır. Kuşan sikkelerinde farklı dinlerden simgeler yer alması genel olarak İranlıların pek uygulamadıkları bir yöntemdi. Sâsâni sikkelerine dikkat edildiğinde bunlar üzerinde yalnızca resmi din olan Mazdacılık figürlerinin yer aldığı görülmektedir. (N.Chegini-A.V. Nikitin, *Sasanian Iran-Economy, Society, Artsand Crafts*, HCCA, Vol III, Ed. B.A. Litvinsky, Unesco Publishing, France, 1996, s.45-52).

mektedir.[96] Bu görüşe göre Kuşanlar sonraki asırlarda Gazneli ve Selçuklu Türklerinin de uyguladığı gibi resmi yazışmalarda İranî bir diyalekt kullanmışlardır.[97] Sonuç olarak resmî dil olarak İranî bir diyalekt kullanmalarına rağmen bazı geleneksel Hint kaynaklarının onları Türk (*Turuşka*) olarak kabul ettiği söylenebilir

Kuşanlar devrinde Afganistan'da Yunan kültürü tamamen silinmemekle birlikte geri plana çekilmiştir. Bu değişim sikke tiplerinden de izlenebilmektedir. Kuşanlar öncesinde Hellenistik sikkeler ve onların kötü kopyaları kullanılmaya devam edilmesine rağmen; Kuşanlar devrinde üzerlerinde göçebelerinkini andıran giysi ve çizmeler giymiş ayakta duran hükümdar figürlerinin yer aldığı yeni tipte sikkeler kestirilmiştir. Bu yeni sikkelerde Yunanca, Baktriaca ve Hint (*Prakrit*) dilleri birlikte kullanılmışlardır. Bu durum, Yunancanın artık hegemonyasını yitirerek diğer yöresel dillerden biri hâline geldiğini göstermektedir. Kuşanlar devrinde Afganistan coğrafyasının ticaret yoluyla dünyanın uzak noktaları ile bağlantısı gelişmiş Kuşanlar Çin ve Hindistan'ın Roma ile ticaretinde aracılık rolü oynamışlar, ileride giderek önem kazanacak olan ipek ticaretini desteklemişlerdir.[98]

Kanişka I'e ait bir sikkenin arka yüzünde Buddha (*Boddo*) tasviri. Bu sikke Kanişkal'in Budist olduğuna bir kanıt olarak gösterilmesine rağmen Kanişka I devrinde bastırılan sikkelerde farklı Hint, Yunan ve İran tanrılarının da tasvirleri bulunmaktadır. http://coinindia.com/

96) Tezcan, agm, s.795

97) E.Schultz ve F. Hith de Kuşan kralların kullandığı *yavuga* unvanının Türkçedeki *yabgu*'dan geldiğini ileri sürmüşler ve onların Türk olduğunu savunmuşlardır. Ancak tam tersine *yabgu* kelimesinin İrânî bir kelime olan *yavuga*'dan türediğine dair alternatif bir görüş de bulunmaktadır. Buna kanıt olarak Doğu Türkistan'da kullanılmayan bu unvanın İranlılarla komşu olan Batı Türkistan'da ortaya çıkması gösterilmektedir. Tezcan, agm, s.795

98) B. N. Puri, "The Kushans", *History of Civilizations of Central Asia*, Volume II, Ed. J. Harmatta, Unesco Publishing, Paris 1996, s.257-258

Kuşanlar devrinin bir diğer özelliği Afganistan'da Budizm'in giderek görünür hâle gelmesidir. Budizm, Maurya Hanedanı krallarından Asoka (MÖ 273-232) zamanında Afganistan'a girmiş; ancak asıl başarısını Kuşanlar devrinde yaşamıştır. Başlangıçta birçok tarihçi tarafından I. Kanişka'nın Budizm'i kabul ettiği ileri sürülmüşse de[99] günümüzde Budizm'i kabul eden kralın II. Kanişka (230-240) olduğu düşünülmektedir.[100] Her ne kadar Kuşan krallarının Brahman sınıfının yükselişine karşı Budistleri kayırdıkları düşünülmekteyse de[101] Kanişka II, Budizm'i hiç bir zaman resmi bir din olarak halka dayatmamıştır. Güneş/Mithra (Mioro) ve Ay tapımları da varlıklarını ve gelişmelerini sürdürmeye devam etmişlerdir. *Aθşo* muhtemelen Mazda dininde ateşe verilen önemin bir yansıması olarak Kuşan tanrıları arasında en değer görenlerden biri olmuştur ve onun için Sorkh Kotal'da bir tapınak inşa edilmiştir. Parth/İran tanrılardan Nana da Kuşanlar arasında da saygınlık kazanmıştır.[102] Yunan zafer tanrıçası Nike, Athena, Dionysos, Apollon, Artemis, Hecate, İran tanrısı Ahura Mazda (Kuşanca; *Ohromazdo*) Mithra, Hint Tanrısı Şiva aynı derece saygı görmüşlerdir. Belh'in 40 km kuzeydoğusunda yer alan Dalvarzin Tepe[103] yerleşiminde hem *Dioscurois* hem de Budist tapınağı ortaya çıkarılmıştır.[104] Bu kanıtlar bize Kuşanların devrinin dinsel açıdan bir hoşgörü çağı olduğunu ispat etmektedir.

---

99) Roux, age, s.104

1001) J. Harmatta, B. N. Puri, L. Lelekov, S. Humayun, D.C. Sircar, "Religions in the Kushan Empire," *History of Civilizations of Central Asia*, Volume II, Ed. J. Harmatta, Unesco Publishing, Paris 1996, s.324

101) A.W. Narain, *Kuşan Devleti*, T.A. Cilt I, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, Ankara, s.823

102) J. Harmatta vd. Religions in the Kushan Empire, s. 321-322

103) 1969-1977 arasında Sovyet-Afgan arkeologları tarafından kazılmıştır. Burasının, Strabon (Strabon, 11.11.2.) ve Ptolemaios (Ptolemaios, 6.11.2) tarafından *Eucratideia* olarak isimlendirilen yer olduğu düşünülmektedir. Yerleşimin merkezinde tıpkı Parth/İran geleneğinde olduğu gibi (olarak isimlendirilen yer olduğu düşünülmektedir. Yerleşimin merkezinde tıpkı Parth/İran geleneğinde olduğu gibi (Grabar, age, Şekil 10.), dairesel bir kale bulunmaktadır. Kentin Hellenistik dönem mimarisi açıkça Ay Hanum'la paralel nitelikler taşımaktadır. Paul Bernard, "Delbarjin" E.I. Originally Published: December 15, 1994, Last Updated: November 21, 2011, Vol. VII, Fasc. 3, ss. 234-237

104) Paul Bernard, "Delbarjin" E.I. Originally Published: December 15, 1994, Last Updated: November 21, 2011, Vol. VII, Fasc. 3, s. 234-237.

Bağlan yakınlarındaki Sorkh Kotal'de ele geçen Kanişka heykelinin 1990'ların ortasında Mücahitler tarafından kırılmadan önceki hâlinin çizimi. Desen: Alexander Silnov. Nicorinov, 1997,

Akdeniz coğrafyasında olduğu gibi İran ve Afganistan'da bağdaştırmacı gelenekler görülmüş, Ahura Mazda ile Zeus, Verethraghna ile Herakles, Mithra ile Helios aynı tanrı kabul edilmiştir. Neolitik Çağ'dan beri takip ettiğimiz ana tanrıça kültleri daha sonraki asırlarda da devam etmiş ve Kapisa (Begram) yerel bir ana tanrıçaya tapınılmıştır.[105] Özetle Kuşanlar çağı dinsel açıdan tam bir hürriyet dönemi olmuştur.[106]

Zaman içerisinde bu dinler arasında Afganistan'da sanatsal ve kültürel açıdan en dikkat çekici başarıyı Budizm sağlayacaktır. İslâm fetihlerinin hemen öncesindeki üç dört asır boyunca Afganistan, hem Budist kültürün önemli bir merkezi olmuş; hem de Budizm'in Uzak Asya'ya yayılmasında ana köprü rolünü oynamıştır. Hindistan'dan doğan Budizm Afganistan'ın doğu hattı boyunca yayılmış ve bu yol vasıtasıyla Orta ve Uzak Asya'da ulaşma imkânı bulmuştur. Afganistan'ın Budizm

105) J. Harmatta vd. *Religions in the Kushan Empire*, s.314.

106) Buna karşın Yunan tapımlarının giderek isimlerinin değiştiği ve bu tanrıların yerlerini benzer Hint-İran tanrılarına bıraktıkları gözlemlenmektedir. Sikkelerdeki Helios, Selene, Hephaistos ve Nanaia gibi Yunan tanrıları İran diyalektine göre *Mioro* (güneş), *Mao* (ay), *Aθşo* ve Nana olarak yer alması Yunan kütlerinin farklı bir çerçeve içinde devam ettirildiğini göstermektedir. Hellen ve İran tanrılarının yanı sıra Şiva gibi Hint tanrılarının kültleri de giderek etkin olmaya başlamış, örneğin Yunan-Baktria krallığı devrinde Delvarzin Tepe'de kurulmuş olan *Dioscuri* Tapınağı, Vima Kadphises'in hükümdarlığı esnasında Şiva (Kuşanca; *Oeşo*) Tapınağı'na dönüştürülmüştür. Kanişka I devrinde Yunanca tanrı kültleri Baktria diline çevrilmiştir. J. Harmatta vd. Religions in the Kushan Empire, s.319

tarihi açısından diğer önemli bir yanı da Buddha'nın ilk kez bu bölgede tasvirlerinin yapılmasıdır. Budizm'in Afganistan'a açılmasından önce Buddha'nın figürlerini yapmaktan kaçınan sanatçılar, Afganistan'daki hellenlerle karşılaştıktan sonra İran-Yunan tanrı heykellerini örnek alarak Buddha figürleri yapmaya başlamışlardır. Bu konuda ilk adımı Buddha figürünü sikkeler üzerinde kullanan Kanişka I atarken; zaman içersinde Yunan ve Hint etkilerinin sentezlendiği özgün bir Budist sanat ekolünün temelleri atılacaktır.

Türklerin Yükselişi: Akhunlar

MS 5. Asır ortalarından itibaren Afganistan ve çevresi Altay dilleri konuştuğu tahmin edilen[107] ve kendilerini efsanevî ataları Kidara'ya atfen *Kidarîler* olarak isimlendiren, Orta Asya kökenli göçebe bir halk tarafından fethedilmiştir. Bu ismin anıldığı en eski sikkeler *(Sogdça: kydr)* bu halkın asıl anavatanları olduğu düşünülen Sogdiana'da (Maveraünnehir-Batı Türkistan) bulunmuştur.[108] Kidarîler, Roma/Bizans kaynaklarında *Chinotes (Kızıl Hun),* Ermeni kaynaklarında; *Hun,* Hint kaynaklarının; *Huna* olarak anılırlar.[109] Bu nedenle Kidarîlerin Hunların bir kolu olduğu düşünülmüştür. Ancak bu isim benzerliğinin etnik bir birliğe mi yoksa bütün göçebelere takılan ortak bir ada mı nispet edilebileceği konusu tartışmalıdır. Örneğin R. Frye, "Kidarîlerin gerçek Hunlarla bir ilişkisi olmadığını düşmanlarını korkutmak için bu prestijli ismi kullandıklarını" ileri sürmüştür.[110] Buna karşın Kidarîlerin asıl Hunlar oldukları, Çince kaynaklarda geçen Hun adının *Chinoit*'in transkripsiyonu olduğunu savunan alternatif bir görüş de bulunmaktadır.[111] Kidarîlerin sikkelerinde Sogdça kullanmalarından yola çıkılarak İranî bir halk oldukları da öne sürülmüşse de Sogdça -tıpkı sonraki asırların Farsçası gibi- dönemin *lingua francası* olduğundan bu durum Kidarîlerin İranî kökenli olduklarına yeterli bir delil oluşturmamaktadır. Netice olarak Kidarîlerin Hunlarla olan bağları, Moğol, Türk veya İranî kökenli olup

107) Frye, age, s. 181

108) Zeimal, agm, s. 120

119) Zeimal, E. V. "The Kidarite Kingdom in Central Asia", HCCA, Vol III, Ed. B.A. Litvinsky, Unesco Publishing, France, 1996, s. 120-121

110) Frye, age, s. 183.

111) Dursun Ali Akbulut, *Akhunlar (Kionit/Hyon) ve Eftalitler çağında Maveraünnehir ve Horasan'da Türkler*, T.A. Cilt I, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, Ankara, s.831

Solda: Kidara adına kestirilmiş dinar (MS.4-5.Asır Belh,
Ortada: adı bilinmeyen bir Eftalit kralın için kestirilmiş drahmi, sağ elinde Budist-Orta Asya sanatında güç sembolü olan kadeh tutuyor. Belh (?),
Sağda: Eftalit Kralı Tobazini adına kestirilmiş Sâsâni-Kuşan üslubunda drahmi(MS 5. Asır Belh?). http://pro.geo.univie.ac.at/

olmadıklarına dair tartışmalar, tıpkı Kuşanlar meselesinde olduğu gibi, net bir sonuca ulaşmamıştır.

Chinote veya *Huna* olarak anılan Kidarîler, Afganistan'ın kuzeyine yani eski Kuşan topraklarına hâkim olduktan sonra kendilerini Kuşanların mirasçısı kabul ederek, üzerlerinde "Kuşanların Büyük Kralı" (*Bago Kidara Vazurka Košano Šao* yazılı sikkeler de kestirmişlerdir.[112] Kidarîler arkalarında oldukça zengin bir sikke koleksiyonu bırakmışlar ve altın sikke kullanımını yaygınlaştırmışlardır. Sikkeleri Sâsânî-Kuşan üslubundadır ve bazılarında da bağdaş kurmuş Buddha tasvirini andıran figürler bulunmaktadır.[113] 425-450 dolaylarında krallıkları zayıflamış ve Sâsâni şahları Hürmüz III (457-459) ile Firuz (459-484) döneminde Kidarîlerin toprakları Sâsânilerin denetimine girmiştir.[114]

Kidarî krallığının çöküşü ile yaşanan boşluğu 5. Asır sonlarında Eftalitler veya Akhunlar[115] olarak tanınan göçebeler doldurmuştur. Kökenleri en az *Kidarîler* kadar belirsiz olan Eftalitler, Çin kaynaklarında *Hoa*

112) Zeimal, agm, s.130.

113) Zeimal, agm,s.128-131

114) Zeimal, agm,s.124-126

115) Bazı Pehlevi ve Bizans kaynaklarında Hunlar, *Kızıl Hun* ve *Akhun* olarak ayrılmıştır. Türk tarihçiler genelde bu ayrımda *Kızıl Hunları* Kidarîlerle, *Akhunları* ise Eftalitlerle eşitlemektedirler. Enver Konukçu, *Akhunlar*, T.A. Cilt I, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, Ankara, s. 828. Buna rağmen, B. A. Litvinsky, *Kızıl Hunların* Eftalitleri, *Akhunların* ise Türkleri betimlemek için kullanılmış olunabileceğini düşünmekte ve Efrasiyab'taki (Semerkand) duvar resimlerindeki Eftalit heyetinde yer alan kişilerin derilerinin kızıl renkle boyandığına dikkat çekmektedir. Litvinsky, "The Hephtalite Empire", s.137-138.

veya krallarından birine atfen *Yen-tai-i-li-t'o*, Süryânice kaynaklarda *aβdel*, Yunanca kaynaklarda, *Αβδελαι -Εφθαλιαι*, Ermenice kaynakl a r-da *hep't'al*, Pehlevice kaynaklarda *Hëftâl* Arapça kaynaklarda ise *haital* olarak geçmişlerdir.[116] Hint ve İran kaynaklarında ise Eftalitlere -Chinotlere de olduğu gibi- *Huna* ve *Hâzyon* denilmiştir.[117] Bu durum da bizi yeniden Hun kimliğine götürmektedir. Eğer bu isimlendirme tüm göçebelere verilen ortak bir terim değilse Kidarîlerle Eftalitlerin etnik olarak aynı kökenden geldikleri anlamına gelmektedir. Belazurî, Eftalitlerin (Heyâtile) Türk olduklarını belirtmekle birlikte *Farîs* kökenli olduklarını savunan görüşe de yer vermiştir.[118] Harezmî, (Afganistan'da bugün de varlıklarını devam ettiren) Kalaç Türklerinin atalarının Eftalitler olduklarını savunmuştur.[119] Modern araştırmacılar da genellikle Eftalitleri başlangıçta Avarlara bağlı olduklarından yola çıkılarak Moğolca veya Türkçenin bir kolunu konuştukları varsaymaktadır.[120]

Eftalitler 565 dolaylarında Sâsânîler ve Türk (Göktürk) Hakanlığının ortaklaşa müdahalesi sonucu yıkıldılar. Eftalit toprakları bölüşüldüğünde, kabaca Amu Derya (Oxus) Nehri'nin kuzeyinde yer alan Fergana, Semerkand, Buhara Göktürklerin, nehrin güneyindeki Kuzey Afganistan toprakları Sâsânilerin veya Sâsânilere bağlı olan yerel kralların denetimine girmiştir.[121] Eftalitlerle yapılan savaşlara Sâsâniler saflarında katılan Ermeniler bu dönem Afganistan coğrafyasındaki mücadele hakkında geniş bilgiler vermişlerdir. Ermeni kaynaklarına göre Ermeni soyluları askerleriyle birlikte Sâsânilerin yanında savaşa tutuşmuş ve önce Akhunlara sonra da Göktürklere karşı Herat' ve Belh'i savunmuşlardır.[122]

Türkşahîler ve Afganistan'da Budizm'in Altın Yılları

Akhunların yıkılmasının ardından MS 6. Asırın sonundan itibaren Herat, Kâbil, Belh gibi bölgelerde kendileri için *Nezak* unvanını kullanan Müslüman yazarların ise *Türkşahîler* adıyla andıkları birbirinden

116) B.A. Litvinsky, "The Hephtalite Empire", HCA, Vol III, Ed. B.A. Litvinsky, Unesco Publishing, France, 1996, s. 135

117) Litvinsky, "The Hephtalite Empire", s.135

118) Belâzurî, *Fütuhu'l Bûldan*, Kültür ve Turzim Bakanlığı Yayınları, 1987, 982

119) Enver Konukçu, *Akhunların Kalıntısı Olarak Kalaçlar* (Halaçlar), T.A. Cilt 1, s. 845-849, Roux, age, s. 127

120) Litvinsky, "The Hephtalite Empire", s. 148, Roux, age, s. 122

121) Roux, age, s.135

122) René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Aras, Sosi Dolanoğlu İstanbul 2006, s.184, 219,253-254

bağımsız küçük krallıklar kurulduğu görülmektedir. Bu değişim 6 ve 7. Asırda basılmış sikke tiplerinde bir farklılaşma yaşanmasından da tâkip edilebilmektedir. Bu dönemde sikkeler üzerinde Akhunların amblemi olan kanatlı boğanın yanı sıra üç hilalli figürler de yer almaya başlamıştır. 630 dolayında Baktria/Toharistan'ı gezen Çinli Budist hacı Hiuantsang, (Xuanzang) 27 feodal hükümdardan bahsetmektedir.[123] İslâm kaynakları, -özellikle de Biruni (973-1048)- bu krallıkların Türkler tarafından kurulduklarını belirtmiş ve onları Türk-Şahîler olarak adlandırmışlardır.[124] Birunî, Kabil Şahlığının ilk Türk hükümdarının adının da Barha Tegin (*Barhatakîn*) olduğunu yazmıştır.[125] Kabulistan dışında Türk Şahîlerin bir kolu da Arapların Zabulistan adını verdikleri Gazne civarına hâkim olmuşlar buradaki krallara ise *Rutbil* denilmiştir. Türk-Şahîler, 9. Asırın sonlarında Müslümanların Afganistan'ın tamamına egemen olmalarına kadar bölgeye hükmetmişlerdir.

Nizak (Türk Şahî) dirhemleri (MS 7. Asırın ikinci yarısı ve MS 7. Asır sonu Kabulistan) http://pro.geo.univie.ac.at/

Türkşahîler döneminin en önemli olaylarından biri, Budizm Afganistan'a hâkim olmasıdır. Her ne kadar asırlardır bu coğrafyada etkin olmuşsa da, Budizm'in asıl başarısının Türk kabilelerinin güçlenmesiyle olduğunu söyleyebiliriz. Türkşahîlerin Budizm'i destekledikleri kesindir; zira Budist eserlere genellikle Türkşahi krallıklarının hüküm sürdüğü Afganistan'ın merkezi ve kuzeyinde rastlanılmaktadır.[126] Nitekim

123) B.A. Litvinsky, M.Z. Zamir Safi, "The Later Hephthalites in Central Asia" HCA, Vol III, Ed. B.A. Litvinsky, Unesco Publishing, France, 1996, s.176

124) Birunî, *Alberuni's India*, Orton Library, USA, 1971, XLIX, s,11,

125) Birunî, age, s.11

126) Bu elbette farklı yerlerde Budist eserlerin olmadığı anlamına gelmemektedir. 1965'te Merv'de yapılan kazılar sonucunda 6 metre yüksekliğinde bir stupa, ve içinde küçük Buddha heykelleri ile Sâsâni sikkeleri olan bir küp bulunmuştur. (Roux, age, s. 86). Afganistan'da da ileriki dönemlerde yapılacak kazılar Budist eserlerin yayılımıyla ilgili haritaları değiştirlebilir.

çağdaş ve komşu Türk devleti olan Göktürklerde de Taspar Kağan'ın (572-581) hükümdarlığından itibaren Budizm'in yayıldığı bilinmektedir.[127] Budist eserlerdeki insan tipolojisi incelendiğinde de Orta Asyalı görünüm hemen belli olmaktadır Hatta Buddha heykellerinin tipolojisi ile bu heykellerin yaygın olduğu alanlarda bu günde yaşamakta olan Hazara halkının fizyonomik görünümü arasındaki benzerlik hemen dikkat çekmektedir. Zaten modern Hazar toplumu ilk bölümde de belirtildiği üzere Afganistan'daki Budist sanat eserlerinin kendi ataları tarafından yapıldığı düşüncesine sahiptirler.[128] (Hazara kültür kurumları Taliban'ın Büyük Buddha'ları dinamitlediği tarihi "Hazara halkının kara günü" olarak nitelemiştir.)[129]

Budizm'in yükselişi kendisini asıl olarak görkemli bir sanatla ifade eder. Afganistan'daki Budist eserler klasik Budist eserlerden farklı olarak Helenistik etkiler taşırlar ve bu nedenle uzmanlarca *Greco-Buddhist* üslubu

Gandhara-Hadda'dan (Doğu Afganistan) Hint-Hellen üslubunda Buddha büstleri, Art Institute oc Chicago ve Guimet Museum, MS 4-6. Asır. Desen: Töre Sivrioğlu

127) Roux, Taspar'ın Budist olduğunu, Bumin Kağan'ın Budistliği hakkındaki rivayetin ise sonradan imâl edildiğini savunmaktadır. Bz. Roux, age, s.132. Ahmet Taşağıl ise Taspar'ın Budist olmadığını sadece Budistlere hoşgörüyle yaklaştığını belirtmektedir. Bkz: *Göktürkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012, s. 27-31. Sonuçta Budizm'in Türk sarayı nezdinde saygın bir konumda olduğu görülmektedir.

128) Afganistan'da Budizm denilince Budist eserlerin en yoğun olduğu bölgede yani Bamian bölgesinde yaşayan Hazaralar gelmektedir. Hazara halkının kökenleri de Afganistan'daki birçok topluluk gibi bu günde hararetli tartışmalara neden olmuştur. Hazarlar kendilerini Bamian bölgesinin en eski halkı olarak kabul etmekte ve Bamian'daki dev Buddha heykellerini yapan insanların torunları olduklarını savunmaktadırlar

129) http://hazaristantimes.wordpress.com.

başlığı altında incelenmişlerdir. Öte yandan karakterler Helenistik görünümlerine rağmen çekik gözlüdürler ve Asyalı ifadeye sahiptirler. Bir bakıma bu üslup Afganistan ve çevresindeki etnik karışımı yansıtmaktadır.

Afganistan'daki Budist arkeolojik merkezlerin ve eserlerin genel bir dökümünü vermek bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Ancak okuyucu tarafından bu ülkedeki Budist mirasın boyutlarının anlaşılması için de önemli Budist ören noktaları hakkında genel bir bilgi verilmesi gerekmektedir. Bu ören yerleri arasında ilk akla gelenler trajik hikâyeleri ile Bâmîyan Buddhaları olmakla birlikte; bunlar buzdağının sadece görünen yüzüdür. Savaştan önce Afganistan müzeleri ve dağları Budist sanatın şaheserleri ile dolup taşmaktaydı. Kunduz, Bağlan, Bagram (Kapisa), Sorkh Kotal[130] en önemli Budist ören yerleriydiler. MS 2-7. asırlara tarihlenen Hadda'da pek çok manastır, sayıları 300'ü bulan Budist mitoloji esinli stuko heykeller, kireç taşı ve şistten yapılmış rölyefler, duvar resimleri bulunmuştu.[131] Fransız arkeoloji heyeti tarafından çıkarılan bu eserlerin büyük bölümü Fransa'daki Guimet Müzesi'ne taşınmıştır. Burasının ayrıca MS 5 Asırda Fa-hsien, 7. Asırda da Hiuan-tsang (Xuanzang) gibi Çinli Budist yazarlar tarafından da ziyaret edilmiş kutsal bir merkez olduğu da bilinmektedir.[132] Diğer bir önemli nokta Hadda yakınlarında, bronz bir Buddha büstü ve çeşitli heykeller bulunan Tepe Şotor'du.[133] Gene Hadda yakınındaki Lalma'da Japon arkeoloji heyeti 1962-65 sezonunda yaptığı kazılarda MS 2-7. asırlara ait Buddha

130) Konduz'da 1937'de Budha heykellere rastlanmıştır. Bağlan vilayetinde yer alan ve DAFA tarafından kazılan Sorkh Kotal'da 1954'de biri Budist tapınağı ve merdivenlerinde Baktria dilinde bir yazıt bulunan ikinci bir tapınak keşfedilmiştir. Diğer tapınağın bir Ateşgede olduğu düşünülmektedir. Bu durum, tıpkı Ay Hanum'da olduğu gibi bu yerleşimde de farklı dinlerin bir arada var olduğunu göstermektedir. Ancak buradan elde edilen eserlerin Budist sanatına dâhil edilip edilemeyeceği tartışmalıdır G. A. Pugachenkova, S. R. Dar, R. C. Sharmaand M. A. Joyenda, "Kushan Art", s. 336-337. *History of Civilizations of Central Asia*, Volume II, Ed. J. Harmatta, Unesco Publishing, Paris 1996

131) Nangrahar vilayetinde bulunan Hadda (1923-1933), DAFA tarafından kazılmıştı. Roux, age, s. 111

132) Pugachenkova vd., agm, s. 359

133) 1965-1979 Afgan arkeologları Mustamindi ve Tarzi tarafından kazılan Tepe Şotor'da da duvar resimleri, bronzdan küçük bir Buddha başı ve arkasında yazı bulunan kilden bir Buddha heykeli ele geçmiştir. Dupree, "Afghanistan Viii. Archeology", Encyclopaedia Iranica, Online Edition, 1982, Fasc. 5, ss. 525-544

heykelleri bulmuşlardı.[134] Afganistan'da Budist arkeoloji için önemli birçok nokta arasında Kâbil yakınlarındaki Fransızlar tarafından kazılan Fundukistan Manastır kompleksi, İtalyan arkeologlar tarafından kazılan (1959-1967) Tapa Sardar manastır ve stupası, DAFA tarafından 1937'de kazılan Şotorak Manastırı, sayılmalıdır.[135] Modern Belh yakınlarındaki Nevbahar Manastırı da ünlü Budist mekânlardan biriydi.[136]

Buddha heykellerinin inşasında Eftalitler veya Türk Şahî krallarının doğrudan bir rol üstlenip üstlenmedikleri net değildir. Hiuan-tsang, Bâmîyan'ı yönetmekte olan adını vermediği bir Türk Tigin'inden ve onun Budistlere yaptığı yardımlardan bahsetmektedir.[137] Ancak Buddha heykellerinin herhangi bir kralın emri olmadan, Budist manastır sisteminin öz organizasyonu ile yapılmış olma ihtimali de bulunmaktadır. Heykellerin yapıldığı bölge olan Bâmîyan'da en azından MS 2. Asırdan itibaren Budist manastır örgütlenmesinin olduğu ve ilk büyük heykel örnekle-

Kâbil'in kuzeyindeki Fundukistan'da bulunmuş elinde mavi lotus çiçeği tutan "Maitreya" (Budha'nın gelecekte görünecek hâli) figürü MS 7. Asır. Kabil Müzesi, Eser bugün kayıp durumdadır. Japonya'da özel bir müzeye satıldığı düşünülmektedir. Desen: Töre Sivrioğlu

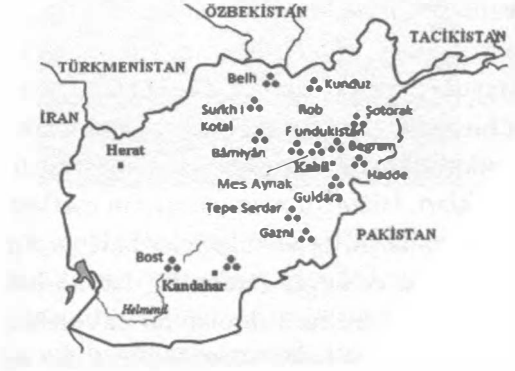
134) Dupree, "Afghanistan Viii. Archeology" Encyclopaedia Iranica, Online Edition, 1982, Fasc. 5, ss. 525-544

135) Roux, age, s. 110-111, Dupree, "AfghanistanViii. Archeology" *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, 1982, Fasc. 5, ss. 525-544

136) Roux, age, s.110

137) Yazıcı, agm, s.488

rinin de bu dönemde ortaya çıkmaya başladığı bilinmektedir.[138] Heykellerin civarındaki 1 kilometreden az mesafe içerisinde Budistler tarafından kullanılmış, 700 kadar mağara, depo, hacılar için konaklama noktaları, ziyaretgâhlar (stupa) noktası tespit edilmiştir.[139] Nitekim Hiuantsang, Bâmîyan'da, yüzden fazla manastır ve altı binden fazla Budist rahibin bulunduğunu aktarmıştır.[140]

Afganistan'da önemli Budist merkezler

Afganistan'daki Budist eserler, herkesçe malum olduğu üzere trajik bir şekilde yok edilmişler veya koleksiyonculara satılmışlardır. Budist eserlerin yok ediliş hikâyesi, bu eserlerin put olduğunu söyleyen ulema ile definecilerin ortak çabalarının bir sonucu olarak gerçekleşmiştir. Çok sayıda eser yok olmakla birlikte, Bunlar arasında iki tanesi: anıtsal Buddhalar'ın tahribi sadece Budist sanatın değil bir ülkenin yıkıma sürüklenişinin de sembolü olmuşlardır.

Bâmîyan Buddhalarının bir krallık tarafından mı yoksa Budist manastır teşkilatınca mı yapıldığı net olarak bilinmemekle birlikte; bu dev heykellerin kilden yapılmış olan daha küçük modellerinin 4. asırdan beri üretildikleri bilinmektedir. Bâmîyan'da ise kronolojik olarak önce *Küçük Buddha* olarak bilinen 38. metrelik heykel (MS 6. Asırın ortalarında) bitirilmiştir. 55 metrelik *Büyük Buddha*'nın ise 7. Asırın ortalarında ta-

138) En eski örneklere Sorkh-Kotal'da MS 1-3. Asırlara tarihlenmektedir. Blaensdorf-Petzet, "The Giant Buddha Statues in Bamiyan", *The Giant Buddhas of Bamiyan Safeguarding the Remains, Monuments and Sites XIX*, edit by: Michael Petzet, ICOMOS, Berlin, 2009 age, s. 18

139) Blaensdorf-Petzet, age, s. 18

140) Yazıcı, agm, s. 488

mamlandığı düşünülmektedir.[141] Çinli seyyah Hiuan-tsang'ın Bâmîyan'a (Çin *Fan-yen-na*) 630 dolaylarında yaptığı ziyâret notlarından Budha heykellerinin artık tamamlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Hiuan-tsang'a göre bu heykellerden büyüğü 150 ayak küçüğü 100 ayaktır.[142] Rahip, bunlardan çok daha büyük 1000 ayak (333m.) boyunda uyur pozisyonda bir heykel olduğunu daha iddia etmiş ancak bu güne kadar Afganistan'da bu boyutta bir heykele rastlanmamıştır.[143] Bâmîyan Buddhaları da diğer Buddha heykellleri gibi Budist sanat ile Helen üslubunun sentezini yansıtmaktaydı. Örneğin her iki Buddha'nın üzerinde de Akdeniz dünyasına ait bir giysi olan yaygın olan *toga* bulunmaktaydı *ve* başlarının biçimi Apollon-Belvedere tarzının bir sentezini temsil etmekteydi.[144]

Bâmîyan Budhaları, İslâmî dönem yazarların eserlerinde de önemli bir yer tutmuş, haklarında şiirler ve hikâyeler kaleme alınmıştı. Enju Şirazî, (11. Asır) "kırmızı ve beyaz Budhalar" (*sorkh-bot, keng-bot*) adıyla andığı bu iki heykeli bir birine âşık olan bir çift olarak yorumlamıştır.[145] Buddha heykelleri Ortaçağ İslâm şiirinde güzelliğin de sembolü olmuşlar hatta Sogdcadan Türkçeye de geçen ve şairler için Tanrısal güzelliği tanımlayan *put* sözcüğü[146] de *Buddha* adından ve heykellerin imaj gücünden kaynaklanmıştır.[147] Moğol istilası ile Budha heykelleri hakkındaki literatür modern çağlara kadar suskun kalmıştır. 18. Asırın başlarında Thomas Hyde, 1798-1801'de Wilford, 1813'te de Elphistone unutulmuş Buddhaları yeniden tanıtan yazılar kaleme almışlardır. Bilimsel bir amaçla heykelleri yerimde ziyâret eden ilk batılılar muhtemelen W. Moorcroft ve G. Trebeck olmuştur.[148]

İslamî eserlerden ve 19. Asır seyyahlarından tanınan Bâmîyan Budd-

141) Blaensdorf-Petzet, age, s. 18

142) Sally HoveyWriggins, *The Silk Road Journey with Xuanzang*, Westview Press, USA 2004, s. 47

143) Blaensdorf-Petzet, s.23, Centlivres, agm, s. 18.

144) Wriggins, age, s. 50

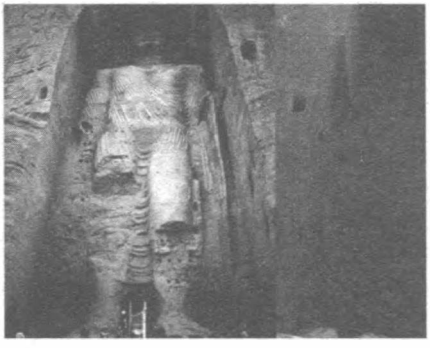
145) Asadullah Souren, Melikian-Chirvani, *Buddhism in Islamic Times*, Vol.IV, Fasc 5, s. 496-499

146) Buddha adından kaynaklanan *put* sözcüğünün İran şiirinde, Arapçadaki *sanem* gibi olumsuz bir anlamı bulunmadığı tam aksine ilâhi güzellik anlamında kullanıldığı görülmektedir.

147) Melikian-Chirvani, agm, s. 496-499

148) Blaensdorf-Petzet, s.23, Centlivres, agm, s. 19

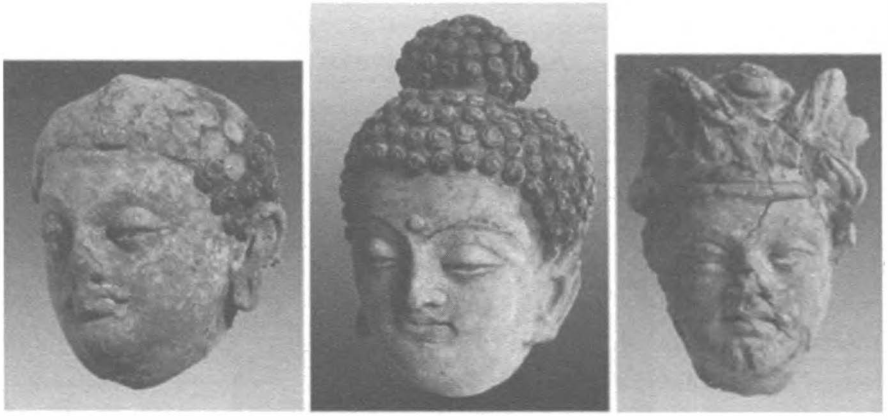
Anıtsal Buddhalar

Günümüzde birçok insan Afganistan'ı Buddha heykellerinin yok edildiği ülke olarak hatırlamaktadır. Heykellerin yok edilmesi ile bir halkın hafızası da yitirilmiştir. Yine de bilim insanları bugün heykelleri yeniden inşa edilip edilemeyeceğini tartışmaktadırlar. *Council on Monuments and Sites* (ICOMOS) tarafından Buddha heykellerinin rekonstrüksüyonu çalışmalarını üstlenmiştir. Farklı disiplinleri temsilen bir araya gelen bilim insanları tarafından üç boyutlu ölçüleri çıkarılan heykeller, yapıldıklarına benzer malzeme kullanılarak yenilenilmek istenmekte ve bu konuda hummalı bir çalışma devam etmektedir. Ana kayanın jeolojik yapısını inceleyen ve 8 katman saptayan uzmanlar tarafından Büyük Buddha'dan kopan her parçanın orijinal yeri belirlemiş ve eğer heykeller bir gün yeniden inşa edilecek olursa hangi tür kayaçlar kullanılacağı saptanmıştır.

Kaynak: Safeguarding the Remains, Monuments and Sites XIX, edit by: Michael Petzet, ICOMOS, Berlin, 2009. Resim:Büyük Budha olarak tanınan 53 metrelik heykelin saldırıdan önceki ve sonraki hâli http://images.search.conduit.com/

haları bilimsel olarak ilk kez Fransız DAFA ekibinden Foucher ve Godard tarafından 1922-1923'de incelenmişlerdir. Fransız bilim insanları tuhaf bir şekilde Bâmîyan Buddhaları'nı kendi şahsî fikirlerine göre yargılamış ve genel olarak bu eserler hakkında olumsuz yorumlamalarda bulunmuşlardır. Eserleri bilim dünyasına tanıtan Andre Godard şunları yazmıştır: "35 metrelik Buddha, şişko gövdeli, birer payanda gibi dosdoğru gövdesine sokulmuş bacakları olan bir kukla. Kafası korkunç de-

Mes Aynak'ta 2004 sonrası kazılarda ele geçen Budha başları MS 4-7. Asır. Kâbil Müzesi, Massodi, 2011

recede büyük".[149] Daha mâkul bir yorum getiren J. P. Roux ise aynı heykelleri şu şekilde tanımlamaktadır: "Buraya (Bâmîyan) girer girmez, derin kaya oyuklarının içinde dev boyutlarda çok etkileyici iki Buddha heykeli ile karşılaşırsınız, yaklaşık 35 ve 53 metre yüksekliğindedirler. Bu heykellerin oldukça büyük kafaları ve incelikten uzak, kaba saba bir yüz ifâdeleri vardır. Sol bacaklar şişman gövdede eğreti durmaktadır, ama bu heykellerdeki teknik yenilikler çok etkileyicidir".[150]

Bütün bu tahribata rağmen Afganistan'da Taliban sonrası yeniden başlayan kazılarda hayranlık uyandırıcı Budist eserler ele geçmeye devam etmektedir. Afganistan'ın bu alanda sahip olduğu mirasın henüz çok küçük bir bölümünün keşfedilmiş olduğu anlaşılmıştır. Bâmîyan'da 5. Dönem kazılarını başlatan Afgan arkeolog Z. Tarzi tarafından Hellenistik, Budist ve İslâmî asırlara ait yeni eserler ve çok sayıda Türkşahî seramiği keşfedilmiştir. Tarzi, 2003 sonrası keşifler sayesinde özellikle Afganistan'da Budizm'den İslâm'a geçiş aşamasının daha iyi anlaşılır hale geldiğini ve Budist toplulukların, Gazneliler devrinden hemen önceye 10. Asır sonuna kadar devam ettiğinin kanıtlandığını belirtmektedir.[151] Yine 2002-2003'te Bâmîyan'da Budist manastırı olarak kullanılmış içlerinde çeşitli duvar resimleri ve alçak kabartmaların da bulundu-

149) Gorshenina-Rapin, age, s. 57
150) Roux, age, s.112
151) Tarzi, age, s.22

ğu en az 12 mağara keşfedilmiştir.[152] Mes Aynak'ta yeniden başlatılan kazılar da oldukça önemli sonuçlar vermiştir. Burada sayısız Buddha heykeli sağlam durumda bulunmuştur.[153] Son dönemde yapılan keşifler arasında en ilgi çekici olanlardan biri de kuşkusuz Bâmîyan'da ki mağaralarda bulunan ve 7. Asıra ait olduğu tespit edilen yağlı boya malzemeyle Budha resimleridir.[154] Bu keşif, sanat tarihi çalışmalarının yenilenmesine neden olacak derecede önemlidir. Zira C. Barry'nin verdiği

Hsüan Tsang (Xuangzang) Seyahatnamesi

Afganistan'ın 7. Asır manzarası için en önemli kaynaklardan biri Hsüan Tsang adlı Çinli Budist gezginin seyahat notlarıdır. Hsüan Tsang, 602'de Çin'in Henan bölgesinde dünyaya geldi. İyi bir eğitim aldı. 629 yılında Budist metinler toplamak ve kutsal yerleri ziyaret etmek amacıyla "Batı Ülkelerine" yolculuk etti. Göktürk Hâkimiyeti altındaki Orta Asya'yı gezdikten sonra Ceyhun Nehri'ni geçerek günümüz Afganistan'ını boydan boya dolaştı (630). Afganistan'ın o dönemdeki siyasal toplumsal ve dini yapısı hakkında canlı bir anlatımla yansıttı.

152) Feroozi, age, s.13-14

153) Massodi, Omar Khan (director) *New Excavations in Afganistan* Mes Aynak, Published at the occassion of the exhibition Mes Aynak – "Recent Discoveries Along the Silk Road" at National Museum of Afghanistan, Kabul, 2011 Printed in Germany, Köln, 2011

154) Carolyn Barry, Earliest Oil Paintings Found in Famed Afghan Caves National Geographic News, February 6, 2008 http://news.nationalgeographic.com/news/2008/02/080205-afghan-paintings_2.html. Erişim: 12.04.2014.

Kunduz bölgesinde Tardu adlı Göktürk Kağanı'nın yeğeni olan bir prensle tanıştı. Ancak prens ölüm döşeğindeydi. Ölmeden önce Prens Tardu, Hsüan Tsang'a Belh'i de ziyaret etmesini orada sayısız manastır ve tarihi eser olduğunu söyledi. Gerçekten de Hsüan Tsang oraya vardığında 100 Budist manastırı ve 3.000 rahiple karşılaştı. Ardından Bâmîyân'a giderek mağaralardaki manastırları ziyaret etti. Hadda'da binlerce *stupa*yı gözleriyle gördü. Hsüan Tsang, eserinde Afganistan'a, Budizm'in Tapusa ve Bhallika adlı iki tüccar tarafından getirildiği hikâyesini aktarır. Büyük Buddha heykellerini betimler. Hinayana okuluna bağlı binlerce Budist rahiple karşılaşmıştır. Ardından Kapisa'ya geçmiş ve burada 6.000 Mahayana Budist rahibi olduğunu görmüştür. Afgan kabilelerine misafir olmuş, ardından Hayber Geçidi'nden Hindistan'a doğru gitmiş tüm Hint alt kıtasını dolaşmıştır. 645 yılında yanında yüzlerce el yazması ile Çin'e geri dönmüş ve gözlemlerini kaleme alarak İmparatora sunmuştur. 664 yılında Çin'de ölmüştür.

Hsüan Tsang seyahatnamesi Afganistan tarihin önemli bir ilk elden kaynağı olmakla birlikte bazı açılardan tenkit edilmesi de zaruridir. Örneğin Hsüan Tsang, Akhunların Budist manastırları yakıp yıktıklarını belirtmektedir. Buna karşın arkeolojik veriler Akhunlar döneminin bir yıkım dönemi olmak bir yana Budist sanatın anıtsal eserlerinin üretilmeye başlandığı dönem olduğunu göstermektedir. Akhunların, Baktria (Toharistan) ve civarına hâkim oldukları dönem Bâmîyan Buddha'larından küçük olanın bitirildiği zamana tekâbül etmektedir. Son dönemlerde yapılan yeni kazılarda örneğin Narenj Tepe'de Akhunlar devrinde Budist manastır ve stupaların inşa edildiği açık şekilde görülmektedir.[155] Akhun sikkelerinin genellikle Budist stupalardan elde edilmesi Eftalitler devrinde Budist örgütlenmenin sıkıntı içinde olmadığını göstermektedir. Bu nedenle modern araştırmacılar Hiuan-tsang'ın tanıklığı bir ölçüde abartılı ve anakronik olarak nitelemektedirler.[156]

Kaynaklar: Sally Hovey Wriggins, The Silk Road Journey with Xuangzang, Westview Press, Oxford, 2004, B.A. Litvinsky, "The Hephtalite Empire", HCA, Vol III, Ed. B.A. Litvinsky, Unesco Publishing, France, 1996

155) Afganistan'da Nizak sikkeleri genellikle Nes Aynak ve Tepe Naranj, Tepe Sardar gibi Budist manastır ve stupa kazılarında ele geçmiştir.

156) Litvinsky, "The Hephtalite Empire", s.143

bilgiye göre yağlı boya Buddha resimleri, Avrupa ve Akdeniz çevresinde daha önce keşfedilmiş 9. Asıra ait yağlı boya resimlerden iki asır daha eskidir ve bu nedenle bugüne kadar keşfedilmiş en eski yağlı boya eserler olma özelliği taşımaktadırlar.

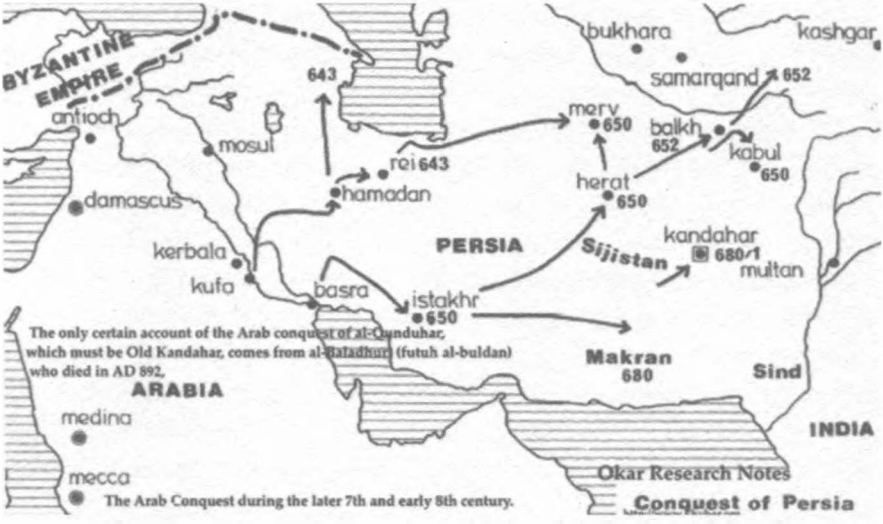
V

İSLÂMÎ AFGANİSTAN

Arap Fetihlerinin Başlangıcı

Mekke'de doğan İslâm, çok kısa bir süre içinde Arap coğrafyasının dini hâline geldi ve Arapların eliyle yeryüzünde yayılmaya başladı. Araplar, Sâsânilerle Nihavend'te yaptıkları bir ölüm-kalım savaşı sonucunda İran'ı fethetmeyi başardılar. Ancak son Sâsâni şahı olan Yezdigerd III'ü (628-651) ele geçiremediler. Afganistan (Horasan) bölgesine çekilen Yezdigerd burada Araplara karşı bir direniş cephesi kurmaya çalışarak, Türklerden ve Çinlilerden de yardım istemişti. Tehlikenin sona ermesi için Araplar Yezdigerd'i ölü veya sağ olarak mutlak ele geçirmek gerektiğine karar vererek peşinden yeni birlikler yolladılar. Böylece Araplar, *Khuistan* olarak adlandırdıkları Herat ve civarı ile *Sicistan* (*Seistan*) olarak isimlendirdikleri Kandahar çevresine ilk kez h.18 (639) veya h.21'de (641) de ulaşarak yerel hükümdarlarla çeşitli antlaşmalar yaptılar. Ancak bu antlaşmalar Halife Ömer'in ölümüyle (644) birlikte bozuldu ve koşullar eski hâline döndü. Yezdigerd'i yakalamak için gönderilen yeni kuvvetler Afganistan'a ulaştıklarında Yezdigerd'in Merv civarında kendi valilerinin ihanetine uğrayarak öldürüldüğü haberi geldi (Bu olayların İskender döneminde Dara III'ün yaşadıkları ile paralelliği hayret vericidir). Son Sâsâni şahının ölümünden sonra artık Araplarla

savaşmak istemeyen Toharistan, Sicistan, Zabulistan (Gazne), Herat gibi bölgelerin yerel hükümdarları Arap egemenliğini kabul ettiklerini açıkladılar.[157] Araplar çeşitli antlaşmalar yaparak bu kentlerden cizye toplamaya başladılar.

Müslüman tarihçilerden Belazurî (öl.892) anlatımından yola çıkılarak oluşturulmuş Arap fetihleri haritası

Görünüşte tüm Afganistan coğrafyası Arap egemenliğini kabul etmekteydi ancak, bir din olarak İslâm'ı kabul edenler oldukça sınırlıydı. Arapların, Afganistan'da ve Maveraünnehir'de ki ilk fetihleri zamanında uyguladıkları politikanın sertliği ve yerel dinlere karşı hoşgörüsüz tutumları İran-Afganistan-Türkistan'daki yerel halkın onların egemenliğine karşı sürekli isyan etmelerine yol açtı. Müslümanlar, Hıristiyan ve Musevîleri *ehl-i kitab* olarak görmekteydiler ve onların ibâdethanelerine, din adamlarına, sanat eserlerine büyük ölçüde müsamaha gösteriyorlardı. Buna karşın ilk İslâm fatihlerinin Afganistan, Maveraünnehir veya Hindistan'daki, Zerdüştlük, Budizm, Hinduizm, Manicilik, Şamanizm vb dinlere karşı nasıl bir tutum takınacakları konusunda kafaları karışıktı.[158] Bazı fakihler ve muhaddisler Zerdüştîlerin de kitap ehlinden

157) İbnü'l Esir, age, s.131-135, Roux, age, s.178

158) Örneğin Halife Ömer, meclisinde bir gün "Mecusîlere ne yapacağımı bilemiyorum" dediğinde Abdurrahman b. Avf Peygamberin bir hadisinde "Mecusîlere kitab ehline davrandığınız gibi davranınız" dediğini söylemiştir. Belazurî, age, frag.665, s.362.

olduklarına dair kanıtlar ileri sürdüler. Manicilik kesinlikle "zındıklık" olarak görüldü ve baskı altına alındı.[159] Budizm ve Hinduizm ise putperestlik olarak kabul edildi (Put ismi dahi Buddha'dan gelmekteydi) ve bu dinlere bağlı olanlar *kitap ehli*'nin yararlandığı haklardan genel olarak mahrum kaldılar. Kuteybe b. Müslim (öl. 715) ve Abdurrahman b. Semüre (öl. 670) gibi Arap komutanlar Orta Asya-Afganistan ve Hindistan'da ele geçirdikleri her yerde Budist-Hindu ve Manici mâbedleri yıktılar, heykelleri parçaladılar.[160] Az sayıda Arap komutan -örneğin 712'de Multan'ı fetheden Muhammed b. El-Kâsım (öl.725) gibi- yerel halkla antlaşmalar yaparak mâbedlere ve heykellere dokunmadı.[161] Buna karşın birçok Müslüman hükümdar Budist-Hindu maddi kültürüne karşı bu sert tavrı devam ettirecekti. İleriki asırlarda Saffarîlerin kurucusu Yakub da, Gazneli Mahmud da Afganistan-Hindistan'da birçok mâbedi yıkacak ve Hindu/Budist heykelleri tahrip edecekti.[162]

Bu tavır nedeniyle İslâm Halifeliği'nin Afganistan'a hâkim olması hiç kolay olmadı. Araplara karşı en büyük direnişi, Arapların çoğu kez aynı soydan olduklarını söyledikleri Türk ve Heytal (Eftalit/Akhun) hanları gerçekleştirmişti.[163] Emeviler devri boyunca (661-750) Araplar, yerel kabilelerin ve kralların isyanlarıyla uğraşmak zorunda kaldılar. Kentler sürekli el değiştirip durdu. Emevi Halifesi I. Muaviye (661-680) devrinde Araplar yeni bir fetih hareketi başlatarak kaybettikleri Kâbil'i

---

Bazı rivayetlere göre ise Peygamber *ehl-i kitap* ile Mecusîler arasında bazı farklılıklar olduğunu belirtmiştir. Örneğin bir hadise göre Peygamber, Mecusîlerle de anlaşma yapılıp onlardan da tıpkı *ehl-i kitab*'tan alındığı gibi cizye alınabileceğini; ancak onların kestiklerinin yenilmeyeceğini ve kadınlarıyla evlenilemeyeceğini söylemiştir. Belazurî, age, frag.245, s.116. Benzer bir ifade Beni Tağlib kabilesi için de söylenmiştir. Muhtemelen bir kısmı Mecusî olan bu kabileden cizye alınmış; ancak kadınlarıyla evlenilmesi ve kestiklerinin yenilmesi haram kılınmıştır. Zira onların ne Müslüman ne de *ehl-i kitap* oldukları belirtilmiştir. Belazurî, age, frag.480, s.261.

159) Melhelm Chokr, *İslâm'ın İkinci Asırında Zındıklık ve Zındıklar*, Anka Yayınları, İstanbul 2002,261-282, 393-406

160) Belazurî, age, 1000-1001, *İbnü'l Esir*, age, Cilt III, s. 134. Ayrıca bkz. Philip Hitti, *Siyâsal ve Kültürel İslâm Tarihi, II. Cilt*, Boğaziçi Neşriyat, Cilt II, İstanbul, 1980, s.332, 449.

161) Bkz: DGBİT Cilt II s. 388. Zaman içinde İndus Vadisi'ndeki birçok şehir buna benzer fermanlara sahip olduğunu iddia etmiş hatta bir süre sonra Multan Buddha'sı Müslümanlarca da saygı görerek Şuayp Peygamber'le eş tutulmaya başlanmıştır. Ali Mazaherî, *Ortaçağ'da Müslümanların Yaşayışları*, Varlık Yayınları. İstanbul. 1972, s.118.

162) DGBİT, Cilt. VI, s.235-237.

163) Belâzurî, age, 982-994

663'te geri aldılar. 666 veya 671 yılında Belh civarında Arap egemenliği yeniden tesis edildi.[164] Ancak bu durum da kısa sürdü. Emevî Halifesi I. Velid devrinde (705-715) Kuteybe b. Müslim, Toharistan Hükümdarı Nizek Tarkan'ın liderlik ettiği ciddi bir direnişi kırarak Belh'i bir kez daha ele geçirdi ve Nizek Tarkan'ı öldürdü. Zabulistan Kralı Rutbil'i[165] de 711'de itaate zorladı.[166]

Türklerle Araplar arasında Afganistan'da yaşanan mücadele hakkındaki bilgilerimiz yakın zamanlara kadar sadece Taberî, Belazurî gibi klasik İslâm tarihçileri vasıtasıyla öğrendiklerimizden ibaretti. Günümüzde ise pek çok farklı kaynaktan bu konuya ekleme yapılabilmektedir. Örneğin Çin kaynakları sayesinde Arap işgaline karşı Afganistan'daki Türk hakanlarının Göktürklere ve Çinlilere başvurduklarını, 710'da Hindukuş batısındaki *Hsi-yeh* prensliğinden, 718'de de Toharistan Yabguluğundan elçilik heyetleri Çin'e giderek Arap ve Tibet saldırıları karşısında yardım istediklerini biliyoruz. (Tibetlilerin, Araplarla ittifak yaptıkları ve Afganistan'daki Türk yabguluklarını iki ateş arasında bıraktıkları anlaşılıyor. Bu, Afganistan yabguluklarının neden Araplara karşı direnemediklerine de açıklık getirmektedir). 727'de benzer bir yardım çağrısı Zabulistan'dan yollanan mektupla tekrarlanmaktaydı.[167] 1990'lar boyunca Afganistan'dan kaçırılan ve Peşaver pazarlarında satılan; ancak bilim insanlarının çabalarıyla toparlanıp bir kodeks haline getirilen 100 kadar Baktria menşeli el yazması da Arap-Türk mücadelesinin ilk on yıllarını daha iyi öğrenebilmemizi sağlamıştır. Yok olmaktan son anda kurtarılan bu metinler sayesinde Kuzey Afganistan'daki Cuzcan (*Guzgan*) Krallığı hakkında da yeni bilgiler edinilmiş, 7. Asır sonu ile 8. Asır başında arka arkaya tahta çıkan üç Cuzcan kralının adı (*Kanag Gozgan, Skag Gozgan* ve *Yan Gozagan*) saptanabilmiştir. 692/693 yıllarına tarihlendirilen başka bir belgede ise "Türklerin serdarı ve Gaz (Guzgan) bölgesinin tudunu Magatur Bukla" adlı birinden de bahsedilmektedir.[168]

Nihayet sadece askeri harekâtla Afganistan'da gerçek anlamda hâki-

164) İbnü'l Esir, age, s. 424-444

165) Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi* adlı yapıtında bu adın farklı bir noktalamayla Zeynel olarak da okunabileceği önerisinde bulunmaktadır.

166) Bkz: Belazûrî, age, 1000, DGBİT, Cilt, II, s. 382-388

167) Roux, age, s.182. L.N. Gumiliëv, *Eski Türkler*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, s.425.

168) Sims-Williams, agm, s.5

miyet kuramayacaklarını anlayan Araplar, Asırlar önce Hellenlerin yaptığı gibi Afganistan'ı kolonize etmeye karar verdiler. 671'den itibaren Basra ve Kufe'den getirdikleri 50 bin kişiyi (daha doğrusu aileyi) Merv, Herat, Belh gibi kentlere yerleştirerek[169] bölgenin demografik yapısını değiştirdiler. Afganistan'ın Araplaşma ve İslâmlaşma süreci R. Frye'nin de dikkat çektiği üzere Hellenleşme sürecine çok benzemekteydi.[170] Hellenleşme döneminde de kendi öz kültürünü korumayı başarabilen İran'ın aksine, Afganistan'da yerel kültürler yoğun bir dış tesir altında kalmışlardı. İslâm egemenliğinde de İran'dan ziyâde Afganistan coğrafyası Arap-İslâm kültüründen çok daha yoğun etkilenmişti. Kim tarafından kaleme alındığı bilinmeyen; ancak 982'de Kuzey Afganistan'a (Guzgân) hükmeden Emir Ebu'l Haris'e atfedilen tarihi coğrafya eseri *Hudûd'ül Âlem*'e bakılacak olursa bu dönemde artık Afganistan'da Arap nüfusu ciddi boyutlara erişmişti. Sadece Guzgân'da 20 bin Arap yaşamaktaydı ve bunlar "Horasan"ın[171] en zengin Araplarıydılar.[172]

Ancak ilk Müslüman göçmenler Arap olmakla birlikte onları bir süre sonra Müslüman İranlılar izlemeye başladı. Böylece Afganistan ve Orta Asya'da Müslüman kimliği başlangıçta Arapları akla getirmekteyken; zaman içinde Farslarca temsil edilmeye başlandı. Bu değişimin en somut göstergesi *Tâcik* adının anlamında yaşanan değişim idi. Başlangıçta İranlılar tarafından Araplara verilen bu isim (*tâzig*) sonradan Müslümanları ve en nihayetinde Orta Asya-Afganistan coğrafyasındaki Farsça diyalekti konuşan toplulukları tanımlar olmuştu.[173] Zaman içinde Farsça, Afganistan coğrafyasında konuşulan Sogdca, Baktriaca, Kuşanca gibi yerel dilleri asimile ederek tarihten sildi. Bu etkiden sadece Peştunca ve Türkçenin bazı diyalektleri kendisini korumayı başarabildiler. İslâm ordularının ardından Afganistan'a yerleşen Araplar da Peştun veya Farsî kültürü içinde eriyip gittiler. Günümüzde birçok Peştun kabilesi Arap soyundan geldiklerini iddia etmeye devam etmektedir.[174]

169) DGBİT, Cilt II, s. 303

170) Frye, age, s. 113

171) 10. Asırda bölge Afganistan olarak değil Horasan olarak tanınmaktaydı.

172) V. Minorsky, *Hudûd'ül Âlem*, Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 63

173) Afganistan, Horasan ve Sogdiana'ya yerleşen ilk Araplara, Sâsânilerin komşusu olan Arap kabilesi Tayylara atfen *Taz* denilmiş fakat bilindiği üzere bu tâbir zamanla Tacik şeklini alarak genel olarak Farsçanın Darî lehçesini konuşan Müslümanları tanımlayan farklı bir anlam kazanmıştır. Frye, age, s. 231-232.

174) Kuloğlu-Doğan, age, s. 10- 24

Afganistan'da İlk İslâm Hanedanları, Tahirîler ve Saffarîler

İslâm egemenliği Afganistan'da 9. Asır ortalarından itibaren istikrar kazandı. Bunu da başaran Araplar değil İranlı Müslümanlar oldu. Abbasîlere görünüşte bağlı bir hanedan olan Tahirîler (821-873) Herat'ı Afganistan'ın batı kısımlarını ve şu veya bu ölçüde Halifelik adına yönetmeyi başarmışlardı. Onların çağının tanığı olan İranlı coğrafyacı ve tarihçi İbn Hurdazbih'in ünlü eseri *el-Mesâlik ve'l Memâlik*'te (846) Afganistan coğrafyasındaki kentlerin özellikleri ve Halifeliğe ödedikleri vergileri listelemektedir. Buna göre Kâbil çevresi 2,5 milyon dirhemle başı çekerken; Herat ve çevresi 1 milyon 150 bin dirhem vergi ödemekteydi. Kuhistan bölgesi 780 bin dirhem öderken, Belh ve çevresi 193 bin dirhem, Guzgân 154 bin, Bâmîyan ise yalnızca 5.000 dirhem *harac* göndermekteydi.[175] Bu liste bir şekilde Afganistan'ın Halifeliğe vergi ödediğini göstermektedir. Ancak vergi oranları arasındaki uçurum Bâmîyan'ın gibi bölgeler de henüz Halifeliğin yeteri kadar egemen olmadığını kanıtlamaktadır.

Tahirîler dönemi Afganistan'ından maddi kültür mirası olarak günümüze sadece bazı dirhemler kalmıştır. Tahirîler soylarını bir dönem VI. Bahram adıyla Sâsâni tahtına çıkmış Bahram Çobin'e (590-591)dayandırıyorlardı. Yukarıdaki Sâsâni taklidi Tahirî dirheminde bu bağ vurgulanıyor. www.irangazette.com.

Öte yandan, Afganistan'da İslâm egemenliği asıl olarak Tahirîleri yıkarak onların yerini alan ve görünüşte Abbasîlerin peyki olan -gene- İran kökenli Saffarî[176] (861-1003) hanedanı zamanında gelişme göster-

175) İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Kitabevi, İstanbul, 2008, s.41-42

176) Kurucuları Yakub b. Leys'in asıl mesleği bakırcılık (*saffar*) idi.

di. Asıl merkezleri İran olan Tahirîlerin aksine Saffarîler Afganistan'ın güney batısındaki Zerenc'i kendilerine merkez edinmişlerdi. Saffarî Devleti'nin kurucusu Yakûb b. Leys, Zerenc'in yerlisi bir Fars olmasına karşın dönemin usulü gereği Arap kabilelerinden birinin (Beni Kinane) mevalisi idi. Yakûb, başlangıçta Tahirîler adına hizmet gören Salih b. Nasır'a bağlı çalışmaktaydı. Tahirîler bu dönemde Afganistan'ı kendileri için bir sığınak olarak kullanan isyancı Haricîlerle çatışma hâlindeydiler. Haricî grupları kontrol altına alması için gönderdikleri Salih ise Büst şehrini ele geçirdikten sonra burada kendi idaresini kurarak Tahirîlerle yolunu ayırmıştı. Yâkub ve Saffarî ailesi de ona katılarak Büst'e yerleştiler (852). Ardından Haricîlerle savaşa devam ederek Zerenc'i onlardan almayı başardılar (854). Ancak bundan sonra Salih ile Yakûb'un arası açıldı. Salih'in tek derdi, ele geçirdiği kentlerdeki zenginlikleri yağmalayarak zenginleşmekti. Daha o dönemde kafasında bir devlet kurma fikri olduğu anlaşılan Yakûb ise, ele geçirilen şehirlerin yağmalanmasına karşı çıkıyor, halkı ve zengin kesimi kazanmaya çalışıyordu.[177] Sonunda ikili arasında beklenen çarpışma başladı ve Yakûb, Zerenc ve Büst'e hâkim olurken Salih çöllere doğru kaçmak zorunda kaldı.

Dönemin manzarası Afganistan coğrafyası için gerçek bir kaos ve sonu gelmez savaşlardan ibaretti ve bu mücadelede Yâkub haricindeki liderler pragmatik tavırlarıyla sürekli taraf değiştirip durmakta ve eski düşmanlarıyla bir araya gelmekteydiler. Herat'a hâkim olan Tahirîler, Yakub'un yükselen gücünü durdurmak ve Zerenc'i geri almak için Haricilerle güçlerini birleştirmeyi bile göze almışlardı. Kuşkusuz bu Sünni kamuoyu için tamamen Tahirîlerin aleyhine bir algı oluşmasına yol açmaktaydı. Benzer şekilde Salih de Büst'ü geri almak için "kâfir" Zabulistan kralı Zunbil ile ittifak kurmuştu. Bu pragmatik birlikler karşısına Yakûb, ortalama Müslüman kitlelerin koruyucusu imajıyla çıkıyordu. Oldukça zeki biri olan Yakûb, kendi adına bir devlet kurduğunu söylemiyor, Abbasî Halifeliği adına harekete ettiğini iddia ediyor ve ordusunda Abbasîlerin siyah bayrağını kullanıyordu. Bu tavrıyla, radikal Haricî hareketinden ve Zabulistan kralından ürken orta sınıfların ve ulemânın desteğini kazanmaktaydı.[178]

Birkaç defa el değiştiren Büst, şehri 864'te Salih ve Zunbil'in birleşik kuvvetlerinin mağlup edilmesiyle kesin olarak Saffarîlerin eline geçti.

177) Erdoğan Merçil, *Saffar'ler*, DGBİT, Cilt V, s. 416-418
178) Merçil, age, s. 418-421

Bu savaşta Zunbil ölmüş, Salih ise yine son anda kaçmayı başarmıştı. Ancak çok geçmeden yakalanarak işkenceyle öldürüldü (865). Ardından Yâkub, Herat'ı Tahirîlerin elinden aldı (867). Abbasîler onu Kabul ve Sistan'ın meşru hükümdarı olarak tanıdılar. Konumunu güvence altına alan Yakûb, cihatçı söylemlerle Afganistan'ın henüz İslâm egemenliği altında olmayan merkez ve doğu bölgelerini istila etmeye yöneldi. *Tarih-i Sistan'da* anlatıldığına göre Zabulistan'a hâkim olan Zunbil'in oğlu Firuz'a karşı düzenlediği seferlerde sayısız Türk ve Halaç'ı kılıçtan geçirdi.[179] Ardından Gazne'yi alarak şehri yakıp yıktı (870). Kabil ve Bamiyan'ı ele geçirdi ve buradaki Budist manastırları yıkarak değerli eşyaları yağmaladı. Zaferini temsilen 50 Buddha heykelini Bağdad'taki Halife Mutemid'e (870-892) gönderdi. Halife Mutemid de Yakûb'un Sistan haricinde Herat, Belh üzerindeki egemenliğini de kabul etmişti (871).[180] Abbasîlerden alınan bu onayın hemen ardından Belh'e sefer düzenleniyor ve Tahirîlerin kontrolündeki bu önemli merkez de Saffarîlerin eline geçiyordu (872). Bundan sonra Yakûb, Afganistan coğrafyasının dört bir yanına dağılmış olan Haricî gruplarla savaşmaya devam etti.

Sonuç olarak Afganistan'daki İslâm egemenliğinin kalıcılaşmasının Saffarîlerle başladığı kabul edilebilir. Buna karşın Afganistan'ın İslâm halifeliğine tâbi olması nüfusun tamamen Müslüman olduğu anlamına gelmemekteydi. Halkın İslâmlaşması birkaç asır daha süren bir değişim sonucunda gerçekleşti. *Hudud'ül Âlem'e* göre 982 gibi geç bir tarihte Toharistan civarındaki Simingân'da hâlen putlara tapılmakta, "kaliteli şarap üretilmekteydi."[181] 2003 yılında yapılan kazılar sonucunda Budist toplulukların, 10. Asır sonuna kadar Bâmîyan Vadisi'nde yaşadıkları kesinlik kazanmıştır.[182] Gazneli Mahmud (998-1030) devrinde de "putperestlerle" mücadele devam etmiş 1020 yılında hâlen Pagan inançlarını sürdüren Nur ve Kirat vâdilerindeki kabileler üzerine seferler düzenlemişti.[183] Aslında Afganistan'da İslâm'ın kat'i zaferi Abdurrahman

179) Merçil, age, , s. 423

180) Merçil, age, s. 424-425

181) Minorsky, age, s. 64

182) Tarzi, age, s. 22

183) Merçil, age, s. 252. Müslümanlar tarafından Kafirîler olarak adlandırılan pagan Afganların bir kısmı modern çağlara doğru İslâm'ı kabul etmekler birlikte 3.000 kadarı bugün de pagan inançlarını sürdürmektedir. Klimburg, *Nuristan*, E. I. Originally Published: July 20, 2004, http://www.iranicaonline.org/

Han'ın (1880-1901) son Pagan kabileleri Müslümanlaştırdığı 19. Asırda tamamlanacaktı. Ancak 10-11. Asırlardan itibaren Afganistan'daki İslâm dışı grupların iyice marjinalize olduğu, ulaşılması zor dağlık bölgelere çekildikleri ve halkın büyük çoğunluğunun Müslümanlığı kabul ettiği söylenebilir.

Geç dönem Saffari Emirlerinden el Hüseyin b. Tahir'e (970-982) ait dinar. Dinar kestirilmesi Saffarilerin son dönemlerinde dahi mali açıdan kuvvetli olduklarını göstermekte ve onlar hakkında aktarılan tarihi bilgileri doğrulamaktadır. www.numisbids.com

Saffarîlerin tek başarısı Afganistan'da İslâm egemenliğini baskın hâle getirmeleri değildi. Onlar ayrıca, Afgan-İslâm kültürünün Arap etkisinden, Fars etkisine doğru yönelmesini de sağladılar. Saffarîler, Araplarla çatışmamayı tercih eden Tahirîlerin aksine Arap egemenliğine karşı Fars tepkisinin taşıyıcısı oldular. 9. Asırda tohumları atılan ve Herat-Sistan bölgesinin de katkıda bulunduğu bu hareket İran/Fars kültürünün gerçek bir rönesansına dönüşmek üzereydi. Saffarîler, Arapça karşısında gerilemekte olan Farsçayı yeniden ayakları üzerinde doğrulttular, el-Sistanî gibi Farsça yazan şairleri destekliediler. Henüz bir Firdevsî için erkendi; ancak Farsçanın yükselişi de başlamıştı. Onların başlattıkları bu süreci Samanîler doruğa taşıyacaklardı.

Yakub b. Leys ölünce (879) kardeşleri arasında iktidar mücadelesi başladı. Kısa bir sürtüşmeden sonra Yakub'un kardeşlerinden Amr b. Leys'e, biat edildi ve Abbasîler de onun Sistan-Toharistan emirliğini onayladılar. Ancak Amr, Tahirîlerin organize ettiği çeşitli isyanlarla uğraşmak zorunda kaldı. Tahirîlere bağlı komutanlar kısa bir süreliğine de olsa Herat'ı almayı başardılar. Bu yetmezmiş gibi Abbasîler de Amr'a yarımcı olmuyorlardı. Amr, Halifelikle arasını düzeltmek için Bağdad'a 10 milyon dirhemle birlikte Halaç memlüklerinden Sebük-eri'yi elçi

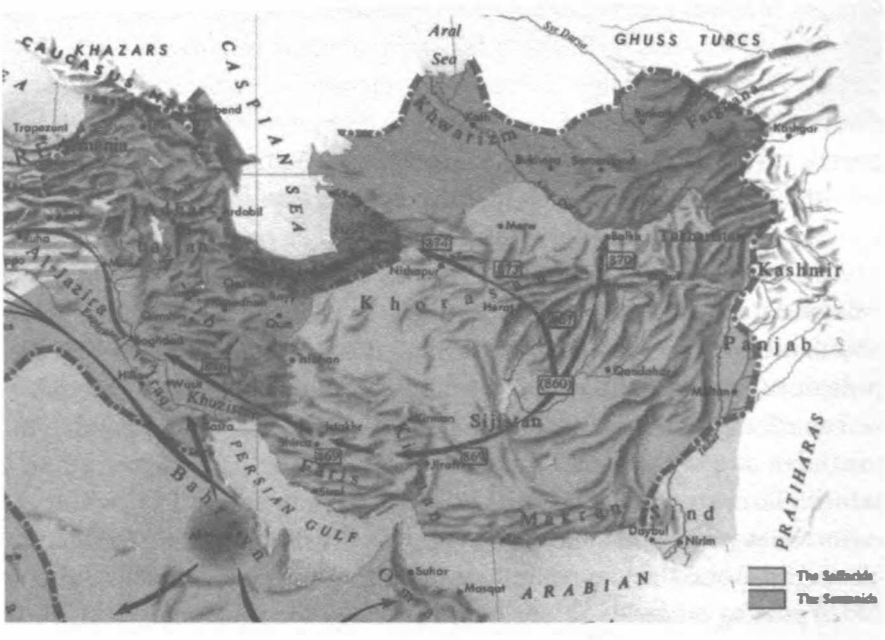
olarak gönderdi. Bu muazzam haraç karşılığında İslâm tarihinde bir ilk olarak Abbasî Halifesi'nin adının yanında Amr'ın da ismi hutbede okunur oldu (889).[184] Ancak bu jestin üzerinden daha bir yıl geçmeden Abbasî ordusu ile Saffarî birlikleri İran'da savaşa tutuştular ve Amr resmen Halife'ye isyan etme noktasına geldi. Tam bu esnada Amr'a kin duyan Halife Muvaffak 891 yılında ölmesiyle Saffarîlere karşı olumsuz olan Abbasî politikası değişti ve Amr bir süre daha Halifelikle didişmeden yerel düşmanlarıyla mücadele etmeye devam etme fırsatını yakaladı.

Amr, komutanlarının çıkardığı isyanları bastırmakla uğraşıp dururken; Saffarîlerin giderek zayıfladıklarının farkında olan kuzey komşuları Samanîler (819-999) onların topraklarına göz diktiler. Abbasî Halifeleri de son zamanlarda Samanîlerden yana politika izlemeye başlamışlardı. Amr, Samanî başkenti Buhara'yı almak için buraya bir ordu gönderdi, ancak Samanî Emiri İsmail b. Ahmed (892-907) bu orduyu bozguna uğratıp karşı saldırıya geçti (899). Bu esnada Saffarîler, talihsiz bir durumdaydılar; Hinduşahîlerin Gazne'ye saldırmasıyla iki ateş arasında kalmışlardı. 900 senesinde Belh'te Samanîlere karşı bir meydan savaşı yapan Amr bu mücadeleyi kaybetti ve esir düştü. İsmail Samanî, onu Abbasî Halifesi'ne "hediye" olarak gönderdi ve Amr, Bağdad'da türlü işkence ve aşağılamalara uğratılarak öldürüldü (902).

Belh Meydan Savaşı'nın ardından Saffarîler, Herat, Belh, Kâbil, Gazne gibi kentleri Samanîlere bırakmak zorunda kaldılar. Abbasîler bu bölgelerin meşru emiri olarak Samanîleri tanımışlardı. Saffarîler ise anavatanları olan Sistan/Zerenc mıntıkasına çekildiler. Amr'ın torunu Tahir'i lider olarak seçtiler. Kayıtlara göre yenilgilerine rağmen Saffarîler hâlen zengindiler, hazinlerinde 36 milyon dirhem bulunmaktaydı.[185] On bin gulam sarayın hizmetinde kalmaya devam etmekteydi. Saffarîlerin zenginliğini bilen İsmail Samanî, esir tuttuğu Amr için 20 milyon dirhem istemekten de çekinmemiş; ancak teklifi kabul edilmeyince Amr'ı Abbasîlere göndermişti. Saffarî Devleti yeniden toparlanabilecek güçte iken; Tahir gününü gün edip içki ve eğlenceye dalıp gitmişti. Devleti fiilen Türk komutanlardan Sebük-eri idare etmekteydi; ancak onun idaresi de Saffarî ailesinin tepkisine neden olmaktaydı. Onlar kendi aralarında didişirken; İsmail Samanî, Halifenin, Sistan emirliğinin de kendi-

184) Merçil, age, s. 436
185) Merçil, age, s. 441

sine tevdi ettiğine dair bir ültimatom gönderdi. Paniğe kapılan Tahir, yüklü miktarda hediyeler göndererek, artık bu tür yetki dağıtımını bir tür rant hâline getirmiş Abbasîlere, Fars ve Sistan bölgesi emirliğini tasdik ettirdi. Ancak politikada usta biri olmayan Tahir, kendisine isyan eden ve Gazne bölgesini üst edinen Sebük-eri tarafından derdest edilip Abbasîlere esir olarak gönderildi (909).

Saffarîler ve Samanîler devrinde Afganistan

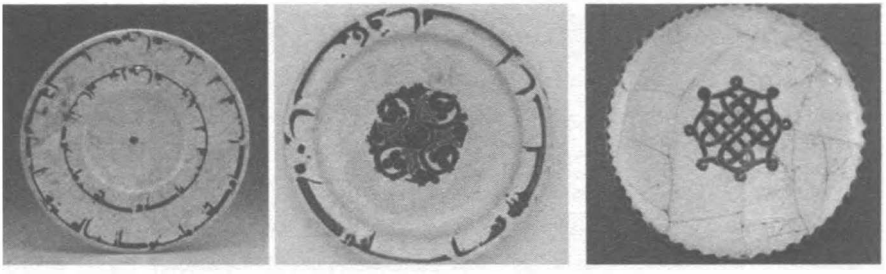
Zerenc'de ise karışıklıklar sonucu Amr'ın kardeşi Ali'nin oğlu Leys duruma hâkim oldu ve Sebük-eri isyanını bastırmak için kuvvetlerini Gazne'ye gönderdi (909). Başlangıçta isyancılar yenildiler ve Gazne, Büst, Kâbil bölgesi yeniden Saffarî denetimine girdi. Ancak daha sonra Abbasîler, Sebük-eri'yi açıkça desteklemeye başardılar ve ibre tersine döndü. 910'da Fars bölgesinde yapılan meydan savaşını Sebük-eri kazanırken; Leys b. Ali esir düştü. O da diğer aile fertleri gibi Bağdad'a götürüldü ve 929 yılında ölene kadar Rakka'da bir zindanda kaldı. Bu savaş sonucunda Fars arazisi Saffarîlerin denetiminden çıkarken; Sistan, Gazne, Büst ve Kâbil yine onlarda kalıyordu. Ancak Abbasi Halifesi Muktedir (908-932), Saffarîlerin tarihe karışmasında kararlıydı ve Samanîleri meşru Sistan emirleri olarak tanıyarak savaşı kışkırttı. Samanî

tahtına çıkan Ahmed b. İsmail (907-914) ile Leys'in kardeşi Muhammed b. Ali 911'de Zerenc civarında birçok kez savaşa tutuştular. Sonuçta Saffarîler yenildiler. Muhammed b. Ali, Zerenc'ten uzaklaşarak Büst'e kaçtı, ancak orada yakalanarak esir edildi (911). Onun esir edildiğini duyan Saffarî ileri gelenleri Samanîlere barış teklif ettiler ve Zerenc'e hapsolmuş Samanîlere bağlı matbu beylik haline geldiler. 1003 yılında Gazneli Mahmud tarafından ortadan kaldırılan dek de bu şekilde varlıklarına devam ettiler. Hatta siyasi bağımsızlıklarını yitirmiş olsalar da Saffarî soyundan gelenler, Gazneliler, Selçuklular ve Gurlular devirlerinde de Sistan bölgesinde yerel feodal liderler olarak daha asırlarca önemli rol oynamaya devam edeceklerdi. Buna karşın Afganistan'ın büyük bölümü -Abbasîler adına- merkezi Buhara olan Samanî Emiri İsmail'in denetimine girmiş oluyordu.

Afganistan'da Samanî Egemenliği

Samanîler, İslâm ve Afganistan tarihi için üzerlerinde hak ettikleri ölçüde durulmayan önemli bir hanedandır. Samanîler Fars kökenliydiler ve Tahirîler gibi kendilerini Sâsânilerin efsanevi Şahı Behram Çobin'in soyundan addediyorlardı. Ailenin Afganistanlı (Belh) veya Maveraünnehirli (Tirmiz veya Semerkand) kökenli olduğuna dair türlü rivayetler vardır. Aile reisi Sâmân, 720 dolaylarında Müslüman olmuş ve birçok İranlı gibi Abbasîler devrinde hızlı biçimde bürokraside yükselmişti. 800'lü yılların ortasında Sâmân'ın soyundan gelenlerin Semerkand, Fergana, Şaş (Taşkent) ve Herat'ta vali veya komutan olarak görevlendirildiğini görüyoruz. Bunlar o dönemde Abbasîler adına hareket eden Tahirîlere tâbiydiler. Saffarîler, Herat'ı kuşattığında (867) Herat ordusuna bir Samanî önderlik etmekteydi. Ancak ailenin asıl olarak Semarkand kolu gelişme şansı yakalamıştı. Semerkand kenti 819 yılından beri Sâmân'ın torunu Nuh b. Esad tarafından idare edilmekteydi. Nuh'un ölümüyle yerine geçen oğlu Ahmed b. Nuh (842-865) adına sikke bile kestirmişti. Onun ardından da oğlu Nasr b. Ahmed'in (865-892) geçmesi Semerkand'ın artık bir aile mülkü gibi görüldüğünün kanıtı idi. Nitekim Nasr zamanında Tahirî egemenliğinin çökmesi ile kendi zamanlarının geldiğini anlayan Samanîler bağımsızlıklarını ilân ettiler (875). Onların bağımsızlığı Abbasîler tarafından tanınırken; Saffarîler tarafından protesto edilmişti. Abbasîlerin bu tavrı kendileri açısından mantıklıydı; zira Saffarîler Bağdad'ı tehdit edebilecek kadar yakın bir tehlikey-

di; oysa Samanîler, Irak'a daha uzak ve Saffarî gücünü dengeleyebilecek bir konumdaydılar.

Samanîler döneminde, İran veya Afganistan (Horasan) meşeli olduğu tahmin edilen sırlı seramik tabak örnekleri. Smithhsonian Museum.

Samanîler, İsmail (892-907) döneminde Afganistan'da Saffarî topraklarını fethetmeye başladılar ve onun oğlu Ahmed (907-914) devrinde hemen hemen bu fethi tamamladılar. Buna karşın Samanîlerin İslâm egemenliğini Afganistan'ın tamamına yaydıkları söylenemez. Tam aksine, Hindukuş Dağları'nın güneyinde Hindu prenslikleri bu dönemde Müslümanların iç savaşlarından yararlanarak kuvvet kazanmaya ve Gazne civarına dek sokulmaya başlamışlardı. Samanîlerin tüm fetihleri zaten Müslüman olan bölgeleri kapsıyordu ve bu nedenle onları gerçek anlamında gazi saymak çok zordu. Buna karşın Samanîler, İslâm'a en büyük fatihleri kazandıracak olan ince bir misyonerlik politikası gütmekteydiler. Ceyhun-Seyhun Nehri boylarında yaşayan 200 bin kadar göçebe Türkü Müslüman olmaya ikna etmeleri tarihteki en önemli rolleri oldu. Bundan sonra *Türkmen* (Türk-iman'dan geldiği iddia edilir) denecek bu insan topluluğu bölgede önemli bir güç olarak yükselecekti.

Samanî tarihi, büyük fetihler içermemekle birlikte Samanîlerin kültürel alanda ulaştıkları başarılar üst seviyedeydi. Daha önce başlamış olan İran/Fars rönesansı Samanî emirleri zamanında zirve noktaya çıkmıştı. Farsçayı canlandıran Şairler Rudakî (858-941) ve Firdevsî (940-1020), Taberî tarihini Farsçaya çeviren Belâmî, Coğrafyacı Ebu Zeyd el-Belhî (850-934), ve Ceyhânî, İslâm düşünce tarihinin zirveleri arasında yer alan İbn Sina (öl. 1037) ve Birunî (öl.1048) Samanî sarayının, yetişmelerinde katkı sundukları isimler arasında ilk akla gelenlerdir.

Öte yandan Saffarîlerine veya Samanîlerin dil ve yazılı kültür alanındaki kültürel başarıları ne olursa olsun Afganistan coğrafyasında İslâmî

Belh

Belh'te Samanîlerden kalma Dokuz Kubbeli Mescid/Mescid-i Noh Gumbat (9. Asır). Afganistan coğrafyasının en eski camisidir. Sonradan üzeri örtülerek koruma altına alınmıştır.

Eski adı Baktria olan Belh (Fars. *Balkh*), Müslümanların gelişinden önce en önemli Budist merkezlerden biriydi. Şehirde Müslümanların *Nevbahar* olarak adlandırdıkları büyük bir Budist tapınağı (*Nava-Vihara*) bulunmaktaydı. (Bazı kaynaklarda burası hatalı olarak Budist değil Zerdüşt Ateş tapınağı olarak da geçmektedir). Belh ilk olarak 645'te Arapların eline geçtiyse de yerel halk Arap idaresine karşı sürekli isyan etti ve bunun sonucunda Arapların sert müdahaleleriyle kırıma uğradı. Arap yönetimine karşı en büyük ayaklanma 670'de Nizak Tarkan ve Budist rahiplerin öncülüğünde gerçekleşti ve Arap hâkimiyetine geçici bir süre son verildi. İsyanlar üzerine Araplar Belh'i terk edip 2 fersah (yaklaşık 12 km.) mesafede bulunan Berûkan adlı bir yeri ordugâh haline getirip buraya yerleştiler. 715'te şehri yeniden hâkim olan Emevî valisi Kuteybe, *Nava Vihara* manastırını yerle bir etti ve yüzlerce el yazmasını ateşe verdi, Budist rahipler kılıçtan geçirildi. Abbasîlerin iktidara gelmesiyle Halifelik siyasetindeki olumlu değişim sonucu Belh halkı arasında İslâm'ı benimseyenler çoğaldı. Belh, Budist dönemde olduğu gibi İslâmî asırlarda da bir kültür merkezi olmaya devam etti. Şehir, *Belhî*, künyeli sayısız edip, sanatkâr ve düşünür yetiştirdi. Bunlar arasında ilk akla

gelenler: El-Kindî'nin öğrencisi "psikolojinin öncülerinden kabul edilen" coğrafyacı ve hekim Ebu Zeyd el-Belhî (850-934), Mutasavvıf Şakik-i Belhi (öl. 809), astronom Ebu Mazhar el-Belhi (787-886), Şair Ebu Şakir el-Belhi (d.915), *Farsnâme* adlı eserin yazarı İbn Belhi (12. Asır) sayılabilir. Dünyada daha çok *Rumî* olarak tanınan ancak Afganistan'da hâlâ Belhî olarak bilinen Mevlana Celâleddin'in (1207-1273) ailesi de Belh'ten Anadolu'ya göç edenler arasındaydı.

Müslüman olan Belhli aileler arasında tarihsel açıdan en etkili olanlar ise Bermekîlerdi. *Bermekî* (Sanskritçe: *pramukha*) terimi Budist (bazı kaynaklarda yanlış olarak Mazdaist sanılmıştır) rahiplere verilen bir unvandı. Bu ailenin -daha doğrusu kastın- üyeleri yüksek kültüre sahip olmaları nedeniyle Müslüman olduktan sonra Abbasi sarayının en önemli mertebelerine getirildiler. Halid b. Barmak (705-782) Halife Mansur'un (754-775) vezirliğini yaptı. Oğlu Yahya b. Halid (öl. 806) de Halife Mehdi'nin (775-785) veziriydi. Onun oğlu Cafer (öl. 803) ise Harun el Reşid'in (786-809)kız kardeşi Abbase ile evliydi. Bermekîler, Harun el Reşid'in sebebi tam olarak bilinmeyen bir kararıyla tasfiye edilene kadar Abbasîlerin siyasal, sosyal ve kültürel hayatını yönlendirdiler. Her dinden bilim insanının, desteklenmesinde, kâğıt üretim merkezlerinin kurulmasında, Hint ve Yunan felsefe eserlerinin Arapçaya çevrilmesinde kısacası İslâm medeniyetinin oluşmasında büyük bir rol oynadılar.

Kaynak: Tahsin Yazıcı, "Belh", Diyanet İslâm Ansiklopedisi, Cilt V, s. 410-411, Hakkı Dursun Yıldız, "Bermekiler" Diyanet İslâm Ansiklopedisi, Cilt V, s.518

maddi kültür açısından dişe dokunur bir miras bıraktıkları söylenemez. Saffarîlerden bize Afganistan'ın Penşir Vadisi'nde ele geçen gümüş dirhemlerden başka bir şey kalmamıştır. Samanîlerin Orta Asya'nın genelinde mimari eserleri çok olmasına rağmen Afganistan coğrafyasındaki Samanî mimarî eserlerinden geriye bir şey kalmamıştır. Buna karşın Samanîlerden günümüze kalan gümüş dirhemler ve seramik tabaklar her kazı alanında bol sayıda keşfedilmeye devam edilmektedir. Özellikle Samanî darphaneleri arasında Afganistan'ın kuzeyindeki eski bir yerleşim merkezi olan Andarâb'taki darphanelerin faal olduğu görülmektedir. Burası 9-11. asırlarda Penşir çevresindeki gümüş madenlerinin toplandığı ve Abbasîler, Samanîler ve ilk dönemlerde Gazneliler için sikke

hâline getirildiği mühim bir merkezdi.[186] Bu dirhemlerden milyonlarcası Avrupa'ya ihraç edilmekteydi. Bugün İskandinavya ve Eski Sovyet ülkelerinin müzelerinde Vikingler tarafından ithal edilmiş Afganistan kökenli on binlerce dirhem sergilenmektedir.[187]

Andarâb'ta darbedilmiş, Samanî Emiri Ahmed II (907-914) dönemi dirhem. Stephen Album Rare Coins - Auction 25, Lot 59 (2.53g), AH300, A-1446

Samanîler, Abbasî halifelerini kendi kuklaları hâline getiren Büveyhîlere karşı girdikleri rekabet yüzünden 10. Asırın ikinci yarısında zayıflamaya başladılar. Büveyhîler de Samanîler gibi Fars kökenliydi; ancak onlar yükselişe geçen Şiî gücünü temsil ediyorlardı. Samanîler ise İsmailîğe sempati duyan II. Nasr (914-943) zamanı haricinde Sünni ekolün bayraktarlığını yapan tutucu Ortodokslardı. İki güçlü hanedanın çarpışmasından 982'de Samanîler büyük bir yenilgi alarak çıktılar ve ülke karışıklık içine sürüklendi. Valiler kendi idare ettikleri şehirlerde birer birer bağımsızlıklarını ilân etmeye başladılar. Son hükümdarlardan II. Nuh (976-997) olayları kontrol edemiyordu. Sonunda Taş adlı Türk komutanın devreye girmesi ile II. Nuh ile isyancı beyler arasında bir uzlaşma gidildi ve isyancı liderlerden Faik'in Belh'i, Ebu Ali'nin ise Herat'ı yönetmesinde anlaşıldı. Taş'ın kendisi de Horasan genel valisi olacaktı. Bu uzlaşma planı Afganistan coğrafyasında yeni bir iç savaş başlatmaktan başka bir sonuç vermedi. Büveyhîler de tarafları birbirlerine karşı kışkırtarak savaşın derinleşmesini sağladılar. Emir II. Nuh ise Türk komutanlarını devreye sokarak merkezi yönetimi boş yere yeniden tahsis etmeye çalışmaktaydı. Belh valisi Faik ve Herat-Nişabur Hâkimi Ebu

186) C. E. Bosworth, *Andarab*, E.I. Vol. II, Fasc. 1, 1985, s. 10

187) Cristoph Kilger, "Kaupang from Afar: 7 Aspects of the Interpretation of Dirham Finds in Northern and Eastern Europe between the Late 8th and Early 10th Centuries, Means of Exchange: Dealing with Silver in the Viking Age" / [ed] Skre, Dagfinn, Århus: Aarhus Universitetsforlag, 2008

Ali, Buhara'yı alıp Samanîlere son vermeye kararlıydılar. Zor durumda kalan II. Nuh son çare olarak Gazne Hâkimi Sebük Tegin'den yardım istedi. Sebük Tegin de ona yardım amacıyla oğlu Mahmud'u gönderdi. Bu genç adam isyancı valileri kısa süre içinde bozguna uğrattı ve II. Nuh tarafından Horasan valiliğiyle ödüllendirildi. Horasan valiliğine getirilen bu genç adam ileride Afganistan coğrafyasını ve Hindistan'ı titretecek Gazneli Mahmud (Mahmud el Gaznevi) olarak anılacak kişiden başkası değildi.

VI

AFGANİSTAN'DA GAZNELİLER DÖNEMİ

"Gazneliler"in Yükselişi

Ortaçağ İslâm devletleri genelde kurucu ailenin atasının adıyla anılır. Buna karşın belirli bir sülale tarafından yönetilmeyen, askeri bir sınıfın adını alan devletler de vardır; Mısır Memlükleri ve Gazneliler gibi... Her ne kadar Ortaçağ kaynaklarında bu devlet -yine atalarına atfen- *Sebüktiginliler* olarak anılmışsa da modern tarihçiler onları -tıpkı Roma İmparatorluğu gibi- merkezleri olan kentle (Gazne) anmışlardır. Bunun en büyük nedeni devletin uzun süre boyunca bir sülale tarafından değil Gazne şehrini merkez alan askeri bir konsey tarafından yönetilmesidir.

Gazne Devleti, Kuşanlar'dan beri geçen uzun asırlar boyunca sürekli olarak komşularının etkisi ve idaresi altında kalmış olan Afganistan'ın yeniden bir güç merkezi olmasını ifade etmektedir. Gazne Devleti, Afganistan'da Türk ve Tâcik kabilelerinin ittifakından doğmuş başarılı bir proje olarak da görülebilir. İdarî kadroda Karluk kökenli olduğu tahmin edilen Türkler baskın durumda olmakla birlikte, Türk idari kadronun Orta Asya'da daha önce kurulmuş Türk devletlerinden farklı bir kültürel muhteva taşıdığı görülmektedir. Bunlar Orta Asya savaşçı Türk geleneğinden bir şey kaybetmemekle birlikte, Samanî Devleti'ne uzun süre hizmet etmeleri nedeniyle Arap/Fars kültürüne de aşina olan koz-

mopolit Türklerdir ve bu özellikleri ile de karmaşık Afganistan coğrafyasını yönetebilme yeteneğine sahip olmuşlardır.

Gazne Devleti'nin, Afganistan'ın farklı etnik grupları arasında birliği sağlamak için kullandıkları temel ideoloji Sünni İslâm olmuştur. Gazneliler genellikle Hindistan'da İslâm egemenliğini ilk adımlarını atan güç olarak tanınırlar. Bu doğru olmakla birlikte aslında eksik bir bilgidir. Zira Gazneliler sadece Hindistan içlerine yaptıkları seferlerle bu alt kıtada İslam'ın yayılma sürecini başlatmamışlar; Arap fetihlerinin bir türlü tamamlayamadığı, Afganistan coğrafyasının tamamen İslâmlaşması projesini de sona erdirmişlerdir. 10. Asıra gelindiğinde Afganistan'da hâlen yaygın olan İslâm öncesi inançlara sadık kalmış topluluklar Gazne gücü karşısında hızla eritileceklerdir. Daha ötesi Afganistan, Gazneliler öncesinde *darü'lharb* olarak anılan Hindu coğrafyasının sınırını (sungur/avasım) temsil ederken; Gazneliler devrinde İslâm dünyasının en önemli merkezlerinden biri hâline gelmiştir.

"Gazneliler" başlangıçta Samanîlere hizmet eden Türk kölemenleri (*memluk*) idiler. Çocukluğunda Samanî sarayına satılmış ve hassa birliğine seçilmiş Alp Tegin de (890- 963)bu kölemenlerden biriydi. Zaman içerisinde hızla yükselen Alp Tegin Samanî Sarayı'nın *Hacibü'l Hücab*'ı yâni tüm saray idaresinin başı olmayı başarmıştı. Ancak onun yükselişinden rahatsız olanlar Alp Tegin'i taşra valiliklerine atayarak başkent Buhara'dan uzak tutmaya çalışıyorlardı. Baskılar karşısında Alp Tegin, Horasan valiliğini kabul etmekle birlikte, başkentteki adamları sayesinde gelişmeleri kontrol etmeye devam etti. 961 yılında Samanî Emiri Abdülmelik'in (954-961) ölümüyle bütün dengeler değişti. Alp Tegin ve adamları, Abdülmelik'in, Nasr adlı oğlunu tahta çıkarmaya çalıştılarsa da muvaffak olmadılar. Bu saray darbesinin başarısız olmasıyla Alp Tegin, Buhara'ya hâkim olma umudunu tamamen yitirerek, Samanîlere bağlı bir eyalet merkezi olan Belh'i ele geçirdi. Alp Tegin 962'de, Samanîlerin Belh'i geri almak amacıyla gönderdikleri 16.000 kişilik bir orduyu 3.000 kadar askeri olmasına rağmen Hulm Geçidi'nde yenmeyi başardı. Bu zaferden sonra görünüşte Samanîlere bağlı ama gerçekte Türk memluklar ve Hindu racputlar tarafından idare edilen Afganistan kentlerini birer birer ele geçirdi. Bâmiyân Hâkimi Şir Bârik'i ve Kâbil'in Hinduşahlarını yenilgiye uğratan Alp Tegin, Gazne'yi yöneten yerel bir aile olan Levikleri kovarak bu kente hâkim oldu. Alp Tegin'in bu seferi esnasında yanında sadece 700 atlısı olduğu söylendiğine göre Gazne bu dönemde fazla güç-

lü bir kent değildi veya karşısına çıkacak bir güç bulunmuyordu.

Üzerine yollanan bir Samanî ordusunu daha bozguna uğratan Alp Tegin 963 senesinde görünüşte Samanîlere bağlı olan ancak gerçekte Türk memluklar tarafından yönetilen Büst şehrini de fethetti. Böylece Afganistan coğrafyasının batısı, tamamıyla Gazne'yi merkez edinmiş Alp Tegin'in hâkimiyeti altına girmiş oldu. Anlaşılan Alp Tegin daha büyük fetihler yapacak kabiliyette bir liderdi; ancak Hindistan üzerine yöneldiği esnada 73 yaşında öldü.

Geçici Zayıflama ve Yeniden Toparlanma

Babası Alp Tegin'in yerini dolduramayan oğlu Ebu İshak İbrahim (963-966) döneminde Gazne şehri, yeniden Leviklerin eline geçti. Ebu İshak İbrahim, Gazne'yi geri almak için Samanîlerden destek almak zorunda kaldı ve bu devletin egemenliğini kabul etti. Bir oğul bırakmadan ölen Ebu İshak İbrahim'in yerine askeri konsey Bilge Tegin'i (966-975) emir olarak seçti. Bilge Tegin de Samanîlere olan bağlılığını ilân etmesine rağmen, Gazne'yi doğrudan kontrol etmek isteyen Samanîler saldırıya geçtiler; ancak Bilge Tegin tarafından yenilgiye uğratıldılar. Bu saldırı Buhara'dan Gazne'ye yapılan son akın oldu (966). Samanîler sonuçta Gazne Devleti'nin bağımsızlığını olmasa da varlığını kabullenmek zorunda kaldılar.

Bilge Tegin'in ölümünden sonra konseyin başa getirdiği Böri Tegin (975-977) Gazne'yi o kadar kötü idare etti ki halk eski yöneticiler olan Levikleri kentte davet ettiler. Ancak bu girişim Alp Tegin'in eski savaşçılarından Sebük Tegin (977-997) tarafından durduruldu. Sebük Tegin hem Levikleri kovdu hem de Böri Tegin'i tahtan indirdi. Sebük Tegin kendinden sonra tahta çıkan tüm Gazne hâkimlerinin atası olduğundan bu devlete Ortaçağlarda *Sebüktegînîler* de denilmiştir. Sebük Tegin devlete yeni bir enerji ve fetih gücü kazandırmıştı ve Doğu Afganistan'ı (Zabulistan) ve Alp Tegin'den sonra kaybedilmiş olan Büst'ü ele geçirerek Afganistan'ın fethini tamamlamıştı. Sebük Tegin ayrıca Hinduşahîleri yenerek, Peşaver'e kadar ilerlemiş ve Alp Tegin'in yarım kalmış Hint seferlerini yeniden başlatmıştı.

Bu başarıları Sebük Tegin'i dönemin aranan adamı hâline getirmişti. Sebük Tegin devrindeki Gazne Devleti hâlen Samanîlere bağlı bir konumda idi ve görünüşte Sebük Tegin, Samanîlerin hizmetinde bir Emir konumundaydı. Nitekim Sebük Tegin ve oğlu Mahmud, Samanîlere

karşı ayaklanan Türk gulamlarının isyanın bastırmak için, Horasan'a gittiler (994) ve görevlerini başarıyla tamamladılar.

İslâm'ın 'İlk Sultanı': Mahmud Gaznevî

Sebüktegin 997 yılında öldü. Yerine küçük oğlu İsmail'in geçmesini istiyordu. Öyle de oldu. Sebük Tegin'in vasiyetnamesine uyan komutanlar İsmail'e biat ettiler. Sebük Tegin'nin büyük oğlu Mahmud ise kardeşine biat etmedi. İsmail'e gönderdiği mesajda Gazne'yi kendisine vermesini ve sadece Belh'i yönetmekle yetinmesini teklif etti. Anlaşma sağlanamayınca iki kardeş savaşa tutuştular ve tarihin en büyük fatihlerinden biri olduğunu ileride kanıtlayacak olan Mahmud, bu savaşı kazanarak Gazne tahtına oturdu. Genellikle sert biri olmakla ün salmış olan Mahmud, ortaçağlarda eşine az rastlanan bir tavırla kardeşini öldürtmedi, yaşamı boyunca göz hapsinde tutmakla yetindi.

Mahmud'un annesi, Zabulistanlıydı ve bu nedenle bazı kaynaklarda kendisinden Mahmud Zabulî diye de söz edilmiştir. Ancak o daha çok *Gazneli Mahmud* veya *Sultan Mahmud* olarak tanınmaktadır. Mahmud, *sultan* unvanını kullanan ilk Türk hakanı olarak bilinir. Ancak tüm İslâm dünyasından bu unvanı kullanan ilk kişi olduğu da iddia edilmektedir. Açıkça söylemek gerekirse yaptığı fetihler göz önüne alındığında Orta Asyalı Müslüman hükümdarların kullana geldikleri *melik, emir* gibi unvanların onun için yetersiz olacağı da hemen anlaşılmaktadır.

Gazne'deki karışıklıktan yararlanan Samanîler, hizmetlerinden dolayı zamanında Gazneli Mahmud'a tevdi ettikleri Horasan'a el koymuşlardı. Babasının siyaset okulundan geçmiş olan Mahmud, sakin bir şekilde Buhara'ya Samanîlere bağlılığını bildirerek babası zamanında kendisine bırakılan Horasan'ı geri istedi. Samanî Emiri II. Mansur (997-999) Mahmud'u tahta çıkmasından dolayı tebrik etmiş, Belh, Tirmiz, Herat ve Büst eyaletlerinin Gazne'ye bağlılığını tasdiklemiş; ancak Horasan'ın Gazne'ye bırakılmayacağını bildirmişti. II. Mansur, bu hareketiyle Mahmud'u yeterince tahrik ettiğine kani olmamış olacak ki, Mahmud'un gönderdiği elçinin de kanına girerek onu kendisine vezir yapmıştı. Ortaçağda tüm bunlar savaş açılması için yeterliydi ve netice de öyle oldu.

Horasan'ı hızla işgal eden Gazne ordusu, karşısında Samanî Emiri II. Mansur'u bulduğunda ani ve beklenmedik bir kararla geri çekilmiştir. Gazneli Mahmud bu savaştan neden çekinmişti? Tarihçiler bu tavrı farklı şekilde açıklamaktadırlar. Mahmud, gözüpek bir savaşçı ve iyi bir

komutandı; ancak bir maceracı ve sergüzeşt değildi. Karşısında hem Samanî ordusu hem de Semerkand Emiri Faik ile Horasan Emiri Beytüzün'ün müttefik kuvvetleri birleşmiş durumdaydı. Mahmud, böyle bir ittifakı o anda yenemeyeceğinin farkındaydı. Ayrıca Horasan valisi ile bire bir karşılaşsa bunu matbu olduğu Samanî Emirine izah edebilirdi. Buna karşın bizzat Samanî Emiriyle savaşması o dönemin hukukunda isyan (fitne) anlamına gelmekteydi. Ayrıca bu esnada Mahmud dikkatini Karahanlılardan gelebilecek müstakbel tehlikeye de yöneltmişti. Bu nedenle Samanîlerin zayıflamasını arzu etmiyordu. Bu karışık ortamda Gazneli Mahmud ile II. Mansur arasında son anda bir yakınlaşma başlamış gibi görünüyor. Nitekim bu yakınlaşmayı fark eden savaş kışkırtıcısı Horasan valisi Beytüzün ile Semerkand valisi Faik, II. Mansur'u öldürdüler.

Yunan tragedyalarının kaderi asla yenemeyen ve neyi engellemek isterlerse onu daha da güçlü ve etkin kılan kahramanları gibi, Baytüzün ve Faik de II. Mansur'u öldürerek, Gazneli Mahmud'un yükselişini engellemek isterken, resmi olarak hâlen Samanî emirine bağlı olan Mahmud'a intikam için kaçırılmaz bir fırsat vermişlerdi. 16 Mayıs 999'da Merv yakınında yapılan savaşta Mahmud'un 32 bin süvari ve 140 filden mürekkep ordusuyla, Samanî, Semerkand, Horasan birleşik kuvvetlerini bozguna uğrattı. Böylece Gazne Devleti'nin parlak zamanları başlamış oluyordu.

Her zaman diplomasiye önem veren biri olan Mahmud, zaferini Abbasî halifesine bildirmek için Bağdad'a elçiler gönderdi. Bu önemliydi zira Abbasi halifeleri Orta Asya coğrafyasında resmi olarak Samanî Devleti'ni tanımaktaydılar. Ancak yeni Abbasî Halifesi el-Kâdir Billâh'ın (991-1031) Samanîlerle arası iyi değildi. Kendi konumunu meşrulaştırmak için bu fırsatı kaçırmayan Gazneli Mahmud, elçilerini Halifeye gönderdi. Gazneli elçiler, Bağdad'ta olumlu karşılandılar. Halife, Gazneli Mahmud'a *emirü'lmüminun*, *yeminu'd devle* gibi o dönemde her İslâm hükümdarının almak istediği bazı unvanlar tevdi etti. Böylece Mahmud hükümdarlığını dinî yönden de meşrulaştırmış oluyordu. Abbasî-Gazne ilişkileri kurulduğu esnada iyice zayıflamış durumda olan Samanî Devleti'nin başkent Buhara'nın Karahanlıların eline geçmesi sonucu tarihe karışmasıyla (999) Gazneli Mahmud ayağındaki bir prangadan daha kurtulmuş oluyordu. Artık Halife tarafından tanınmasının yanı sıra matbu olduğu bir devlette kalmamıştı. Bu iki önemli olayın ard arda

yaşandığı 999 yılı, modern tarihçiler tarafından Gaznelilerin gerçek kuruluş tarihi olarak kabul edilmektedir.

Gazneli Mahmud'un giderek güçlendiğini gören Şiî Fatımî Halifesinin elçileri de Mahmud'u kendi yanlarına çekmek için uğraştılar. Ancak Sünnî doktrinin katı bir izleyicisi görünümü veren genç Mahmud Şiîlerin davetini reddettiği gibi elçilerini de öldürttü. Mahmud'un muhtemelen Abbasîlerin gözüne girmek için yaptığı bu sert tavrına rağmen, zaman, her şeyi değiştirdiği gibi, Abbasî-Gazne ilişkilerini de giderek farklı boyutlara taşıyacaktı. On beş yıl kadar sonra artık kendi gücüne güveni tam olan 'Sultan Mahmud', Abbasîlerin ruhani otoritesini kendi üzerinde bir yük olarak görmeye başlayacak, Semerkand seferine çıkmasına izin vermeyen Abbasî Halifesini "Bağdad'ı bin fille yok etmekle" tehdit edecekti. Bu çılgınlık, Bağdad'dan gelen ve Mekke'yi tahrip etmek isteyen Ebrehe'nin fillerinin başına gelen olayı hatırlatan mektupla sona erecekti. Her ne kadar Halifenin baskısı Gazneli Mahmud'u geri adım atmaya mecbur etse de onun ömrünün geri kalanında eskisi kadar katı bir Şiî düşmanı olmadığı da söylemek gereklidir. Şiî ve Fatımî ajanı olmakla suçlanan ve Abbasî Halifesinin idam edilmesini istediği Hasenek'i kendisine vezir yapması, Gazneli Mahmud'un olgunluk yıllarında, Bağdat Halifesine eskisi kadar bağlı olmadığını göstermektedir.

Afganistan'ın Fethinin Tamamlanması

Sultan Mahmud, merkez Afganistan'ın tartışılmaz hükümdarıydı. Ancak bütün Afganistan'a hâkim olması senelerini aldı. 999 ila 1012 arasında *Garcistan* olarak da anılan Kuzey Afganistan'da hâkimiyet kurma mücadelesi verdi. Ardından *Guristan* olarak anılan Helmend vadisi ile Herat arasındaki yüksek dağlık arazide şeklen kendisine bağlı olan Muhammed Surî üzerine yürüdü. Türkmenler nasıl bozkırı bir üs olarak kullanmaktaysa Gur kabileleri de Gazne egemenliğini dağlık alanlarda engellemekteydiler. 1011 yılında bu mıntıkayı ele geçirmeyi kafaya koyan Sultan Mahmud, Gur Dağlarına doğru harekete geçti. Mahmud ile Gurlular arasında dağlık alanlarda verilen mücadele Afganistan tarihinde tıpkı İskender'e ve sonraki asırlarda Ruslara karşı verilenler gibi tipik bir gerilla savaşıydı. Sultan Mahmud sonuçta bu seferlerden de istediğini elde etti; ama bu başarısı başka yerlerde kazandığı kolay zaferlere hiç benzemedi. 1020 yılına kadar bölgenin tamamen fethi ve pagan inançların ortadan kaldırılıp Müslümanlaşması için uğraşıldı. Bu sefer-

lerin sonucu Gur halkı Gaznelilere büyük bir nefret besler hale geldi. Ki bunun vahim sonuçlarına ileri de değineceğiz.

Gurluları yönetimi altına aldıktan sonra Sultan Mahmud'u tarihte artık isimleri daha çok anılmaya başlayan Afgan kabileleri ile mücadele ederken görmekteyiz. Afganlar bu dönemde Kabil'in doğusundaki Nur ve Kirat vadilerinde yaşamakta olan büyük kısmı Müslüman olmayan kabilelerden oluşmaktaydılar. Burası Sultan Mahmud tarafından fethedildi ve kabileler din âlimleri gönderilerek Müslüman yapılmaya çalışıldı. Ancak Kirat-Nur vadisi Afganistan'da İslâmlaşmaya en fazla direnen bölge olduğundan kalıcı bir başarı sağlanamadı.

Gazneli Mahmud'un Herat Okulu tarzında yapılmış minyatürü.
(15. Asır) www.pinterest.com

Gazne Devleti, Samanîlerin yıkılmasıyla Karahanlılarla komşu olmuş ve Ceyhun Nehri her iki hükümdarlık arasında sınır olarak kabul edilmişti. Samanî soylularından İsmail b. Nuh'un Türkmenlerin de desteğini alarak Samanî Devleti'ni yeniden kurmak için verdiği umutsuz mücadele akim kalmış ve askerleri tarafından terk edilen İsmail, yanlarına sığındığı Merv çöllerindeki Arap bedevileri tarafından öldürülmüştü (1005). Düşmanı da olsa, İsmail'in aman dilediği insanlar tarafından öldürülmesini kabullenemeyen Gazneli Mahmud, bir zamanlar hizmetinde olduğu, Samanîlerin son temsilcisini öldüren bedevileri ağır bir şekilde cezalandırıp obalarını dağıttı. Böylece Samanîler tarihe karışırken

Maveraünnehir ve Afganistan coğrafyası iki güçlü Türk hanedanı -Karahanlılar ve Gazneliler- arasında paylaşılmış oluyordu. Samanî Devleti'nin bürokratik kadrosu da yeni hükümdarlarının hizmetine adapte oldu. Böylece askeri-siyasi alanda Türklerin, bürokraside ise Tâciklerin etkin olduğu Samanî sistemi bir ölçüde Gazne Devleti'nde de devam edecekmiş gibi görünüyordu.

Karahanlılarla başlangıçta iyi olan ilişkiler Samanî Devleti'nin topraklarının paylaşılmasından doğan tartışmalar nedeniyle bir süre sonra bozuldu. Karahanlılar 1005 yılında Horasan ve Belh'i işgal ettiler. Bu olaydan sonra Belh ve havalisi Karahan-Gazne rekabetinin merkez üssü oldu. Gazneli Mahmud, Karahanlıların üzerine Türk, Halaç ve Afganlardan oluşan, Hindistan'dan getirilen fillerle takviye edilmiş ordusuyla yürüdü ve onları mağlup etti (1008). 1012'de Karahan tahtına çıkan Arslan Han (1017-1024), barış isteyerek Mahmud'a gönderdiği mesajda "Müslümanlar arasında savaşa son verilip, Gaznelilerin Hindularla, Karahanlıların da (şaman) Türklerle meşgul olması gerektiğini" söyledi. Gazneli Mahmud bu barış teklifini gönülsüzce de olsa kabul etmişti. Onun aklı aslında bütün zenginlikleriyle elinin hemen uzanabileceği bir mesafede bulunan Semerkand'ta idi. Gazneli Mahmud'u bu emelinden Abbasi halifesinin sert uyarısı vazgeçirmiştir. Enerjisini kuzeybatıdaki Harezm üzerine yoğunlaştıran Mahmud 1017 yılında burayı topraklarına kattı. Sıranın kendilerin de olduğunu farkında olan Karahanlılar büyük bir ordu toplayarak barışı bozdular ve yine Belh üzerine gönderdilerse de sonuç değişmedi ve Mahmud büyük bir zafer daha kazandı (1019).

Karahan Devleti'nin başı bu sırada iç ayaklanmalar ve Oğuz boylarının isyanıyla beladaydı. Karahan hükümdarı Yusuf Kadir Han'a (1026-1032) karşı isyan eden kardeşi Ali Tegin, Oğuz/Selçuklu ailesinin liderlerinden Arslan Yabgu'nun da desteğiyle isyan etmiş ve Buhara'yı ele geçirmişti. Yusuf Kadir Han'ın Gazneli Mahmud'tan yardım istemekten başka çaresi yoktu. İki hükümdar Semerkand yakınında buluşarak tarihin en önemli antlaşmalarından birine imza attılar (1026). Antlaşma sonucunda Ceyhun Nehri'nin sınır olacak, İki aile arasında evlilik yoluyla akrabalık kurulacak ve Ali Tegin-Arslan Yabgu ikilisi tasfiye edilecekti.

Oğuz boyları bu dönemde hem Karahan hem de Gazne Devleti için en büyük 'baş belasıydılar'. Başlangıçta Oğuzlarla arası iyi olan Mahmud onların Ceyhun Nehrini geçerek Horasan ve Afganistan'a yerleş-

Gazneli Mahmud (sağda) ve Ayaz (ortada öl. 1030) yaşlı bir şeyhin elini tutarlarken (Safevî minyatürü 17. Asır). Ayaz, Gazneli Mahmud'un en gözde kölesi idi. İkili hakkında hikâyeler, Mevlana Rumî'nin Mesnevi'sinden Attar'ın İlâhinâme'sine kadar birçok tasavvuf eserinde, gerçek dostluk, vefa, hatta platonik aşk düzeyinde bir bağlılığa örnek olarak verilmiştir

mesine müsaade etmişti. Ancak hemen hepsi göçebe olan Oğuz boyları ile yerleşik Gazne halkı arasında çatışma kaçınılmazdı. Oğuzların başlarına buyruk hareketleri tarımcı nüfusun sonu gelmez şikâyetlerine neden olmaktaydı. Üstelik Oğuzlar ne vergi veriyor ne de orduya asker gönderiyorlardı. Üzerine yollanan kuvvetlerle savaşmak yerine düzenli birliklerin ulaşamayacağı bozkırlara çekiliyor sonra ortam yatışınca geri dönüyorlardı. Gazneli Mahmud, kovalamakla yakalamayacağını bildiği Oğuz reisi Arslan Yabgu'ya dokunaklı bir mektup gönderdi. Mektupta "Biz daima Hindistan'a gazaya gidiyoruz, İslâm ülkelerinden birçok insan bu gazalara iştirak etmektedir. Sizden hiçbir kıtanın böyle kutsal bir saadete nail olmak istememesi benden böyle bir ricada bulunmamasına hayret etmekteyim. Bizim sizinle dostluk kurma arzumuz tamdır" diye sesleniyor ve ona buluşma teklif ediyordu. Böyle bir davete icap etmemesi mümkün olmayan Arslan Yabgu, Sultanla buluşmak için 300 atlısıyla buluşma yerine gelince Gazneli Mahmud'un şeytani planı devreye girdi ve Oğuz reisi tutuklanarak Keşmir yakınındaki Kalincar kalesine götürüldü, 1032 yılında ölene kadar da orada kaldı.

Arslan Yabgu, Selçuk'un en büyük oğlu ve ailenin reisiydi. Onun tutuklanması ile ailenin başına tarihin akışını değiştirecek olan yeğenleri

Tuğrul ve Çağrı Beyler geçtiler. Tuğrul ve Çağrı defalarca amcalarını kurtarmak için Gazne Sarayına ricada bulunacaklar ama başarılı olamayacaklardır. Gazneliler Arslan Yabgu'nun tutsaklığını Oğuz boylarının hareketlerini kontrol etmek için bir koz olarak kullanmaya çalışmışlardır. İnatçı bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılan Arslan Yabgu'nun, Gazne sarayı ile işbirliğini kabule yanaşmadığı da bilinmektedir. Arslan Yabgu Kalincar zindanında ölmüş ancak, kendisiyle aynı hapishaneye kapatılmış olan oğlu Kutalmış hapishaneden kaçmayı başarmıştır. Kutalmış, Selçuklu Devleti'nin inşasında önemli bir rol oynamıştır. Kutalmış'ın oğlu Süleyman ise Anadolu'yu fetihle görevlendirilecek ve orada Anadolu/Rum Selçukluları olarak tanınan kendi devletini kuracaktır. Kalincar zindanında ölümünü bekleyen Arslan Yabgu kendi soyunun bu olağan üstü başarılarını tahmin edebilirmiydi? İnsan bunu merak etmeden edemiyor.

Yeniden Gazneli Mahmud'a dönersek, Arslan Yabgu problemini hallettikten sonra asi Karahan meliki Ali Tegin üzerine ordusunu gönderdi. Oyun içinde oyun kurucu olduğu görülen Gazneli Mahmud bir kez daha plan değiştirerek, Karahanlıların yaşadığı iç savaşın sürmesi yönünde karar aldı ve yakalanabilecek haldeyken Ali Tegin'in kaçmasına göz yumdu. Böylece kuzey sınırını güvence altına almış oluyordu.

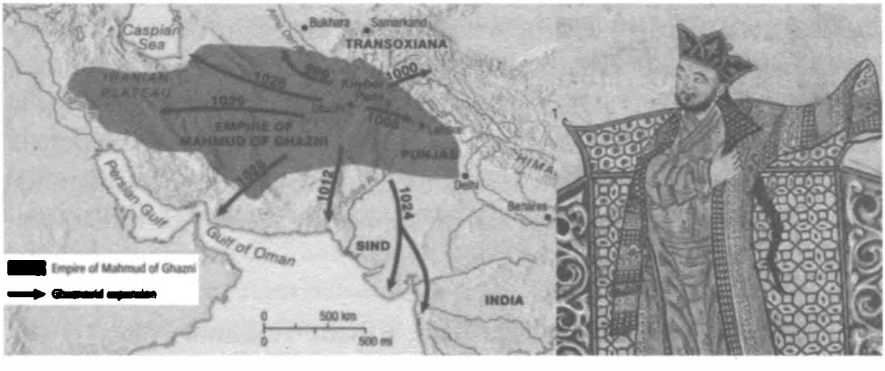
Hindistan Seferleri

Gazneli Mahmud'un Hindistan seferleri tarihin en önemli olaylarından biridir ve neticeleri açısından Selçukluların Anadolu'yu fetih hareketiyle karşılaştırılabilir. Nasıl ki Anadolu'nun İslâmlaşması sonradan Avrupa'yı tehdit eden büyük bir güç olan Osmanlıların doğuşuna yol açmışsa hemen hemen aynı dönemlerde Gaznelilerin de Kuzey Hindistan'daki fetihleri ileride büyük bir Türk-İslâm imparatorluğunun (Bâbürlerin) doğuşunun ilk adımı olarak görülmektedir. Tarihi sonuçları günümüzde hâlen etkisini sürdüren bu seferler Hindistan'da İslâm'ın yayılması ve nihayet Pakistan'ın kurulmasına sebep olmuştur. Öte yandan Hindular arasında Gazneli Mahmud'un seferleri bu gün de kötü anılarla anılmaktadır. Tarihin en çok tartışılan hükümdarlarından biri olan Gazneli Mahmud, Müslümanların gözünde büyük bir fatih iken Hinduların gözünde ?on binlerce insanı katletmiş ve köle olarak pazarlarda satmış, tapınakları yağmalamış, Hindistan'ın bütün zenginliklerini başkenti Gazne'ye taşımış işgalci bir despottur?. Hinduların ona karşı kinleri o kadar büyük olmuştur ki 1842 yılında İngiliz ordusu adına

Gazne'yi ele geçiren Hindu askerler, Gazneli Mahmud'un Hint seferlerine mukabele olarak onun sarayının kapılarını söküp Hindistan'a taşıyacaklardır.

Hindistan seferleri teorik olarak Gazneli-Abbasî antlaşmasına dayanmaktadır. 999 yılındaki antlaşmada Mahmud, Halifeden aldığı övgü ve unvanlar karşılığında Abbasîlere her yıl Hindistan'a bir sefer düzenleyeceğine ve orayı *darü'l İslâm*'a katacağına dair söz vermişti. Açıkçası böyle bir söz vermese bile Gazneli Mahmud'un gerçek hedefinin Hindistan olduğunu tahmin etmek zor değildi. Zira devletini zenginleştirmenin tek yolu Hindistan'dan alınacak ganimetlerdi. Karahanlılar ve Saffarîler gibi Müslüman komşularıyla savaşan bir devletin imajı kötü olacağı gibi Müslüman ülkelere yapılan seferlerde ganimet alınması İslâmî kaideler açıdan hoş karşılanmamaktaydı. Gerçi Mahmud için İslâm ülkeleri ile savaşmak bir sorun değildi. Ama o günü koşullarında Hindistan'ın zenginlikleri dururken ve Hindistan'a yapılan *gazalara* katılmaya hazır binlerce gönüllü varken bütün enerjisini Maveraünnehir veya Harezm'e harcaması da hiç akla yatkın değildi. Nitekim 999 senesinde önce Karahanlılarla, sonra da Doğu İran'ı idare eden Saffarîlerle de arasındaki itilafları gideren Mahmud'un Hindistan'a yönelmesi önünde hiçbir engel kalmamış oldu.

Sultan Mahmud, Hindistan'a 17 büyük sefer yaptı. Bu seferler hem dönemin tarihçilerinin ve Birunî gibi gözlemcilerin katıldığı hem fetih hem de keşif hareketleriydi. Hindistan'ın Avrupalılar kadar Müslümanlar içinde egzotik bir ülke olduğunu burada hatırlatmaya gerek yok. Bu-

Solda: Gazneli Mahmud ve imparatorluğu, sağda: Gazneli Mahmud'u, Halifenin gönderdiği hilâtı giyerken tasvir eden minyatür, Camiü't Tevarih (13. Asır)

rası farklı dillerden ve dinlerden insanları, âdetleri, kendine özgü hayvanları, ıtırlı bitkileri, madeni zenginlikleri ile İskender'den bu yana her fatihin ulaşmayı arzu ettiği bir gizem ülkesiydi.

İlk sefer 1000 yılında düzenlendi. Bu dönemde Hindistan'da merkezi bir krallık bulunmuyordu. Ülke binlerce küçük yerel kral (racput/raca) tarafından idare edilmekteydi. Bunlar arasında tam bir rekabet durumu vardı ve birçoğu rakibini ortadan kaldırmak için Müslümanlarla işbirliği yapmaya hazırdı. Sayıca az olan Müslümanların Hindistan'daki başarılarının arkasındaki temel neden Hindistan'ın siyasal parçalanmışlığıydı. Bu seferlerden sonra 1009 yılına kadar yedi sefer düzenlemiş ve İndus Nehri civarı tamamen Gazne idaresi altına girmişti. 1010 yılındaki sekizinci sefer Hindu racputlara değil, İndus Nehrinin Hint Okyanusuna döküldüğü Multan bölgesine hâkim olan Şiîlere karşı yapıldı. Şiî Emiri Ebu'l Feyz yakalanıp Gazne'ye götürüldü. 1014'teki dokuzuncu seferde Gazne ordusu Keşmir'i fethetti.

Yenilmez olduğuna inanılan Gazneli Mahmud'un daha sonraki seferlerine direnç daha az olmuştur. 1018'de düzenlenen on ikinci seferinde Gazne ordusu artık Ganj nehri havzasına kadar uzanmıştı. Hint kültürünü sembol kentlerinden biri olan Mathura bu seferde direnmeden teslim oldu. Tarihçilerin anlattığına göre Gazneliler bu seferden üç milyon dirhemlik bir ganimet ve 50.000 esirle dönmüşlerdir. Mahmud, başkentini imar etmek için bu ganimetten yararlanmıştı. 1025'te düzenlenen on altıncı ve en meşhur sefer, Hindistan'ın batısındaki Kathiavar yarımadasında yer alan Hinduların kutsal kenti Somnat'ın alınmasıyla sonuçlandı. Burası Hinduların asırlardır hediyelerle zenginleştirdiği Şiva'nın kutsal şehriydi. Gazne ordusu kenti ele geçirdikten sonra tüm heykelleri parçaladı değerli olan her şeyi topladı ve on beş günlük bir yağmadan sonra geri döndü. Öyle büyük bir ganimet elde edilmişti ki tarihçiler bunun iki yüz bin binek hayvanı ile taşındığını ve 100 milyon dinar değerinde olduğunu yazmışlardır. Somnat Seferi duyulduğunda İslâm dünyası bayram havası estirmişti. Ancak bu olay Hindular tarafından bugün de hüzünle yâd edilmektedir.

Gazneli Mahmud Devrinde İlim, Kültür ve Sanat

Gazne Devleti kurulduğunda Afganistan nerdeyse üç asırdan beri Müslüman emirlerce yönetilen bir ülkeydi. Buna karşın Afganistan'da anıtsal İslâmî mimari ve dekoratif sanatlarla edebiyatın yükselişi Gaz-

Gazneli Mahmud'un ünlü sarayı Leşker-i Bazaar'ın duvarlarında yer alan bir freskten detay, desen: Töre Sivrioğlu

neliler (961-1187) devrine tekâbül etmektedir. Diğer bir deyişle İslâmî sanatlar Afganistan'da ancak Gazneliler döneminde görünür hâle gelmiş ve bu ülkede İslâm kültürünün kalıcı olduğu kesinlik kazanmıştır.

Gazneli Mahmud sadece milliyetçi Hinduların değil, modern tarihçilerin gözünde de İslâm'ın Sünni yorumu haricindeki diğer inançlara müsamaha göstermemiş, Şiî, Hindu/Budist ve diğer inançlardan toplulukları baskı altına almış bir hükümdar olarak görülmektedir. Bu hükümler tamamen yanlış olmamakla birlikte Mahmud'un bilim ve kültüre düşman olmadığını; tam tersine Gazne'yi muhteşem eserlerle donattığını, sayısız sanatçı ve düşünürü de koruması altına aldığını söylemek gerekmektedir. İslâm tarihinin en büyük beyinlerinden biri olan Birunî (973-1048), tarihçi Ebu'l Fazl Beyhakî (995-1077) ve el-Utbi (öl.1036), ünlü İranlı Şair Firdevsi (940-1020), Gazne sarayına hizmet etmiş sayısız isim içinde ilk akla gelenlerdir. Bir bakıma Gazneli Mahmud'un çağı *Victoria İngiltere'si* gibi 'dev sanatçıların ve düşünürlerin' devridir. Gazneli Mahmud sağda solda varlığından haberdar olduğu tüm bilim insanlarını ve filozofları Gazne'de toplamak istemiştir. Bu tavrın onun için bir tutku olduğu ve kimi zaman bu maksadına erişebilmek için de kişileri zorladığı görülmektedir.

Ortaçağ İslâm dünyasında büyük mimari eserler inşa etmek veya görkemli ordular kurmak kadar mümkün olduğu kadar entelektüeli saray etrafında toplamak da hükümdarlar için bir prestij meselesi idi. Meşhur bir hekim veya mutasavvıfının A veya B kentinden birinde yaşamayı tercih etmesi o kente büyük bir onur veriyordu. Tersinden de bir hükümdarın hizmet davetini reddetmek, o hükümdarın prestijine darbe vuran bir eylem gibi görülmekteydi. Orta Asya'nın İslâm devletleri bu nedenle meşhur âlim ve sanatkârları 'kapmak' için âdeta günümüz spor

kulüplerinin yaptığı gibi bir 'transfer yarışı' içine girmişlerdir. Ancak bu yarış, âlimlerin gururunu kabartıp onları daha rahat imkânlara kavuşmasını sağladığı gibi, bazen de hiç istemedikleri hükümdarlara hizmet etmek zorunda kalmalarına yol açabiliyordu. Tam da böyle bir nedenden dolayı hayatının önemli bir kısmı boyunca Gazneli Mahmud'un hışmından kaçmak zorunda kalanlar içinde ilk akla gelenlerden biri büyük tıp âlimi İbn Sina(980-1067)dır. 1004 yılında Gazneli Mahmud'un çağrısına olumsuz cevap verip Ürgenç Sultanının hizmetine girmeyi tercih etmesi, Gazneli Mahmud'un büyük hekime müthiş bir hınç duymasına sebep olmuş ve Gazneli Mahmud'un devletinin sınırları genişledikçe İbn Sina yaşadığı yerleri terk etmek zorunda kalmıştır.

Kimilerine göre ise İbn Sina Gazne sarayına bir filozof olarak değil bir hekim olarak çağrıldığı için, felsefeye hoş gözle bakmayan ulemanın hâkim olduğu Gazne'ye gitmek istememiştir. Ancak İbn Sina'yı korkutan ve dönemin en güçlü -ve de zengin- hükümdarının hizmetine girmektense mütevazı ama ılımlı Ürgenç Sultanının yanına sığınmasına neden olan muhtemelen Gazneli Mahmud'un sert mizacı ve koruması altına aldığı kişilerden tam bir itaat beklemesi olmalıdır. Nitekim hizmetine girenlerden Firdevsi ile arası açılan Sultan, büyük şairin son yıllarını ona zehir etmiştir. Fars dilinin en büyük şairlerinden –belki de en büyüğü- kabul edilen Firdevsi başyapıtı *Şehname*'yi Gazneli Mahmud'a sunmuştu. Ancak, Sultan sonradan büyük şaire hiddetlenmiş ve Firdevsi Gazne'yi terk etmek zorunda kalmıştı. Sonuç olarak Sultanın bu büyük şaire olan hiddeti, İbn Sina gibi ondan çekinenlerin ne denli haklı olduğunu göstermiştir.

Dönemin yetiştirdiği başka bir büyük isim de Birunî'dir. Birunî, Afganistan coğrafyasında kendi zamanında veya öncesinde etkin olan tüm kültürleri, Zerdüştlüğü, Budizmi, Hinduizmi, tüm yönleriyle incelemiş, her birinin tarihsel serüvenlerini, kullandıkları takvimleri, âdetlerini, dillerinin niteliklerini ansiklopedist bir bakış açısıyla kayda geçirmişti. Gazneli Mahmud'un Hint seferlerine de katılan Birunî, o güne kadar Müslümanlar ve Avrupalılar için büyük ölçüde gizemli bir kapalı kutu olan Hindistan hakkında kapsamlı bir araştırma yapmış, Hindistan'ı âdeta modern bir antropolog gibi tarafsız ve rasyonel bir gözle incelemişti.

Gazneli Mahmud devri, (her ne kadar sanatkârlara ve bilim insanlarına karşı inişli çıkışlı bir tutum içinde de olunsa da) Afganistan tarihinin, hatta tüm İslâm tarihinin en parlak dönemlerinden birini temsil et-

Firdevsî (940-1020)

Şahnâme'den bir sahne: İsfendiyar ile Simurg'un mücadelesi. İlhanlılar dönemi (14. Asır)

Firdevsî, 940 yılında İran'ın Tus şehrinde soylu (dihkan) bir ailede doğdu. Çocukluğundan itibaren şiirle ve tarihle ilgilendi. Başyapıtı olan 60.000 beyitlik destanı Şehnâme ile İran millî bilincini, tarihini ve bir edebiyat dili olarak Farsçayı dirilten zirve bir şair olarak kendini kabul ettirdi. Firdevsî'den önce Samanî emirleri Dakikî'ye (ö.981)bu görevi vermişlerdi ancak Dakikî henüz 1000 beyit yazmışken öldürülünce onun yarım kalan işini Firdevsî devralmış oldu (980/981). Eserinin ilk nüshasını 994 civarında bitirmiş olduğu tahmin edilmektedir. Eseri övgülere mahzar olmasına rağmen eline ciddi bir kazanç geçmeyen Firdevsî, maddi zorluklar içindeyken Gazne sarayından davet almış ve 1010 senesinde Sultan Mahmud'un hizmetine girmiştir. Burada eserini yeni baştan düzenleyerek son hâlini almasını sağlamıştır. Ancak rivayetlere göre Sultan Mahmud, Türkleri küçümseyerek İranlıları yücelten bu eseri beğenmemiş ve Firdevsîye söz verilenden çok daha az bir ödeme (her beyite bir altın dinar yerine bir gümüş dirhem yani ilk fiyatın yaklaşık yüzde biri)yapılmasını emretmiştir. Bu karara kızan Şair Herat'a göç etmiş ve burada Gazneli Mahmud'u tenkit eden bir şiir kaleme almıştır. Bu şiirinin sonucunda ise Sultanın hiddetinden dolayı kentten kente kaçıp saklanmak zorunda kalmıştır. Sonunda Gazneli Mahmud onu affetse de bu esnada hayatını kaybeden Şair bunu hiçbir zaman öğrenememiştir.

Firdevsi, Farsçanın gücünü kanıtlamak maksadıyla 60.000 beyitlik destanında Arapça hiçbir kelime kullanmamıştır. Eserinde İslâm

öncesi İran hükümdarlarını överken; İran'ı fetheden Müslüman Arapları ise soylu hükümdarların tahtını yıkan ayak takımı olarak tasvir etmiştir. O'nun bu yaklaşımı, zamanının ulemasının dikkatini çekmiş, "ateşe tapmakla suçlanan" Firdevsî öldüğünde imamlar onun cenaze namazını kıldırmamış ve bedenini Müslüman mezarlığına gömdürmemişlerdir. Mezarı Tus'tadır. Günümüzde İran şiirinin en büyük ismi ve "ulusal şair" kabul edilmektedir.

mektedir. Tarihçiler genellikle bu dönemin fetihleriyle veya İslâm'ın yayılım alanının genişlemesiyle anmışlar; buna karşın Afganistan'daki İslâm kültüründeki dikey sıçramayla pek ilgilenmemişlerdir.

Başta Gazneli Mahmud olmak üzere Gazne sultanlarının görsel sanatlar karşısındaki tutumları konuya yabancı olanlar için oldukça karışık görülebilir. Gazneli Mahmud'un, ele geçirdiği yerlerde Hindu/Budist eserleri yok etmesi ve Sünni Ortodoks düşünceye sıkıca sarılması bu dönemde resim, heykel ve diğer görsel sanatlara karşı bir tutum takınıldığına dair bir ön yargı oluşturmuştur. Hâlbuki durum bunun tam tersidir. Hint seferlerinde ele geçirilen şehirlerde ki putları tahrip ettiren Gazneli Mahmud'un Afganistan'ın batısındaki Bûst yakınlarında inşa ettirdiği Leşker-i Bâzâr adlı sarayını tutucu Müslümanların muhalefetine rağmen insan tasvirleriyle süsletmiştir.[188] Gazne bu devirde İslâm dünyasında resim, heykel ve kabartma gibi sanat türlerinin serbestçe gelişebildiği bölgelerden biri olmuştur. Üstelik Gazne sanatına genel olarak bakıldığında dinsel anlamlarından soyutlanmakla birlikte Hindu/Budist sanatından da büyük ölçüde etkilenildiği de görülebilmektedir.

Gaznelilerin bu ikircikli tutumu İslâm tarihinde Sünni fakihlerin resim ve heykel yapımı hakkındaki farklı görüşlerinden kaynaklanmaktadır. Fakihler bu konuda genel olarak ikiye ayrılmışlardır. Bir kısmı her türlü resim, heykel ve tasvirin put olduğunu ve hiçbir şekilde insan/hayvan figürü yapılmaması gerektiğini savunmuşlardır. Tersi görüşte olanlar ise İslâm'da resim ve heykel yapmanın değil onlara tapmanın yasak olduğunu savunmuşlar örnek olarak da Peygamber devrinde Müslümanların giysi ve perdelerinde veya camileri aydınlatan –Bizans üretimi- kandillerin üzerinde insan/hayvan figürlerinin bulunduğuna

188) Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı I, Başlangıcından Büyük Selçukluların Sonuna Kadar*, MEB Yayınları, İstanbul 1972, s. 41-45. Dupree, "AfghanistanViii. Archeology" Encyclopaedialranica, Online Edition, 1982, Fasc. 5, ss. 525-544

Gazne sanatı Budist/Orta Asya Türk geleneğini İslâmî kaidelerle buluşturmuştur. Solda Akhunlar devrine (MS 5-6. Asır) ait bir şist kabartma üzerinde, Budist sanatta çok yaygın olarak kullanılan oturuş pozisyonlarından birine örnek. Angela Andreo di Castro 2013. Sağda: Gaznelilere ait, altın, gümüş ve pirinç karışımı bir küp üzerinden detay: bağdaş kurmuş Buddha'yı anımsatan bir figür.(The British Museum London, Middle Eastern Metal work http://depts.washington.edu)

dair anlatımları göstermişlerdir.[189] Benzer bir örneği Taberî de vermektedir. Taberî'ni anlatımına göre Süleyman Peygamber, eşi Cerade'nin babasının bir heykelini yaptırmıştır. Ancak Cerade ve nedimeleri bu heykele secde etmeye başlayınca artık bir put olarak görülen heykel kırdırılmıştır. Bu olay İslâm'da heykel yapmanın değil heykellere tapmanın yasak olduğu şeklinde yorumlanmıştır.[190] Netice olarak Gaznelilerin de put olarak gördükleri eserlere müsamaha göstermedikleri ama her türlü tasviri tümden yasaklamaya çalışan fakihlere de kulak asmadıkları anlaşılmaktadır.

Öte yandan Gazne sanatındaki insan figürlerinin Budist dönemlerdeki görünür alanlara yapılmadığını mimarinin iç dekorasyonu olarak kullanıldığını da belirtmek gerekmektedir. Anlaşılan sultanlar kendi sanat zevkleri ile tutucu kesimlerin tepkileri arasında bir yol çizmeyi tercih etmişlerdir. Anıtsal mimarinin dış cephelerinde genellikle geometrik desenli çiniler kullanılması, tasvir karşıtı tutumun bir ölçüde başa-

189) Nusret Çam, *İslâm da Sanat, Sanat da İslâm*, Akçağ Yayıncılık. Ankara 1999, s.19-43.
190) Metin And, *Minyatürlerle Osmanlı-İslâm Mitologyası*, Yapı Kredi Yayınları. İstanbul 2007, s. 178

rılı olduğunu göstermektedir. Dış dekorasyonun değişmesine rağmen Gazne mimarisinin Budist mimari gelenekten etkilendiği görülmektedir. İslâmî asırlardaki yüksek minareler ile Budist minareler arasındaki üslup benzerliği ve Müslüman/Türk türbeleri ile Budist *stupa*ları arasındaki benzerlik dikkat çekicidir.[191]

Gazneli Mahmud'un Ölümü ve Sultan Mesud'un Saltanatı (1031-1041)

Sultan Mahmud 1030 yılında öldü. Yerine oğullarından Muhammed'in geçmesini vasiyet etmişti. Ancak diğer oğlu Mesud babasının vasiyetini kabule yanaşmadı. Kısa bir iktidar kavgasından sonra Mesud I (1031-1041) tahta oturdu. Mesud büyük bir miras devralmıştı. Gazne Devleti'nin sınırları Azerbaycan'dan Ganj Nehri'ne; Hint Okyanusu'ndan Aral Gölü'ne uzanıyordu. Mesud, Türkmen süvarileri ve Hint fileriyle takviye edilmiş disiplinli, savaşa alışık bir ordu ve Hindistan seferlerinde toparlanmış tükenmez gibi gözüken bir hazineye sahipti. Dönemin en büyük şairleri, edipleri, mimarları, âlimleri Gazne Sarayı'nın hizmetindeydiler. Bütün bu şaşaanın birkaç yıl sonra tuzla buz olacağını herhalde hiç kimse önceden kestiremezdi. Ama tamda böyle oldu. Mesud'un bu mirası harcamaya başlaması öncelikle babasının koruduğu devlet adamlarını idam ettirmesiyle başladı. Vezir Hasenek, Şiî olduğu gerekçesiyle idam edildi. Ardından Mesud, amcasını Karahanlılarla yazıştığı gerekçesiyle hapsettirdi. Türkmen beyleriyle de sorunlu olduğu anlaşılan Mesud, bunların gücünü kırmak için tasfiyelerine devam etti. Sarayda başlayan tasfiye Türkmen savaş liderlerinin Mesud'tan uzaklaşmasına neden oldu. Mesud, bağlılığından şüphelendiği Türkmen beylerin mallarını müsadere etti. Sevilen bir Türkmen lideri olan Yağmur'u öldürttü.

Mesud'un bu politikası Türkmen beylerinden Yinal Tegin'in isyanına neden oldu. Ancak başarılı olamayan Yinal Tegin öldürüldü ve kesik başı Mesud'a gönderildi. Mesud saraydaki Türkmen beylerini baskı altına aldığı esnada Horasan bölgesi giderek merkezi otoriteyi kabul etmeyen Oğuz/Türkmen boylarının akınlarıyla sarsılmaya başlamıştı. Mesud, Oğuzları denetim altında tutmak için hapiste tutulan Arslan Yab-

191) Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı I, Başlangıcından Büyük Selçukluların Sonuna Kadar*, MEB Yayınları, İstanbul 1972, s.80-81. Bu konu için ayrıca bkz. Emel Esin, *Türk Kubbesi - Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, Kabalcı, 2006, s. 154-178

gu'yu kullanmak istemiş ancak, yukarıda da söz edildiği üzere Arslan Yabgu bu iş birliğine yanaşmamıştı. İşlerin yolunda gitmediğinin ilk kanıtı 1035'te Serahs Savaşı'yla anlaşıldı. Musa Yabgu ile Tuğrul ve Çağrı beylerin liderlik ettiği düzensiz Oğuz/Selçuk atlıları kendilerini yok etmeye gelen on yedi bin kişilik savaş filleriyle de tahkim edilmiş Gazne ordusunu bozguna uğratmışlardı. Bu yenilgi sonucunda Oğuz beyleriyle antlaşma yapmak zorunda kalan Mesud, Horasan civarını Selçuk beylerine bıraktı. Yenilgi haberi Karahanlılara ulaştığında onlar da Ceyhun Nehri'ni geçerek Tirmiz ve Çağaniyan'ı almak için harekete geçtiler. Ancak Gazne ordusunun Belh'te toplandığını duyunca yeniden barış istemek zorunda kaldılar.

Buna karşın Türkmen isyanlarının ardı arkası kesilmedi. Gaznelilerin günümüzde Türkmenistan sınırları içinde kalan topraklarında devletin hiçbir etkinliği kalmamıştı. Saray erkanı, sultanı başkenti bir süreliğine Herat'a taşıyarak bölgeyi daha yakından takip etmeye ikna edemediler. Mesud tam aksine Horasan'daki karışıklıklar yerine Hindistan'a ilgilenmeyi tercih ediyordu. Anlaşılan babası gibi Hindistan'da bazı başarılar kazanmayı aklına koymuştu. Nitekim 1037'de düzenlenen seferde babasının almayı başaramadığı birkaç kaleyi fethetmeye malik oldu. Onun bu seferi en çok Selçuk Oğuzlarına yaradı. Gazne ordusu Hindistan'da oyalanırken Nişabur civarı tamamen Selçukların denetimine girmişti. 1038'de Nişabur'da Sultan Mesud yerine Tuğrul adına hutbe okundu.

Durumun vahametinin geç de olsa farkına varan Mesud nihayet 50.000 kişilik bir orduyla Gazne'den ayrılıp Tirmiz'e yöneldi. 1039'da Belh civarını yağmalamakta olan Selçuk öncü birliklerini bozguna uğrattı. Ancak askerleri, çöle kaçan Oğuzları takip etmeye cesaret edemediler. Selçuk meselesini kökten çözmeye kararlı olan Mesud Nişabur üzerine yürümeye karar verdi. 1039 yılının Kurban Bayramında Gazne ordusu Herat'ta görkemli bir resmigeçit düzenledi. Halka moral vermek amacıyla yapılan bu gösteri olumlu sonuç vermişti. On binlerce piyade, binlerce süvari ve yüzlerce filin geçidi esnasında sözüne güvenilir yaşlılar ömürleri boyunca böyle bir ordu görmediklerini söylemişlerdi. Bu muazzam ordu Ekim 1039'da Selçuklulara son darbeyi vurmak için Nişabur'a doğru harekete geçti.

Gaznelilerin düşmanı olan Selçuklular, bu ordu karşısında her zaman olduğu gibi çöllere kaçmışlardı. Böylece uzun bir kovalamaca başladı. Gazne ordusu nereye yönelse Selçuklular hemen bulundukları noktayı

Seramik kap üzerinde Selçuk süvarileri 12. Asır İran.

terk ediyordu. Gazne ordusunun ağır teçhizatı, zırhlı süvarileri ve savaş filleri artık bir avantaj olmaktan çıkmış tam aksine Selçuk atlılarının yakalanmasını engelleyen bir yük haline gelmişti. Fillere ve atlara yeterli ot ve su temin edemeyen Gazneliler mecburen daha sulak bir bölge olan Serahs'a yönelmek zorunda kaldı. Kaderin bir cilvesi sonucu normalde su bulunabilen kuyuların kuruduğu görüldü. Seferin üçüncü gününde de su bulamayan Gazneliler sonunda mola verip kuyu açmaya karar verdiler. Orduda homurtular ve firarlar baş göstermeye başlamıştı. Sultanın daha önceden gücendirdiği Türkmen beyleri emirlere uymamaya başlamışlardı ve ordunun bozulan disiplini düzeltme konusunda işleri ağırdan alıyorlardı.

Günlerdedir susuzluk çeken ordu sonunda Dandanakan Kalesi yakınlarındaki göletlere adeta hücum ederken ordunun bütün nizamı da bozulmuştu. Artık savaşı değil susuzluklarını gidermeyi düşünen Gazne ordusu dağılırken bu fırsatı kaçırmayan ve başından beri öncüleriyle çölden rakiplerini izleyen Selçuklular aniden saldırıya geçtiler ve zaten moralmen çökmüş durumda olan Gazne ordusunu dağıttılar. Dünya tarihini değiştiren bu önemli harb aslında bir meydan savaşı değil, çöl şartlarına alışık olan göçebelerin direngenliğinin zaferiydi. Sultan Mesud ordusunun dağılmasını boş yere engellemeye çalıştıysa da sonucu değiştiremedi ve savaş alanını hızla terk etti.

Sultan Mesud Gazne'ye döndüğünde yenilginin sorumlusu olarak gördüğü Türkmen beylerini cezalandırarak mallarını müsadere etti. O,yeni bir ordu kurma hazırlıklarına başlamışken, Tuğrul Beyin atlıları Belh önüne gelmişti bile. Sultan Mesud'un bu aşamadan sonra sağlık-

lı düşünme yeteneğini yitirdiği ve etkili bir savunma yerine mümkün olduğu kadar Selçuk atlılarından uzağa kaçmaktan başka bir şey düşünmediği anlaşılıyor. Genellikle kurmaylarının öğütlerini dinlemeyen Mesud, etrafının tüm muhalefetine rağmen yenilgiyi baştan kabullenmiş bir şekilde Gazne'yi terk edip Hindistan'a kaçma kararı aldı. Giderken Gazne'deki devlet hazinesiyle ailesini de yanında götürdü. Ancak böylesi yüklü bir servetin Gazne'den Hindistan'a taşınması olağanüstü riskli bir olaydı. Nitekim Meşud'un Hintli ve Türk gulamları yolda hazineyi yağmalayıp aralarında paylaştılar. Hazine'nin kaybı Sultanın sonunu getirdi Ücretlerinin yağmalandığını duyan askerler Mesud'u tahtan indirerek kardeşi Muhammed'i yeniden tahta çıkardılar. Mesud, hapsedildiği Girî Kalesi'nde 1041 yılında öldürüldü. Sultan Mahmud'un büyük oğlunun sonu böyle bir trajedi ile sona ermişti.

Sultan Mesud Sonrası

Muhammed yeniden tahta çıktığında devraldığı şey siyasi ve sosyal ve mali açıdan bir enkazdı. Ordu dağılmış, gulamların büyük kısmı Selçuklulara katılmıştı. Hazine yağmalanmış durumdaydı. Muhammed'in Selçuklularla savaşmak gibi bir niyeti de yoktu. Tahta çıkmasına rağmen Peşaver'den ayrılıp Gazne'ye gitmeye cesaret edememişti. Onun bu aheste tavrı, babasının öldürülmesinden dolayı oldukça kızgın olan Mesud'un oğlu Mevdud'un (1041-1048) Gazne'yi ele geçirmesine neden oldu. Artık Gazne Devleti'nin çok başlı bir yönetimi vardı. Ancak bu durum kısa sürdü. 1041 yılında yapılan savaşı kazanan Mevdud, amcasıyla birlikte bütün taraftarlarını acımasız biçimde öldürterek tek başına tahtta oturdu.

Mevdud, yetenekli biriydi, sultanlık iddiasındaki kardeşinin muhtemelen ajanları vasıtasıyla ortadan kaldırdıktan sonra ülkesinin tek hâkimi olmayı başarmıştı. Şimdi enerjisini kaybedilen toprakları geri almak için harcayabilirdi. Zira sadece Selçuklularla uğraşılırken karışıklıktan faydalanan Hint racaları da birçok kaleyi Müslümanlardan geri almışlardı. Mevdud bunların üzerindeki kontrolünü yeniden kurmayı başardı. Ardından Herat ve Tirmiz'i Selçuklulardan geri aldı. Belh ise Selçukluların elinde kalmıştı. Çağrı Bey, Belh civarına oğlu Alp Arslan'ı yollayınca savaşın kaderi değişti. İleride Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'i yenerek (1071) tarihin akşını değiştirecek olan genç Alp Arslan buradaki başarısıyla Tirmiz'i Gaznelilerden aldı (1043). Bu za-

ferler Selçuklulara cesaret getirmiş ve artık başkent Gazne'yi de alabileceklerini düşünmeye başlamışlardı. Ancak bu aşırı hülya Selçuklu komutanı Ertaş'ın hezimete uğramasıyla sona erdi Gazne Devleti sendelemişti ama Selçuklulara yem olmayacak kadar güçlü olduğunu da kanıtlamıştı. Nitekim ileride Gaznelileri yıkamayacaklarını kavrayacak olan Selçuklular daha kolay hedef olarak gördükleri İran, Suriye ve Anadolu'ya yönelerek farklı bir evreye adım atacaklardı.

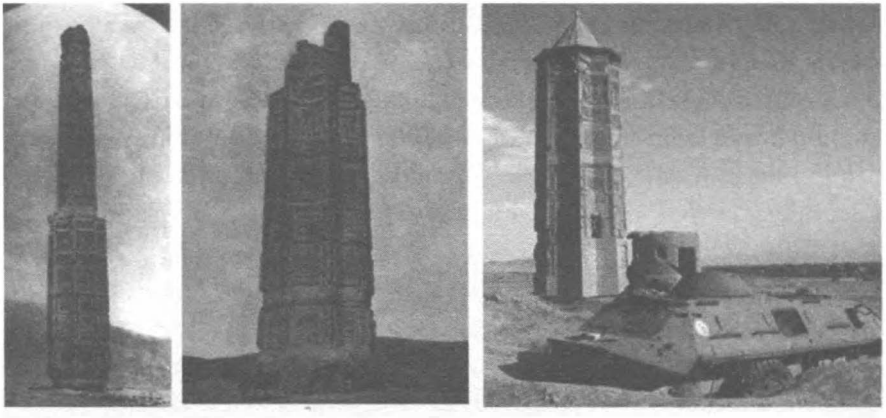
Mevdud aslında daha fazlasını da yapabilecek yetenekte biriydi. Selçukluları durdurabilir ve Gaznelileri kaybettikleri güce tekrar eriştirebilirdi. Nitekim bu amaçla Karahanlılarla bir ittifak hazırlığında idi. Ancak 29 yaşındaki erken ölümü (1048) bu planlarını akim bıraktı. Mevdud düşmanlarının da saygısını kazanmış bir hükümdar olarak hatırlanmıştır. Onunla ilgili rivayetlerde çok usta bir okçu olduğu, savaşlarda altın ok kullandığı anlatılmıştır. Rivayetlere göre, onun vurduğu kişinin vücudundaki altın ok, ölen kişinin cenaze masraflarını karşılar ve ailesine nafaka olarak kalırmış.

Mevdud öldüğünde beş yaşındaki oğlu Mesud II (1048) tahta çıkarıldı. İlginç olan Mesud'un annesinin Çağrı Bey'in kızı yani bir Selçuk prensesi olmasıydı. Devletin yönetimin fiilen bu Selçuklu kızının elinde kalacağını düşünen bürokratlar müdahele ederek çocuk sultanı tahtan indirdiler ve yerine Mevdud'un başka bir kadından doğma kardeşi Ali'yi (1048-1049) tahta çıkardılar Ortaçağ töreleri veya daha doğrusu dönemin kırılgan siyasetinin sonucu gereği, Ali de Çağrı Beyin kızıyla evlenmek zorunda kaldı. Anlaşılan Gazne bürokrasisi artık Selçuklularla doğrudan bir mücadele içine girmek istemiyordu.

Bürokrasinin muhalif kanadı ise bu kukla çocuk sultanları ve Selçukluları onare eden sevimlilikleri kabullenmeye yanaşmamıştı. Sultan Me-

Mevdud Döneminde Gazneliler Dandanakan Savaşı'nın açtığı yarayı bir nebze sarmıştılar. Yukarıda görülen altın dinar Gazne ekonomisin Mevdud zamanındaki istikrarını kanıtlıyor.

Mesud III (1099-1115) ve Bahram Şah (117-1157) zamanında inşa edilen Gazne Minareleri stil olarak birbirlerine çok benzerler. Her iki minare de depremler ve savaşlar yüzünden tahrip olmuş, 20. Asır ortalarında İtalyan Arkeoloji heyeti IsMEO (Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente) tarafından aslına pek de uygun olmayan biçimde restore edilmişlerdir. Solda, 1902 depreminden önce çekilmiş fotoğrafıyla Hint üslubunu andıran orijinal haliyle Mesud III minaresi görülüyor. Ortada aynı minarenin 1930'larda çekilmiş üst platformunun yıkık haliyle göründüğü bir fotoğrafı. Sağda İtalyan restorasyonundan sonra üst platformunun traşlanarak üçgen çatı eklenmiş, İran-Selçuklu mimarisini andıran yeni biçimiyle görünen minare ve Sovyet savaşından kalmış bir zırhlı personel taşıyıcısı enkazı.

sud'un yıllarca hapiste tuttuğu, Gazneli Mahmud'un hayatta kalan son oğlu Abdürreşid (1050-1052) hapisten alınıp tahta çıkarıldı. Gaznelilerin bu dönemde "çivi çiviyi söker" sözünü anımsatırcasına Selçuklularla savaşta düşmanlarının savaş prensiplerini benimsedikleri görülmektedir. Gerek Mevdud gerekse Abdürreşid, Selçukluları durdurmak için fillerle donatılmış ağır ordular yerine Türkmen atlılarını kullanmıştı. Açıkçası bunlar şaşaalı eski Gazne ordularından daha başarılı olmuşlardır. Bu başarıların mimarı olan Tuğrul Bey'in adaşı Tuğrul Bozan adlı bir Türkmen beyiydi. Selçukluları defalarca bozguna uğratan Tuğrul Bozan, 1051'de Hupyan Savaşı'nda Alp Arslan'ı yenmeyi başardı. Ancak bir süre sonra Gazne tahtına oturmayı kafaya koydu. Sultan Abdürreşid ve on bir Gazne şehzadesini öldürttü. Daha da öldürtecekti ki bu katliama sessiz kalamayan diğer Türkmen beyleri onu öldürerek kesik başını Gazne sokaklarında teşhir ettiler. Hayatta kalmayı başaran Şehzadelerden Mesud I'in oğlu Feruhzad tahta çıkarıldı(1053).

Ferruhzad döneminde (1053-1059) Gazneliler ile Selçuklu mücadelesi belirli bir dengeye kavuşmuş ve Selçukluların Büst'ü ele geçirme seferi akamete uğratılmıştı. Aslında savaşta Gazneliler giderek üstünlüğü ele geçirmeye başlamışlardı; ancak genç Alp Arslan bir defa daha ibreyi Selçukluların lehine çevirmişti. Sonuçta her iki tarafın da bu sonu gelmez mücadeleden yıldıkları anlaşılıyor. Bunun ilk göstergesi 1053 yılında karşılıklı esir takasıyla birlikte bir barış antlaşmasıdır. Daha kalıcı barış ise 1059'da tahta çıkan Ferruhzad'ın kardeşi İbrahim (1059-1099) devrinde gerçekleşti. Ayrıntılarını tarihçi Beyhakîden öğrendiğimiz 1059'da yapılan bu antlaşmaya göre Hindukuş Dağları iki ülke arasında sınır olarak kabul edildi. Bu antlaşma iki ülkenin de artık birbirlerini yok edemeyeceklerini kabullenmeleri anlamına gelmekteydi.

Barış sonucunda Selçuklular Bizans sınırları üzerine yoğunlaşırken Sultan İbrahim bu huzur dönemini devletin yeniden toparlanmasına harcadı. 1072'deki kısa bir çatışma dönemi hariç Selçuklu sınırında sorun yaşamayan Gazneliler bu dönemde yeniden Hindistan'da fetihlere yönelebildiler. Kırk yıl tahta kalan İbrahim'in devrinde Gazneliler yeniden kuvvetli bir devlet haline gelmişti. Ölünce yerine oğlu Mesud III (1099-1115) geçti. Mesud III büyük dedesi Mahmud'tan sonra Ganj Nehrine kadar sefer düzenleyebilen ilk sultan oldu. Zamanının ihtişamı, kalıntıları günümüze kadar ulaşan sarayından ve adına inşa edilen meşhur minareden de anlaşılmaktadır.

Zirveden Çöküşe

Mesud III'ün ölümün ardından oğulları arasında taht kavgaları yaşandı. Tahtı ele geçiren Arslanşah ile kardeşi Behramşah arasındaki mücadeleye Selçuklularda taraf oldular. Aslında teorik olarak Selçukluların Arslanşah'ı desteklemeleri gerekirdi. Zira Arslanşah'ın annesi Selçuklu Sultanı Melikşah'ın kızıydı. Ancak tarihçilerin rivayetlerine göre Arslanşah annesine kötü davranması Selçukluların ona karşı tavır almasına yol açmıştı. Sonuçta 1116 tarihinde 50 seneden fazla süren Selçuklu-Gazneli barışı bir kez daha bozuldu ve taraflar Büst yakınlarında savaşa tutuştular (1116). Kazanan bir kez daha Selçuklulardı. Yenilen Arslanşah, Gazne'ye çekildi. Tarih tekerrür mü ediyordu? Arslanşah, büyük dedesi Mesud I gibi Hindistan'a mı kaçacaktı yoksa Gazne'de direniş mi örgütleyecekti. Arslanşah düşmanı Gazne önünde karşılamayı uygun gördü. Ama tarihin gidişatını değiştiremedi. Selçuklu ordusunun

Sultan Sancar'ın muhtemelen Safevi ressam Muhammad Zaman tarafından 1700 yılında yapılmış Batılı tarzdaki portresi. Pierpont Morgan, 1911

omutanı ve geleceğin Sultanı Sencer, Sultan Arslanşah'ın kuvvetlerin ozguna uğrattı ve Gazne'ye girdi (1117). Arslanşah kaderini sadece ge iktirmiş ve sonunda o da büyük dedesi gibi savaş alanından kaçarak lindistan'a sığınmıştı.

Selçuklular eski düşmanlarının başkentini almışlardı. Ancak bu bi :tih veya işgal olmadı. Arslanşah'ın kardeşi, Behramşah'ı (117-1157) ;azne tahtına oturtan Sencer, Selçuklular adına hutbe okunması ve yıl k 250 bin dinar haraç karşılığında Gazne'den çekilip gitti (1117). Tah ı çıkarılan Behramşah aslında kukla bir hükümdardı ve saltanatını Sel uklukların desteğine borçluydu. Nitekim Arslanşah nerdeyse tahtını ge i alacaktı. Bir kez daha olaylara müdahele eden Seçuklular, onun bu gi işimine izin vermediler ve Selçuklu askerleri karşısında yenilen Ars ınşah yakalanıp idam edildi (1118).

Behramşah'ın saltanatının yabancı bir güce borçlu olması kendi te aası üzerinde bir denetim kurmasına engel olmuştu. Bu nedenle Beh amşah saltanatının ilk yıllarını çıkan ayaklanmaları bastırmak ve oto itesini kabul ettirmekle harcadı. Biraz kuvvetlenince kendisini tahta çı aranlara karşı kibri kabardı ve artık Selçuklu Sultanı olan Sencer'e va d ettiği dinarları göndermemeye başladı. Bu hareket karşısında sinirle ıen Sencer hızlı biçimde Afganistan'a geldi ve korkusundan Hindistan'a .açan Behramşah'ın başkentine savaşmadan girdi. Böylece Gazne bi

kez daha Selçuklu ordusunun eline düşüyordu (1134). Behramşah özürler dileyerek kaleme aldığı mektuplarla kendini affettirmeye ve Gazne tahtına geri dönmeye muvaffak oldu.

Behramşah saltanatını yeniden tesis ettiği sırada tüm devletin kaderini belirleyecek bir olay meydana geldi. Gaznelilerin matbuu olan Gurluların soylu asillerinden biri olan Kutbeddin Muhammed 1147 yılında Gazne'yi ziyaret etmişti. Onun neden Gazne'ye geldiği konusunda kaynaklar farklı bilgiler vermekle birlikte, Gazne tahtında gözü olduğu ve Sultan tarafından sorgulanmak için çağrıldığı en yaygın kanaatlerdendir. Kutbeddin, Gazne'de kaldığı dönem boyunca servetini sağa sola saçarak çevre edinmiş ve geniş bir hayran kitlesi toplamıştı. Tahtının sallandığını hisseden ve açık söylemek gerekirse o tahta hiçbir zaman kendi bileğinin gücüyle sahip olmadığının bilincinde olan Behramşah giderek kendi namını gölgede bırakan bu adamı ortadan kaldırmaya karar verdi ve Kutbeddin' öldürttü.

Kutbeddin, Gur bölgesinin Gazne ordusuna birçok değerli komutan yetiştirmiş Afgan/Surî ailesinin bir üyesi idi. Kardeşlerinin intikamını almak için toplanan Surîler diğer Gur kabilelerini de yanlarına alarak Seyfeddin Surî liderliğinde Gazne'ye doğru yürüdüler. Dönemin en iyi savaşçılarını yetiştiren bu dağ aşiretlerinin öfkesinden korkan Behramşah kendisinden beklenileceği üzere başkentini terk ederek günümüzde Pakistan sınırları içinde kalan Kurram'a kaçtı. Gur aşiretleri hiç bir direnmeyle karşılaşmadan Gazne'ye girdiler (1148). Seyfeddin Surî burada Behramşah'ın tahtına oturdu ve kendisini Sultan ilân etti. Gazne'nin naif sakinleri tıpkı Odoakr'ın Germenlerinin eline düşmüş Romalılar gibi tedirgin bir halde kaçak sultandan yardım istediler (1148). Mevsim kıştı ve karlarla kaplı olan Gur dağlarından Seyfeddin'e takviye kuvvet gelmesi mümkün değildi. Bu durumdan cesaret alan Behramşah Afgan ve Halaç kabilelerinden topladığı kuvvetlerle Gazne'yi geri aldı ve Seyfeddin Surî'yi eşeğe bindirip aşağıladıktan sonra idam ettirdi (1149).

Bu olay sadece Gurluların daha fazla öfkelenmesine neden oldu. Büyük kalabalıklar halinde yeniden Gazne yoluna düşen Gur savaşçıları Kandahar'da Gazne ordusunu bozguna uğrattılar. Disiplinli ve cesur savaşçılar olan Gurlular piyade ağırlıklı bir ordu kurmuşlar ve asırlar önce Makedon phalanklarının yaptığı gibi kalkanlarını birleştirerek Gazne ordusunun fillerini durdurmayı başarmışlardı. Behramşah bir kez daha ortadan kaybolurken; Gazne yine düşmanın eline geçiyordu. An-

cak busefer tarih tekerrür etmedi. Daha önce bu kenti ele geçirenler onun zarifliğine bir hürmet göstermişlerdi. Gur lideri Alaeddin Surî ise şehri yeryüzünden silmeye kararlıydı. Halkı kılıçtan geçirdi ve yedi gün yedi gece yağmalan Gazne ateşe verildi. Camiiler, medreseler, ediplerin övgülerine mahzar olmuş Sultan Mahmud ve ardılların köşkleri, havuzlu bahçeleri yok edildi. Saraylar, yıkıldı. Gazne öyle tahrip edildi ki Alaeddin Surî'ye dönemin tarihçileri *Cihansız* unvanını layık gördüler. Ardından aynı yıkım Büst'te tekrar etti. Gurlular şehrin su kanallarını yıkarak kuyuları kumla doldurdular ve kenti çöle çevirdiler.

Böyle bir saldırıyı Behramşah'ın güvencesi olan Sultan Sencer'in kabul etmesi mümkün değildi. Selçuklular Gurluları dağıtıp Alaeddin'i esir aldılar; haberler Behramşah'a ulaştığında o da saklandığı yerden geri dönüp artık yıkık bir kent olan Gazne'de –veya kentten geriye artık ne kaldıysa- yeniden tahtına oturdu (1152). Behramşah 1157 yılında öldü yerine kendisi kadar yeteneksiz olan oğlu Hüsrevşah geçti (1157-1160). Sencer hayatta olduğu sürece pekala o da babası kadar huzurlu bir saltanat sürebilirdi. Ancak Gaznelilerin koruyucusu Sencer'in devrilmesi nedeniyle artık kendi başının çaresine bakmak zorundaydı. Nitekim intikam hırsları sönmemiş olan Gurlulardan korktuğu için Gazne'yi terk edip Lahor'a yerleşti. Artık Gaznelilerin başkenti burasıydı. Hüsrevşah 1160'ta Lahor'da öldü. Gazne ve Büst ise 1173'te Gur kontrolü altına girecekti. Hüsrevşah'ın oğlu Hüsrev Melik'in (1160-1186) elinde Pencap havzasından başka bir yer kalmamıştı. Gur resilerinden Muizzüddin Muhammed, 1186'da Hint racalarıyla ittifak yaparak Lahor'u ele geçirdi ve artık sadece gölgesi kalmış olan Gazne Devleti'ne son verdi. Son Sultan Hüsrev esir tutulduğu Garcistan'da oğlu Melikşah'la birlikte 1192'de öldürülecekti.

Gazneliler Neden Çöktü?

Bir devletin yükseliş nedenleri açıklandığında, inkırazın açıklanması da kolaylaşır. Gazne Devleti'nin temel gücü basit bir projeye dayanmaktaydı: Hindistan'ın Müslümanlarca fethi... İslâm bayrağı altında toplanmış başta Türkmenler olmak üzere, Tacik, Afgan ve diğer unsurlar Hindistan seferlerinden akan maddi varlıkların büyüsüne kapılmışlardı. Gazneliler Orta Asya'nın dört biryanından bu seferlere katılmaya can atan cesur savaşçı ve sergüzeştleri kendisine çekmekteydiler. Özellikle Gazneli Mahmud bu açıdan mükemmel bir organizatördü. Devletinin

ayakta kalması için Farsların bilgi ve tecrübesinden, Arapların ideolojisinden ve Türklerin cesaretinden yararlanmayı ve tüm bunları uyumlu bir şekilde dengelemeyi iyi biliyordu. Oğulları ise bu dengeyi korumakta muvaffak olamadılar. İran kültürünün büyüsüne kapılırken Orta Asya kaynaklı savaşçı akınının değerini küçümsediler. Bu insanları kazanacak yerde onları yerleşik düzeni felce uğratan unsurlar olarak gördüler. Bunun sonucu olarak da en gözü pek savaşçıları kendilerine daha büyük zaferler vadeden Selçuklulara kaptırdılar. Nitekim Selçuklular batıda büyük fetihlere yönelirken, Hindistan'da başlangıçta daha ümitvar olan hareket hemen hemen durdu.

Hindistan seferlerinin durması gelir kaynaklarının da sona ermesi anlamına geliyordu. Üretimin zayıf olduğu bir ekonomik sisteme sahip olan Gazneliler bereketli tarım arazilerine ve önemli ticaret yolları üzerinde durmalarına rağmen temelde Hindistan'da yapılan yağma seferleri ile birden parlamışlardı. Ani sönüşleri de bu nedenle oldu. Gazne'ye akıtılan sermayenin kalıcı bir alana değil, büyük kamu yapılarına ve kalabalık bir orduya harcanması bu ülkenin her daim yeni bölgeleri sınırlarına katmasını bir zorunluluk haline getirmekteydi. Buradaki gözlemlerimiz aslında benzer ekonomilere sahip Selçuklu ve Bâbür deneyimlerinde de kendini tekrar etmiştir.

VII

AFGANİSTAN'DA GURLULAR VE HARZEMLİLER

Gurlular

Gazne Devleti'nin yıkılması ile Afganistan coğrafyasının büyük bölümü Gurluların eline geçti. Gurlular, Garcistan da denilen Herat'ın doğusundaki dağlık bölgede yaşayan Roma'nın sonunu getiren Germenlerle karşılaştırılabilecek savaşçı ve baş eğmez kabilelerdi. Bu savaşçı halkın kökenleri ve kimlikleri bugün de Afgan tarihçileri arasında bir tartışma konusudur. Türk, İranlı veya Arap olduklarına dair çeşitli görüşler bulunmaktadır.[192] Araplar gelmeden önce Afganistan'ı yönetmiş Kuşanların ve Hunların soyundan geldikleri de savunulmuştur.[193] Muhtemelen hepsi de doğrudur. Zira Gur Birliği ve ordusunda hemen her etnik gruptan asker bulunmaktaydı. Gur Dağları merkezi yönetiminde rahatsız olan her türlü kanun kaçağına, heretik mezheplerin üyelerine ve maceraperestlere açıktı. Farklı diller konuştukları gibi Utbî ve Beyhakî'nin verdiği bilgilere bakılacak olursa çeşitli dinlere de aynı anda inanılmakta, önderleri Müslüman olmakla birlikte aşiretler arasında Pagan inançları koruyanlar da bulunmaktaydı.[194] Hatta 12. Asır ortala-

192) İqtidar Husain Siddiqui, "Gurlular", DİA, Cilt XIV, s. 207
193) Wahab-Youngerman, age, s. 60
194) Siddiqui, agm, s. 207

rına kadar Gur Dağlarında İsmailî propaganda yapılmasına bile müsaade edilmekteydi.[195] Konu savaş olduğunda ise aralarındaki bu dinsel farklılıkları umursamıyor ve düşmana karşı ortak hareket ediyorlardı. Anlaşılan başlangıçta Gur kabilelerin siyasal tavrı kendi özgürlüklerinden ödün vermeyen sonraki asırların Kozaklarının ya da Antil korsanlarının savaşçı yoldaşlığını andırıyordu. Ancak zaman içersinde Gur Sultanları da Sünni kimliklerini ön plana çıkararak özellikle İsmailîk ve Karmatilik gibi Şiî akımlara karşı bir mücadele başlatacaklardı.

Gurlular kendi yaşadıkları bölgede şeklen Gazne Sultanlığına bağlı olmakla birlikte içişlerinde daima bağımsız hareket etmekteydiler. Başlangıçta melik unvanı kullanan Gur liderleri, Gazne Sultanı Behram Şah'ı yenen Seyfeddin Sûrî'den itibaren "sultan" unvanını aldılar (1148). Önceki bölümde değindiğimiz üzere Gazne ve Büst'ü ele geçirmekle birlikte burada kalıcı bir yönetim kuramadılar. Daha doğrusu bÖnceki bölümde değindiğimiz üzere Gazne ve Büst'ü ele geçirmekle birlikte burada kalıcı bir yönetim kuramadılar. Daha doğrusu başlangıçta böyle bir niyetleri de yoktu. Gurluların asıl parlak devri Sultan Gıyâseddin'in (1163-1202) hükümdarlığı zamanında başladı. Gıyâseddin, 1173'te Gazne'yi alarak kardeşi Muizüddin Muhammed'e verdi. Gazne bu dönemde yaralarını bir nebze olsun sarmaya ve yeniden gelişmeye başladı. Muizüddin Muammed, *Cihansız* lakaplı Alaeddin Surî'ye benzemiyordu. O yıkmak yerine yapmayı tercih eden ileri görüşlü bir idareciydi ve ağabeyi Gıyaseddin fetihler peşindeyken Muizüddin Muammed yeni bir ülke inşa etme yolundaydı. Anlaşılan Muizüddin Muammed daha baştan itibaren Gazne'yi ilerisi için bir başkent olarak tasarlıyordu Nitekim ileride sultan olduğunda devletin başkenti Gazne olacaktı.

1186'da Lahor'u alarak Gaznelilere son vermeleri sonucu Hindistan'ın kapıları Gurlulara açılmış oldu. Gurlular savaşçı özellikleriyle Gaznelilerin son dönemlerde artık terk ettikleri Hindistan'da fethetme siyasetini kaldığı yerden devam ettirmeye başladılar ve bu alanda Gaznelilerden daha başarılı oldular. İleride çok önemli bir merkez olacak olan Delhi zapt edilirken (1192) Gur orduları Bengal'e giren ilk Müslüman fatihler oldular. Gaznelilerin Sünni ideolojisinin takipçisi olan Gıyaseddin, Abbasî halifesiyle irtibat kurdu ve bu ilişkiyi kendisini meşrulaştırmanın bir aracı olarak kullandı. Gazneliler gibi Gurlular da Hindistan

195) Siddiqui, agm, s. 207

İsmailîler

Vahan Koridoru (Kuzey Afganistan) İsmailî çocuklar, www.ilbe.com

İsmailîlik doğduğu dönemlerden itibaren Afganistan tarihinde şu veya bu ölçüde etkili olmuştur. Şiîliğin beşinci imamı Cafer el Sâdık öldüğünde (765) Şiîlerin büyük bölümü imamlığın oğlu Musa el-Kâzım'a geçtiğine inanırken; bir kısmı ise Cafer el Sâdık'ın diğer oğlu İsmail'in soyuna geçtiğini kabullendiler. Bu son gruba *İsmailîler* veya Yedi imamcılar denildi. Mısır'daki Fatımî Devleti ve İran'da kurulan en ünlüsü Hasan Sabbah'ınki olan irili ufaklı Nizarî Krallıkları İsmailî öğretiyi benimsemişlerdi. Bu öğretiye göre Kuran, açık *(zahirî)* anlamı ile değil gizli *(batınî)* anlamı ile yorumlanıyordu. Sünnî âlem ile çatışma içinde olan İsmailîlik birçok dönemde baskı altında alınmıştır.

Afganistan'da Badhaşan'da 10. Asırdan beri İsmailî gruplar olduğuna dair tarihi kayıtlara rastlanılmaktadır. Zaten Afganistan coğrafî koşulları nedeniyle Haricîler ve İsmailîler gibi, Sünnî Ortodoksinin takibi altında olan gruplar için daima elverişli bir sığınma mekânı olmuştur. Geleneğe göre Pamir Dağları'ndaki İsmailî gruplar Alamut'tan gelen dailerin etkisiyle zaman içersinde Nizarîliği benimsemişlerdi. Gerek Gurlular gerekse Timurî Emir Ebu Said (1451-1465) devrinde Afganistan'da İsmailîlere büyük bir baskı ve katliam uygulandı. 1509'da bu kovuşturma benzer şiddetle tekrar etti. Yok olmak üzere olan İsmailî gruplar İran İsmailîlerinin lideri Ağa Han'ın 1841'de sürgün sonrası Afganistan'a yerleşmesiyle yeniden canlandı. I. İngiliz-Afgan Savaşı esnasında (1839-1842) Ağa Han liderliğindeki İsmailî gruplar Kandahar'da İngilizlerle ittifak kurdular ve İngilizlerden yıllık 360.000 rupilik maddi yardım almaya başladılar. İsmailîler ile İngilizler arasındaki dostluk I. Dünya Savaşı'nda da devam edecekti.

Kaynak: Farhad Daftary, *İsmailîler, Tarihleri ve Öğretileri*, Doruk Yay., Ankara, 2002

Muiziddin Muhammed'in kestirdiği dinar üzerinde Hint tanrıçası Kali'yi andıran figür. Gur Sultanlığının kozmopolit kültürünü yansıtıyor. Ghahadvala Pattern, Lakşmi, www.indiancoinsgks.

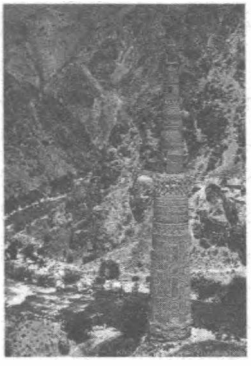
gazalarıya İslâm dünyasında sempati toplarken bir yandan da Şiîliğin izlerini Afganistan ve Multan'dan silmek için uğraştılar.

Gaznelilerin Oğuz göçebeleriyle mücadele geleneğini de devralan Gıyaseddin, yıkılma aşamasında olan Selçuklulardan Herat'ı aldıktan sonra İran kapılarını da Gurlulara açtı. Ancak giderek yükselen Gur gücü karşısında yine Gazne Devleti'nin mirasçısı sayılabilecek yeni bir rakip olan Harezmliler dikildi. Savaş 1200 yılında iki devlet arasında paylaşılamayan bir bölge olan Horasan'da (Herat) için başladı.[196] Savaşın başladığı esnada Sultan Gıyaseddin öldü ve yerine beklendiği gibi kardeşi Muizüddin Muhammed geçti (1202).

Muiziddin Muhammed, Harezm meselesine son vermek ve burayı ele geçirmek maksadı ile savaş filleriyle desteklenmiş büyük bir orduyla sefere çıktı. Belh'i üs olarak kullanan Gur ordusu Harezm'i ele geçirmek üzereyken, Harezm'in yardıma gelen Semerkand Hanı ve Moğol/Karahitay kuvvetleri önünde yenilgiye uğradı. Muizüddin birkaç yüz atlısıyla bir kaleye sığınmak zorunda kaldı (1204). Muizüddin'ün "kâfir" (şaman) Karahitayların elinde ölmesine razı olmayan Semerkandlılar devreye girerek Karahitaylılar ile Gurlular arasında barış antlaşması imzalattılar.[197] Böylece büyük bir kurtulmalık ve savaş fillerinin teslim etme şartıyla Muizüddin'in Gazne'ye dönmesine müsaade edildi. Herat yine Gurlularda kalmakla birlikte Muizüddin Muhammed'in Gazne imparatorluğunu tam olarak ihya etme şansı böylece devreye giren diğer güçlerin müdahalesiyle akamete uğratılmıştı. Bir kez daha Gazne merkezli bir devletin Maveraünnehir'e yayılma hırsının önüne geçiliyor ve ona

196) Harezm-Gur mücadelesinin ayrıntıları için bkz: İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, TTK, Ankara,2000, s.147-161

197) Kafesoğlu, age, s.159

Gulrulara ait 65 metre yüksekliğindeki Cam Minare Cam www.khama .com

"Hindistan'a yönel" mesajı verilmiş oluyordu. Nitekim Muizüddin Muhammed bu yenilginin kaybını gidermek için Hindistan'da bazı yeni fetihler yapmak zorunda kaldı. Burada yeni kaleler fethederken, Şiî veya Hindu bir suikastçı tarafından öldürüldü (1206).[198]

Muizüddin'in ölümü ile zaten birbirine gevşek bir bağla bağlı olan Gur kabileleri ve liderleri arasındaki birlik de dağıldı. Devletin yeni fethedilen Delhi bölgesinde Türkmen komutanlardan Aybek kendi (Delhi) Sultanlığını kurarken, Bengal'de Afgan-Sur hanedanlığı işbaşına geçti. Her iki devlet de ileride tarihsel açıdan önemli roller oynayacaklardır. Merkez Afganistan ise bu fırsatı kaçırmayan Harezmşahlar tarafından yutulacaktı.

Gur Kültür ve Sanatı

Gazne'yi ilk kez fethettikleri zaman yaptıklarından dolayı belki de kimse Gurlulardan yüksek bir medeniyet kurmalarını beklemiyordu. Ama gerçek tam tersi oldu. Gıyaseddin ve Muizüddin Muhammed devirleri, Afganistan'da kültür ve medeniyetin yeniden canlandığı bir dönem oldu. Önceki Gazne sultanları gibi Gurlular da dönemin ünlü sanatçı ve ediplerini kendi saraylarında toplamaya özen gösterdiler. Herat'ın ileride daha da ünlenecek bir sanat merkezi olmasının ilk adımları Gur hanedanı devrinde atılmıştı. Ünlü düşünür Fahreddin el-Râzî, Alamut İsmâilîleri'nden kaçıp Sultan Gıyâseddin'in sarayına sığınmış ve ona, Herat Camii yakınında bir medrese yapılmıştı. Pek çok âlim onun etrafında toplandı. Râzî, *Risâle-i Bahâiyyeve et-Tefsîrü'l-kebîr'i (Mefâ-*

198) Kafesoğlu, age, s.161

tîhu'l-gayb) gibi ünlü eserlerini Gıyâseddin'in hizmetinde olduğu yıllarda yazacaktı.[199]

Gurlular günümüze ulaşmamış birçok eser inşa ettirdiler. Gur sultanları kış mevsimini geçirmek için Zemindâver, yaz mevsimi geçirmek için Fîrûzkûh'u şehrini inşa etmişlerdi. Sultan Gıyaseddin'in Zemindâver yakınlarında içerisinde köşkler bulunan, *Bâğ-ı İrem* adını verdiği bir bahçesi vardı ki Cûzcânî'ye göre dünyadaki hiçbir bahçe bununla mukayese edilemezdi. Bu eserlerden geriye hemen hiç bir şey kalmamıştır. Ancak Cam Minaresi olarak bilinen kule Gur sanatının ihtişamının bir kanıtı olarak bugün de ayaktadır.

Harezmşahlar

Selçuklu ve Gazne Devleti'ni dağılmasıyla güçlenen bir diğer hükümdarlık da Harezmşahlardı. *Harezm*, Aral Gölü'nün güneyinde Seyhun ve Ceyhun Nehirlerinin döküldüğü bereketli, havzaya eskiden beri verilen isimdi ve en önemli kenti Ürgenç'ti. *Harezmşah* ise eski çağlardan beri tıpkı Firavun veya Sezar gibi bu ülkeyi yönetenlere verilen Farsça bir unvandı. Sâsâniler ve ilk İslâm fetihleri zamanında burası İranî ve Türkî halkların birlikte yaşadığı bir ülkeyken zaman içersinde tamamen Türklerin egemenliği altına girmişti. Ancak Türkler de kağan yerine eskiden beri halkın alışageldiği Harezmşah unvanını kullanmaya devam ettiler. Hulasa tarihteki son ve en meşhur *Harezmşahlar* Türktüler.

Uzun süre Gazne ve Selçuklu idaresi altında kalan Harezm, Gazne gücünün gerileyişine mukabil yükselmiş hatta Ön Asya'nın en büyük gücü haline gelmişti. Alaeddin Muhammed Harezmşah (1200-1220) devrinde zirve noktasına ulaşmışlardı. Aslında O, gücünü başlangıçta bir tür ittifak sistemine borçlu idi. Karahanlılardan Semerkand Hakanı Osman'ın ve Karahitaylıların desteği olmasaydı tahtını ve başkentini Gurlulara kaptırması içten bile değildi. Harezmlilerle Gurlular arasındaki çatışmalar Harezmlilerin Herat üzerine seferleri üzerine başlamıştı. 1202'de kenti kuşatan Harezm ordusu aldığı bazı hediyeler karşısında kuşatmayı kaldırmış ancak 1204'teki ikinci seferde Herat'ı ele geçirmişlerdi. Gurlular, başkentleri kadar önem verdikleri Herat'ın kaybına karşılık bir intikam seferi düzenleyerek Harezm başkenti Gürganç/Ürgenç üzerine yürüdüler. Gürgenç'te tam bir seferberlik başladı genci yaşlısı

199) Siddiqui, agm, s. 207

bütün halka silah dağıtıldı. Kent aylar sürecek bir kuşatmaya hazırlanırken Harezm müttefiki Karahitay ve Semerkand kuvvetleri imdatlarına yetişti. Sonuç Gurlular için tam bir felaket olmuştu.

Rahat bir nefes alan Alaeddin Muhammed Harezmşah Gurluların hakimiyetindeki topraklara bire birer el koydu. 1206'da Belh, Cuzcan, Toharistan ve Sicistan Harezmşah'ın eline geçti. Harzemşah 1206 büyük törenlerle muzaffer bir şekilde Herat'a girdi. Ardından Termiz'i alan Harzemşah kendisine yaptığı iyiliklere mukabelen bu kenti Semerkand Hakanı Osman'a hediye etti. Gerçekte ise 'kafir' Karahitayların elinde oyuncak durumunda olan Osman'a bu kentin hediye edilmesi Müslüman halkın gönlünü kırdı.[200] Ancak Gurluların hâlâ tehdit olduğu bir ortamda hiçbir Sultanlık Karahitayları karşısına almak istemiyordu. Bu nedenle bu hediye, dinen olmasa da stratejik açıdan yerinde bir karardı. Bu fetihler sonucunda Afganistan'ın büyük bölümü Harezmlilerin eline geçmiş yalnız Gurların anavatanı ve güney kısımlar ele geçirilememişti. Herat bazı dönemler kontrolden çıkmışsa da Harezmliler yeniden bu kente hâkim olmayı başarmışlardı. Buradan çıkan son isyan 1208'de bastırıldı ve Harezm egemenliği sağlamlaştırıldı.[201]

Bundan sonra Harezmşahlar büyük bir imparatorluk olma yolunda emin adımlarla ilerlediler. Mazanderan'ı alarak Tebriz'e kadar ilerlediler ve Hazar denizinin güneyini kontrolleri altına aldılar. Ardından gözlerini Mavreaünnehir'e diktiler. Muhammed Harezmşah tahtını borçlu olduğu adamlardan biri olan Semerkand Hakanı Osman'ın şehri de Harezmlilerin eline geçti (1212) daha sekiz sene önce yardımına koştukları Harezmlilerin elinde Semerkand'ın sivil halkı büyük bir katliama uğradı ve ancak ellerine Kuran alan ulemanın yalvarmalarıyla katliam son buldu. Osman ve kardeşlerinin öldürülmesi ile son Karahanlılar da tarihe karışmış oldular.

1215 senesinde Muhammed Harezmşah, (bazı rivayetlere göre atalarının toprağı olan) Bâmiyân'ı alarak Gazne üzerine yürüdü ve buranın yeni efendisi oldu. Gur ve Garcistan mıntıkalarını da ele geçirdi. Gazne ve civarını kontrol etmesi için büyük oğlu -geleceğin sultanı- Celaleddin Harezmşah'ı görevlendirdi. Gur ailesinin yönettiği her yere el koyan Harezmşah, böylece Karahanlılardan sonra bir hanedana daha son veriyor ve bütün Afganistan Harezmşahların eline geçiyordu. Harezmşahlar

200) Kafesoğlu, age, s.165
201) Kafesoğlu, age, s.172

Reşidüddin'in *Camiü'l Tevarih* (1314) adlı eserindeki minyatürler örnek alınarak çizilmiş Moğol piyadesi tasviri (Desen:Russel Robinson).

artık İslâm'ın klasik toprakları olan Mezopotamya'ya ilgi duymaya başlamışlardı. Gürcistan'ı topraklarına katmayı planlıyor, bir yandan da Çin'i almayı düşünüyorlardı.[202] Nasıl olsa talih onlardan yana gözükmekte idi. Girdikleri her mücadeleden zaferle çıkmışlar, rakiplerinin hepsini (Karahitaylar, Gurlular, Karahanlılar) ortadan kaldırmışlardı. Nereyi isteseler fethedecekler gibi görünüyordu. Ta ki tarihin en büyük fatihleri sahneye çıkana kadar...

Moğol Fırtınası

1217 yılı... Muhammed Harezmşah, İslâm dünyasının en büyük adamıydı. Halifenin övgülerine herkesten mazhar olan, ?İslâm'ın kılıcı ve koruyucusu", dünyanın en zengin ülkesinin hâkimi idi. Harezmşahların sınırları Azerbaycan'dan İndus Nehrine kadar uzanmaktaydı. Bütün bunlar bir hata nedeniyle hiçi hiçine heba edilecekti. Ve bu hata sadece Harezmşahların değil bütün bir Halifeliğin yıkılışıyla sonuçlandı. En azından birçok tarihçi böyle düşünüyor. Alaeddin Muhammed Harezmşah, yok yere Moğollara kafa tutması ve onları savaşa kışkırtması hakkında genel olarak düşünülen budur.[203]

Alaeddin Muhammed Harezmşah kendi imparatorluğunu kurarken çağdaşı bir başka lider, 1206 tarihinde yapılan Kurultayda Cengiz Kağan adını alan Timuçin de kendi bozkır imparatorluğunu kurmaktaydı. Başlangıçta bu ikili arasında hiçbir olumsuz ilişki olmadığı gibi her iki-

202) Kafesoğlu, age, s.205
203) Kafesoğlu, age, s.242

si de kendi işiyle ilgileniyor gibiydi. Cengiz Kağan o dönemde Müslümanlar için saygın bir isimdi zira Maveraünnehir'i 'kafir' Karahitaylardan temizlemişti. Müslümanlara değer veriyor ve onlara baskı uygulamıyordu. Gerçi bütün dinlere saygılı olmak bir Moğol geleneği idi ve Cengiz de geleneğin emirlerinden başka bir şey yapmıyordu. Sonuçta Müslümanlar için sempatik bir konumdaydı. Hatta iyi bir ticaret ortağıydı ve Müslüman tacirlere her türlü koruma ve desteği sağlamaktaydı. Alaeddin Muhammed Harezmşah ile Cengiz arasında bir ticaret antlaşması dahi imzalanmıştı. Cengiz Kağan, Alaeddin Muhammed Harezmşah'a Farsçaya çevrilen bir mektup göndermiş ve ona "*men padişah-ı âfitab-ı ber amedim ve to padişah-ı afitab-ı ferveşdid*" yani ben doğunun hâkimiyim, sen de batının" demişti.[204] Bu açıkça herkes kendi işine baksın anlamına gelmekteydi.

Ancak bu mektuplaşmalar esnasında Harzemşah'ın bazı ayrıntılara takılmasıyla ilk sorunlar ortaya çıktı. Nasıl olurda Cengiz kendisine "oğul" diye hitab ederdi? Saray erkânı Harezmşah'ı yatıştırmaya çalıştılarsa da başaramadılar. Bu esnada Merkitler ile Moğollar arasında yaşanan savaşı fırsat bilen Harezmşah, savaştan dönen yorgun durumdaki Moğol atlılarına Yıgur civarında ansızın saldırdı. Her ne kadar Moğol atlıları gecenin karanlığından faydalanarak bu saldırıdan zarar görmeden kurtuldularsa da bu garip olay Moğollar arasında şaşkınlık yarattı. Olan bitene oldukça soğukkanlı yaklaşan Cengiz Kağan meseleyi uzatmadı ve ilişkilerin eskisi gibi devam etmesine çalıştı. Ancak bu esnada tüm tarihi değiştiren bir olay vuku buldu. Çoğu Müslümanlardan oluşan 450 kişilik bir Moğol elçi ve tacir heyeti Otrar kentinde Harezm valisi İnalcık tarafından katledildi (1218). Bu mesele bugün hâlâ aydınlatılamamış bir mevzudur.[205] Müslüman kamuoyu dahi bu katliamı kınadılar. Bu açık provakasyona rağmen Moğollar gene de metanetlerini korudular ve sadece katliamdan sorumlu tuttukları Vali İnalcık'ın kendilerine teslim edilmesini istediler. Ancak Alaeddin Muhammed Harezmşah, geri adım atmadığını ve kimseden korkusu olmadığını kanıtlama gayesiyle bu istekleri reddettiği gibi Moğol elçilerini de öldürttü.[206]

---

204) Kafesoğlu, age, s. 232

205) Tarihçi Cüveynî, İbnül Esir, Cüzcani ve Bar Habreus'a göre bu katliam bizzat Harezmşah'ın emri ile olmuştu. Nesevî ise asıl suçlu bölge valisi İnalcık idi. Kafesoğlu, age, s. 240-241

206) Kaynaklara göre bu Moğol elçileri de Müslümandı. Kafesoğlu, age, s. 232

Elçilerin katledildiği haberi 1219 senesinde Cengiz Kağan'a ulaştığında o da emrindeki ordulara Harezm'in istilası emrini verdi. Harezm cephesinde Moğollara karşı savaşın nasıl yapılması gerektiği üzerine yapılan münakaşalar sonucunda meydan savaşı taraftarı olan Şehzade Celaleddin sözünü dinletemedi ve her kentin kendisini savunarak Moğol gücünü zayıflatma taktiği benimsendi. Otrar, Buhara, Semerkand, Termiz, Belh, gibi kentlerin her birine 10 bin ilâ 20 binlik garnizonlar yerleştirildi ve Moğol atlıların ortaya çıkması beklendi. Bu plana göre her bir kenti almaya çalışan Moğollar güçlü savunma hatları önünde eriyecek ve geri çekilmek zorunda kalacaklardı. Hem geçmişin hem de günümüzün tarihçileri bu taktiğin Harezmlerin sonunu getirdiği konusunda hem fikirdirler. Ama bu konuda onlara kızmak haksızlık olur. Zira tarihte hiçbir devlet Moğollar kadar sabırlı, seri ve kent kuşatması konusunda uzman bir düşmanla karşılaşmamıştı.

Hikâyenin devamı az çok bilinir. Moğollar tarihin gördüğü en hızlı işgal hareketlerinden biriyle bir yıl içerinde Maveraünnehir'in tamamına hâkim oldular. Asla ele geçirilemeyeceği sanılan Semerkand ve Buhara gibi iyi tahkim edimiş kalabalık garnizonlarla korunan kentler birer birer teslim oldular. Moğollar kadınları kendi aralarında paylaşıp erkekleri ordularına katılmaya zorladılar. Bazı Türk boyları da gönüllü olarak saf değiştirip Moğollara katıldı. Müslüman olmalarına rağmen Karluklar bile Cengiz Kağan'ın hizmetine girdiler. Orta Asya'da büyük bir savaş şefinin çekim gücüne kapılma geleneği hâlen dini kimlikten daha önemliydi. Müslüman Türk boylarının kendilerini İranlılaşmış ve saray kültürünün rehavetine alışmış Harezmşah'dan ziyade 'kafir' ama bozkırın tüm doğal niteliklerini ve sadeliğini taşıyan Cengiz'e yakın hissetmeleri gayet doğaldı. Bugün de Türklerin çoğu, tarihi bir şahsiyet olarak Muhammed Harezmşah'ı hemen hiç hatırlamazlar ama Cengiz Kağan, büyük ve saygın biri sim olarak anılmaya devam etmektedir. Cengiz Kağan'ın acımasızlığı dahi ismine duyulan saygıya halel getirmemektedir.

Öte yandan Cengiz Kağan'ın Müslümanlara özel bir öfkesi olmadığını, fetihlerini bir din savaşı olarak görmediğini, hatta gerek ordusunda gerekse danışmanları arasında Müslümanları önemli görevlere getirdiğini de unutmamak gerekmektedir. Onun din adamlarına ve bozkır pirlerine duyduğu saygı Harezmşahların 'Moğol kâfirlerine karşı kutsal *cihad* propagandalarını' boşa çıkarmıştır. Abbasî Halifesi'nin bile gizlice Cengiz Kağan'la yazıştığını ve Bağdad'ı fethetme gayesinde olan Mu-

hammed Harezmşah'a karşı Moğollara destek olduğu dönemin yazarlarınca iddia edilmiştir.[207] Cengiz Kağan uyruklarını inançlarına göre değerlendirmemiştir. Onun için önemli olan kendisine duyulan bağlılıktı. Müslümanlardan beklediği de Cuma hutbelerinin kendi adına okunmasından öteye geçmemiştir.

Şubat 1220'de Buhara, Mart ayında da Semerkand teslim oldu. Muhammed Harezmşah, Semerkand'ın düştüğü haberini Belh'teyken almıştı. Maveaünnehir'in fethinin tamamlanması görevini oğullarına tevdi eden Cengiz Kağan yönünü Harezmşah'ı yakalamak için Belh'e yönelttiğinde kentte büyük bir panik ve kaçış başlamıştı. Aslında kaçışların Henüz Moğol ordusu Afganistan'a ulaşmadan aylar önce 1219 sonlarında başladığı anlaşılıyor. Aralarında Bahauddin Veled Belhî adlı meşhur bir müderrisin de olduğu bir kafile batıya doğru yola çıkmış ve Şam'a kadar durmamıştı. Bahauddin Veled bir süre Şam'da kaldıktan sonra Anadolu (Rum) Selçuklu Devleti'ne sığınıp Larende'ye yerleşti. Bu uzun yolculukta Bahauddin Veled on iki yaşındaki oğlunu da yanında getirmişti. Bu çocuk sonraki yıllarda tüm dünyada Mevlana Celaleddin Rumî adıyla tanınacak olan ama Afganistan'da bugünde Belhî olarak anılmaya devam edilen büyük mutasavvıftan başkası değildi.

Muhammed Harezmşah da, halkı gibi, Cengiz'in atlılarının eline düşmemek için Horasan'a kaçtı. Ancak Moğollar peşini bırakmadılar. 40 gün at süren Moğol süvarileri Harezmşah'ın saklandığı Nişabur önlerine geldiler fakat İran'ın bütün önemli kentlerini fazla bir direniş görmeden fethederken sürekli yer değiştiren Harezmşah'ı bir türlü yakalayamadılar. Bütün ülkesi Moğolların eline geçen Harezmşah, Hazar Denizindeki bir adaya gizlenmiş, burada balıkçı köylülerinden temin ettiği sadakayla yaşamını sürdürüyordu. Nitekim saklandığı bu adada beki de hayatının en doğru kararını vererek baştan beri kendisini Moğol savaşı konusunda uyaran oğlu Celâleddin lehine tahtan çekildi ve kısa bir süre sonra da öldü.[208] Muhammed Harezmşah'ın hızlı yükselişi ve düşüşü özellikle de adada geçirdiği son günleri birçok edibin "dünya malının gelip geçiciliğine" gönderme yapmak için özenle eğildikleri konulardan biri oldu. Onun adaya sığındığında "vaktiyle sahip olduğumuz o geniş ülkelerden şimdi bize mezar olacak iki ziralık yer kalmadı" dediği riva-

207) Kafesoğlu, age, s. 244
208) Kafesoğlu, age, s. 279-281

yet olunur. Adada gizlendiği günlerde bir ata ihtiyaç duyduğunda hizmetkârları bunu zorlukla temin etmişler, Muhammed Harezmşah vaktiyle haralarında 30.000 at bulunduğunu hatırlatıp hayıflanmıştı. Bu adada saklanırken 1220'de öldüğünde kefen bulunamadığında askerlerinin birinin gömleğine sarılıp gömülmüştü.[209]

Böylece Moğolların önünde son engel olarak Harezm tahtını diriltemeye çalışan ve ilk başlarda da bunu başarabilecekmiş gibi gözüken yetenekli şehzade Celaleddin Harezmşah kalıyordu. Onun kişisel serencamı başarı ve başarısızlıkları tek başına bir sürükleyici bir hikâyedir. Celaleddin Harezmşah çevresine birlikler toplamaya çalıştığı esnada, Cengiz Kağan da Termiz kentini fethedip yakıp yıkmakla meşguldü. Gazne, Belh ve Bâmiyân Moğol akınlarıyla perişan oldular. Belh'teki tahribattan sadece bir camiinin ayakta kalmayı başardığı rivayet edilir.

Belh, Gazne ve Termez'in ardından Cengiz'in oğullarından Tuluy'un kuvvetleri 1221'de Harezmşahların en önemli şehirlerinden biri olan Herat'a girdiler. Buradaki garnizon katledilirken halka dokunulmadı ve kentte Moğollara bağlı bir melik atandı. Celaleddin Harezmşah ise Hindukuş Dağlarının güneyine çekilmiş Moğollara karşı direnmeye devam ediyordu. Cengiz Kağan Afganistan'ın fethinin tamamlamak için onun üzerine bizzat yürümeyi tercih etti. Bu seferi esnasında Cengiz, Bâmiyân vâdisinin ünlü Buddha heykellerini önünden geçmiş ve burada kurulmuş olan iki şehri (Şehr-i Golgola ve Şehr-i Zohag) ateşe vermişti. Buradaki Afgan kabileleri Moğollara set bir direniş gösterdiler ve Cengiz'in torunlarından birini okla vurarak öldürdüler. Verdikleri kayıplara rağmen, Moğollar, süvarileri etkin kullanmadıkları bu sarp geçitlerde ilerlemeye devam ettiler.

Bu esnada Gazne'de 70 bin kadar asker toplamayı başaran Celaleddin Harezmşah 1221 Ekiminde Bâmiyân-Gazne arasında bir yerde Moğolla-

209) Kafesoğlu, age, s.279-282. Teorik olarak Harezmşah'ın ölümüyle savaşın durması gerekirdi. Ama Sultanın annesi Türkan Hatun Gürgenç'te, oğlu Celaleddin ise Hindistan'da Moğollara direnmeye devam ediyorlardı. Moğollar teslim olmayan bu kentlere karşı uyguladıkları acımazsızlıkla hatırlanmaktadır. Nitekim 1221'de aldıkları Harezm başkenti Gurgenç bunun en acı örneklerinden birini teşkil eder. Kent tamamıyla yok edilmiş ve yeniden toparlanması mümkün olmadığında yakınlarında yeni bir kent Urgenç kurulmuştur. Bir zamanlar oğlunu bile aşan kudreti ve sertliğiyle tanınan Türkan Hatun esir kafileleriyle Moğolistan'a götürülmüş ve kalan 10 yıllık ömrünü dilencilikle geçinerek sürdürmüştür.

rı bozguna uğrattı (Pervan Savaşı). Bu Moğolların ilk ciddi yenilgisi idi. Genellikle tarih kitapları Moğolları ilk kez durduran komutanın Ayn Calut Savaşı galibi Baybars olduğunu yazarlar. Celalaeddin Harezmşah'ın zaferi ise unutulup gitmiştir. Bunun çok basit bir açıklaması vardır. Baybars'ın aslında Moğolları maddi olarak yıpratmayan zaferi -sadece Mısır'a gönderilen 10 bin kişilik küçük bir orduyu yenmiştir- İslâm dünyasının ayakta kalan son kalesi Mısır kurtarması nedeniyle önem arz etmektedir. Celaleddin Harezmşah'ın zaferi ise çok daha büyük bir askeri başarı olmasına rağmen genel sonucu hiçbir şekilde değiştirmemiş, tam aksine Moğol akınlarının daha da hızlanmasına yol açmıştır.

Erken bir zafer sarhoşluğu yaşayan Celaleddin, muhtemelen acımasızlık payesinde Moğollardan geri kalmadığını göstermek için savaş esirlerini işkencelerle öldürtürken; Herat ve Merv halkı Moğolların sonunun geldiğini düşünerek ayaklanmışlardı. Herat isyan etmesinin bedelini sekiz aylık bir kuşatma sonucu 1222'de teslim olduktan sonra acı bir şekilde ödemiştir. İslâm tarihçilerinin verdiği -abartılı bilgilere- göre nüfusu 2 milyon olan bu kentte geriye 56 kişi sağ kalmıştır. Moğol kıyımı ne kadar büyük olursa olsun kentin tamamen mahvolduğu söylenemez. Netice de Herat kısa bir zaman sonra eskisinden daha parlak bir merkez haline gelecektir.

Celaleddin Harezmşah'ın üzerine yürüyen Moğol ordusu sonunda Gazne'ye girdi. Kent diğerleri gibi yakılıp yıkıldı. Ki modern arkeolojik çalışmalara kadar eski Gazne'den kalan iki yıkık minare ile Sultan Mahmud'un türbesi idi. Moğollar türbeyi yıkmadılar ama Mahmud'un cesedini çıkarıp yaktılar. Moğolların neden böyle bir şey yaptıkları konusunda tarihçiler farklı şeyler düşünmektedir. Kimine göre Moğollar bunu kentin hafızasını yok etmek ve dehşet salmak için yapıyorlardı. Kimine göre ise tam aksine saygısızlıktan değil tam hükümdarlara duydukları hürmetten dolayı hükümdarları kendi törelerine göre yeniden defin ediyorlardı.[210] Sebep her ne idiyse Türk-İslâm tarihinin birçok büyük adının cenazesi aynı akıbete uğradı. Sultan Sancar'ın Merv'deki türbesi de tahrip edilip cesedi ateşe verildi. Moğollar yıllar sonra yerini öğrendikleri Muhammed Harezmşah'ın cenazesini de gömüldüğü yerden çıkarıp yaktılar.

Cengiz Kağan, Gazne'yi almış ama Celaleddin Harezmşah'ın Hindis-

210) Kafesoğlu, age, s.284

tan'a kaçmasını engelleyememişti. Babasında daha gözüpek biri olan Celaleddin kolay pes edecek birine benzemiyordu ve o hayatta olduğu sürece Moğol zaferi yarım kalmış sayılacaktı. Bu güne kadar Türklerin büyük kısmı Cengiz Kağan'la birlikte hareket etmişlerdi. Ancak Celaleddin gibi cesur bir lideri de izlemeyeceklerinin garantisi yoktu. Kasım 1221'de Cengiz Kağan'ın ordusu İndus kıyılarında tam olarak saptanamamış bir noktada Celaleddin Harezmşah'ın kuvvetleri ile karşılaştı. Son ana kadar savaşı kimin kazanacağı belli değildi. Ancak sonuç Moğolların lehine gelişmeye başladığında, Celaleddin zor bir karar verdi ve belki de büyük annesinin esaretini hatırlayarak annesini, eşlerini ve haremliklerini düşmanın eline geçmemesi için bizzat öldürttü. Savaş alanında esir düşen 8 yaşındaki oğlunun bile Moğollar tarafından öldürüldüğü düşünülürse onu bu kararından dolayı yargılamamak gereklidir herhalde.

Moğolları meydan savaşında zorlayan Celaleddin'in, bu taktiği baştan benimsenseydi neler olurdu bilinmez. Belki de henüz Harezm ordusu ve kentleri bu derecede yıpranmamış olsaydı, açık alan savaşlarında başarılı olunabilirdi. Neticede yanında kalan 4.000 askeriyle İndus Nehrinin karşı tarafına geçen Celaleddin Harezmşah birkaç yıl Hindistan'da kaldıktan sonra Moğollara yakalanmadan İran'a varmayı ve babasının alamadığı İsfahan'ı fethetmeyi başardı. Burada onu zor ve yeni bir mücadele evresi bekliyordu. Kâh Gürcülerle kâh Moğollarla savaşarak İran'da devletini yeniden tesis etmeye çalıştı. Onun bu umutsuz ama kararlı mücadelesi Anadolu Selçuklu/Eyyubi ittifak kuvvetleri ile yaptığı Yassıçemen Savaşı'nı (1230) kaybetmesi ve kalan birliklerinin Moğollar tarafından kılıçtan geçirilmesiyle (1231) son buldu.[211] 1231'de Palu yöresine sığınan Celelaeddin'in yanındaki çok az adamıyla birlikte Zaza aşiretlerinden biri tarafından öldürüldüğü sanılmaktadır. Geride kalan Harezm askerleri çeşitli Müslüman devletlere paralı asker olarak hizmete girdiler ve birçoğu da Anadolu'daki otlaklara yerleşti.

Afganistan'da Moğol İdaresi

Celaleddin'in İndus Nehri kıyılarında yenilmesiyle Afganistan'ın ta-

211) Anadolu Selçukluları ise Harezmşahlara vurdukları darbenin sonucu Moğollarla aralarındaki bir gücü ortadan kaldırmış oldular. Nitekim 1243'te Moğollar Anadolu Selçuklu Devleti'ni de işgal edeceklerdi.

mamı Moğolların kontrolüne girmiş oldu (1221-1222). Cengiz Kağan artık biraz dinlenebilirdi. Bundan sonraki zamanını fethettiği ülkelerin kültürlerini ve dinlerini incelemeye adadı. Belh'te Müslüman, Budist, Taocu alimlerle sohbet etti. Ölümsüzlük konusu ile ilgilendi. Belh'te yaptığı bu sohbetlerde her dinden âlim serbestçe fikirlerini açıklayabiliyor, Tartışmalara özgürce katılabiliyorlardı. Dinsel serbestlik bir bozkır geleneğiydi. Bozkırın hâkimleri göklerde tek bir Tanrı olduğuna inanmakta ve her dinin bu özden beslendiğini düşünmekteydiler. Onlar için doğru veya yanlış bir din olamazdı. Türk/Moğol geleneğinin mezkûr dinsel serbestiyet geleneği Moğollar İslâm'ı kabul ettikten sonra bile uzun asırlar boyunca etkisini sürdürmeye devam edecekti. Cengiz'in düşünsel meclislerinin bir benzeri asırlar sonra onun geleneğini tâkip eden Ekber Şah tarafından yeniden canlandırılacaktı.

Bozkır töresine göre nasıl ki göklerde tek bir tanrı (*Tengri*) varsa onun yeryüzünde tek bir temsilcisi olmalıydı. Moğollara göre Tanrının temsilcisi elbette Cengiz Kağan ve onun soyundan gelen biri olabilirdi. Ancak tüm dünyayı tek bir yönetim altına bileştirmeyi -ki tarihte bu hedefe en fazla yaklaşanlar onlardı- Moğollara dahi başaramayacaklardır. Almanya'dan Kore'ye kadar uzanan akınlar sonucu kurulan imparatorluk çok geçmeden dağılma ibareleri göstermeye başladı. Cengiz Kağan 1227'de öldü. Nereye gömüldüğü sır gibi saklanmıştır ve onun mezarını keşfetmek günümüz arkeologlarının en büyük hayallerinden biridir. Cengiz Kağan ölmeden önce fethedilen toprakları oğulları arasında pay etmişti. Ancak bu bölüşme bağımsız krallıklar kurulması anlamına gelmiyordu. Tüm Hanlar Kurultayın belirleyeceği Büyük Kağan'a bağlı kalacaklardı. Cengiz Kağan'ın ölümünden sonra toplanan Kurultay oğullarından Ogeday'ı *Büyük Kağan* seçti (1229-1241). Fetihler sürüyor, İran'ın tamamı, Ermenistan, Anadolu, Moskova Knezliği, Kiev Moğolların denetimine giriyor ama bir yandan da Moğolları birbirine perçinleyen bağ zayıflıyordu.

Sonuç olarak imparatorluk Cengiz soyu tarafından idare edilen dört parçaya bölündü. Tartışmalı bir Kurultay'da Büyük Kağan seçilen Kubilay (1260-1294) sözünü sadece Moğolistan ve Çin'e geçirebilir hâle geldi. Rus steplerinde kurulan (1242) Altınordu hanlığı. Bağımsızlaşırken, İran topraklarında Abaka Han (1265-1282) *İlhanlılar* olarak anılan devletin temelini atıyor; Maveraünnehir de ise Çağatay soyundan Algu Han (1261-1266) kendi devletini kuruyordu. Bu paylaşımda Afganistan

batı/doğu ekseninde ikiye bölündü. Afganistan'ın batısı, Belh, Herat ve Kandahar İlhanlıların, Afganistan'ın doğusu Kunduz, Kabil ve Gazne, Çağatayların elinde kaldı. 13. Asır ortalarından itibaren büyük Moğol birliğinden geriye hiçbir şey kalmamıştı. Hanlıklar artık birbirleriyle savaşıyor Müslümanlığa kabul eden Altınordu, Memluklarla işbirliği içinde İlhanlılara saldırıyordu.

"Düşman Kardeşler: İlhanlılar ve Çağataylar"

İran'la birlikte Afganistan'ın batısına hâkim olacak olan İlhanlı Devleti aslında, İran'da yeniden bir devlet kurmaya çalışan Celaleddin Harezmşah'ın peşinden gelen Moğolların bu projeyi engellemesi sonucu oluşmuştur. Moğolların başlangıçtaki amaçları İran'ı almaktan ziyade Harezmşah tehlikesini savuşturmaktı. Ancak Moğollar o kadar kolay zaferlerle İran'ı ele geçirdikler ki 1231'de artık Celaleddin tehlikesi ortadan kalkmasına rağmen burada kalıcı olmaya karar vermeleri normaldi. Fetihleri canlandırmak isteyen *Büyük Kağan* Möngke (1251-1259) kardeşi Hulagu'yu naip yani *İlhan* olarak İran'ı fethetmekle görevlendirdi. Hulagu'nun seferi İslâm tarihinin en çok bilinen olaylarından biridir. Moğolların zamanlaması mükemmeldi. Müslüman dünyası zaten uzun bir süredir Haçlı Seferlerinin, mezhep kavgalarının ve hanedan mücadelelerinin yıpratıcı etkisiyle uğraşmaktaydı ve Moğol saldırısına zayıf ve parçalanmış durumda yakalanmıştı. Bu sefer sonucunda 1258'de Halifelik merkezi Bağdad 'kâfir' bir gücün eline geçmiş, Müslümanlar ve onların rakibi olan Ortadoğulu gayr-i Müslimler ilk kez ciddi olarak "İslâm'ın sonunun geldiğini" düşünmüşlerdir.

Hulagu'nun sonraki hedefi Mısır'dı. Ancak Büyük kağan Möngke'nin ölümü (1259) sonrasında Karakurum'da toplanan Kurultaya katılmak için bölgeden ayrılmak zorunda kaldı. Yokluğunda vekil bıraktığı komutanları Ayncalut'ta Eyyubi ordusu komutanı Baybars karşısında yenilgiye uğradılar (1260) . Moğol İmparatorluğu'nun parçalanması sonucu Hulagu da İran'a döndükten sonra bağımsız hareket etmeye karar verdi. Yeniden Mısır'ı almak için hazırlıklara başladıysa da Altınordunun saldırısı sonucu dikkatini Kafkaslara yöneltmek zorunda kaldı. Yine de Hulagu Han 1265'te öldüğünde İran, Irak, modern Türkmenistan ve Afganistan'ın büyük bölümünü kapsayan güçlü bir krallık bırakmıştı. Zamanla İlhanlılar Afganistan'ın tamamına hakim oldular ve rakipleri Çağatayların Ceyhun Nehrinin kuzeyine sürdüler hatta Buhara'ya ka-

dar seferler düzenleyip Maveraünnehir'i tehdit ettiler.[212]

İlhanlı Devleti her ne kadar Moğollar tarafından yönetilmiş ise de giderek İran kültürünün baskın hâle geldiği bir yapıya büründü. Gazan Han (1295-1304) Müslümanlığı kabul ederek devlete İslâmî bir görünüş vermek istedi. Ancak onun Müslümanlığı politik bir oyun olarak görüldü ve geniş kitlelerce inandırıcı bulunmadı. Gazan Han, İslâm'ı seçerek Ortadoğu'da yaptığı fetihlerde kendisine dönük tepkileri azaltmayı ve Memlukların cihat çağrılarını boşa çıkarmayı amaçlamış olabilirdi. Eğer böyle düşündüyse başarılı olduğu söylenemez, zira dönemin etkin fakihlerinden İbn Teymiyye (1263-1328) Müslümanlığı kabul etmelerine rağmen Moğollar aleyhine *cihad* fetvaları vermeye devam etti. Bu olay İslâm tarihinde ileriki asırlarda bile etkisini devam ettiren bir tartışma başlattı. Müslüman bir halka karşı cihat ilân edilebilir miydi? İbn Teymiyye buna "evet" yanıtını veriyordu. Zira ona göre "Moğollar Müslüman olduklarını iddia ediyorlar ama ne namaz kılıyorlar ne de oruç tutuyorlardı". İslâm şeriatını kendi gelenekleri olan *yasak*la birlikte aynı anda uyguluyorlardı örneğin hayvanları Orta Asya geleneğine göre kan akıtmadan kurban ediyorlardı. Cengiz Yasası ile İslâm şeriatı bir arada bulunamazdı Moğollar bunu kabul etmedikleri için gerçek Müslüman sayılamazlardı. İbn Teymiyye'nin görüşleri kısmen taraftar bulmuştu. Ki günümüzde de cihatçı örgütler beğenmedikleri Müslüman idarecilere karşı cihat ilân ederken onun fetvalarını kaynak göstermektedirler.

İbn Teymiyye ve diğerlerinin şüphelerini haklı çıkarırcasına İlhanlı Hanlarının din konusunda kararsız ve agnostik tavırları dikkat çekmeye devam ediyordu. Gazan'ın yerine geçen Olcaytu Han (1304-1316) annesi tarafından bir Hıristiyan olarak yetiştirilmesine rağmen gençliğinde önce Budizm'i sonra Sünnî İslâm'ı seçmişti. Olgunluk yaşlarında ise Şiîlikte karar kıldı. Saltanatının son zamanlarında ise saray çevresinin baskılarıyla yeniden Sünniliğe döndü. Tutucu Müslüman kitlelerin şaşkınlıkla karşıladığı bu tavır aslında Moğolların önceden de söz edildiği üzere tüm dinler kaşrısışındaki genel ilgisizliklerinden veya hepsini bir kabul etmelerinden kaynaklanıyordu. Moğollar, din adamlarının kendi aralarındaki münakaşalarına hatta bu sebepten savaşlar açılmasına anlam veremiyorlardı. Teymiyye Gazan Han'ın yererken onun sara-

212) Hayrinüssa Alan, *"Çağatay Hanlığı", Avrasya'nın Sekiz Asrı Cengizoğulları*, Ötüken, 2016, s.72

yındaki Sünni danışman ve âlimlerin Şiî Müslüman, şaman, Yahudi, Budist, Zerdüştilerle eşit şekilde muamele görmesinden hayıflanıyor ve bu durumu bir skandal olarak görüyordu.

Zamanla İlhanlı Moğolları asimile oldular ve Ortadoğu'nun genel havasına uyumlu Müslümanlar hâline geldiler. Sarayın ilk zamanlardaki cümbüşü son erdi. Önce şamanlar ve Budistler, sonra Nasturi Hıristiyanlar ve Yahudiler idarede görünmez oldular. En sonunda Şiîler de sahneden çekilince geriye sadece Sünnî ortodoksinin temsilcileri kaldı. Moğollar halifeliği fethetmiş ama kendileri de kültürel olarak mağlup olmuşlardı.

İlhanlıların ilk döneminde Moğol istilasının etkileri silinip İran ve çevresinde ticaret ve günlük hayat yeniden canlandı. Ancak İlhanlı istikrarı uzun süreli olmadı Ebu Said Han'ın (1316-1335) genç yaşta öldürülmesiyle ülke küçük melikliklere bölündü ve fiilen İlhanlı Devleti son buldu. Batı İran Celayîrlerin, merkez İran ise radikal Şiî grupların eline geçti. Afganistan'da ise İlhanlılar adına sınırları korumakla görevli olan Kart aşiretinden Muinettin Pir Hüseyin (1332-1370) Herat'ta kendi idaresini kurmuştu. Pir Hüseyin yönetiminin meşruluk kazanması adına doğrudan yönetime geçmemişti, güya Cengiz soyundan Togay Temür (1336-1353) adına yapmaktaydı. Giderek güçlenen Pir Hüseyin artık *sultan* unvanı kullanmanın zamanının geldiğine hükmetmişti. Bu kararını meclisine açtığında bir homurtu başladı. Hâlen elinde büyük güç bulunan Moğol Nogaylar, Cengiz soyundan olmayan bir *Tacik*'in nasıl olup da hükümdar olabileceğini sordular. Çağatay Hanlığı da duruma müdahale ederek Pir Hüseyin'e geri adım attırdı. Çağataylıların egemenliğini kabul etmek zorunda kalan Pir Hüseyin de melik unvanıyla yetinmek zorunda kaldı.

VIII

TİMUR DEVLETİ

Orta Asya tarihinde kronolojik olarak Sultan Mahmud ve Cengiz Kağan'dan sonra gelen en büyük isim Timur'dur. Timur, Afganistan ve Maveraünnehir'e yayılmış durumda olan ve Çağataların hizmetindeki Türk Barlas aşireti reisinin oğlu olarak 1336'da doğmuştu. İlk gençlik çağlarına ait fazla bilgi bulunmamaktadır. Hayatının bu dönemi ile bilinmezliklerinin kaynağı yine bizzat kendisidir; zira gençlik yıllarıyla ilgili tarihçilere kayıt tutturmamış hatta bilinenleri de gizlenmesini emretmiştir. Yoksa döneminin en büyük insanının hayat hikâyesini abartılı ayrıntılarla yazmak için sıraya girecek onlarca tarihçi bulması içten bile değildi. Sonuç olarak ilk gençlik yılları hakkında bir aşiret lideri olan Turgan'ın oğlu olduğundan başka bir şey bilmiyoruz. Ancak 1360'lara tekâbül eden yıllarda Timur karşımıza, Cengiz Kağan gibi kurduğu çetesiyle uzun bir dönem sergüzeştlik yapan bir lider olarak çıkmaktadır. Timur da Cengiz gibi "sıfırdan başlamış" bir liderdir. Tahtı kimseden kendisine miras kalmamış, imparatorluğunu Cengiz gibi kendi bilek ve akıl gücüyle kendisi yaratmıştır. Bu macerasına başladığında emrindeki adamlarının sayısı ilk zamanlarda birkaç yüz kişiyi geçmemiştir. 1361'de Afganistan'ın Badahşan bölgesine geldiğinde yanında sedece 60 savaşçısı vardır ki bunların da 50'si onu hemen son-

ra terk etmiştir.[213]

Timur, başlangıçta Çağatay Hanı olan adaşı Tuğluk Timur'un (1359-1370) hizmetindeydi. Zaten hiçbir zaman resmi olarak bu hizmetten çıkmamıştır. O, Asya'nın en güçlü imparatorluğunu kurup, Rus steplerinden İzmir'e kadar uzanan fetihleri esansında dahi, doğrudan Cengiz Kağan soyundan gelmediği için *Sultan, Han* veya *Kağan* unvanını kullanmamış *Emir* unvanıyla yetinmiştir. Her ne kadar sahte ve abartılı bazı şecereler Timur'u, Cengiz soyuna bağlamaya çalışmışsa da o sadece damatlık (*küregen/gürkan*) yoluyla Cengiz'in ailesiyle bağ kurabilmiş, Timur İmparatorluğunun resmi Hanı daima Cengiz soyundan biri olmuştur. Bu nedenle kurduğu devlete Gürkanîler de denilmiştir.

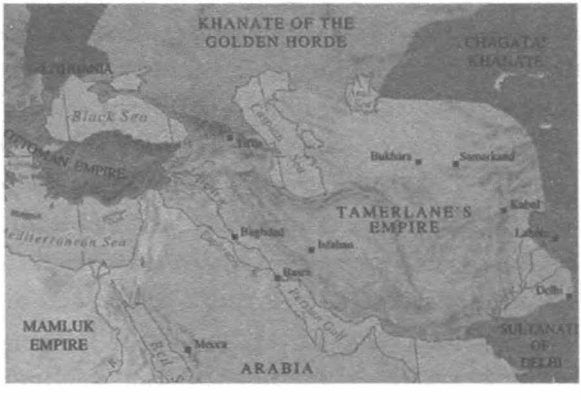
Tuğluk Timur'un ölümünün ardından Çağatay Devleti'nde zorlukla bir arada duran birlik, hızlı biçimde çözülmeye başlamıştı. Dünya tarihini en ilginç devletlerinden birini inşa etmiş olan Çağataylıların egemenliği altında hakikaten birbiriyle hiçbir ilgisi olmayan oldukça uyumsuz bir kütle bir arada yaşayıp gitmekteydi. Ülkenin kuzey ve doğusunda Cengiz yasasına hararetle bağlı İslâm karşıtı tutucu Moğol aşiretleri, tarımla uğraşan dindar Müslüman Tâcikler, Müslüman olmalarına rağmen Taciklerin gözünde hâlâ putprerest Moğollardan farklı görülmeyen göçebe Özbek ve Türkmenler, Nesturî tüccarlar, farklı bir İslâm anlayışına sahip gezici dervişler, Yahudiler... bu kozmopolit yapının belli başlı bileşenleriydiler. Çağatay Hanlığı Yerleşiklerle tarımcıların, Farisîlerle Türk/Moğolların, Ortodoks Müslümanlarla Sufîlerin sürekli bir rekabet halinde olduğu tuhaf bir coğrafya idi.

Bu hercümercin içinde düzeni sağlayabilecek tek unsurun demir yumruklu bir idareci olması şaşırtıcı değildir. Nitekim on yıllar süren bir karmaşanın ardından Maveraünnehr ve Afganistan coğrafyası, Timur nezdinde aradığı bu *düzen sağlayıcıyı* bulmuştur. Her ne kadar tarihçiler Timur'un zaferini onun acımasızlığıyla açıklamışlarsa da aslında Timur'un gerçek başarısı bizzat kendisinin, bulunduğu coğrafyadaki etnik çeşitliliğin kristalize olmuş bir örneği olmasındandı. Müslüman, ama Cengiz yasasına da katı şekilde bağlı, Şeriata da Sufizme de aynı anda ilgili, Şiîliği de Sünniliği de yadsımayan, kentlerin öneminin farkında ama göçebe geçmişini ve kimliğini asla unutmamış bir lider olarak Timur, kendi coğrafyasının bir sentezini temsil etmekteydi.

213) Timur,*Tüzükat-ı Timur*, (Timur'un Günlüğü), İnsan Yayınları, Çeviren: Adan Aslan, İstanbul, 2010, s. 30-31

Timur'un dikkat çekmeye başlaması eskiden Çağataylara hizmet eden ama bağımsız olmak istediğinde önünün kesildiğini hatırladığımız Belh hâkimi Tâcik kökenli Emir Hüseyin ile kurduğu ittifakla başladı. Timur'un kız kardeşi ile evlenen Emir Hüseyin ile Timur'un ittifakı sonucu Semerkand, Termiz ve Belh bu ikilinin eline geçmişti. Ancak *Tüzükat*'ta anlatıldığına göre Afgan coğrafyasının fethi hiç de kolay olmamış, başlangıçta sadece 50-60 kişi ona biat etmişti. Sonradan katılanlar birkaç yüz kişiye çıkınca, bugünkü Afganistan topraklarında başarılı yağmalar (çapul) yaptı. Hatıralarında, Kandahar, Belh, Helmand bölgesinde yaptığı başarılı akınlardan sonra kendisine 1000 kişi katıldığını yazmaktadır. Timur'un ilk kez Afganistan coğrafyasında güçlü bir savaş beyi olduğunu görüyoruz. 1360'ların sonlarına doğru Badahşan, Toharistan, Kunduz gibi bölgeler onun hâkimiyetini tanımış durumdaydı. Ancak burada kız kardeşinin kocası Emir Hüseyin ona ihanet ederek Belh bölgesini kendi nüfuzuna katmıştı. Yine Belh yakınlarında şimdi Özbeklerin yaşadığı Şibirgan hâkimi Hocaberdi Nayman da Timur'a sırtını dönmüştü. 1370'de Timur Emir Hüseyin ve taraftarlarını ortadan kaldırarak Badahşan-Belh mıntıkasında egemenliğini yeniden ihya etti ve Semerkand'ı alarak burada kayınbiraderinin tahtına oturdu.

Yezidî'nin *Zafernâme*'sinde (1436) Timur'u avlanırken gösteren bir minyatür. Art and History Collection LTS1995. 2.17

Sonraki dönemlerde Timur'u sürekli olarak fetihler yaparken görüyoruz. İslâm dünyasında bu dönemde tam bir parçalanmışlık yaşanıyordu. Timur öncelikle Herat kentini kendi için bir üs haline getirerek

İran'a hâkim olmayı amaçladı. Burada 150 senedir etkin olan Kert Aşiretinin üzerine oğlu Miranşah'ı gönderen Timur, 1381'de batı Afganistan'ın bu en önemli kentini ele geçirdi. (Herat o çağda Afganistan olarak görülmediğinden Timur, Herat'ın fethi ile tüm Horasan bana itaat etmişti diye yazar[214]). Miranşah'ın idaresine bırakılan Herat ileride Timurîlerin başkenti olacaktı. Kert Aşireti liderleri, sürüldükleri Semerkand'ta idam edildiler. 1392'de Timur'un ailesinde en sevdiği kişi olan torunu Pir Muhammed, Gazne, Kâbil, Kandahar civarını fethetmek için görevlendirildi. Böylece tüm Afganistan Timurîlerin eline geçmiş oluyordu. 1398'de bizzat Timur bölgeye gelerek Hindistan üzerine büyük bir sefer düzenlemiş ve Delhi Sultanı II. Mahmud Han'ı yenerek 1399'da büyük ganimetlerle birlikte başkenti Semerkand'a dönmüştü.

Bu sefer, Timurîlerin gelecekte tamamına hâkim olacakları Hindistan'la ilk tanışmalarıydı. Hindistan'ın fethi Timur'un torunu Pir Muhammed'in fikriydi. Ona göre bu ülkenin hazinelerine sahip olan dünyayı fethedebilirdi. Oysa Timur'un oğlu Şahruh, Hindistan alınırsa orada asimile olunacağını, çocuklarının Hintçe konuşmaya başlayacaklarını savunarak bu fikre karşı çıkıyordu. Bu tartışmaya bakılınca Timur'un neden tahtını oğullarından birine değil de torunu Pir Muhammed'e bırakmak istediği anlaşılıyor. Pir Muhammed de tıpkı dedesi gibi risk almayı seven ileri görüşlü biriydi. Nitekim Hindistan'daki fetihler Timurîlerin kasasını doldurmakla kalmadı; ordunun savaş filleri ile donatılmasını da sağladı. Bu filler Timurîlerin Anadolu ve Suriye'deki fetihlerinden önemli rol oynayacaktı. Hindistan yolunu güvende tutmak için Timur Badahşan'a geçip burada hâlen Pagan inançlarını sürdüren Ketur Dağı (bugün Nuristan) halkına karşı gazâ yaptı. Ardından bölgedeki Afgan kabileleri ile savaşarak onları denetim altında aldı.

Afganistan dışında da fetihler devam ediyordu. 1388 sonunda tüm İran, Azerbaycan ve Gürcistan Timur'a boyun eğmişti. Altınordu Hanı Toktamış yenilgiye uğratılmış Harezm üzerindeki iddialarına son verilmişti. Timur son darbeyi adeta kendisini savaşa davet eden Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid'e vurdu (1402). Ankara'da yapılan savaş sonucunda Osmanlı Devleti parçalanarak nerdeyse yıkılmanın eşiğine gelmişti. İzmir'e kadar ilerleyen Timur Küçük Asya topraklarını imparatorluğuna katmak yerine yerel hanedanları canlandırıp, ülkeyi politik

214) Tüzükat, s.54

Şahruh'un oğlu ve Uluğ Bey'in kardeşi Baysungur Mirza (1397-1433) sanatçıların koruyucusu ve "Timur Rönesans'ı" adı verilen kültürel yükselişin önemli destekçilerinden biri idi. Herat valiliği zamanında (1417-1421), şehrin kültür hayatını zirveye çıkarmıştır. 1412'de "Herat okulu" üslubundaki minyatürde (1427) Mirza baysungur tavla oynarken görülüyor. (Berenson Collection)

istikrarsızlık içinde bırakarak çekildi. Timur istilası Osmanlılar üzerinde öyle etkili bir hatıra bırakmıştı ki Timur'un oğlu Şahruh'ın batıya dönük her seferinde benzer olayların yaşanması endişesi defalarca nüksetmişti. Bugün bile Anadolu'da halk arasında Timur'un seferiyle ilgili menkıbeler ve onunla aslında hiç karşılaşmamış olan Nasreddin Hoca'nın Timur'a verdiği nükteli cevaplar hakkında hikâyeler anlatılmaya devam etmektedir.

Timur, Gürcistan ve Rum Sultanlığı (Osmanlı) seferlerinden sonra 1405'te Çin'e sefere giderken Otrar'da öldü. Naaşı Semerkand'a götürülerek çok sevdiği ancak 1404'te genç yaşında ölen torunu Muhammed Sultan'ın yanına gömüldü. Üç büyük Müslüman hanedanlığı (Altınordu, Delhi Sultanlığı ve Osmanlılar) yıkılma aşamasına getirmesi nedeniyle Timur'un tarihte oynadığı rol hep tartışıla gelmiştir. Batılı tarihçi-

ler onu acımasız ve gaddar bir tiran olarak görmüşler bazı Türk tarihçileri de Altınordu'ya vurduğu darbe sonucu Moskova knezliğinin rahat bir nefes almasından ve ilerde Rusya'nın büyük bir güç haline getirmesinden Onu sorumlu tutmuşlardır. Orta Asya ve Afganistan için Timur'un anısı pozitiftir. Timurîler döneminde, Moğol istilasından beri toparlanma mücadelesi veren kentleri mamur hale getirlerek, sayısız köprü, kale, çarşı-Pazar, yol, kervansaray, medrese, camii inşa edilmiştir. İlk İslâm fetihlerinden beri bölgede aslında egemenlikleri hep sallantıda olan Müslümanlar Timur'dan itibaren bölgede tam olarak hâkimiyet kurmuşlardır. Timur'dan sonraki asırlar, sömürgecilik çağı açılana kadar Müslümanların dışarıdan tehdit almadıkları tek dönem olarak hatırlanmaktadır. Bunun hem olumlu hem de olumsuz sonuçları olmuştur. Kemale ve en üst mertebeye erişen Orta Asya İslâm medeniyeti artık dışarıdan bir tehdit almadığı için kendini yenileme ihtiyacı duymadığı bir içe kapanma sürecine girmiştir. Yeniden dışarıdan saldırının başladığı 19. Asırda ise artık çok geç kalındığı acı bir şekilde fark edilecektir.

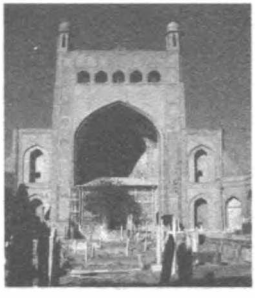
Şahruh (1405-1444)

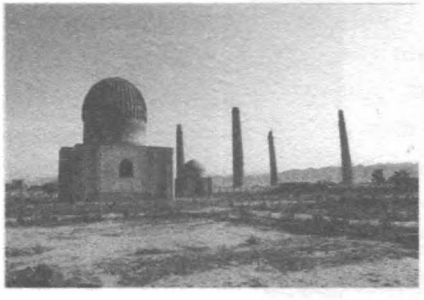
Bazı coğrafyalar için tarih sanki bir döngü içindeymiş ve her şey kendini tekrar ediyormuş gibi gelir. Orta Asya ve Afganistan tarihi okuyucusu için bu sıkılıkla kendini hissettiren bir duygudur. Belki de Hegel'i "Asya halklarının gerçek anlamda bir tarihi olmadığı"[215] düşüncesine iten bu tekrarlar olmuştur. Zorlukla bir araya getirilen uluslar, bu bir araya getirilme sürecinin mimarı olan bir başka deyişle çimento görevi gören akıllı ve cesur kişinin ölmesiyle tekrar kendi evrenlerine geri dönmektedir. Hatta bizzat birleştirici lider kendisi bu gerçeğin farkına vararak çoğu kez bu parçalanmayı miras bırakmıştır. Timur da ölüm döşeğinde ülkesinin yönetimini oğulları ve yeğenleri arasında bölüştürmüş ve karşılığında her birinin torunu Pir Muhammed'e tabi olmasını istemiştir.

Timur öldüğünde oğullarından Şahruh, Herat'ta; Ömer, Tebriz'de, Miranşah ise Bağdad'taydı. *Kengeş* (Kurultay) toplanıp Timur'un vasiyeti tartışmaya açıldı. Açıkçası saray ricali Pir Muhammed'i başa geçirme konusunda isteksizdi. Gönülleri Şahruh'tan yana olan erkân "Kandahar'da olan Pir Muhammed'in Moğollarla savaşın sürdüğü şu sırada

215) Hegel, *Tarih Felsefesi*, İdea Yayınları, İstanbul, 2010, s.124 ve birçok yerde

Afganistan'da "Timur "Rönesansı" I

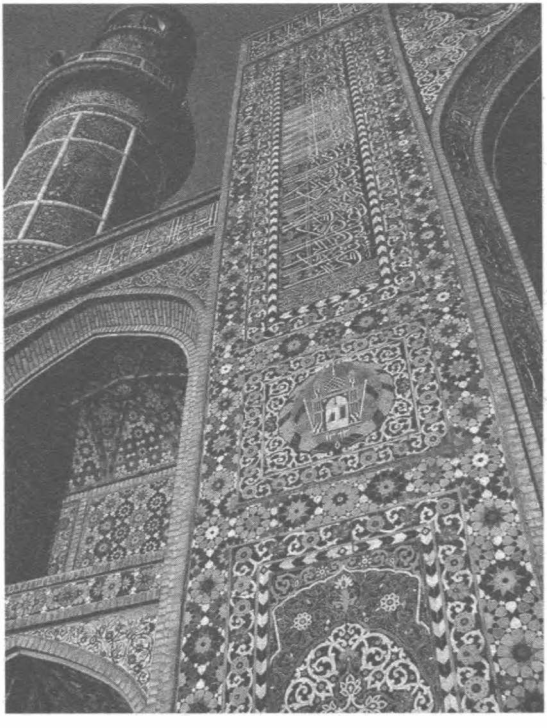

Timurîler devri Afganistan'da sayısız eser inşa edildi. Bunların bir kısmı savaşlarda yok olup gittiler. Kalanların çoğu da ne yazık ki dış ve iç orijinal durumlarını ölçüde yitirmiş durumdadır. Ancak yine de dönemin estetik anlayışına tanıklık etmeye devam ediyorlar. Solda: Herat'ta Şahruh dönemi (1405-1427) inşa edilen Hoca Abdullah Ensarî türbesi (restorasyon sonrası). 1098 yılında Herat'ta ölen Hoca Abdullah Ensarî, bölgede büyük saygı gören bir Hanbelî fakihi idi. Selçuklular döneminde inşa edilen türbe yerine Şahruh devrinde anısını yüceltmek için daha görkemli şekilde yeniden yapılmıştı. Sağda: 1457'de ölen Şahruh'un eşi ve Uluğ Bey'in annesi, Gevher Şad Begüm'ün Herat'taki Türbesi. 1438'de yine kendisi tarafından yaptırılan medresenin yanında gömülmüştür. Türbenin arkasında 1885'te İngilizler tarafından dinamitle tahrip edilen Musalla Minareleri ve Ali Şîr Nevaî'nin türbesi ve Hüseyin Baykara Medresesi kalıntıları görülüyor.

Afganistan'da Timurî dönemin başyapıtlarından biri olan Belh'teki Nakşibendi Şeyhi Hoca Ebu Nasr Parsa Türbesi. 1460'da inşa edilmiş 1598'de yenilenmiştir. Dış cephedeki çini dekorasyonunda kufî yazıyla *elhamdülillah* ve *Allah* kaligrafisiyle dikkat çekmektedir Fotoğraf: Johannes Hertz

Afganistan'da Timurîlerden kalan başyapıtlardan biri de Herat Ulu Camii'sidir. Portalı Gurî hükümdarı Gıyaseddin Muhammad b. Sam (1162-1202) zamanından kalmıştır. Şahruh zamanında (1405-1444) bugünkü hâliyle inşa edilmiş ve Bâbür Sultanı Şah Cihan devrinde eklemeler yapılmış, 1885'te İngilizler tarafından dinamitle tahrip edildikten sonra askeri üsse çevrilmiştir. 1945'ten restorasyondan geçirilmiştir. Fotoğraf: Mark Schlegel

cepheye yetişmesinin imkânsız olduğunu, yakında bulunan Şahruh'un tahta çıkarılması gerektiğini" söylediler. Bu kadro eğer savaş Hindistan'da olsa kuşkusuz bu sefer başka bir bahane bulacaklardı. Bu tartışmadan bir iç savaş çıkması kaçınılmazdı; öyle de olmuştur zaten. Şahruh başkent olarak seçtiği Herat'ta Emirliğini ilân etti. Kandahar'daki Pir Muhammed hakkı olan emirliği istemekten vazgeçmeyecekti. Miranşah ve oğlu Halil Şah da Maveraünnehr ve Semerkand'a hâkim durumdaydılar. Afganistan coğrafyası Timurî iç savaşının cereyan ettiği ana coğrafya olacaktı. Belh'e gelen Pir Muhammed ile Halil Şah'ın kuvvetleri Ceyhun Nehri'nin her iki yakasında savaş hazırlıkları yaparken Halil'in ordusu taraf değiştirerek isyan ettiler. İsyancılar Halil'in baş-

kenti Semerkand üzerine yürüdüler ama bozguna uğradılar (1405).

Pir Muhammed, Halil Şah'a bir mektup gönderip "Sahipkıranın (Timur) vasiyetinde Halil Şah'a bir yerin sultanlığını bırakmadığını" hatırlatmıştır. Halil Şah'ın cevabı basit ve bozkır töresine uygundur. "Her ne kadar Emir (Timur) beni vasiyet etmemişse de Emir'e taht ve memleketi veren kim ise bana da o (Tanrı) verdi" demiştir. Egemenliği insanlara vasiyet kâğıtları değil Göklerin Tanrısı vermekte ve hakkı olan onu almaktadır. Timur da yaşasaydı bu cevap karşısında Halil'e hak vereceği kesindir.

Netice olarak diplomasiyle bir yere varamayacağını fark eden ve tek başına da Halil'le baş edemeyeceğini düşünen Pir Muhammed, Herat'taki amcası Şahruh'tan yardım istemek zorunda kaldı. Pir Muhammed'i haklı bulan Şahruh, kendi oğlu Uluğ Bey'in kuvvetlerini ona yardım etmesi için görevlendirdi. Pir Muhammed ve Uluğ Bey'in birleşik kuvvetleri Şubat 1406'da Ceyhun ırmağını geçtiler; ancak Halil Şah karşısında yenilgiye uğradılar. Bununla yetinmeyen Halil Şah'ın adamları, 1407 yılında Pir Muhammed'i suikastla öldürürler. Timur'un vasiyeti böylece resmen tarihe karışmış olmaktaydı. Pir Muhammed'in ölümüne sinirlenmekle birlikte olaylara doğrudan müdahale etme çabası olmadığı görülen Şahruh, Pir Muhammed'in oğlu Kaydu'yu babasının idaresi altındaki Belh ve çevresini bırakıp Herat'a dönmüştür. Anlaşılan Ceyhun nehri çevresinde sürüp giden bu iktidar mücadelesi onun da işine gelmekteydi. Neticede Pir Muhammed onun için de yasal haklarla donanmış müstakbel bir rakipti. Nitekim Şahruh, istese bu meseleyi ne kadar çabuk halledeceği sonradan ortaya çıkacaktır. Halil Şah'ın fütursuz harcamalarından bunalan Maveraünnehir eşrafı, Şahruh'tan kendilerini kurtarmasını istediklerinde onları sürekli oyalamış ve halletmesi gereken başa meseleler olduğu bahanesi altına sığınmış olan Şahruh nihayet 1409'da ordusu ile Semerkand önlerine gelir ve teslim olarak af dileyen Halil Şah'ı Rey bölgesine sürgüne gönderir. Böylece Timurî tahtına tek başına rakipsiz şekilde oturmuş olur.

Şahruh'un yaşamı, fetihlerden çok babasının bıraktığı mirası korumaya harcanmıştı. Şahruh başkent olarak Herat kentini seçmişti. Semerkand'ı ise devlet adamından çok bilim insanı kimliği ile tanına Uluğ Bey'in idaresine terk etmiştir. Diğer oğlu İbrahim, Belh valisi yapılmıştı. Pir Muhammed'in oğlu Kaydu Mirza da babası gibi güney Afganistan-Kandehar'dan sorumluydu. Şahruh, Cengiz soyundan birini göstermelik han

ilan etme gereği duymamış kendisi de *bahadur* unvanı ile yetinmişti.

Şahruh devri Özbeklerin tarih sahnesinde giderek önem kazandıkları bir dönemdir. Selçukluların başını ağrıtan Oğuzlar gibi göçebe Özbekler de yaptıkları akınlarla Maveraünnehir ve Horasan yerleşiklerini tehdit edip durmuşlardır. Şahruh, bir yandan Özbekler ve Karakoyun Türkmenleriyle biryandan da Moğol göçebeleriyle uğraşıp durmuş, Azerbaycan ve Maveraünnehir'e rakiplerini korkutan seferler düzenlemiştir. Ancak askeri işleri de bununla sınırlı kalmıştır. Öte yandan Şahruh devri kültürel alanda büyük bir yükseliş devri Afganistan ve Orta Asya için gerçek bir altın çağdır. Öyle ki batılı uzmanlar bu döneme "Timur Rönesans'ı" adını vermişlerdir.

Uluğ Bey (1444-1450)

Şahruh'un yerini alan Uluğ Bey'in bilimsel kimliği siyasal kimliğinin o kadar üzerine çıkmıştır ki bu gün Türk-İslâm dünyasında onun aslında bir hükümdar olduğunu bilen insan sayısı oldukça azdır. Aslında böyle görülmesi de normaldir zira Uluğ Bey, siyasal hayatında hatırda kalacak bir başarıya imza atamamıştır. Onun en önemli özelliği bilim insanlarına, rasathanelere ve astronomik araştırmalara verdiği destekti. Semerkand'ta inşa edilen medrese ve rasathanede Kadızâde Rumî ve Gıyaseddin Cemşid gibi döneminin en büyük bilim insanlarını çevresine toplayarak ve kimi zaman kendi de iştirak ederek o güne kadar yeryüzünde bilinen en geniş yıldız haritasını (*Zeyç Cedit Sultani*) hazırlatmıştı. 1600'lerden sonra Latinceye de çevrilen bu eser Avrupa astronomisinde özellikle modern teleskop öncesi dönemde başucu kaynaklarından biri olmuştur.

Öte yandan Uluğ Bey'in devlet idaresinden ne ulema ne de halk kitleleri memnundu. Ulemanın tepkisi bir nebze anlaşılabilirdi; zira Orta Asya İslâm medeniyeti bu dönemlerde ileride yaşanacak krizlerin ilk emarelerini göstermeye başlamaktaydı: Astronomi ve diğer pozitif bilimlere karşı giderek artan peşin önyargılar ve bu bilimlerin dine aykırı bir geleneği temsil ettiği düşüncesi giderek kuvvetlenmekteydiler. Zaten Uluğ Bey, içki meclisleri toplaması ve sazlı sözlü işretler düzenlemesi nedeniyle ulema tarafından sevilmeyen biriydi.[216] Yine de Uluğ Bey'e dönük tepkilerin asıl sebebinin idare zayıflığı olduğu muhakkak-

216) Musa Şamil Yüksel, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, TTK Yayınları, Ankara, 2009, 32-33

"Timur Rönesansı" II: Herat Okulu

Herat Okulu'nun önemli temsilcilerinden Behzad'ın fırçasından Leyla ve Mecnun

Timur ve ardıllarının Orta Asya-Afganistan coğrafyasında hüküm sürdükleri döneme yüksek kültürel gelişme nedeniyle sanat tarihçileri tarafından "Timur Rönesans'ı" adı verilmiştir. Semerkand, Buhara, Herat, Belh gibi şehirler bu dönemde altın çağlarını yaşamışlar, İslâm dünyasının her yerinden sanatkârlar, edipler ve düşünürler bu şehirlerde toplanmışlardır. Timur'un torununun oğlu Hüseyin Mirza (1469-1506) tıpkı İtalyan Medici ailesi gibi Herat'daki "rönesansın" patronajlığını üstlenmişti. Onun desteğiyle dönemin büyük şairlerinden Ali Şir Nevaî (1441-1501) Molla Camî, (1433-1498) hümaniter eserler kaleme almışlardı. Çağının en büyük ressamlarından Kemaleddin Behzad (1450?-1520) Herat'ta yetişmiş, Şah İsmail'in Herat'ı almasıyla Tebriz'e götürülmüş ve İran minyatürünün gelişmesinde önemli rol oynamıştı. Osmanlı müziğinin ilk büyük ustası kabul edilen Abdulkadir Meragî de (1360-1435) Şahruh'un hizmetindeyken Herat'ta ölmüştür. Tarih alanında Mahmud (1433-1498) ve Kandemir (1475-1536) gibi büyük isimler yetişmiştir. Ancak kuşkusuz Timur Rönesans'ının yetiştirdiği en büyük isim, gökbilim çalışmalarıyla tanınan Uluğ Bey'dir (1393-1449). Uluğ bey ve ekibinin hazırladığı astronomi zeyci Avrupa'da da temel eğitim kaynaklarından biri olarak 18. Asıra kadar kullanılmıştır

tır. Zira Uluğ Bey, valileri bir yana kendi oğluna bile söz geçirememişti. 1448'de kardeşi Baysungur'un oğlu Alaüddevle'nin Herat'taki isyanını bastırmayı başarmış; ancak bir sene geçmeden bu sefer de oğlu Abdüllatif isyan etmişti. Uluğ Bey, oğlu karşısında Ceyhun Nehri yakınlarında yaptığı savaşta bozguna uğramış ve hiçbir kale savaştan kaçan Uluğ Bey'e sığınma hakkı vermeyince o da oğluna teslim olmak zorunda kalacaktı.

İdareyi ele geçiren Abdüllatif bundan sonra babasını ne yapacağını düşünmeye başladı ve babasından kurtulmak için Şeytani bir plan yaptı. Kendinden öncekiler gibi Abdüllatif de emir unvanı taşımaya devam etmiş, adet olarak Cengiz soyundan birini han olarak atanmıştı. Abdüllatif'in planıyla, vaktiyle Uluğ Bey tarafından idam edilmiş birinin oğlu görünüşteki Han'a şikâyette bulununca, Uluğ Bey'e de şerren idam cezası verilmiştir. Anlaşılan Timurî emirleri normalde hiçbir yetki vermedikleri Cengiz Soyundan hanları üslerine almak istemedikleri birtakım zor kararların verilmesi için kullanıyorlardı. Sonuç olarak Orta Asya'nın en parlak beyinlerinden biri muhtemelen hiç gönüllü olmadığı bu siyasal oyunlar içinde kendi evladının elinde kaybolup gitmiş oldu. Yeryüzünde düşmanlarından kaçarken sığınacak bir yer bulamayan bu büyük âlimin adı bugün Ay yüzeyindeki büyük bir kraterde yaşamaktadır.

Gaspını meşrulaştırmak adına Abdüllatif din adamlarıyla da iyi geçinmeye çalışmıştır. Buna rağmen o da iktidarda uzun süre tutunamamış 1450 yılında bir suikastla öldürülmüştür. Baba katili olduğu için sevilmediği ve ölümüne de kimsenin üzülmediği aktarılır. Suikastçılar Şahruh'un torunu Abdullah'ı tahta çıkardılar (1450). Ancak Abdullah'ın emirliği büyük bir muhalefette karşılaştı. Afganistan'daki kentler, Belh ve çevresi Baysungur oğlu Aladüdevle'nin başa geçmesini isterken Semerkand uleması da dindar biri olarak tanınan Miranşah'ın torunu Ebu Said etrafında birleşmişti. Sonunda ulemanın şansı yaver gider ve 1451'de Ebu Said Semerkand'ta tahta çıkarılacaktı.

Ebu Said (1450-1469)

Ebu Said, Uluğ Bey'in tam aksi bir portre çizmiş, astronomi ve felsefe gibi 'sicilli' alanlarla ilgilenerek ulemayı kızdırmaktan çekinmişti. Öte yandan askeri hususlarda o da en az Uluğ Bey kadar yetersizdi. Bu dönemde Timurîlerin batı komşusu olan Karakoyunlar hızla güçlenmekteydiler. Karakoyun hükümdarı Cihanşah 1458'de Timurî başkenti Herat'ı

Özbek Ulusunun Doğuşu

Heratlı ressam Behzad'ın fırçasından Muhammed Şeybani Han(1451-1510)

Özbekler, günümüz Orta Asya'sının en kalabalık nüfusa sahip Türk topluluğudur. Özbekistan'da 25 milyon, Afganistan'da 3 milyon, Tâcikistan'da 1 milyon, Kırgızistan'da da 1 milyon kadar Özbek yaşamaktadır. Özbek adının kökeni bugün de tartışılmaya devam edilmektedir. Bir teoriye göre Özbek adı, Cengiz Han'ın soyundan Altınorda'nın 9. Hanı olan Özbek Han'dan (1282-1341) gelmektedir. Özbek Han 1320'de Müslüman olduğunda hükümdarlığı altındaki birçok Türk boyu da onu tâkip etmiş ve bunlara topluca Özbekler denilmeye başlanmıştır. Bu teori doğru olsa bile Altınorda coğrafyasındaki boylarla ilgilidir ve Maveraünnehir çevresi ile doğrudan bir bağı kurulamamaktadır. Diğer bir teoriye göre Özbek adı etimolojik olarak Türklerin atası kabul edilen Oğuz Kağan'ın adından *Oguz Beg*'ten gelmektedir. Oğuzlara kısaca Uz da denilmekteydi. Bu durumda kelimenin kökeninin *Uz Beg* olması da olasıdır.

Günümüzde Özbekistan denilen Maveraünnehir'de yaşayan topluluklara Ortaçağ'da "Çağatay Ulusu" denilmekteydi. Çağatay Ulusu kavramı, bir dönem Batılıların sandığı şekilde Moğol Kağanı Çağatay soyundan olanlar anlamına gelmemekte; Çağatay Kağan'ın soyuna tâbi olanlar anlamında kullanılmaktaydı. Çağatay Ulusu kimliği altında Tâcik, Yahudi vb birçok topluluk bulunmakla birlikte Han-

lığa tabi olanların büyük bölümünü çeşitli Türk kabileleri teşkil etmekte; bunlar *Çağatay Türkçesi* de denilen bir dil konuşmaktaydılar. Özbekçenin atası kabul edilen *Çağatay Türkçesi* Timurî/Babürî devletlerinin kültür ve saray dili olarak da kullanıldı.

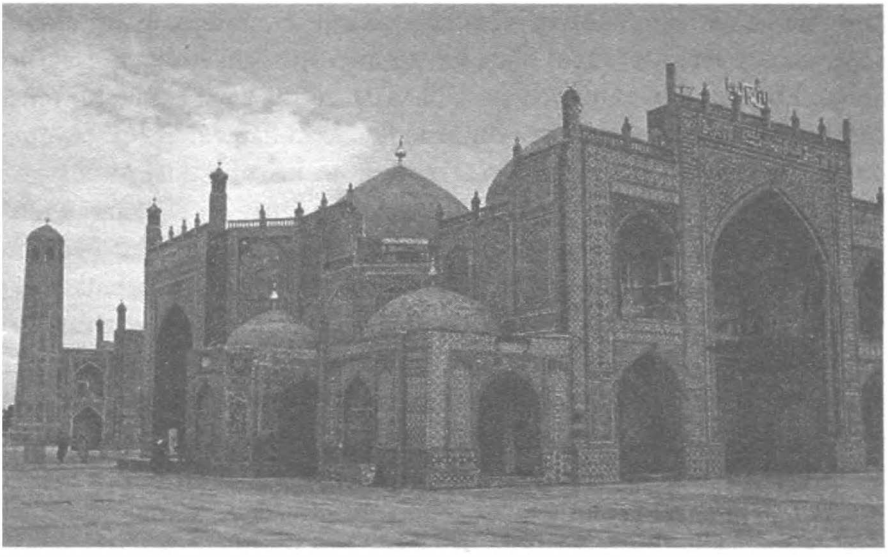
Çağatay Hanlığı'nın yıkılmaya yüz tutmasıyla yine Cengiz Han soyundan Ebul Hayr Han (1429-1468) Çağatay Ulusunu kendi etrafında topladı ve kendisi Cengiz Han'ın torunu Şeybanî (veya Şibanî) soyundan geldiği için artık bu bölge halkına Çağatay Ulusu yerine *Şeybâniler* denilmeye başlandı. Sayıları 92 olan Şeybani boylarının bazıları Moğol (ör. Argun, Hitay) bazıları Türk (ör. Kıpçak, Uygur, Karluk, Tatar) idi. Bu ismi kullanan en ünlü hükümdar Muhammed Şeybanî Han (1451-1510) kendi adıyla anılan devletin kurucusu kabul edilir. Onun zamanında Maveraünnehir ve Afganistan'da Çağatay Türkçesi konuşan boylar için Özbek adı da kullanılmaya başlandı. Şeybâni/Özbek Hanlığı'nda zaman içersinde yönetici Moğol aileleri, çoğunlukta olan Türk boyları arasında eridi ve Şeybanî boyları tamamen Türkleştiler. 18. Asırdan sonra da bölge hanlıklarının tamamı Özbek adını benimsediler.

ele geçirmişti. Kenti korumakla görevli olan Aladüdevle oğlu İbrahim'le birlikte kaçmış, kente kalanlar da Cihanşah'ı kent kapılarında karşılamışlardı. Herat'ın hiçbir direniş sergilenmeden teslim olması Timurîlerin kentte hiçbir nüfuzu kalmadığının göstergesiydi. Yine de savaşı sürdürmek istemeyen Cihanşah'ın Herat'ı ve Horasanı boşaltmayı kabul etmesi Timurîlerin bozulan imajlarını bir nebze olsun düzeltmiştir.

Bu kışkıtmaya rağmen Ebu Said, Karakoyunlulara karşı sefere çıkmaya ancak Karakoyunluların güçlü hükümdarı Cihanşah'ın ölümü ardından başlayan taht kavgasından sonra cesaret edebildi. 1468'de Karabağ'a kadar ilerleyen Ebu Said'in ordusu burada Karakoyunluların dağılması sayesinde büyük bir güç haline gelmeye başlayan Akkoyunlu Uzun Hasan'ın kuvvetleri ile karşılaştı ve bozguna uğradı (1469). Bu savaşta esir düşen Ebu Said, Akkoyunlular tarafından öldürüldü.

Hüseyin Baykara (1470-1506)

Timurîlerin klasik devrini hiç şüphesiz Hüseyin Baykara'nın hükümdarlık dönemi temsil etmektedir. Hüseyin Baykara, 1438 yılında He-

Efsanelere göre Hz. Ali Kufe'de değil Afganistan'ın kuzeyinde Belh yakınlarında daha sonra Mezar-ı Şerif adını alacak yerde toprağa verilmişti. Mezar-ı Şerif'te Hz. Ali için bir türbe yaptıran ilk kişi Selçuklu Sultanı Sencer idi. Ancak bu yapı depremler ve Moğol istilaları yüzünden yıkılıp gitmiştir. Günümüzdeki yapı Timurlu hükümdar Hüseyin Baykara zamanında inşa edildi ve bazı tadilatlarla günümüze kadar ulaştı. Bu yapı Timurîlerin mezhepler arasındaki kopukluğu yenmeleri için kullandıkları bir semboldü. Nitekim yapı, zaman içinde yalnız Şiîlerin değil Sünni Müslümanların da en önem verdikleri türbelerden biri olarak kabullenildi.

rat'ta doğmuştu. Ailesi Timur'un soyu arasında en silik olanıydı. Timur öldüğünde 12 yaşında olan dede Baykara babası Ömer'den kalan haklarının hepsini amcası Şahruh'a kaptırmış, Dede Baykara'nın ömrü Kandehar ve Semerkand'ta sürgün ve hapislerde geçmişti. Oğlu Mansur da sanki bir Timurî değilmiş gibi Herat'ta sıradan bir vatandaş gibi yaşamıştı. Ailenin makûs kaderi Baysungurun oğullarından Babûr'un[217] Herat'a gelmesiyle değişmişti. Kendisi de Ebu Said'e karşı verdiği iktidar mücadelesinden yenik ayrılmış olan Babur, yeğeni Hüseyin'i hizmetine aldı (1452). Babur 1457'de öldü. Bağımsız kalan Hüseyin, Ebu Said'in ölümü fırsat bilerek Herat'ı ele geçirdi (1469).

Ancak Herat'ta herkesin gözü vardı. Hızla dağılmakta olan imparator-

217) Hindistan Timurî Devleti kurucusu Babür ile karıştırılmamalıdır.

lukta bu kente hakim olmak büyük bir prestij ve stratejik üstünlük de sağlayacaktı. Herat'a hâkim olma kavgasında Hüseyin Baykara, Devrik Sultan Ebu Said'in torunu Yadigar gibi akrabalarına karşı büyük bir mücadele vermek zorunda kaldı. Onun bu kavgasından zaferle çıkmasında akıl hocası Ali Şir Nevaî'nin telkinlerinin büyük etkisi olmuştur. 1470 senesinde duruma tamamen hâkim olan Hüseyin Baykara, 1506 yılındaki ölümüne kadar Timurîleri idare ederek bölgeye bir istikrar getirmişti. Serbest düşünceli biri olan Baykara'nın zamanı sanatkârlar ve düşünürler için bir altın çağdı. Hüseyin Baykara, başlangıçta tutucu bir Müslüman olduğu halde zaman içersinde naif zevklere eğilim göstermiş ve içkili müzikli âlemlerinin vazgeçilmez üyesi olmuştu. Yine bir ara Sünnilik yerine Şiîliğe eğilim göstermiş ama anlatılanlara göre Ali Şir Nevaî'nin etkisiyle bu eğilimden vazgeçmişti.

Ama anlaşılan Nevaî'nin telkinleri bir yere kadar işe yaramış gözüküyor. Zira Hüseyin Baykara, Şiîlkten en azından politik olarak yararlanma yolunu terk etmemiştir. İlk defa Sultan Sencer zamanında ortaya çıkan Hz. Ali'nin mezarının Afganistan'ın kuzeyinde Belh civarında olduğu iddiası Hüseyin Baykara zamanında yeniden canlandırılmıştır. Sencer devrinde Belh yakınlarındaki küçük bir yatırın Hz. Ali'nin mezarı olduğuna bölge halkının inancı tamdı; ancak Moğol istilası zamanında birçok türbe ve yatır gibi burası da yok edilmişti. Hüseyin Baykara zamanında aynı yatır devlet protokolü eşliğinde açılıp Hz. Ali'ye ait olduğu resmen tasdiklendi Sünni ulamadan yükselen bütün itirazlara rağmen o gün bugündür de hem Şiî hem de Sünni halk tabakaları tarafından da böyle kabul edilmektedir. Hüseyin Baykara bu türbenin etrafında ziayetrçileri için küçük bir köy de kurdurmuştu. Burası zamanla gelişip Afganistan'ın en büyük kentlerinden biri olan Mezar-ı Şerif adını alçak kente dönüşecektir.

Hüseyin Baykara'nın ihtiyarlık yılları oğullarının hak iddialarıyla uğraşmakla geçmiştir. Çözüm olarak Baykara, Afganistan havalisinin idaresini oğlu Bediüzzaman'a bırakmıştır. Son yıllarının diğer bir önemli meselesi Semerkand'ı tehdit eden Özbek Han'ı Şibanî (veya Şeybanî) nin yükselişiydi. Nitekim 1506'da Baykara'nın ölümü ile oğulları müşterek olarak tahta çıkmalarına rağmen aralarında çekişme başlayınca Özbek Hanı Herat'ı da ele geçirdi. Devletin nasıl yıkıldığı en ayrıntılı biçimde Timur şehzadelerinden Babûr'un anılarında anlatılmaktadır.

IX

BABÜRLER DEVRİNDE AFGANİSTAN

Babür Devleti, Batıda *Büyük Moğol (Mughal) İmparatorluğu* olarak tanınmaktadır. Bu aslında yanlış bir tanımdır; zira Babür Devleti'nin kurucu unsurları içinde Moğol aşiretleri de olmakla birlikte devlet ağırlıklı olarak Türk-Özbek boylarından destek almış, Ṭimur'un neslinden gelen Babür soyu da kendilerini Moğol değil Türk olarak görmüşlerdir. Babür'ün annesi Cengiz Kağan soyundan gelmesine (yani Moğol olmasına) rağmen, O daha ziyâde Türk kültürünü sahiplenmiş Moğolca değil Türkçenin bir kolu olan Çağatayca konuşmuştur. Babürlerin Moğol adıyla anılmalarının nedeni Hint alt kıtasında Orta Asya'dan gelen boylara Türkçe konuşsalar dahi genel olarak Moğol denilmesidir. Yine Babür halkı için kullanılan *Çağatay Ulusu* tanımı da aslında Türk-Moğol unsurlarını birden kapsayan bir tanım olmasına rağmen Batılılarca yanlışlıkla sadece Moğolları tarif etmek için kullanılagelmiştir. Nitekim Portekizliler de bu geleneği sürdürmüş ve onları bu isimle Avrupa'ya tanıtmışlardır. İslâm dünyasında ise bu devlet kurucusuna atfen Babürlüler veya atalarına atfen Timurîler/Gurkanîler olarak anılmışlardır.

Babür Devleti'nin kuruluş tarihi olarak, Babür'ün Hindistan'da fetihlere başladığı yıl olan 1526 kabul edilir. Ancak bu da aslında yanıltıcı bir tarihtir. Zira Ne Babür ne de oğlu Hümayun, kendilerini yeni bir

devletin kurucusu olarak değil, Timurîler olarak kabul etmişlerdir. Örneğin 1608 yılında Cihangir Şah, Babür ülkesini ziyaret eden bir Osmanlı elçisine "atası Timur'un Osmanoğullarına verdiği ihsanlara rağmen Osmanoğullarının bunun kadr-i kıymetini bilmediklerine" dair bir serzenişte bulunmaktadır. Fakat günümüzde Babür'ü yeni bir devletin kurucusu olarak kabul etme düşüncesine alışık olduğumuz için, onun devletini *Hindistan Timurîleri* olarak değil *Babürlüler* olarak anmaya da alışmışızdır. Kuşkusuz iki tanımlama da yanlış değildir.

Babür ve Devletin Kuruluşu

15. Asırın sonlarına gelindiğinde Timurîlerin eski parlak günlerinden geriye bir şey kalmamıştı. Ebu Said'in 1469'da esir düşmesinin ardından aile içinde yaşanan rekabet devletin fiilen parçalanmasına ve küçük hükümdarlıklara bölünmesine yol açmıştı. 1480 civarında her biri Timur soyundan gelen hükümdarlar şöyle sıralanabilir: Semerkand'ta Sultan Ahmed Mirza devletin eski merkezine hâkim durumdaydı. Fergana Vadisi'nde (Doğu Özbekistan-Tacikistan) Babür'ün babası Şeyh Mirza egemendi. Afganistan'ın kuzeyi'nde (Badahşan) yine kendini Sultan olarak isimlendiren Mahmud Mirza hüküm sürmekteydi. Kâbil'de Uluğ Mirza, Herat'da meşhur Hüseyin Baykara tahttaydılar. Ancak Timuroğullarının Orta Asya hâkimiyetinin sonu gelmekteydi; zira Ebu'l Hayr Han'ın torunu olan Muhammed Şeybanî liderliğinde birleşen Özbek boyları onların egemenliğine karşı mücadeleyi yükseltmiş durumdaydılar.

Yaklaşan tehlikeye rağmen Timuroğullarının baş düşmanları yine kendi aile üyeleriydi. 1494'te Ahmed Mirza çocuk bırakmadan ölünce, onun topraklarını da gasp eden Mahmud Mirza, Maveraünnehir bölgesini tek bir idare altında birleştirmeyi başararak sanki Timur Devleti'ni eski ihtişamına kavuşturacak gibi oldu. Ancak Herat hâkimi Hüseyin Baykara onun bu çabalarını boşa çıkardı. Ancak O da Kuzey Afganistan'daki Kunduz bölgesini fethetmeyi başaramamış ve Maveraünnehir'i fethetme hayali gerçekleşmemişti. İkisi arasında mücadele sürerken 1496 yazında Babür henüz 12 yaşında Fergana hükümdarı olarak tahta çıkmıştı. Babür, çocuk yaştan itibaren bu kavgaya dâhil olmuş hatta saltanatının ilk yılında Timur'un başkenti Semerkand'ı fethetmeyi bile başarmıştı. Ancak burada uzun süre tutunamayacaktı.

Babür'ün ömrü Semerkand'ı geri alma mücadelesiyle geçmiş; ama ilginç bir şekilde ne zaman Türkistan'da fetihler yapmaya kalksa sanki

Babür'ün Hatıratı

Babür, kuşkusuz tarihin en önemi fatihlerinden biriydi. Ancak o, gerçekte ne askeri başarıları ne de yeni bir devletin kuruluşuna öncülük etmesiyle dikkat çekmiştir. Babür'ün ölümsüz ve evrensel yapan asıl olgu bizlere bıraktığı hatıratıdır. Çağatay Türkçesi ile yazılmış bu hatıratta, seferler, savaşlar, yenilgiler, zaferler arasında, insancıl zaafları, düş kırıklıkları, umutları, sevinçleriyle insan ruhunun bütünlüklü bir yansıması izlenmektedir. Babür, hatıratında kimi zaman bir ordunun başındaki hükümdar, kimi zaman annesinin mezarı başında gözyaşı döken bir evlat kimliğiyle karşımıza çıkar. Çağının tüm ileri gelen düşünürlerinin, şairlerinin ve sanatkârlarının divanları, risaleleri, mesnevileri, besteleri hakkında öyle ayrıntılı betimlemelerde bulunur ki insan bu kadar yoğunluk arasında bir hükümdarın bu sayıda eseri nasıl değerlendirebildiği konusunda hayrete düşer.

Babür'ün kendisini ve çevresini iyisiyle kötüsüyle, ama insancıl temalarla betimlemesi, Batılı araştırmacıların onu Rönesans hükümdarlarına benzetmesine yol açmıştır. Gerçekten de Babür'ün tanımlamaları kimi yerde ciddi, kimi yerde mizahi, ama genellikle objektiftir. Örneğin çağının en büyük şairi olan Ali Şir Nevaî'nin "emsalsiz bir adam olduğunu Türk dilinde kimsenin onun gibi şiir yazamadığını" söyler. Ama hemen ardından Nevaî'nin Farsça eserlerinin vasat olduğunu belirtmekten geri durmaz. Nevaî'ye hayranlığı onunla ilgili muzipçe anılarını dile getirmesine engel olmamıştır. Nevaî'nin kulak ağrısı yüzünden kadınlara benzer şekilde başını örtmeye baş-

laması ve bu tür örtünmenin bir dönem moda hâline gelmesini nükteli bir dille anlatmıştır. Kendisini yerdiği satırlarda ise "gençken çok dindar biri olduğunu, içkili meclislerden uzak durduğunu, sonradan ise şaraba ve içkili-müzikli sofralara müptelâ hâle geldiğini" pişmanlık dolu bir dille itiraf eder.

Babür'ün Hatıratı, kendisine güvenen yüksek bir kültürün, zirve dönmelerindeyken, bizzat o kültürün en tepedeki temsilcisinin kaleminden çıkmış, özgün ve ölümsüz bir yapıttır.

Kaynak: *Baburnâme/Babur'un Hatıratı*, (Reşid Rahmeti Arat Tercümesi) MEB, İstanbul 1989 (IIICilt)

kaderin gizli eli onun önüne bir engel çıkarıp durmuştur. Oysa ne vakit Hindistan'a yönelse kolay zaferler birbirini izlemiştir. Buna rağmen ata yurduna takıntılı bir aşkı olduğu anlaşılan Babür'ün, Hindistan'daki fetihlerle gönülden ilgilenmediği, burayı Orta Asya'yı fethetmek için bir dinlenme ve güç toplama yeri olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Ancak kader bu büyük hükümdara asla en çok istediği kapıları açmamış onun soyunu Hindistan hükümdarları olarak tarihe kazımıştır.

1503'te Semerkand'ı terk ederek Fergana'ya dönmüş olan Babür'ün ülkesi, Özbek Şeybanî Han'ın istilasına uğrar. Moğol Dayılarının yardım için yolladığı kuvvetlerin de bozguna uğramasıyla Babür önce dağlara kaçar, ardından akrabası olan Herat hâkimi Hüseyin Baykara'nın yanına sığınır. Artık onunla birlikte hareket etmeye karar verir. Kâbil'i ele geçirerek yine akrabası olan yerel hükümdarı kovar ve burayı başkenti yapar. Ardından da Gazne'yi alır. Böylece artık kaybettiği Fergana yerine merkez Afganistan'ın "padişahı" olmuştur (1504). Ancak önceden de söylenildiği üzere O, "Afganistan padişahlığını" değil Semerkand'ı istemektedir. Burada Özbek Hanlığıyla rövanş için hazırlanırken Hüseyin Baykara'nın ölüm haberi gelir (1506). Bu Timurîlerinin ata yurtlarını geri alma umudunun sonu anlamına gelmektedir. 1507 yılında Şeybani Han, Herat'ı, Baykara'nın kabiliyetsiz oğullarından kolaylıkla alacaktır. Böylece Timurîlerin son temsilcisi olarak Kabil'de hüküm süren Babür kalmıştır.

Umudu kırılan Babür, Dönemin en güçlü hükümdarlarından biri olan Şeybanî Han'la baş edemeyeceğini bildiğinden, Kâbil ve Kandahar'ı Özbeklere terk ederek Hindistan'a kaçar. Ancak Şeybanî Han'ın da bu ka-

dar güneye yayılmayı mantıklı bulmayıp geri çekilmesiyle Kabil'e yeniden hâkim olur (1507). Arayış içinde olan Babür, Şeybani Han'dan ülkesini geri almak için umulmadık bir hareketle yıldızı hızla parlamakta olan Safevî Şahı İsmail'le irtibat kurar. Pragmatik bir şekilde mezhep değiştirerek Şiî olur, Şiîlik propagandası yapan sikkeler kestirir ve Şah İsmail'in sağlam bir müttefiki olarak kuvvetlerini onunla birleştirir (1510). Sonunda Şah İsmail, Şeybanî'yi öldürüp rivayetlere göre kafatasından şarap içmiş, böylece Babür de en büyük düşmanından kurtulmuştur. Yıllardır hayalini kurduğu rüyasını geçekleştiren Babür, Semerkand'taki tahtına yeniden oturmuş Taşkent ve Fergana yeniden onun olmuştur (1511). Ancak Sünni ekolün en hararetli takipçisi olan Türkistanlılar Babür'ü bu yeni (Şiî) kimliği ile benimsemezler. Ardından Şah İsmail, Çaldıran'da Osmanlılara yenilince (1514) Babür, tüm desteğini yitirip tekrar vefâlı şehri Kâbil' geri döner. Sanki umutsuz aşk hikâyelerinde olduğu gibi Kâbil, Babür'e; Babür ise Semerkand'a tutkun gibidir. Nihayet Babür, sonuçsuz hedefler peşinde koşmaktan vazgeçerek Afganistan'ı kendi yönetimi altında birleştirmeye karar verir.

1518'den sonra Babür, Kâbil'in doğu ve güneyindeki Afgan aşiretleri ile savaşa tutuşarak egemenlik alanını genişletmeye başlar. 1522'de Kandahar'a hâkim olan Afgan Argun ailesini kovarak bu kente -bu sefer kesin olarak- hâkim olur. Böylece hâlen müttefik olduğu Safevilerin elindeki Herat haricindeki tüm Afganistan Babür'ün idaresi altında birleşmiştir. Bu zaferlerin arkasındaki en büyük etmen Babür'ün askerlerinin çağın modern silahları olan tüfek ve toplarla donanmış olmasıdır. Pek çok tarihçi 16. Asrı "barut ve ateşli silahlar çağı" olarak nitelemiştir.[218] Gerçekten de gerek Osmanlı gerekse Safevîlerin zaferlerinde oldu-

218) Bu dönemde İslâm dünyasına hâkim olan üç büyük güç, yani Osmanlılar, Safevîler ve Bâbürler, tarihçiler tarafından "ateşli silahlar veya barut imparatorlukları" olarak anılmaktadır. Bkz.M .G .S. Hodgson, *İslâm'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih, Ateşli Silah İmparatorlukları ve Modern Devirler*. Cilt II. Çeviren: Tercüme Kurulu, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995, Douglas Streusand, *Islamic Gunpowder Empires: Ottomans, Safevids and Mughals* Westview Press, Philadelphia: 2011, Stephen Dale, "India under Mughal Role", *The New Cambridge History of Islam*. Vol.III. Edited by David O. Morgan and Anthony Reid, Cambridge Unitversity Press, Cambridge and New York: 2011). Gerçekten de her üç devletin askeri başarılarında temel gücün tüfekli piyadeler ve toplara dayandığı görülmektedir. Hatta Ekber devrinde Bâbür ordusunda 17 tüfeğin birbirine bağlanarak aynı anda ateşlenebildiği, modern katyuşaları andıran düzenekler kurulduğu bilinmektedir. Bkz Halis Bıyıktay, *Timurlular Döneminde Hindistan Türk İmparatorluğu*, TTK Yayınları, Ankara, 1989, s.77.

ğu gibi Babür Devleti'nin başarısının arkasında da ateşli silahların mühim bir etkisi olmuştur. Bu silahlar sayesinde Hindistan'ın zapt edilmez sanılan kaleleri birer birer Babür'ün denetimine girerken, piyade ve süvarilerin korkulu rüyası olan Hint savaş filleri de eski ürkütücülüklerini yitirmişlerdir. Bu silahlar Babür ve soyunun çoğu kez 10-15 bini geçmeyen kuvvetler ile kendilerinden 10 kat kalabalık orduları yenebilmesini sağlamıştır.

Afganistan'ın fethini tamamlayan Babür, artık Hindistan'ı da almak istemektedir. Bu dönemde Hindistan'ın kuzeyi bir dizi Afgan emirinin idaresi altındadır. Bunlar arasında en güçlüsü Delhi hâkimi Sultan İbrahim Ludî'dir. Ancak Afgan reislerinin çoğu; hatta Ludî hanedanı üyelerinin de bir kısmı, Onun idaresinden memnun değillerdir ve bu nedenle Sultan İbrahim'e karşı Babür'ü destekleme eğilimindedirler. Babür'ün hizmetine o kadar çok Afgan reisi girer ki devletinin artık bir Türk-Afgan ittifakına dönüştüğü söylenebilir. Babür, Ludî ailesinden olan Âlem Han'ı Hindistan'ı fethetmekle görevlendirip, kendisi ise Belh'i kuşatan Özbeklerin üzerine yürüyerek onları geri püskürtür (1524). Özbek tehlikesini savuşturan Babür, hemen Âlem Han'la birleşmek için Hindistan'a yönelir 1526'da Panipat Savaşı'nda kendisinden sayıca çok daha üstün olan Sultan İbrahim'in ordusunu 7 gün süren bir mücadelenin sonunda yenilgiye uğratır. Sultan İbrahim savaş alanında ölürken; Delhi ve Agra kapılarını Babür'e açar. Böylece Hindistan'da Babür soyunun egemenliği resmen başlamış olur.

Bu zafere rağmen Babür'ü bir dizi zorluk beklemektedir. Asıl amaçları Sultan İbrahim'den kurtulmak olan bazı Afgan beyleri; hedeflerine ulaştıkları için başlarında yeni bir hükümdar istememekte ve Babür'ün artık Kâbil'e geri dönmesini istemektedirler. Şimdi de bu kadro Güney Hindistan'a hükmeden Racput Rana Sanga'yı Babür'e karşı kışkırtmaya başlamıştır. Türk askerleri de iklimini sevmedikleri Hindistan'da kalmak yanlısı değillerdir. Topladıkları ganimetle geri dönmek istemektedirler. Üstelik Babür'ün Hindistan'da olmasını fırsat bilen Özbekler, bu sefer Belh'i almayı başarmışlardır.

Bu aleyhte koşullara rağmen Babür, bu sefer Hindistan'da kalıcı olmaya kararlıdır ve zaferini perçinlemek için Racput Rana Sanga'yla savaşmaya karar verir. Emrindeki Türklere, Racput'u yenmeyi başarırlarsa kuzeye (Afganistan'a) geri dönmelerine izin vereceğine dair söz verir. Afgan beylerinin bir Hindu Kralla birleşmelerinin Müslüman ahalide

Babür'ün, Babür Bağı olarak bilinen kendi inşa ettiği bahçedeki mezarının Emir Şabaşvili tarafından 1969'da çekilen fotoğrafı. Babür Afganistan'da 7 bahçe yaptırmıştı. Bunlardan dördü Kabil'de (Şehr Ara Bağı, Vefa Bağı, İstalef Bağı ve Babür bağı) idi. Babür'ün cenazesi, oğlu Humayun tarafından vasiyeti üzerine Kabil'deki Babür Bağı'na defnedildi. Babür Bağı 1933'a kadar kraliyet bahçesiydi. Muhammed Nadir Şah zamanında halka açıldı ve Kâbil halkının en sevdiği mesire yerlerinden biri olarak kullanıldı. 1992 sonrasında mücahitler arası çatışmalar yüzünden bir zamanlar cennet bahçesi görünümünde olan Babür Bağı tamamen tahrip edildi ve tüm ağaçları kesilip yakıldı. Taliban'ın yıkılmasının ardından ise Ağa Han Vakfı tarafından restore edilerek yeniden yeşillendirildi ve tekrar halka açıldı.

yarattığı hoşnutsuzluğu kendisi lehine kullanmaya karar verir. Onları "kâfirlerle iş birliği yapmakla" suçlar ve kendi davasını bir İslâm mücadelesi gibi lanse eder. Hatta bu uğurda daha dindar bir portre çizmeye bile yönelir. İçkiyi ve eğlenceyi bırakır Altın ve gümüş kupalarını kırdırır. Müslümanlara vergi afları çıkarır. İdeolojik propaganda, ordunun disiplini ve ateşli silahların gücü ile Babür 1527'de Kanva Savaşı ile birleşik Hindu-Afgan ordusunu bozguna uğratır. Böylece egemenlik alanını Bengal'e kadar genişletir.

Kendisi için her şeyin iyiye gittiği bu anda bir müjdeli haber daha alır. Safevî Şahı Tahmasb'ın ordusu 1528'de Özbekleri ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Bu haberi alır almaz eski tutkuları depreşen Babür bir ikilem içinde kalır; Hindistan'daki tüm kazanımlarını tehlikeye atmak bahasına ata yurdunu geri alma arzusu ile fethedilen topraklarda artık kalıcı olma düşüncesi... Babür belki de hayatının en zor kararını vererek Hindistan'da kalmayı tercih etmiş ve Badahşan valisi olan oğlu Hümayun'u

Semerkand'ı fethetmekle görevlendirmiştir. Ancak babasının yeteneklerinden fazla pay almamış olan Hümayun bu görevinde şartların lehine olmasına rağmen bir başarı kazanamaz. 1529'da Babür, hiç unutmadığı Semerkand'ı bir daha göremeden en verimli çağında (48 yaşında) ölür. Cenazesi Kâbil'de "Babür Bahçesi" olarak bilinen alandaki türbeye defnedilmiştir. Burasının, halefleri tarafından saygın bir ziyaret yeri olduğu bilinmektedir. Nitekim 1607 yılında Türbeyi ziyaret eden torunu Şah Cihangir, bahçeyi duvarlarla çevirtmiş, Şah Cihan da Bahçeye bir camii ve havuz yaptırıp ağaçlarla donatmış, türbenin yanına da bir camii yaptırmıştır.[219]

Hümayun (1530-1556)

22 Yaşında tahta çıkan Hümayun, kendisine verilen görevlerde başarısızlığa uğramasıyla aslında gelecek dönem hakkında bir ipucu vermiş durumdadır. Babasından muazzam genişlikte bir devlet devralmıştır. Bugünün Afganistan'ı, Pakistan'ı, Bangladeş'in büyük bölümü ve Kuzey Hindistan'ı onun idaresi altındadır. Babası yalnız bu toprakları fethetmekle kalmamış; 200.000 kadar aileyi de Orta Asya'dan Afganistan ve Hindistan'a taşıyarak onlara tımar dağıtarak hâkimiyetini sağlamlaştırmış, şehirleri, sulama kanalları ile çevreleyerek tarını canlandırmıştır. Kâbil'den Agra'ya kadar (yaklaşık 1200 km) boyunca her 27 km de bir han, her 50 km de bir posta (*yam*) istasyonu kurarak, devletin merkezi idaresini güçlendirerek, ticareti güvence altına almıştı. Hümayun ise tüm ömrünü bu mirası yıkıp yeniden kurmakla harcayacaktır.

Başlangıçta Hümayun'a babasının mirası sarsılmaz olarak gözükmüş olacak ki saltanatının ilk yıllarını eğlenceye vakfetmiştir. Kurumsal yapı ve denetimlerin olmadığı bu asırlarda bilindiği üzere baştaki gevşeme hemen alt kadrolar tarafından hissedilir ve taklit edilir. Yeni sultanın zayıflığını fark eden tebaa arasında merkezkaç eğilimler kendisini hemen göstermiştir. Parçalanma her zaman olduğu gibi önce aileyi sarmış Hümayunun Kâbil ve Kandahar'a hükmeden kardeşi Kamuran ve

219) Eski gravürlere bakıldığında bu alanın ağaçlarla kaplı bir cennet bahçesi görünümüne sahip olduğu görülmektedir. 1979 öncesi Kâbil halkının en sevdiği piknik alanı olan Babür Bahçesi savaş döneminde harabeye dönmüş ağaçlar sulanamadığı için kurumuş, Babür'ün mezarı da kurşun izleriyle dolmuştur. Son yıllarda türbe ve bahçe restore edilmiş yeniden ağaçlandırılmış ve ziyaret açılmıştır. Yılda ortalama 300.000 turist Babür'ün Türbesini ziyarete gelmektedir.

Badahşan valisi olan enistesi Muhammed Mirza başına buyruk hareket etmeye başlamışlardır. Bengal'e sığınmış durumda olan yenik Afgan emirleri de Babür Devleti'ndeki zayıflamayı hissetmişlerdir. Afgan beyleri görüntüde hâlen Hümayun'a bağlıymış gibi görünen Surî aşiretinden Bengal Valisi Şîr Han etrafında kümelenmeye başlamışlarlar. Nitekim 1538'de Afganlar isyan ettiğinde Hümayun bu ayaklanmayı bastıramaz. Kardeşleri de ona yardıma gelmezler. 1540 yılında yapılan savaşta Babür ordusu her açıdan üstün olmasına rağmen kendi zamanının en parlak komutanlarından biri olan Afgan Şîr Han'ın (1540-1545) kuvvetleri karşısında dağılır. Şîr Han'ın ordusu Başkent Delhi'ye yaklaşırken Türk beyleri bir toplantı yaparak kadın ve çocukları tahliye edip Afganistan'a gönderme kararı alırlar. Adından da herkes kendi canını kurtarmak için sağa sola kaçar. Lahor'a çekilen Hümayun, Badahşan'a kaçmayı düşünür ama Kandahar'a hâkim olan kardeşi Kamuran'a güvenmediği için bundan vazgeçer. Bir süre çeşitli Hindu racalarının arazilerinde saklanıp durur. Sonunda kardeşlerinin hüküm sürdüğü Afganistan'a gitmeye karar verir; ancak tam Kandahar'a ulaşmak üzereyken Kamuran'ın askerlerinin saldırısına uğrar. Son anda bu tuzaktan kurtulan Hümayun Safevîlere sığınmak için İran'a gider.

Hümayun (1530-1556)

İran'da bulunduğu esnada babası gibi O da Şiî propagandasına destek olur ve Safevîlerle yaptığı antlaşma sonucunda tahtı geri alabilirse Safevîlerin eskiden beri gözlerinin olduğu Kandahar'ı onlara vermeyi kabul eder. Hümayun İran'da sürgün hayatı yaşarken, kaderin O'na ikinci bir şans vermesiyle düşmanı Şir Han ölür (1545) ve tahtta kısa aralıklarla

beceriksiz oğulları çıkar. Surî aşiretleri parçalanarak birbirlerine düşerler. Afganlar arasında yaşanan bu kargaşadan yararlanan Hümayun kardeşi Kamuran'dan intikam almak için İranlıların desteği ile Afganistan'a geri döner. İki kardeş arasındaki mücadelede Safevîler Hümayun'u, Özbek Hanlığı ise Kamuran'ı desteklemektedirler. 1545-1550 arasında Kâbil, Kamuran ile Hümayun arasından el değiştirip durmuştur. Sonunda kesin olarak Kâbil'e hâkim olan Hümayun gözlerine mil çektirdiği kardeşini Hacc'a gönderir(1553).[220]

Hümayun kardeşinden kurtulduktan sonra Hindistan'daki topraklarını geri almak için sefere çıkar. Surîler hâlâ birbirleriyle savaştıkları için Hümayun Delhi'yi geri almayı başarır (1555). Ancak bu kalıcı bir zafer gibi görünmemektedir. Surîler, Hindu komutan Himu önderliğinde büyük bir orduyu Delhi üzerine göndermişlerdir. Düşman ordusunun giderek yaklaştığı bir esnada Hümayun sarayda merdivenden yuvarlanarak ölür ve hükümdarlık böylece en tehlikeli anda başsız kalır. Afgan ordusu Delhi önlerine gelir. Tarih tekerrür ediyor gibidir. Bir kez daha düşman kapıdadır ve Türk beyleri yine Afganistan'a kaçıp kaçmamayı tartışmaktadırlar. Ancak bu sefer geçmişten ders çıkarmış olan Bayram Han ve çevresi her ne pahasına olursa olsun Himu komutasındaki Afgan kuvvetleriyle savaş kararı alırlar. Hümayun'un 14 yaşındaki oğlu Ekber alelacele tahta çıkarılarak ordunun da başına geçirilir.

Ekber (1542-1605)

Ekber (*En büyük*) Şah, adına yakışacak şekilde Hindistan-Afganistan'ın, hatta tarihin en büyük hükümdarlarından biri olmuştur. Afganistan'da daha çok Celaleddin Muhammed Ekber veya Büyük Ekber (*Akbari Kabir*) olarak bilinmektedir. Afganistan'daki Celalabad şehri Ekber Şah tarafından inşa edildiği için onun adını taşımaktadır. Ekber'i büyük yapan olgu sadece yaptığı fetihler ve Babür Devleti'ni gerçek bir imparatorluk hâline getirmesi değildir. O büyük bir fatih olmaktan ziyâde çağının çok ötesindeki kişiliği ve kendisinden 200 sene sonra yaşayacak aydınlanmacı hükümdarları andıran sosyal reformlarıyla dikkati çekmektedir. Okuyucu bu yorumlarımızı abartılı bulabilir; ancak

220) Bu dönemde Hacca gitmek bir anlamda dünya işlerinden çekilmek siyaseti terk etmek anlamına gelmekteydi. Daha sonra Ekber de veziri Bayram Han'ı aynı nedenle Hacca yollama kararı almıştı.

Ekber'in reformlarını henüz başlamamış olan Aydınlanma Çağı'nın müjdecisi gibi görmemek için hiçbir neden bulunmamaktadır.

Ekber Şah, gelişen askeri teknoloji ve ateşli silahların da yardımıyla küçük krallıkların birer birer ortadan kalktığı, "büyük barut imparatorluklarının" ve güçlü hükümdarların çağı" olan XVI. Asırda hüküm sürmüştür.[221] Ekber Şah'ın zamanı batıda ve doğuda tarihe yön vermiş güçlü liderlerin ve büyük güçlerin yükselişine sahne olmuştur. Bu yükselişin en önemli nedenlerinden birinin gemcilik, silah teknolojisi, ulaşım gibi alanlardaki evrensel atılım olduğu muhakkaktır Bu açıdan bakıldığında Babürlerin de benzer bir sıçrama yaratması bir ölçüde dönem koşulları ile açıklanabilir. Ancak Hindistan-Afganistan öznelinde yaşananlar salt teknolojik düzlemde açıklanmayacak derecede spesifik bir yapı sergilemektedir.

Ekber Şah, 1542 yılında bugünkü Pakistan sınırları içinde kalan Ömerkut'da (*Amrkut*) dünyaya gelmiştir. Ekber doğduğunda, babası Hümayûn Şah rakibi Afgan Şir Han'ın saldırısı nedeniyle tahtını kaybetmiş ve Safevi Şahı I. Tahmasb'ın (1524-1576) gözetiminde sürgün hayatı yaşamaktadır. Tahmasb'ın desteği ile 1555'te başkent Delhi'yi geri alan Hümayûn otoritesini yeniden tesis ettikten bir yıl sonra ölmüş ve Ekber on dört yaşında tahta çıkmıştır (1556). Tahta çıktığında devletin arazisi sadece Delhi-Agra civarından ibarettir ve yukarıda da söz edildiği üzere ülkesi yıkım tehdidi altındadır. İpleri ele alan vezir Bayram Han'ın 1566'da Afgan Adil Şah (1555-1556) adına Delhi'yi işgale gelen Hindu komutan Hemu'yu (öl. 1556) Panipat Savaşı'nda yenip devleti yıkılmaktan kurtarmasıyla Ekber'in kaderi de değişmiş olur. Böylece Hindistan'da Türkler ikinci bir Panipat zaferi ile yerlerini sağlamlaştırmışlardır.

Ekber'in gençliğinde Onun hükümdarlığını kabul etmeyen birçok akrabası genç Şah'ı öldürmek istemiş, ancak suikast denemeleri başarısız olmuştur. Nihayet Ekber, 18 yaşına geldiğinde Bayram Han'ın siyasî

---

221) 1556'da tahta çıktığında, Osmanlı Devleti'nin başında, Batılıların "Muhteşem Süleyman" olarak andığı Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566), İran'da, Osmanlılara denk bir güç olma yolunda ilerleyen Safevilerin başında Şah I. Tahmasb (1524-1576) bulunmaktadır. Avrupa'da Habsburg Monarşisi, V. Karl/Şarlken (1512-1556) yönetiminde en güçlü çağını yaşamaktadır. Rusya'da Moskova Knezliğini geleceğin güçlü çarlığına dönüştüren adımları atan -Korkunç- İvan IV (1547-1584) hüküm sürmektedir. Ekber'in tahta çıkmasından iki sene sonra İngiltere'de ise, bu ülkeyi dünya çapında bir deniz gücü haline getiren Kraliçe Elizabeth (1568-1603) yönetime gelecektir.

Ekber Şah'ın gençlik ve ihtiyarlık yıllarına ait iki portresi
(Yeni Delhi Ulusal Müzesi)

yetkilerini devretmesi (1560) ve ardından onun yerini alan Ethem Han'ın da idamı ile idareyi gerçek manada ele almıştır.

Ekber'in yönetimi ele aldıktan sonraki icraatı Hindistan'ın kuzeyine tamamen hâkim olmaktır. Zira bu esnada devletin zayıflamasıyla Afganistan toprakları denetimden çıkmış durumdadır. Kâbil'de kendi akrabalarının çıkardığı isyanı bastırmayı başarır; ancak Kandahar'ı Safevilere terk etmek zorunda kalır (1558). Kuzeydeki işleri hallettikten sonra Hindistan'da fetihlere yönelmiştir. Kendisi de savaşlara bizzat katılan ve en önde çarpışmaktan çekinmeyen Ekber kararlı bir komutan olduğunu göstermiş ve askerlere kendisini sevdirip saydırmayı başarmıştır. 1573'te Gucerat Sultanlığını topraklarına katan Ekber, 1576'da Bengal'deki Afgan Emirliklerine son vermiş, 1592'de Orissa'yı fethetmiş, 1595'te Kandahar ve Kâbil'e kadar egemenliğini genişlettikten sonra 1600'de Dekkan'ı da kendine bağlamıştır. Böylece Afganistan'ın güneyi ile kuzey ve orta Hindistan 200 yıl sonra ilk kez tek bir yönetim altında birleştirmiştir.

Ekber, Afganistan'daki toprakların idaresini kardeşi Abdülhâkim'e bırakmıştır. Afganistan bu dönemde üç büyük hükümdarlığın denetimi altında paylaşılmış durumdaydı. Herat ve Kandahar civarı Safevîlerin, kuzeyde Belh ve civarı Özbeklerin, Badahşan, Kunduz, Kâbil, Gazne gibi kentler ise Babürlerin kontrolü altındaydı. Babür'ün kardeşi Abdülhakim Kâbil'de, yine ailenin daha uzak üyeleri Kunduz ve Badahşan'da hüküm sürmektediler. Ancak bunların merkeze sadakati zayıftı ve bu

durumun farkında olan Özbeklerin büyük hükümdarı Abdullah Han Belh'ten sonra Badahşan'ı da fethetmeyi amaçlamaktaydı.

Özbek Abdullah Han bir yandan da Safevî topraklarına göz dikmişti ve bu amacına ulaşmak için Ekber'e bir ittifak teklifinde bulunmuştu (1577). Abdullah Han, Safevîlere karşı Sünnî bir ittifaktan yanaydı ve asıl amacının Irak, Fars ve Horasan'ı Kızılbaşların işgalinden kurtarmak olduğunu, bu yolda Ekber'in yardımını istediğini" belirtmişti. Fakat o güne kadar mezhep siyasetinden uzak durmayı âdet edinen ve Safevîlerle iyi ilişkiler içinde olan Ekber bu teklifi kabul etmediği gibi cevap olarak "mezhep farklılıklarını savaş için yeterli bir sebep saymadıklarını ayrıca 'Safevîlerin Peygamber soyundan oldukları için' onlara karşı savaşmayacaklarını" iletmişti. Aslında bu olay sadece dış politikayı ilgilendiren pragmatik bir cevap değildi. Tam aksine bu politik tavrı, Babür ülkesinde Ekber'in planladığı dinî reformların bir habercisi olarak algılamak daha doğru olacaktır.

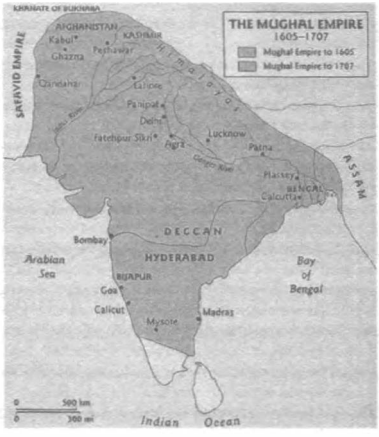
Afganistan'daki tek sorun Abdullah Han'ın ihtiraslarından kaynaklanmamaktaydı. Babür'ün kardeşi Abdülhâkim'de Kâbil'de ağabeyine karşı bir isyan hazırlığı içindeydi. Bu kavgada Mirza Süleyman'da damadının yanında yer almıştır. Sonunda Abdülhâkim ve taraftarları Ekber'in yönetimini tanımadıklarını ilân ettiler (1580). İsyancılar sadece Afganistan'da güçlü değillerdi. Onlarla ittifak içinde olan adamları Bengal eyaletinde de yönetimi ele geçirerek hutbeleri Abdülhâkim adına okutmuşlardır (1580). İsyan hareketi giderek büyürken Ekber isyanın merkezi olan Kâbil üzerine sefere çıktı. Ekber'in kuvvetleri Hindu racputların gönderdiği askerlerin ve Kızılbaş Türkmenlerin çokluğu ile gerçek bir imparatorluk ordusu görünümündeydi. Sonunda Ekber, 1581'de Kâbil'e girerek isyanı sona erdirdi. Yakalanan Abdülhâkim ve isyancılar ise o çağda benzeri az görülen bir şekilde affedildiler; hatta çoğu eski görevlerinin başına geri döndüler.

Bu karmaşadan faydalanan Özbek Abdullah Han, Badahşan'ı topraklarına katmıştı. Ekber'e bir özür mektubu gönderen Abdullah Han, "Badahşan'ı fethetmek zorunda kaldığını zira yerel idareciler olan Mirza Süleyman ve Mirza Şahruh'un sürekli akınlarla kendi topraklarını yağmaladıklarını" belirtmişti. Aslında bir savaş nedeni olan bu işgale beklenenin aksine Ekber ses çıkarmadı ve Badahşan üzerindeki Özbek hâkimiyetini kabullendi. Belki de kendisi de söz geçiremediği yerel valilerinden bıkmış durumdaydı. Ayrıca burasının savunulması zor bir bölge

olduğunu ortadaydı.. Özbekler Ceyhun'u istedikleri zaman aşıp Badahşan'a akınlar yaparken; Babürler her seferinde onlara karşı Hindukuş'un güneyinden birlik sevk etmek zorunda kalmaktaydılar. Üstelik bu sınırları korumakla görevli olan Abdülhâkim tamamen güvenilmez biri olup çıkmıştı. Nitekim 1585'te aşırı içkiden ölecekti. Sonuç olarak Ekber, elde tutulması zor olan bu bölgeyi gözden çıkarmaya karar vermiştir.

Savunulması zor olan Badahşan'ı terk etmekle birlikte Ekber 1585'te Kâbil'e gelerek burayı sağlam bir şekilde tahkim etti. Ruşanî ve Yusufzay gibi Afgan kabileleri üzerinde otoritesini sağlamlaştırdı. Onun daha da kuzeye yöneleceğinden ürken Abdullah Han da Belh'te savunma önlemleri aldı. Ancak korkusu boşunaydı. Ekber'in Kâbil'i sınır olarak gördüğü anlaşıldığında Abdullah Han Safevîler üzerine yürümeye karar verdi ve bir kez daha Ekber'e ittifak teklif etti. İkili arasında yine benzer sözler sarf edildi ve Ekber, Şiîlik-Sünnilik kavgasıyla ilgilenmediğini yineledi. Bunun üzerine Osmanlılarla temasa geçen Abdullah Han onlarla aynı anda Safevîlere saldırdı. Bu savaşta iki cephe arasında kalan Safevîler 1590'da Osmanlılara Tebriz ve Gürcistan'ı; Özbeklere de Herat'ı bırakmak zorunda kalmışlardır. Nitekim İran'da yaşanan karmaşadan yararlanan Babürler de Kandahar'ı geri aldılar (1595). Daha doğrusu şehrin Özbeklerin eline düşmesinden çekinen ve Abdullah Han'ın Şiîlere karşı düşmanlığını bilen kentin İranlı yöneticileri Kandahar'ı Ekber'e teslim ettiler. Şiî komutanlar da mezhep ayrımı yapmadığı bilinen Ekber'in hizmetine girdiler. Ekber, Safevîlerin Şahı I. Abbas'a (1587-1629) Kandahar'ın alınışın nedenlerini açıklayan dostça bir mektup gönderdi.. Osmanlılarla mücadele hâlinde olan Şah Abbas bu meseleyi büyütmemiş ve Babürlerin dostluğunu kabul etmiş hatta Ekber'e *Şah Babam* diyerek iltifat etmiştir. Zaten her iki devletin siyasi çıkarları o dönemde ortak hareket etmelerini gerektirmekteydi. Özbekler her iki devlet içinde o dönem bir tehdit oluşturmaktaydılar.

Tam bu esnada büyük bir devlet adamı olduğunu kanıtlayacak olan Safevi Şahı Abbas, Özbek Hanı Abdullah'ın ölümünü fırsat bilerek Herat'ı geri aldı (1598). Özbeklerin zayıflamasıyla Babürler arasında bir kez daha atayurdu Semerkand'ın geri alınması düşüncesi canlanmıştı. Ancak kısmi başarılar sonucu Badahşan bir süreliğine fethedildiyse de çabuk toparlanan Özbekler Babürlerin Ceyhun nehrini geçmelerine engel oldulşar. Böylece Babürlerin, Orta Asya fethetme projesi bir kez daha akamete uğramış oldu. Bu defterin kapanmasıyla Hindistan'daki fe-

Ekber Ḍönemi'nde Babür İmparatorluğu

tihlere hız verilmiş ve Ekber'in ölümüne kadar güneyi hariç tüm Hindistan'ın Babürlerin kontrolü altına girmiştir.

Ekber, zaferini kozmopolit bir hizmetkâr ordusuna ve esnek bir ideolojiye borçluydu. Onun siyasetinde yetenekli ve sadık bir askerin Müslüman, Hindu, Sünnî-Alevi vb olmasının bir anlamı yoktu. Gerçi gayr-i Müslim unsurların devlet kademelerinde ve orduda görev alması ilk kez Bâbürlerde yaşanan bir gelişme değildi. Endülüs emirliklerinde, Fatımîlerde, Selçuklularda olduğu gibi[222] Hindistan'daki diğer Müslüman sultanlıklarda da nüfusun çoğunluğunu oluşturan Hindular yönetime katılmakta ve orduda istihdam edilmekteydiler.[223] Buna karşın hiçbir Müslüman hükümdar döneminde gayr-i Müslim unsurların Ekber çağında olduğu gibi sistemli ve yaygın bir biçimde üst görevlere getirildiği görülmemiştir. Ekber'in aynı zamanda kayınbiraderi de olan ve Penjab, Keşmir ve Afganistan'da fetihler yapan Bhagwant Das (öl.1589), *Emir'ül*

222) Emevîler, Abbasîler ve Osmanlılar gibi birçok İslâm devletinde Hıristiyan ve Yahudiler, hekim, müneccim (astrolog), tercüman, kâtip, defterdar, vergi toplayıcısı, elçi olarak hizmet vermişler, Endülüs emriliklerinde Fatımîler devri Mısır'ında maliye bakanı ve vezir gibi üst görevlere de getirilmişlerdir. (Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar: Asr-ı Saadetten Haçlı Seferlerine Kadar*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998, s.381-467). Selçuklu ve Osmanlı ordularında da Hıristiyan unsurlar bulunmaktaydı ama daha çok lojistik görevlere getirilmekteydiler. Hiçbir örnekte Babürlerde olduğu gibi Müslümanlarla eşit pozisyonda olmamışlardır.

223) Hatırlanacak olursa Ekber tahta çıktığında Afgan Adil Han'ın Delhi'yi ele geçirmek için yolladığı ordunun başında da bir Hindu olan Hemu bulunmaktaydı.

Ekber Şah sadece günümüzde değil geçmişte de Avrupalıların ilgisi çekmişti. Antonio Vivaldi (1678-1741) Ekber Şah adına bir konçerto bestelemişti (Concerto in D major, 'Il Grosso Mogul', RV 208). Aynı eseri J.S. Bach da yorumlamıştı (Organ Concerto in C, BWV 594).

Ümera rütbesiyle tüm orduya komuta etmişti. Bir dönem devletin maliyesini de düzenleyen Todarmal, Bengal'in ve Gücerat'ın fethinde görevlendirilmişti. Afganistan'daki isyanı bastırmakla görevli ordunun başkomutanı B¥rbÇl (1528-1586) ve 1578'de Bihar Vilayeti'ne vali (*subahdar*) olarak atanan ardından Bengal'i fetheden MÇnsingh (1550-1614) dönemin diğer önemli Hindu komutanlarından bazılarıydı.[224]

Aslında bu politikanın da geçmiş deneyimlere dayandığı söylenebilir. Türk/Moğol devlet geleneğinde hiçbir dönemde baskıcı bir din politikası olmamıştı. Cengiz Kağan'ın etrafında her dinden danışmanı bulunmaktaydı. Aynı gelenek İlhanlılar'da ve kısmen de olsa Timurîler'de de devam etmişti. Bu açıdan bakıldığında Ekber'in yeni bir sistem kurmak yerine var olan geleneği güçlendirdiği söylenebilir. Bâbür sarayının bu kozmopolit yapısı, ordu ve sarayda *lingua franca* olarak kullanılan Hintçe-Türkçe-Moğolca-Arapça-Farsça sentezi ortak bir dilin (Urduca, yani ordu dili) oluşmasını da sağlamış[225] ve bu dil ilerleyen yıllarda İslâm edebiyatının en önemli dillerinden biri olarak gelişimini sürdürmüştür.

Ekber'in gayr-i Müslim unsurları devlete kazanma politikası salt askeri hedeflere ve pragmatik amaçlara dayalı bir siyasa olmamıştı. Ekber her etnik grup ve inancın ortak bir noktada birleşebileceği gerçek bir imparatorluk kültü yaratmak istemiş ve her inançtan grubu hukuk karşısında eşit kabul etmişti. Bu eşitliğin bir göstergesi olarak İslâm hukuku tarafından gayr-i Müslimlere konulan ve Müslümanların hâkimiye-

224) Bıyıktay, age, s. 72, Dale, age, s. 276

225) Herman Kulke –Dietmat Rothermund, *Dietmar A History of India*, London and New York, Routledge, 2004, s.212

tini simgeleştiren cizye vergisinin 1564'te kaldırıldı. İslâm tarihinde bazı bölgelerin[226] veya ruhbanların özel antlaşmalarla cizyeden muaf tutulduğu bilinmektedir. Ancak bütün bir gayr-i Müslim topluluğun cizyeden muafiyeti örneğine İslâm tarihinde ilk kez rastlanılmaktadır ve benzeri bir girişim bundan sonra ancak Tanzimat Dönemi Osmanlısında (1856) yaşanacaktır. Bu durum Babürlerin, Ekber döneminde vergide tam olarak eşitlikçi bir politika uyguladıklarını göstermektedir. Hinduların cizyeden muaf tutulması doğal olarak onların asker olarak görev yapmaları sonucunu da doğurmuştur. Nitekim yukarıda da değinildiği üzere, Babür ordusunda Hindu personel sayısı giderek artmıştır. Böylece vergi gelirlerindeki azalmaya mukabil ordunun insan ihtiyacının karşılanmasında önemli bir adım atılmıştır.

Ekber, dinler arasındaki ayrımları kaldırmak ve tebaasını bir imparatorluk kültü etrafında birleştirmek maksadıyla *din-i ilahi* olarak bilinen ve tüm dinlerin özünde bir ve mutlak gerçeği yansıttıklarını savunan bir inanç sistemi geliştirmişti. *Din-i ilahi*, Müslümanların namaz ibadetiyle Hinduların güneş tapınını; reenkarnasyon düşüncesiyle Caynistlerin et yeme yasağını harmanlayan bağdaştırmacı bir inanç sistemiydi. Halk katmanlarına dayatıldığına dair bir bulgu olmasa da saray erkânı arasında yaygınlaşmış ve bu kadarıyla bile tutucu ulemanın büyük tepkisine yol açmıştır. Ulema, Ekber'i dinden çıkmakla, güneşe tapmakla, suçlamıştır. Ekber'i Hıristiyanlığa kazanmak isteyen misyonerler ise Onu, "ilâhi gizemleri kabullenmeyen ve her şeyi akıl ve mantıkla açıklanabileceğine inanan bir rasyonalist" olarak tarif etmişlerdir. Öte yandan Ekber, kendisini her zaman Müslüman olarak görmüş; ancak farklı din ve mezheplerin de doğru yanları olabileceğini savunmuştur. Ekber, tıpkı vaktiyle Cengiz Han'ın da yaptığı gibi, Müslüman, Zerdüştî, Brahman, Hıristiyan din adamlarının katıldığı toplantılar düzenlemiş ve onların kendi aralarındaki tartışmaları ilgiyle izlemişti. Ekber'e göre her dinin yüksek ve eksik özellikleri bulunmaktaydı ve bu nedenle gerçeğe körü körüne inanmak yerine farklı fikirlerin tartışılmasıyla ulaşmak mümkündü.

Ekber, toplumsal alanda seküler birçok reform yapmıştır. Bunlar arasında Kamerî Takvim yerine Güneş takviminin kabul edilmesi, medre-

226) Örneğin zapt edilmesi zor bir bölge olan Lübnan Dağları'nın Hıristiyan kabileleri Emevîler devrinde cizyeden muaf tutulmuşlardır. Öztürk, age, s.375.

selerdeki eğitim programında dinî tedrisat yerine astronomi, felsefe, matematik gibi disiplinlere ağırlık verilmeye başlanması, hekim iznine tabi olarak içki yasağının kaldırılması, devlet denetiminde meyhane açılabilmesine izin verilmesi, satranç, tavla ve şans oyunlarına müsaade edilmesi, faizin serbest bırakılması sayılabilir.[227] (Faiz şerren yasak olmasına rağmen İslâm ülkelerinde halk bir şekilde yasaların etrafından dolanarak fiilen faiz kullanıyordu. Hatta devletin belirlediği bir sınır olmadığında faiz oranları aşırı boyutlara dahi varıyordu). Ancak bu reformlar arasında en radikal olanı, isteyen kişinin istediği dine girmesine izin veren ve din değiştiren Müslümanların (*mürted*) idam edilmesi geleneğini kaldıran yasadır. Bilindiği üzere ne İslâm dünyasında ne de Avrupa'da böylesi bir yasanın o dönemde bir muadili yoktur.[228] Ekber'in din hürriyeti yasasının ardından binlerce Müslüman eski dinleri olan Hinduizme dönmüştür. Ulema bunu İslâm'a büyük bir ihanet olarak görmüştü. Ekber'e göre ise insanların korku, siyasi çıkar veya vergiler yüzünden Müslüman olmaları İslâm'a zarar veren yanlış bir uygulamaydı ve İslâm'ı herkesin gönüllü olarak kabul etmesi gerekmekteydi.

Ekber, kadın ve çocuk haklarını geliştirmek adına da bir dizi reform gerçekleştirmişti. Hem Müslümanların hem de Hinduların çok kadınla evlenmeleri yasaklanarak sadece çocuk sahibi olamayanlar bundan müstesna kılınmıştır. Gene hem Müslümanlar hem de Hindular arasında yaygın olan çocuk yaşta evlilikler de yasaklanmıştır. Hinduların eşleri ölen kadınları yakması da yasaklanan uygulamalar arasındaydı. Ekber, erkekler gibi kadınların da devlet memuru olabilmelerinin önünün açmıştır.[229] Dönemin tanıklarından Ebulfazl'ın aktardığına göre, Ekber'in sarayında aşçı, haremağası, koruma görevlisi olarak çalışan kadınlara ayda 27 rupi maaş verilmiştir. Dönemin sipahilerinin (salar) aylık 13 rupi maaş aldıkları düşünülürse, kadın görevlilere verilen önem daha iyi anlaşılır.[230] Ekber'in eşcinsellere dönük baskıları kaldırdığı da görülmektedir. Saraya davet edilen Portekizli bir misyoner Ekber'in

227) Bayur, Cilt II, s.132

228) Bu tür bir hoşgörü yasasının Akdeniz dünyasındaki son örneği bilindiği üzere Konstantinos'un Mileno Fermanıdır.

229) Bayur, Cilt II, s.132

230) Abraham Eraly The Mughal Worlds Life in India's Last Golden Age. Penguin Books. New Delhi-London and New York, 2007,s. 126-127.

hizmetkârları arasında transseksüel biri olmasını hayret ve öfkeyle karşılamıştır.[231]

Ekber'in kurduğu bu sistem Hindistan ve Afganistan gibi zengin etnik çeşitliliği barındıran bir coğrafyada Babür Devleti'nin sağlam idari temelller üzerinde oturmasına sağlamıştı. Ekber döneminde Babür ülkesinin nüfusu 40 milyon olarak tahmin edilmektedir. Sonraki fetihler ve nüfus artışıyla bu sayı 1650 dolaylarında tahminen 140 milyona ulaşmıştı. (Bu dönemde Avrupa'nın en kalabalık ülkesi olan Fransa'nın nüfusu tahminen 20 milyon, Osmanlı İmparatorluğununki ise 30 milyon kadardır). Babürlerden daha kalabalık bir nüfusu yöneten sadece Çin İmparatorlarıydı. Buna karşın etnik çeşitlilikte hiçbir devlet onlarla yarışamazdı. Farklı din ve dillerden (Bugün dahi Hindistan alt kıtasında 400, Afganistan coğrafyasında 20 dil konuşulmaktadır) oluşan bu insan seli içinde Müslüman Türk idareciler aslında küçük bir azınlığı temsil ediyorlardı. Ancak hoşgörülü ve rasyonel siyasetleriyle geniş kesimlerin desteğini kazanmış durumdaydılar.

Cihangir (1605-1627)

Ekber ölünce yerine oğlu Selim geçti. Aslında Ekber onun varisi olmasını istemiyordu. Hümayun bazı konularda babası gibi düşünmüyordu; örneğin *Din-i İlâhi*'ye sıcak bakmıyordu. Şehzadeliği döneminde Babasının haberi olmadan, *Din-i İlâhi*'nin öncülerinden Ebul Fazl Allamî adlı ünlü düşünürü öldürtmüş, bu olay Baba-oğlun arasını açmıştı. Ancak kardeşlerinden biri çoktan öldüğü diğeri de hasta olduğu için Ekber'in ölümüyle fazla itiraz olmadan tahtı devralmıştır. Tahta çıktıktan sonra ilk işi asıl adı olan Selim'i değiştirip Cihangir adını almak olmuştur. Anlatılanlara göre bu isim daha ziyâde Rum (Osmanlı) padişahlarını anımsattığı için onların gölgesinde kalmak istememiştir.

Cihangir parlak biri değildi. Babasının darılttığı ulemayla iyi geçinmeye özen gösterdi. Kendisi de içtiği halde halka şarabı yasaklattı. Dini İlâhiyi kaldırıp Sünni İslâm'a geri döndü. Sihleri Müslüman olmaya zorladı ve bunu kabul etmeyen Guru'yu idam ettirdi vb.[232] Onun bu politika değişikliği *Mektubat* adlı eseriyle tanınan meşhur İslâm âlimi İmam Rabbani tarafından sevinçle karşılandı. Rabbani şöyle yazıyordu:

---

231) Eraly, age, s. 121

232) Gerçi bunun dini değil siyasi bir idam olduğu da yazılmıştır. Guru Şah'a isyan eden oğlu Hüsrev'e destek veriyordu. Bayur, age, Cilt II, s. 305.

> "Ekber Şah'ın hükümeti zamanında Müslümanların başına ne sıkıntılar, ne felâketler gelmişti, hepimiz biliyoruz. Din düşmanları, Müslümanların önünde dinsizliklerini açıkça ilan ediyor, bu mübârek İslâm memleketinde, yani Hindistan'da, Müslümanlar Ahkâm-ı İslâmiyye'yi yapamıyorlardı. Yerlerin, göklerin, her çeşit enerjinin sâhibi olan Allah-ü Teâlâ'nın sevgilisi, Muhammed Aleyhisselâma inananların, onun ışıklı yolunda ilerleyenlerin aşağılanması, hırpalanması, ona inanmayanların, ona düşman olanların el üstünde tutulması, beğenilmesi, ne kadar acı ve korkunç bir alçaklık idi. Müslümanlar, yaralı kalpleri ile sabır ediyorlardı. İslâm düşmanları alay ederek, taşkınca, azgınca saldırarak, yaralara tuz serpiyorlardı".[233]

İmam Rabbani'ye göre önceki dönemde dürüst Müslümanların Babür Devleti'ne sahip çıkmaları için bir neden yoktu. Ancak Ekber'in ölümüyle başlayan yeni dönemde, Cihangir Şah devrinde Müslümanların yeniden elde ettikleri hürriyete mukabil gerçek âlimlerin yeni hükümete yardım etmeleri bir mecburiyet haline gelmişti.[234] İmam Rabbani ve etrafındakiler açıkça Bâbür Devleti'ne ancak İslâmî kaidelere uyması koşuluyla destek olacaklarını belirtmişlerdi. Bu da kuşkusuz Ekber'in oluşturmak istediği "tebaanın önce devlete/hükümdara bağlı olması" fikriyle taban tabana zıt bir bakış açısıydı.

Öte yandan Babür Devleti'nin genel politikasında İmam Rabbani'nin abarttığı kadar radikal bir değişim söz konusu da değildi. Cihangir ciddi bir anti-reformcu sayılmazdı. Hindular onun döneminde de baş tacı edilmeye devam edildiler. Saraydaki etkinliklerini de korudurlar. Onları rencide etmeyen yasalar, örneğin kutsal ineklerin ulu orta yerlerde kesilmemesi gibi uygulamalar devam etti. Buna karşın kozmopolit havanın eski tadı olmadığı da doğruydu. Babür ülkesinde bozulan ahengin ilk işaretleri, kanlı mezhep kavgalarından kendisini daima korumayı başarmış olan rejimin giderek bir Sünni-Şiî kavgası içine çekilmeye başlanmasıydı.

Bu kavgayı fitilleyen aslında hiç de dinî olmayan bir olaydı. Ekber'e her zaman saygı göstermelerine rağmen Kandahar'ı kaybetmeyi içine sindirememiş olan Safeviler bu kenti ele geçirmek için bazı akınlar yapmaktaydılar. Başlangıçta Şah Abbas, bu tür saldırıların kendi emriyle yapılmadığına ve Kızılbaşlara söz geçirmediğine dair Cihangir'e teminat verdi ve onu kardeşi olarak gördüğünü bildirdi (1611). Ancak 1612'de

233) İmam Rabbani, *Mektubat*, Hakikat Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 82
234) İmam Rabbanî, age,s. 82-83

Osmanlıları ezip Gürcistan ve Tebriz'i geri aldıktan sonra kendine tam olarak güveni gelen Şah Abbas, 1622 yılında Kandahar'a hücum etti. Cihangir başta kendine iletilen habere inanmayacak kadar Safevîlere güvenmekteydi ve bu nedenle kentte kalabalık bir garnizon bırakılmamıştı. Safevi elçileri bunun bir işgal olarak algılanmaması gerektiğini, Kandahar'ın geçmişte kendilerine ait olduğunu, dostluk ilişkilerinin devam etmesini arzu ettiklerini söylediler. Ancak bir kere savaş başladıktan sonra Afganistan coğrafyası yüzünden çıkan bu anlaşmazlık, Babürler ile Safeviler arasındaki 100 yıllık dostluğun da sonu olmuştu bile.

Aslında bu olay daha eski zamanlarda olsaydı belki diplomatik yollardan halledilebilirdi ve Safevîler de muhtemelen böyle düşünmekteydiler. Onlar Babür Devleti'ni hâlen Kızılbaş dostu bir anlayışla yönetildiğini sanıyor olabilirler. Hâlbuki Babür sınırları içinde radikal Sünni bir uyanış hareketi tam da bu dönemde yükselişteydi ve ulema halkı intikam duygularını kamçılamaktaydı. Onlar sadece Kandahar'ın geri alınmasını değil Horasan üzerine de yürüyüp "Rafızîlerle" (*heretik*) toptan bir savaşa girilmesini savunuyorlardı. Duruma en çok sevinenler Özbeklerdi. Onlar da bu son gelişmeler karşısında nihayet büyük bir Sünni ittifakı kurarak Safevîler üzerine yürümenin planlarını yapmaktaydılar. Ancak bu tantana sürdüğü esnada Cihangir etrafındaki savaş borazanlarını duyamayacak derecede hastaydı, üstelik gelecek vadeden ve tahtını bırakmayı düşündüğü oğlu Hürrem de ona karşı isyan halindeydi. Ağır hastalığın pençesinde kıvranan Cihangir 1627 yılında öldü.

Cihangir, Ekber kadar büyük bir fatih olmayabilirdi. Ancak imparatorluğun bayındırlığı için çok çalışmıştı. Ticaret yollarının güvenliği ve esenliği için kervansaraylar, yolcular için su kuyuları yaptırmış yüzlerce kilometrelik yolların etrafını ağaçlandırarak gölgelendirmişti.

Şah Cihan (1627-1658)

Hürrem, tahta çıktığında babası gibi adını değiştirmiş ve Şah Cihan adını almıştır. Tahta çıktığında ülkesi karışıklık içindeydi. Şah Cihan, bir yandan kardeşleri ve yeğenlerine karşı taht mücadelesi verirken; öte yandan da karışıklığı fırsat bilen Özbeklerin Kâbil'i kuşattığı haberini almıştı. Hemen harekete geçen Babür ordusu Kabil'e ulaştı (1628). Kolay bir zafer fırsatını kaçıran Özbek Hanı İmam Kulu bu manasız kavgaya son vererek Şah Cihan'a daha önceden yaptığı, birlikte İran'a sefer düzenleme teklifini yenilemişti. Ancak asıl derdi Hindistan'daki karı-

şıklıkları bastırmak olan Şah Cihan onun teklifini reddetti. Kendisini kutlamak için gelen Safevî elçilerine de Kandahar'a saldırmayacağını, Safevîlerin genç Şahı Safi'yi (1629-1642) kardeşi olarak gördüğünü söyleyerek rahatlattı ve Hindistan işlerine yoğunlaştı.

Safevîlerle tazelenen barışa rağmen, Şah Cihan'ın Şiîlere karşı güvensiz ve baskıcı bir politika izlemeye başladığı görülmektedir. Hindistan'daki Şiî sultanlıkları zapt ederken, Babürler tarihlerinde daha önce hiç eşi olmayan bir üslupta, kendilerini "ehl-i sünnetin yayıcıları olarak" nitelemekte, Şiîleri ise "bi'dat ve dalalet içinde olmakla" suçlamaktaydılar. Hindistan'daki Şiîlerin ilk üç Halifeye hakaret ettiklerini iddia etmekte ve bunu açıkça bir savaş nedeni olduğunu belirtmekteydiler.[235] Bunlar açıkça Babür Devleti'nde yeni bir siyasal iklimin oluştuğunu ve artık mezhepçi söylemlerin giderek belirginleştiğini göstermektedir. Ayrıca Hindu-Müslüman evliliklerini ve yeni Hindu mabetlerinin inşalarının sınırlanmasına dönük bazı uygulamalar ilk olarak onun devrinde görülmüştür. Ancak yine de bunların sistemli bir tavır olduğunu söylemek zordur. Zira aynı Şah Cihan, Kızılbaş ve Hindu komutanları hizmetine almaya da devam etmişti.

Hindistan'da düzeni sağlayan Şah Cihan nihayet Kandahar meselesine döndü. Bu dönemde Safevîler zor durumdaydı. 1623-1639 arasında Osmanlılarla yaptıkları savaşlarda ağır yenilgilere uğramışlar ve Bağdad'ı kaybetmişlerdi. Osmanlı Padişahı IV. Murad'ın (1623-1640) Bağdad seferini yaptığı esnada Babür ordusu da Kandahar'ı geri almıştı. Bu olaylar senkronize gelişmekle birlikte Osmanlılar ile Babürler arasında bir antlaşma olduğu anlamına gelmemekteydi. Sadece Babürler için uygun zamanın oluştuğu olarak yorumlanabilirdi. Nitekim Osmanlılarla *Kasr-ı Şirin* Antlaşmasını imzalayan (1639) Safevîler hemen ardından Kanda-

Şah Cihan (1627-1658)

235) Bayur Cilt III, s.201

har'ı geri alma harekâtı başlattılar. Şah Safi ile savaşma görevi Şah Cihanın en büyük oğlu Şehzade Dârâ Şükuh'a verilmişti. Her iki taraf da nihai savaşa hazırlandığı esnada Şah Safi öldü (1641) ve seferi yarım kaldı. Böylece İran hızlı bir kargaşalık içine sürüklenmiş ve tahta çocuk yaştaki II. Abbas (1642-1666) geçirilmiştir. Bu durumdan yararlanmak isteyen şehzade Dârâ Şükuh, babasına İran seferine devam etmek istediğini söyleyince Babası oğluna, "saltanata henüz alışmamış bir çocuğun üzerine gitmek iyi yol tutmuş padişahlara yakışmaz" cevabını vermiştir.

Öte yandan Şah Cihan'ın oğluna verdiği nasihatin sadece "Sufice" bir tavır olduğu söylenemez. Bu politikanın rasyonel nedenleri de vardır. Her şeyden evvel Babürler için meselenin özü Kandahar'ın geri alınmasıyla kapanmıştı ve İran içlerinde bir maceraya girmeye gerek görülmemekteydi. Öte yandan Safevîlerin güçten düşmesiyle Özbek İmam Kulu Han artık bir tehdit hâline gelmeye başlamıştı. Safevîlerin tamamen parçalanmasından en büyük kazancı elde edecek olanın Özbek Hanlığı olduğu gerçeği ortadayken Babürlerin bu savaşı sürdürmek için bir nedeni yoktu. Nitekim o dönemde Belh'i elinde tutan Özbekler de, Kandahar'dan sonra sıranın kendilerinde olduğunu düşünmekteydiler. Sonunda gecikmeli de olsa yeni Safevî Şahı II. Abbas'a 1647'de bir tebrik ve dostluk mesajı gönderilerek iki devlet arasındaki tarihsel kardeşlik hatırlatılmış, ardından da Özbekler üzerine bir sefer hazırlığına başlanılmıştı.

Özbekler üzerine sefere başlatan Babür ordusu Badahşan'a girerek Kunduz'u alır. Ardından Belh fethedilir böylece Herat dışındaki bütün Afganistan bir kez daha tek bir idare altında birleşmiş olur (1647). Ancak bu yenilgiler Özbekleri de birleştirmiştir ve artık vatanları olarak gördükleri Badahşan-Belh bölgesini vermek niyetinde değillerdir. Babür ordusuna geleceğin hükümdarı Şehzade Evrengzib komuta etmektedir. Emrinde savaş filleri ve tüfekli piyadelerle desteklenen 120 bin kadar asker vardır. Böyle bir ordu karşısında Özbekler sadece 35-50 bin civarında düzensiz olarak savaşmaya alışmış atlı birlikler çıkarabilmişlerdi. Özbeklerin bir meydan savaşı kazanma şansları olmadığından vur-kaç yöntemlerle Babür ordusunu yıpratmaya çalışmaktadırlar. Özbeklerin avantajı hızlı olmaları ve bir türlü tam olarak ele geçirilememeleriydi. Sonunda burada tutunmanın masraflı olduğuna karar verildi ve Özbek Hanı Nezir'le bir antlaşma yapılarak Hindukuş Dağları'nın kuzeyi yine Öbeklere verildi. Babür ordusu Hindukuş Dağları geçitlerinden Kâbil'e döndü. Yol boyunca ordunun yan kolları Türkmen ve Hazara aşiretle-

rinin saldırılarına uğramıştı. Sonuçta hiçbir kazanç elde edilmeden sefer sona erdirilmiştir.

Bu sonuçsuz girişim Safevîlere cesaret vermişti. Safevî ordusu 1648 kışında beklenmedik bir şekilde Kandahar önlerine geldi ve iki aylık kuşatma sonunda şehri aldı (1649). Babür ordusu kenti geri almaya çalıştıysa da Safevi topçularının teknik üstünlüğü nedeniyle geri çekilmek zorunda kalırlar. Osmanlılara karşı savaş deneyimi bu sefer Safevîlerin işine yaramış ve Babürler teknik olarak Batılı (İranlı) komşularından geri kaldıklarını fark etmişlerdir. Şehzade Evrengzib ve Şehzade Dara Şükuh'un bütün çabalarına rağmen Babür ordusu muazzam sayısal üstünlüğüne rağmen (70.000 atlı, 10.000 tüfekli piyade, 5.000 topçu,) Kandahar'ı alamaz (1653) ve kuşatmadan vazgeçilir. Bu yenilgi Babürlerin artık Avrupalılardan silah sağlayan Safevîlerin teknolojisiyle başa çıkamadıklarını göstermektedir.

Bu başarısızlıkların ardından yine Hindistan'daki fetihleriyle durumu kurtarmaya çalışan Şah Cihan 1657'de hastalanır. Öldüğü yolunda dedikodular yayılır. Biraz iyileşir gibi olunca büyük oğlu Dârâ'yı veliahdı ilân eder; ancak diğer oğulları onun bu kararını tanımazlar. Özellikle Evrengzib, babasına ve onun meşru hükümdar gördüğü Ağabeyi Dârâ'ya karşı ayaklanır. Bu iki kardeş evrenin iki zıt kutubu gibidirler. Babasının tahtını devraldığında 42 yaşında olan Dârâ, Hinduizm ile İslâm'ı bir ve aynı din olduğunu savunan, büyük dedesi Ekber'i anımsatan bir bağdaştırmacıdır. Bütün zamanını Tasavvufa ve eski Hint felsefe kitaplarına ayıran, günlerini Hindu ve Müslüman filozoflarla tartışmakla geçiren, bu konular hakkında sayısız yazma eseri olan bir "aydın despot" tipidir. Ulemayla ve arası hiçbir zaman iyi olmamış "nerede molla yoksa cennet orasıdır" diyerek tavrını belli etmiştir. Öte yandan başarılı bir idareci ve asker olduğu ise söylenemez.

O günlerde 39 yaşında olan Evrengzib ise felsefeden ve Hint kültüründen hoşlanmayan sofu bir Müslüman'dır. Buna karşın çocukluğundan beri parlak bir askerî başarısı olmamasına karşın cesareti ile ordunun, dindarlığı ile de ulemanın sevgisini kazanmıştı. Entrika kurma konusunda ise kardeşlerini en yeteneklisi olduğu kesindi. Taht kavgasına ideolojik propaganda yerleştirmeyi başarmış ve Dârâ'nın (1615-1659) tahta çıkması durumunda İslâm'ın sonunun geleceği şayiasını başarılı biçimde yaymıştır. Ulemayı, orduyu ve sıradan Müslüman halk tabakasını yanına çekmeyi başaran Evrengzib, Hindu-Müslüman ortaklığını

temsil eden son kişi olan Dârâ'ya karşı verdiği mücadeleyi kazanarak tahtı ele geçirmiştir. Dârâ, 1658'de kardeşine karşı verdiği meydan muharebesinde yenilerek esir düşer ve saltanat kavgası verdiği için değil "mülhidlik" suçlamasıyla idam edilir (1659). Bu idam, Evrengzib'in ülkeyi nasıl bir ideolojiyle yöneteceğinin de ilk işareti olur. Evrengzib'in ev hapsinde tuttuğu Şah Cihan ise 1666'da öldü. Şah Cihan ne yaptığı seferlerle ne de askeri başarılarıyla hatırlanmaktadır. Onu tüm dünya, biricik aşkı ve en sevdiği oğlu Dârâ'nın da annesi olan Mümtaz Mahal'ın anısına yaptırdığı muhteşem anıt mezar Tac Mahal'le hatırlamaktadır.

Evrengzib (1658-1707)

Evrengzib, Ekber'in aynadaki yansıması gibidir. O'nun kurduğu ne varsa yıkmış, O ne yaptıysa Evrengzib tersini yapmıştır. Ulemanın desteği ile tahta çıktığı için her şeyden çok onların gözüne girmeye önem vermiştir. Tahta çıkar çıkmaz tutucuların Pagan geleneği olarak gördükleri[236] buna karşın Gaznelilerden beri serbest olan Nevruz Bayram'ı kutlamalarını, Şiîlerin Muharrem Ayı etkinliklerini, içkili eğlencelerini ve müzik aletlerini yasaklatmıştır. Güneş takvimi terk edilerek Kamerî takvime geri dönülmüştür. Hindular ve Sihler artık "birinci sınıf vatandaş" olma özelliklerini yitirmişlerdir. Bunun en saf göstergesi 1679'da cizye vergisinin geri getirilmesi suretiyle Hinduların yeniden zımmî statüsüne indirilmesidir.[237] Racputların haricindeki Hinduların silah taşıması, ata binmeleri, yasaklanır, Hinduların ödedikleri vergiler Müslümanların iki katına çıkarılır. Hindu inancının görünürlüğünü ortadan kaldırmak isteyen Evrengzib, Hindu bayramlarına hükümdarın katılması âdetini de terk ederek bu tür kutlamalar yapılmasını sınırlandırmıştır. Hindu askerlerin dini tören düzenlemelerini ise yasaklamıştır.[238]

---

236) Selefi geleneğin Nevruz Bayramı hakkındaki görüşleri için bkz: Ulaş Töre Sivrioğlu-Muzaffer Ercan Yılmaz, Bir İslam Düşünürü ve Siyasal Teorisyen Olarak "İbn Teymiyye" *Akademik Bakış Dergisi*, Temmuz-Ağustos 2013

237) Hodgson, age, s. 91, Streusand, age, s. 235, Eraly, agm, s.XVI.

238) Evrengzib'in politikaları ilginç bir biçimde çağdaşı olan Fransa Kralı XIV. Louis'nin (1643-1745) uygulamalarını andırmaktadır. XIV. Louis, Ekber'in çağdaşı olan IV. Henry'nin (1589-1610) Protestanlara tanıdığı bütün hakları kaldırmış ve Protestanları göçe veya mezhep değiştirmeye zorlayarak salt Katolik kimlikli bir Fransa yaratma amacında olmuştur. Her iki ülkede de benzer zamanlarda başlayan reformların yine aynı dönemde tersine döndürülmeleri dikkat çekicidir

Hinduların önem verdiği birçok tapınak yıkılmış veya Camiye dönüştürülmüştür. Doğal olarak bu politikanın ters teptiği ve Hindistan'da nüfusun çoğunluğunu oluşturan, özellikle de kırsal nüfusu temsil eden Hinduların isyan etmeye başladıkları görülmektedir.

Bazı tarihçiler Evrengzib'in yansıtıldığı kadar katı görüşlü olmadığını, Onun devrinde Şiî ve Hinduların devlet hizmetlerinde görevlendirilmeye devam edildiğini hatırlatmaktadırlar. Hintli tarihçi Ram Şarma'yı kaynak olarak kullanan Hikmet Bayur, bu dönemde en önemli 148 ordu komutanından 21'nin Hindu olduğunu belirtmektedir.[239] Yine Hinduların, Evrengzib'in politikalarına karşı ayaklanmadıkları; tam aksine onların isyanlarının Evrengzib'i sert önlemler almaya zorladığı da savunulmuştur.[240] Açıkçası bunlar tarihsel gerçekleri zorlamaktan başka bir anlama gelmemektedir. Evrengzib, henüz ortada hiçbir ciddi Hindu isyanı yokken dahi kendi kardeşinin mahkemesindeki tutumu ile nasıl bir idareci olacağının sinyallerini vermiştir. Kronolojik olarak Hindu isyanlarının yaygınlaşması Evrengzib'in politikalarına bir tepki olarak onun saltanatının sonlarında yaygınlaşmış ve ülkeye büyük ölçüde zarar vermiştir. Örneğin Dôâb yakınlarındaki bir Hindu tapınağın yıkılmasıyla başlayan ve 1669-1689 yılları arasında 20 sene süren isyan sonucunda Ganj çevresindeki tarım faaliyetleri çökmüştür. Köylü Hindu tabakaları gibi devletin o döneme kadar müttefiki olan Hindu rajput sınıfı da isyana destek vermiştir. Hindular son bir umut olarak Evrengzib'e karşı isyan eden Evrengzib'in isyancı oğlu Şehzâde Ekber'e destek olmuşlar; ancak onu tahta çıkarmayı başaramamışlardır.

Evrengzib'in politikası bir yandan Hindular arasında isyanlara yol açarken; o güne kadar pasifist bir yapıya sahip olan Sihizmin radikal savaşçı bir inanca dönüşmesinde de etkili olmuştur. Sihler zaten taht kavgası esnasında kardeşi Dârâ'nın yanında yer aldıkları için Evrengzib'in hedefindeydiler. Evrengzib, 1675'te dokuzuncu Sih gurusu, Guru Tegh Bahadur'u halk önünde idam etmiştir[241] Ondan sonraki guru, Guru Gobind Singh bağlılarını daha da militarize ederek taraftarlarını fana-

239) Bayur, age, Cilt II, s. 241

240) Bıyıktay, age, s. 97

241) Rivayete göre Tegh Bahadur'a, Müslüman olması veya kutsal bir kişi olduğunu kanıtlayacak bir mucize göstermesi söylenir. Bahadur da boynuna bir pusula asacağını ve boynuna kılıç işlemeyeceğini söyler. Kılıç başını kestiğinde yazdığı pusula açılıp okunur: pusulada "baş verir sır vermem yazmaktadır". Bayur, age, Cilt II, s.272

Evrengzib, av, savaş ve eğlence sahneleriyle tasvir edilmekten hoşlanan seleflerinin aksine genellikle ibadet halinde sofu bir Müslüman olarak resmedilmiştir. Bu durum imparatorluk içindeki zihinsel dönüşümü sembolik olarak da yansıtmaktaydı.

tikleştirmeye başlamıştır. Nitekim 1690'da da Pencap'ta ayaklanan ve Hindulara göre daha örgütlü ve savaşçı bir geleneğe sahip olan Sihler, Bâbür Devleti'nin bu eyaletteki egemenliğini fiilen sona erdireceklerdir.

Evrengzib devrinde Afganistan'ın kuzeyi Özbeklerin denetiminde kalmaya devam etmiştir. Her yerde olduğu gibi Afganistan'da da ayaklanmalar olmuş; ancak isyanları 1674'te bölgeye gelen Evrengzib bizzat bastırmıştır. 1649'dan beri Safevîlerin elinde olan Kandahar iki devlet arasındaki gerginliğin sebeplerinden biriydi. Evrengzib ile Şah II. Abbas arasında gelip giden elçiler karşılıklı suçlama ve tehdit dolu mektuplar taşımışlar; ama ciddi bir çatışma yaşanmamıştır. Kısacası Evrengzib devri Afganistan için sakin bir dönem olarak kabul edilebilir.

Sonuç olarak Evrengzib devrinde devletin halkın çoğunluğunu temsil eden gayr-i Müslimler ve Şiî gruplarla temasının en az seviyeye indiği söylenebilir. Bazı Hindu komutan ve aşiret reisinin hâlen sarayın müttefiki olması da bu durumu değiştirmemektedir. Evrengzib'in politikası imparatorluk kültünü dinamitlerken; birçok tarihçiye göre modern Pakistan'ın temellerini de atmıştır. Evrengzib'e sempati duyan kesimler, Ekber'in imparatorluk politikası devam etmiş olması durumunda Hint Müslümanlarının *syncretist* kültür içinde eriyip kaybolup gideceklerini savunmaktadırlar. Onlara göre Evrengzib, Hint İslâm'ını kurtaran kişi-

dir. Başka bir deyişle dinin selameti için devlet ve imparatorluktan vazgeçildiğini de söyleyebiliriz. Zira tam da Avrupalıların Hindistan ve Afganistan'a nüfuz etmeye başladıkları bir dönemde, şartlar sömürgecilerin istediği olgunluğa erişmiştir. Hindu ve Sihlerin kaybedilmesiyle sömürgeciler rahatlıkla etkileyebilecekleri hazır ve kalabalık kitlelerle karşılaşmışladır. Her yerde isyanlar ve Müslüman azınlığa karşı Avrupalılarla iş birliğine hazır öfkeli kitleler varken, onlara karşı da artık hoşgörüsü kalmamış katılaşmış bir olması idare sömürgecilere arayıp da bulamadıkları bir fırsat sunmuştur. Evrengzib'in en büyük mirası dinsel radikalizm tohumları olmuştur. Bu kuşkusuz toplumların birbirlerine karışmadan kendi atomik yapıları içinde kalmasını arzulayanlar için olumlu bir neticedir.

Evrengzib, kimilerine göre devrindeki fetihler ve vergiler sonucu İslâm'a geçişlerin artması nedeniyle en büyük Babür Şahıdır. Ancak bu görüşte olanlar Babür Devleti'nin kendi sınırları içinde yaşayan kitlelere hâkim olamadığını da gözden kaçırmaktadırlar. Evrengzib 1707'de öldüğünde Babürler, batı eyaletlerinde Sihlerin, Dekkan'da Şiî Müslümanların, Orta ve Güney Hindistan'da ise Hinduların ayaklanmalarını bastırma çabası içerisinde malî açıdan tükenmiş bir durumda bulunmaktaydılar. Bu açıdan bakıldığında Evrengzib'in ardıllarına bıraktığı miras ile Ekber'in ardından bıraktığı sağlam devlet mirasını mukayese etmek zordur.

Evrengzib'den Sonrası ve İlk Afgan Krallığı Denemesi (1712-1736)

Evrengzib'in ölümüyle ülkede beklendiği üzere büyük bir karışıklık başladı. Oğullarından Âzam Şah tahta çıktı; ama Kâbil'deki kardeşi Âlem Bahadur Şah onu tanımadı. İki kardeş savaştılar ve savaşta Âzam Şah öldü. Böylece taht Âlem Bahadur Şah'a kalmış oldu (1707). Âlem Şah ilginç biriydi Şiîliğe sempati duymaktaydı. Veya o dönemlerde iyice zayıflamış olan Safevîlerin mirasında gözü olduğu için böyle görünüyordu. Ancak ne İran'a ne de Afganistan'a hükmedebilecek güce sahip olmadığı kısa zaman içinde anlaşılacaktı.

Bu esnada hâlâ Safevî idaresi altında olan Kandahar'da halk cereyan içindeydi. Afgan kabileleri Şiî idaresine karşı teyakkuz durumundaydılar. Üstelik Safevîler yerel Sünni halk tarafından sevilmedikleri gibi bir de Kandahar'a Hıristiyan bir Gürcü prensini vali olarak atamışlardı (1703). Afganların öfkesinden yararlanmak isteyen Bahadur Şah, henüz

tahta çıkmadığı dönemlerde Kâbil valisiyken Afgan aşiretlerini Safevîlere karşı kışkırtmaya devam etmekteydi. Onun planına göre Afganlar ayaklanıp Safevîleri kovacak ve Babürleri davet edeceklerdi. Halbûki bu politika uzun dönemdir hem Safevîlere hem de Babürlere hizmet etmekten sıkılmış Afgan aşiretlerinin bağımsızlığının önünü açacaktı. Afgan ayaklanmasına önderlik eden Mir Üveys, Afgan ve Beluçları etrafına toplayarak "kâfir" Gürcülere ve "rafızî" Safevîlere karşı savaş ilân etti. İsyancılar Kandahar'a hemen hâkim oldular. Burada toplanan aşiret meclisi (*cirke/jirga*) Safevîlere karşı Babürlerden yardım alınmasını önerdiyse de Mir Üveys, buna gerek olmadığına, Safevîlerin yıkılmak üzere olduklarına, Afganların bağımsız olmasının vakti geldiğine diğerlerini ikna etti.

Çağının zeki bir siyaset önderi olduğu belli olan Mir Üveys, Safevîlere hâlâ bağlı olduğuna dair bir mektup gönderdi. Benzer bir mektubu da Babürlere yollamayı ihmal etmedi. Böylece 1706-1709 arasında Kandahar'ı Afganlar adına bağımsız bir şekilde idare etti. Zaten kent Safevîler tarafından öyle iyi tahkim edilmişti ki İranlıların burayı geri alma çabaları da başarısız olmaya mahkûmdu. Afganlar, Ekber'e yenilip de siyaset dışı kaldıkları 1556 tarihinden beri ilk kez bu denli güçlü biçimde sahneye çıkıyorlardı.

Afganlar Kandahar'da bağımsız bir devlet kurmaktayken Bahadur Şah öldü (1712) ve ülke yeniden karışıklığa sürüklendi. 1712 ilâ 1719 arasındaki kısa dönemde beş hükümdar tahta çıktı. Bunlardan en uzun hüküm süreni 350 gün tahtta kalabilmişti. Taht kavgaları ancak Muhammed Şah (1719-1748) zamanında durdu. Ancak aradan geçen zaman zarfında Babür Devleti iyice zayıflamış, İngilizlerin bölgede etkinliği artmaya başlamış, merkez-kaç güçler iyice cesaretlenmişti. Babürlerin bu kriz döneminde Şahların sözü geçmez olmuş devleti fiilen vezirler idare etmeye başlamışlardı. Bunlar arasında en güçlüsü Vezir Çin Kılıç Han'dı. Durum o kadar vahimdi ki vezirler Ekber zamanındaki demokratik tavrı taklit ederek Hinduların gönlünü almak için cizyeyi yeniden kaldırmışlardı. Ancak bu sefer de devlet mâli olarak sıkıntıya düştüğünden Şah'ın zorlamasıyla cizye yeniden yürürlüğe girmiş (1717) ancak pratikte toplanamaz hâle gelmişti.

Bu yıllar açıkçası herkesten fazla Afganlara yaramış görünüyor. Babürler birbirini yerken Safevîler de iç karışıklıkların pençesine düşmüşlerken, asırlardır iki büyük Türk devleti arasında sıkışmış olan Afgan

aşiretleri ilk kez rahat bir nefes almış durumdaydılar, hatta artık İran ve Hindistan'ı fethetmeyi düşünmeye bile başlamışlardı. Mir Üveys'in soyundan gelenler Kandahar'ı idare ederken Abdalî aşiretinin lideri Abdullah Han Sadozay da Herat'ı ele geçirmişti. Afganlar bununla yetinmediler ve İran içlerine akınlar yaparak Meşhed'i de aldılar. (1721). Mir Üveys'in oğlu Mir Mahmud da Kirman'a girmiş (1720) İsfahan'da doğru ilerlemekteydi. İran'daki karışıklıklar sayesinde karşılarına hiçbir ciddi engel çıkmayan Afganlar İsfahan'ı dahi almışlardır (1722). Mir Mahmud "İran Şahı" olurken Safevî hazineleri de Afganların eline geçmişti. Ardından Kazvin de Afganlara teslim oldu (1723).

Afganların Safevîleri yıkması uluslararası bir sorun hâline gelmişti. Rusya, hatta Osmanlı Devleti Afgan yayılmasını kendileri için bir tehdit olarak görmekteydiler. Osmanlıların Afganları durdurmak için gönderdikleri bir birlik Afganlar tarafından Hemedan-İsfahan arasında bozguna uğratıldı (1727). Taraflar arasında kimin Sünni âlemin gerçek lideri olduğuna dair bir dolu atışma sonucunda ise barış yapıldı ve Afganlar Osmanlı'nın İmamlığını, Osmanlılar da onların yeni aldıkları toprakları tanıdılar. Tebriz ve Hemedan'ın Osmanlı'da İsfahan'ın ise Afganlarda kalmasında anlaşıldı.

Ancak Afganların bu kısa süreli parlak zaferlerinin devamının gelmeyeceği açıktı. Safevîlerin Kandahar'ı Gürcü askerlerle ellerinde tutmaya çalışmaları ne kadar mümkünse; Afganların da İsfahan'ı, Kazvin'i ve İmam Ali Rıza'nın mezarının bulunduğu Meşhed'i ellerinde tutmaları o kadar mümkündü. İran'da Şiî gruplar Afganlara karşı yerel düzeyde bir direnişe geçerken; kozmopolit bir devlet geleneğine sahip olmayan Afganlar da Şiîlere karşı acımasız bir siyaset izleyerek ayaklanmaları körüklediler. Nitekim Hazar kıyılarına kaçan İran Şahı II. Tahmasb (1729-1732) liderliğinde toparlanan Safevîler bir kez daha Azerbaycan bölgesinde etkin olan Kızılbaş Türkmen aşiretlere başvurup yardım istediler. Bu bir bakıma yıllardır Gürcü memluklara ve tüfekli piyade sınıfına (*Şahseven*) güvenmeye alışmış Safevîlerin nihayet devletin kurucu unsurlarını hatırlaması anlamına da gelmekteydi. Bu planın ne kadar doğru bir adım olduğu da Kızılbaşların enerjik bir şekilde savaş meydanlarında görünmeleriyle kanıtlanacaktır. Aranan lider Afşar aşireti önderlerinden Nadir'in nezdinde bulundu. Sonradan Nadir Şah adıyla tanınacak olan bu kişi söz konusu ettiğimiz coğrafyanın son büyük fatihi olarak kabul edilmektedir.

X

"AFGANİSTAN PADİŞAHLIĞI"

Afganistan'da Nadir Şah Dönemi (1736-1747)

Afganlar İran'ı işgal ettiklerinde onlara karşı durabilecek güçler, Safevîler adına hareket ettiğini ileri süren Nadir Afşar etrafında birleşmişlerdi. Nadir Afşar 1725'te Meşhed'i geri aldı, Afgan lideri Mir Eşref'i 1729'da İsfahan yakınlarında bozguna uğrattı. 1730 yılına gelindiğinde İsfahan geri alınmış ve İran, Afganlardan tamamen kurtulmuştu. Hatta Herat'a hâkim olan Abdalîler de Nadir Afşar'a bağlılıklarını dile getirmişlerdi. Kaybedenleri sevmeyen Afgan aşiretleri başarısızlığından dolayı Mir Eşref'i öldürdüler. Doğuda Safevî egemenliğini sağlamlaştıran Nadir Afşar ardından aynı sene içinde Osmanlıları da birkaç savaşta bozguna uğratarak Hemedan ve Tebriz'i de geri aldı. Osmanlılar üzerine yürümeyi planlarken Afganların yeniden Meşhed'e saldırdıklarını öğrenen Nadir Afşar hemen doğu sınırına giderek Afganları püskürttü ve ardından Herat'a girdi (1732). Bu esnada Osmanlılarla barışmaya çalışan Şah'la arası bozulduğundan II. Tahmasb'ı sürgüne gönderdi ve onun çocuk yaştaki oğlu III. Abbas'ı sembolik Şah olarak tahta çıkardı (1732). Böylece bütün yetkileri fiilen elinde toplamış oldu. 1736'da Türkmen aşiretleri ve Şiî ulemanın katıldığı bir çeşit kurultayda Şah olarak seçildi. Bu olay artık resmen olmasa da Safevî hanedanının yerini Afşarlara bırakması anlamına gelmektedir.

Osmanlı Devleti'nin Ruslar ve Avusturyalılarla savaşmasını fırsat bilen Nadir "Şah" Afşar, Afganlar üzerine bir sefer başlatmış ve Kandahar

Nadir Şah "Kızılbaş" kavuğuyla

ve Belh'i fethetmiş, hatta Maveraünnehir'e girerek Buhara'yı da kontrol eder hâle gelmişti. 1737 yılında Kandahar'ı kuşatmış ve Babürlerin seneler boyunca alamadıkları kenti bir sene içinde fethettikten sonra surlarını yıktırmıştır. Ardından Nadir Şah'ın ordusu hiç bir ciddi direniş görmeden Gazne'ye girerken (Mayıs 1738), yerel vali savaşmadan kaçmıştı. Bâmiyân Vadisi alındıktan sonra Nadir'in orduları Kâbil önlerine geldi. Top atışlarının surları yıkmaya başlaması ile şehir hemen teslim oldu (Haziran 1738). Nadir Şah kırk gün kadar burada kalarak dağlık bölgelerdeki denetimini sağlamlaştırdı. Babürlere yeniden elçiler göndererek onları "Afgan kabilelerini korumakla" suçladı ve "mektuplarına bir cevap alamadığı için bu sefere çıkmak zorunda kaldığını Babür soyu ile bir sorunu olmadığını, amacının sadece Afgan kabilelerini cezalandırmak olduğunu" iddia etti. Anlaşılan Nadir Şah hâlen Babürlerle anlaşma niyetindeydi. Ancak Nadir Şah'ın elçileri Celâlâbâd valisi tarafından öldürüldüler. Buna sinirlenen Nadir Şah, Celâlâbâd'ı ele geçirmiş ve buranın halkına *darü'l harb* yasalarını uygulamıştır, yani erkekler öldürülüp kadınları esir edilmiştir (Eylül 1738).

Celâlâbâd'ın alınmasından sonra Safevî/Afşar ordusu hızlı bir hücumla Hayber Geçidini ele geçirdi. Böylece Hindistan yolu açılmış oldu. Yerel Afgan kabileleri başlangıçta direniş göstermişlerse de Nadir onları bol hediyeler dağıtarak kendi safına çekmeyi bilmiştir. Böylece Nadir Şah'ın sefere başlarken ileri sürdüğü bahaneler de sona ermiş oluyordu. Afgan kabilelerinin hepsi denetim altına alınmıştı. Bundan sonra gözü Hindistan'ın zenginliklerinde olan Nadir Şah'ın yeni savaş bahaneleri bulması gerekecektir. Nadir Şah şimdi de "Hint Müslümanlarını 'kâfir'

Marathaların baskısından kurtarmak" için Hint seferine çıkacağını ilân eder. Kısa zaman içinde Babür başkenti Delhi de Onun eline düşecek, Babür Şahı Muhammed Nadir'in kuklası durumuna gelecektir ama bunlar Afganistan tarihinin dışında konulardır. Bu tarihten sonra Babürler, Afganistan tarihinin bir parçası olmaktan tamamen çıkmışlardır.

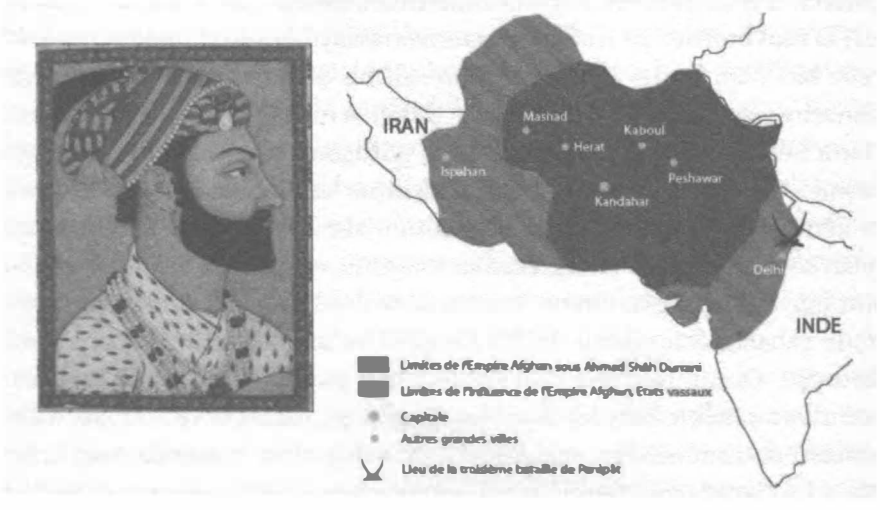
1739 başında Nadir Şah, Hindistan'a baş eğdirmiş şekilde Kâbil'e dönmüştü. Babürlerden milyonlarca rupilik bir savaş tazminatı, 1.000 savaş fili, 7.000 at, 10.000 deve koparmış durumdaydı. Nadir Şah, öyle büyük bir servet toplamıştı ki İran, üç sene vergiden muaf tutulmuştu. Ardından iki devlet (Nadir hâlen resmi olarak Safevîleri temsil etmekte ve kendisini Tahmasb kulu olarak anmaktaydı) arasındaki eski dostluklar ve "Türkmen bağı" hatırına kalıcı bir barış anlaşması imzalandı. Tabi Babürlerin söz verdikleri tazminatın (200 milyon rupi) tamamını ödemeleri koşuluyla... Ardından Türkistan seferine çıkan Nadir Şah, Belh'i fethetti (1740) Özbekleri bozguna uğrattı, Ceyhun Nehri'nin karşı kıyısına geçerek Buhara'ya kadar ilerledi. Buhara Hanlığıyla yaptığı barış sonucu Ceyhun Nehri sınır kabul edildi. Böylece bütün Afganistan asırlar sonra tek bir idare altında birleşmiş olmaktaydı.

Öte yandan bu muazzam başarılarına rağmen kendisine muhalefet de giderek büyümekteydi. Bağımsızlıklarına düşkün olan Türkmen aşiretleri O'nun otoriter tavrından hoşlanmamaktaydılar. Kozmopolit düşüncede biri olan Nadir Şah, devletinin salt bir Şiî/Kızılbaş hükümdarlığı olmasını istememekte, Sünnilik ile Şiîliği sentezlemeye çalışmaktaydı. Hatta bu maksatla Osmanlılarla barış görüşmeleri esnasında Caferiliği beşinci "hak mezhep olarak" Sünni âlemine kabul ettirmek için boş yere uğraşıp durmuştu. Sünnilerin gönlünü almak için ilk üç halifeye yapılan sövgüleri yasak etmiş, ezanlar sırasında okunan *Aliveliullah* ibaresini bile kaldırtmıştı. Onun, İran'ın Ekber'i olmak için girdiği bu beyhude çabaları Sünnilerde hiçbir karşılık bulamadığıibaresini bile kaldırtmıştı. Onun, İran'ın Ekber'i olmak için girdiği bu beyhude çabaları Sünnilerde hiçbir karşılık bulamadığı gibi Şiî ulemayı ve sıradan halk kitleleri de kendisinden uzaklaşmasına neden oldu. Sonunda Asya tarihinin bu "son büyük fatihi" kendi adamlarının suikastı sonucu öldürüldü (1747). Onun ölümü Modern Afganistan'ın doğuşuna yol açacaktır.

Ahmed Durranî (1747-1773) ve Afgan-Sadozay Krallığının Kuruluşu

Ahmed Dürranî günümüz Afganistan'ın kurucusu olarak kabul edilmekte ve Afganlar arasında "Baba" ünvanıyla anılmaktadır. O dönemde Abdalî adını kullanan aşiretin önemsiz bir kolu olan Sadozay boyunun lideri Zaman Han'ın oğludur ve 1723'te Herat veya Multan'da doğmuştur. Gençliğinde Galcay aşireti ile yapılan savaşlarda esir düşerek Kandahar zindanına atılmıştı. Hapisteyken Nadir Şah'ın ordusu kente girmiş ve Galcaylara karşı Abdalîleri destekleyen Nadir Şah tarafından serbest bırakılmıştır (1738). Uzun yıllar boyunca Nadir Şah'a hizmet ettikten ve Mazenderan valiliği görevinde bulunduktan sonra 1747'de Nadir Şah'ın ölümüyle Kandahar'a gelmiş ve Peştun Meclisi (*loya jirga*) tarafından tüm Afganların lideri ilân edilmişti (1747). *Loya Jirga* Onun adını da değiştirerek kendisine ve aşiretine *Durr-i Durranî* (inciler incisi) ismini vermiştir. Bu olay Afganistan'da Asırlar süren Türk hâkimiyetini sona erdirmiş ve Peştunların dönemi başlamıştır. Bundan sonraki 100 sene boyunca Durranîler Afganistan'ın kaderine hükmedeceklerdir.

Yeni kurulan devlet sadece etnik olarak Peştunların hâkimiyetinde olduğu için genellikle "Afgan Krallığı/Emirliği" olarak isimlendirilmekte-

Afganların "Baba" olarak gördükleri Ahmed Şah Durranî (1747-1773) döneminde Afganistan ve vasalleri. Günümüzde hâlen bazı çevreler Afganistan denildiğinde bu haritayı anlamakta ve bu tavır Afganistan ile komşuları arasında sorunlara sebep olmaktadır.

dir. Bunun nedeni Ahmed Durranî'nin, yeni devleti teşkilatlandırırken Peştunluğu yücelten etnik bir siyaset izlemesiydi. Her ne kadar Nadir Şah'ın hizmetinde yetiştiği için onun Kızılbaş Türkmenlerini de yanından ayrılmadıysa da, genel olarak Peştunlara güvenmiş ve Afgan tarihi ile her zaman övünmüştür.

Başlangıçta sadece Kandahar'a hükmedebilen Ahmed Durranî talihinin de yaver gitmesiyle hızla güçlenecektir. Ahmed Durranî, Kandahar'da Şah seçildiği esnada henüz Nadir Şah'ın öldüğünden haberi olmayan Kâbil valisi ülkenin birkaç yıllık vergisini Kandahar'a getirmiş bulunmaktaydı. 300 bin altınlık bu servete konan Durranî bu parayı yeni seferleri için kullanacaktır. Kısa sürede Gazne, Kâbil ve Peşvaver'i ele geçirdi. O esnada karışıklık içinde olan İranlılara karşı yaptığı seferler başarılı olacak ve 1749'da Herat'ı ele geçirecek, Meşhed'de adına hutbe okutacaktı. Özbekler de bu esnada iç çatışmalar nedeniyle zayıfladıklarından Durranî'nin orduları Ceyhun Nehri'ne kadar olan araziye hâkim olmuşlardır (1752). Özbekler bu durumu kabul etmeseler de 1772'de yapılan antlaşma ile Ceyhun Nehri iki devlet arasında sınır olarak kabul edildi. Böylece günümüz Afganistan'ın tamamı Durranîlerin egemenliğini tanımış, o döneme dek *Güney Türkistan* olarak bilinen Ceyhun nehri kıyıları *Afgan Türkistan*'ı adıyla anılmaya başlanmıştır. Ardından Afganlar Babür topraklarına da girerek nerdeyse savaşmadan Delhi'yi hâkimiyetleri altına alacaklardır.

Ahmed Şah Durranî'nin başarısının sırrı iç ve dış nedenlerde aranabilir. Durranî hiçbir zaman merkeziyetçi bir lider olmamış aşiret konfederasyonu olarak hareket etmeye alışık olan Afganları gevşek bir bağla bir arada tutmayı başarmıştır. Tarihsel bir şans olarak da saltanatı bütün önemli rakip hükümdarlıkların (Safeviler, Özbekler ve Babürler)en zayıf dönemlerine denk gelmiştir. Ancak onun yetenekleri sadece şansa bağlanamayacak derecede belirgindi. 1761'de Üçüncü Panipat Savaş olarak bilinen muharebede kendisinden çok üstün Hint Maratha kuvvetlerini yenmeyi başarmış; ardından Pencab'ta büyük bir Sih ordusunu da bozguna uğratmıştı (1762). Bu dönemde giderek güçlenen Marathalar ve Sihler Afganların güneye doğru yayılımlarının önündeki büyük engel olmaya başlamışlardı. Babür Devleti'nin artık iyice zayıflamasıyla Hint Müslümanlarını, Sih ve Maratha akınlarından koruma meselesi artık Afganların mesuliyetine geçmişti. Bu mücadele sonucunda Afganlar Lahor, Pencab ve Multan bölgesinden çekilmek zorunda kalmışlardır (1772).

Sihler gibi savaşçı bir toplumla iki asır sürecek olan rekabet Afganlar arasında cihadçı geleneklerin güçlenmesinde etkili olacaktır.

Ahmed Şah Durranî, ölümünden sonra Kandahar'a defnedilir. Buharalıların 1768'de hediye ettiği, Peygambere ait olduğuna inanılan Hırka-yı Şerif'in saklandığı caminin hemen yanına gömülmüştür. Burası bu günde Afganlar için önemli ve saygın bir kült merkezidir.

Timur Şah (1773-1793)

Ahmed Şah Durranî'nin ölümünün ardından altı oğlundan en büyüğü Timur tahtta çıkarıldı. Babasının aksine Timur Şah, Afgan aşiretlerine dayanmak yerine merkezi bir saltanat kurmak istemişti. Bu nedenle aşiret yapılanmasının sembolik merkezi olan Kandahar yerine kozmopolit bir şehir olan Kâbil'i kendisine başkent olarak seçti. Bazı aşiret liderlerini idam etmesi ve o dönemde Tâcik tüccarların denetiminde olan Kâbil'e taşınması Afgan aşiretlerinin kendisinden soğumasına yol açmıştı. Bu nedenle Timur Şah bir yandan Multan'da Sihlerle çarpışırken; bir yandan da sürekli Afgan oymaklarının isyanı ile uğraşıp durmuştur. Bu isyanlar esnasında ileride adını daha çok duyuracak olan Barakzay aşireti liderleri Timur'dan yana olmuş ve bu sayede devlet içinde giderek güçlenmeye başlamışlardı. Timur şah zamanında Afganlar zayıflama emareleri göstermeye başlamışlar, Sistan bölgesini İranlılara kaptırmışlardır.

Zaman Şah (1793-1801)

Timur Şah ölünce Barakzay aşiretinin ileri gelenlerinin desteği ile oğlu Zaman Şah tahta çıktı. Ancak 23 erkek kardeşi olan Zaman Şah'ın ömrü bunların liderlik ettiği isyanları bastırmakla ve Pencab'daki Sih saldırılarını savuşturmaya çalışmakla geçti. O, bu işlerle boğuşurken artık toparlanmış durumda olan Afşarlar Meşhed'i aldılar ve orada Afgan kuklası olarak hüküm süren valiyi öldürdüler (1797). Bir yandan Hindistan'da Marathalarla savaşan Zaman Şah bu olayı öğrenir öğrenmez Herat'a geldi ve Meşhed üzerine yürüyerek kenti geri almayı başardı.

Zaman Şah devrinde ileride büyük bir mesele halini alacak olan Afgan-İngiliz çatışmanın ilk adımları atılmıştır. Bu dönemde Hindistan'da İngiliz baskısı giderek artmaktaydı ve orada yaşayan Afganlar (Rohilla boyları) sürekli olarak Zaman Şah'tan yardım istemekteydiler. Afgan krallığı ile Hindistan Genel Valisi Lord Wellesley'a (1760-1842) tehdit dolu mesajlar göndererek onu Afganlarla savaşan Marathaları desteklemekle

Sihler

Sihliğin kurucusu Nanak Dev'in (1469-1538) temsili resmi

Sihlik 25 milyon inananıyla dünyanın beşinci büyük dinidir. Tek Tanrıcı bir din olan Sihlik belli açılardan İslâm ve Hindu inancını andırır. Ancak aslında başlı başına özgün bir felsefeye dayanmaktadır. Tek Tanrıcı olmaları ve savaşçı yönleriyle Hindulardan, reenkarnasyonu ve tüm canlıların birliğini kabul etmeleri açısından Müslümanlardan ayrılırlar. Sih inancının temelleri Birinci Guru olarak kabul edilen Guru Nanak Dev (1469-1538) tarafından atılmıştır. Bundan sonra 9 Guru daha gelmiş ve son Guru olan Gobingh Singh, ardından bir Guru tayin etmeyerek kutsal kitap Granth Sahib'in temel alınmasını vasiyet etmiştir. Başlangıçta savaşçı nitelikleri olmayan Sihler, Babür Hükümdarı Evrengzib'in 1675'te 9. Guru Tegh Bahadur'u idam ettirmesinin ardından militan nitelikler taşıyan bir gruba dönüşmüşlerdir. Sihlerin radikalizme yönelmesi ve Afgan-İngiliz savaşları esnasındaki tutumları Afganların da İslâmî radikalizme yönelmesinin nedenlerinden biri olmuştur. Müslümanlarla asırlar boyunca mücadele halinde olan Sihler 1946 sonrası yaşanan mübadeleye kadar Peşaver bölgesinin hâkimiyeti için Afganlarla sürekli çatışma içinde olmuşladır. Bu tarihten sonra Hindistan-Pakistan arasındaki büyük nüfus mübadelesi sonucu Sihlerin Hindistan olarak belirlenen bölgelere göç etmesi sonucu Afgan-Sih mücadelesi sona ermiştir.

Kaynak: Eleanor Nesbitt, A Guide of Sikhism, The Higher Education Academy, Oxford, 2005

suçluyordu (1798). Bu tehditler karşısında İngilizler Afgan Krallığını iki ateş arasında bırakmak için İran'da hüküm süren Kaçarlarla temasa geçtiler. Kaçarlar, Meşhed ve Herat'ı geri almak istemekteydiler. Bunun için kardeşi Zaman Şah'a isyan eden, yenilince de İran'a sığınan Şehzade Mahmud'dan yararlanmayı düşünüyorlardı. Ancak bu işe cesaret edemeyen Şehzade Mahmud sürgünde kalmayı tercih etmiştir. Bu başarısızlık İngilizler ile İranlıların Afgan saldırılarına karşı ortak hareket etme kararı almalarına engel olmadı. 1800 yılında yapılan antlaşmaya göre Afganlar Hindistan'a saldırırsa İranlılar da Afganistan'a saldırmaya söz verdiler. Karşılığında da İngiltere, İran'ı diğer Avrupa güçlerinin (yani Rusya veya Fransa'nın) istilasından koruma vaadinde bulunmuştu.

İngiliz planları başarısızlığa mahkûmken beklenmedik bir gelişme sonucu Zaman Şah tahttan indirilecekti. Artık Afganistan'ı aşiret kararlarıyla değil merkezi bir bürokrasiyle yönetmek isteyen Zaman Şah, bir takım reformlar yapmakta ve bütün önemli görevlere kendi aşiret kolu olan Sadozayları veya Kızılbaş Türkmenlerle Şiî Hazaraları getirmekteydi. Peştunlara güvenmediği için hassa ordusunu da Kızılbaş askerleri oluşturmaktadır. Zaman Şah'ın, seleflerinin uyduğu yazılı olmayan kuralları çiğneyerek vezirlik makamını Sadozaylara vermesiyle dışlanan aşiret liderleri Şah'ı öldürmeye karar verdiler. Bu planı casusları vasıtasıyla öğrenen Zaman Şah, komplocu aşiret liderlerinin hepsini öldürttü (1799). Öldürülenler arasında onun tahta çıkmasını sağlayan Barakzay aşiretinin liderleri de vardı. Bu olay üzerine aşiret liderleri bir süredir avare şekilde oradan oraya gezinen Şehzade Murad'ı çağırarak tahta çıkardılar. Zaman Şah ise gözlerine mil çekilerek bir kenara atıldı. Böylece Afganların merkezi bir devlet çatısı altında birleştirme projesi bir kez daha akamete uğramıştır ve bir 100 yıl daha hiçbir hükümdar bu yolda bir adım atmaya cesaret edemeyecektir. Zaman Şah'ın devrilmesiyle sadece Sadozay hanedanının sonu gelmemiş; ama bütün Afganistan bitmek bilmeyen bir iç karışık ve taht mücadeleleri devrine girmiştir. Afganistan bu karışıklık içine tam da sömürgecilik rekabetinin zirveye çıktığı bir dönemde yakalanmıştır. Bu dönemde Ruslar Orenburg üzerinden Orta Asya hanlıklarını tehdit etmekteyken; İngilizler Hindistan'da egemenliklerini giderek sağlamlaştırmaktadırlar. Afganistan kuzeyden ve güneyden dönemin iki büyük sömürgeci gücü arasında kalacağı günlere doğru ilerlemektedir.

İç Savaş (1803-1826)

Zaman Şah'ın tahttan indirilmesi ile yerine geçirilen Mahmud Şah, kendisini tahta çıkaran Barakzay aşiretinin kuklası durumundaydı. Onun hâkimiyeti kimse tarafından tanınmamaktayken; başkent Kâbil'de Kızılbaşlar ile Sünniler arasında çatışmalar devleti giderek zayıflatmaktaydı. Bu karmaşayı fırsat bilen Peşaver valisi Şüca, Kâbil'e gelerek tahta el koymuştur(1803). Aynı anda kaostan yararlanan Kaçarlar da Meşhed'i geri aldılar. Pencab'ta Rancit Sing liderliğinde güçlü bir devlet kurmuş olan Sihler de Afganlara saldırılar düzenlemekteydiler. Böylece zaten karmaşa içinde olan Afganlar en az kendileri kadar savaşçı geleneklere sahip zorlu bir düşmanla baş başa kalmışlardır.

Zor durumdaki Şah Şüca İngilizlere yakınlaşmaktan başka çare bulamamaktaydı. Napolyon'a karşı büyük bir mücadele içinde olan İngiltere de Hindistan çevresindeki Fransız girişimlerinden çekinmekte olduğundan kendisine bir müttefik aramaktaydı. Üstelik İran'daki Kaçar hanedanı da, Afganların şansına İngiltere'den uzaklaşarak Fransa'ya yakınlaşmış durumdaydı. Sonuçta İran-Fransa yakınlaşmasına karşı 1809'da Afgan Krallığı (*Devlet-i Durraniyye*) ile İngiltere arasında bir ittifak antlaşması yapıldı. Bu antlaşmada Afganlar Hindistan'daki İngiliz emellerine ses çıkarmayacaklarına ve hiçbir Fransız'ı ülkelerine sokmayacaklarına söz verdiler. Ancak bu antlaşmadan bir yıl sonra İranlıların desteği ile Murad Şah yeniden Kâbil'e hâkim olunca, Şah Şüca Peşaver'e kaçmak zorunda kalmış orada yakalanarak zindana atılmıştır. Böylece İngiliz-Afgan ittifakı planı suya düşmüştür.

Murad Şah görünüşte Afganistan'a yeniden hâkim olmuştu; ancak Herat'ta hüküm süren kardeşi Firuz, onun egemenliğini tanımamaktaydı. İkisi arasındaki savaşta Firuz yenildi ve sarayı yağmalandı. Bu yağma esnasında Muhammedzay (Barakzay) aşiretinde askerler, Firuz'un haremindeki kadınlara tecavüz etmişlerdir ve bunların arasında Mahmud Şah'ın gelini ve kızı da bulunmaktadır. Bu olay Sadozaylar ile Barakzaylar arasında büyük bir kan davası başlatır ve Sadozyalar birçok Barakzay ileri gelenini öldürürler (1818). Olaylardan sorumlu tutulan Barakzay liderlerinden Dost Muhammed ise önce kaçmış; ancak daha sonra topladığı askerlerle Kâbil'i ele geçirmeyi başarmıştır. Ardından Barakzaylar fiilen bütün kentlerin yönetimini devralırlar. Dost Muhammed'in kendisi, Gazne'de, ağabeyi Azîm, Kâbil'de, küçük kardeşi Kuhendil Kandahar'da serdar olur. Ancak Asırlar önce Timur'un yaptığı

gibi Barakzay liderler *Şah* unvanı yerine *Emir* unvanı taşımayı ve ülkeyi perde altından yönetmeyi tercih etmişlerdir. Görünüşte Mahmud Şah ülkenin yöneticisi olmaya devam etmektedir ve 1829'daki ölümüne kadar Barakzayların kuklası olarak tahta kalır. Sadozayların elinde sadece Mahmud Şah'ın oğlumun vali olarak görev yaptığı Herat kalmıştır.

Dost Muhammed Han (1826-1863)

Dost Muhammed Han başa geçtiğinde Sihler en büyük tehlike durumuna gelmişlerdi. 1818'de Sihler, Keşmir'deki Afgan valileri kovmuşlar, böylece Afgan krallığı iyice küçülmüş ve bugünkü sınırlarına bir nebze daha yaklaşmıştı. Sihlere sığınmış olan Sadozaylardan devrik Şah Şüca da tahtını geri alma derdindeydi ve bu amacına erişmek için Sihlerden yardım istemekten de çekinmemişti. Sihlerin lideri Rancit Singh yardım teklifini çok ağır şartlarla kabul etti ve karşılığında Peşaver'i istedi. Rancit Singh'in diğer isteği oldukça ilginçti ve aradan kaç asır geçerse geçsin bazı meselelerin güncelliğini koruduğunun kanıtıydı. Raca, 800 yıl kadar önce Gazneli Mahmud'un *Somnat* seferinde yanında götürdüğü saray kapıları geri istiyordu. Şartları kabul eden Şah Şüca 1834 başlarında Sihlerin desteğiyle Kandahar'ı kuşattı ancak almayı başaramadı. Buna karşın antlaşma gereği Sihler Peşaver'i aldılar (1834).

Peşaver'in kaybıyla galeyana gelen Afganların heyecanından yararlanmak isteyen Dost Muhammed Han, Sihlere karşı cihat ilân etti. Türkistan da dâhil birçok yerden gönüllüler gelerek (100 bin kişi) onun emrinde toplandılar. Böylece Dost Muhammed Han, Sihlerden destek alan

Solda: Şah Şüca (1780-1842),
Ortada: Dost Muhammed Han (Thomas Vigne tarafından 1835'te yapılan portresi) Sağda: Dost Muhammed'in oğlu Ekber Han

Kızılbaşlar

1830'larda Afgan Kızılbaşlarının lideri olan Muhammed Naib Şerif

Kızılbaş, Safevî Şahı İsmail'e bağlanmış aşiretlere, başlarına taktıkları kızıl renkli külah nedeniyle verilen isimdi. Kızılbaş aslında bir etnik tanım sayılamaz; ancak Kızılbaşların büyük çoğunluğu Rumlu, Şamlu, Afşar, Kaçar, gibi Türkmen aşiretlerinden oluşmaktaydı. Kızılbaşlık çok genel anlamda Şiî bir akım sayılabilir. Ancak Kızılbaşlığı, On İki İmamı benimsemek dışında geleneksel kentli Şiîlik ile fazla ortak noktası olmayan, *heterodoks* bir inanç sistemi saymak daha doğrudur. Kızılbaşların kimliğinde başat olan olgu Şiî doktrin geleneğinden ziyâde Pîr olarak görülen Şah İsmail'e -ve onun soyunaolan bağlılıktır ki bu bağlılık zaman içinde Şiî ulemanın da tepkisini çekmiştir.

Afganistan'daki Kızılbaşların kökeni Nadir Şah'la birlikte gelen 12.000 aileye dayanır. Bunlar içlerinde Nadir Şah'ın seçme komutanlarının yer aldığı çeşitli Türkmen aşiretleridir. Aralarında Muhammed Tâki Han gibi beylerbeyi (*beglarbegi*) unvanıyla Pencab ve Sind valiliği yapmış önemli isimler de bulunmaktadır. Nadir Şah'ın ölümünden sonra da Kızılbaşlar önemli mevkilerde bulunmaya devam etmişlerdir. Tarihçi Hüseynî'ye göre Ahmed Şah Durranî'nin özel korumalığını (*ghulam-ı han*) yapmışlardır. Aynı kaynakta Timur Şah zamanında orduda 12.000 Kızılbaş süvarisi olduğu söylen-

mektedir. Şah Zaman devrinde de toplam 100.000 süvarisi olan Afgan ordusunda 15.000 Kızılbaşın bulunduğu aktarılmaktadır. 19. Asırda Kızılbaşlar genellikle Kâbil'de ve Kâbil yakınlarındaki Çindavul kentinde yoğunlaşmışlardı; ancak Herat ve Kandahar'da da önemli sayıda topluluk bulunmaktaydı. Kâbil'de 19. Asır başlarında yaşayan 9000 ailenin 4500'ünün Kızılbaş olduğu rapor edilmiştir. (tahminen 50-60 binlik nüfusun 25-30 bini). Timur Şah zamanında başkentin Kâbil'e taşınması Afgan Krallarının Kızılbaşlara olan güvenini gösterdiği gibi bu değişiklik Kızılbaşların idari alanda daha da etkin hâle gelmesini sağlamıştı. 1830'da Kâbil'i ziyaret eden İngiliz seyyah Masson onları kentin en etkili grubu olarak tarif eder. Yine Çindavul'da 1820'de 1500 hanelik nüfusa (tahminen 9- 10 bin kişi) sahip oldukları bilinmektedir. Çindavul o dönemde sağlam surlarla korunmaktadır ve otonomik bir yapıya sahiptir. 19. Asır ortalarına gelindiğinde hâlen Türkçe veya yarı Farsîleşmiş bir Türkçe konuştukları Batılı seyyahlar tarafından rapor edilmiştir.

1850'li yıllardan itibaren Kâbil'de Kızılbaşlar ile Sünni gruplar arasında kavgalar ve şiddet olayları rapor edilmeye başlanmıştır. Şiîlere ve heterodoksiye tahammülsüz biri olan Abdurrahman Han zamanında Şiî Hazaralarla birlikte Kızılbaşlara da büyük bir baskı uygulanmış ve bu baskıcı politika 20. Asır boyunca dönem dönem artarak süreklilik kazanmıştır. Günümüzde Afganistan'da 200.000 civarı Kızılbaş yaşadığı tahmin edilmektedir. Kızılbaşlar genelde zanaat ve ticaretler geçinen kentli bir orta sınıfı temsil etmektedirler. Çoğu artık Farsça konuşmaktadır ve Şiî kimlik içinde erimiş durumdadırlar.

Kaynak: Christine Noelle, *State and Tribe in Nineteenth-Century Afghanistan: The Reign of Amir Dost Muhammad Khan (1826-1863)*, Routledge, New York 1997

rakibi Şah Şüca'yı inançlı kitlelerin nazarında zor durumda bırakmış olmaktaydı. Ancak cihatçılar çok kısa bir süre içersinde birbirlerine düşerek dağıldılar. Hatta Dost Muhammed'in kendi kardeşleri dâhi Sihlerin tarafına geçtiler. Birlikleri zayıflamasına rağmen Dost Muhammed Han kardeşiyle ittifak kurmuş olan Sihleri Hayber Boğazı'nda yenilgiye uğratmayı başarmıştır (1837). Afganlar için büyük bir moral sağlayan bu zaferle, Peşaver kaybedilmiş olsa da Kâbil'in işgâli önlenmiş olmaktaydı.

242) Mehmet Saray, *Afganistan ve Türkler*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997, s.58-59

Dost Muhammed, Sih saldırılarının önüne geçilmesi için Hindistan'daki İngiliz Genel Valisi'ne aracılar gönderdi. Ancak Dönemin Hindistan Büyük Valisi Lord Auckland(1836-1842) Dost Muhammed'in İngilizlerle yakınlaşma isteğine ilgisiz kalarak, Dost Muhammed'i oyalama maksadıyla Alexander Burnes'ı (1805-1841) hiçbir yetki tanımadan Afganistan'a göndermekle yetindi.[242] Dost Muhammed, Sihler ve Şah Şüca ile uğraşırken, Afganistan'ın iç karışıklıklarından yaralanmak isteyen Kaçarlar, Rusların da desteğini alarak Herat'ı kuşatttılar (1837). Hiçbir Barakzay serdarı, bir Sadozay tarafından idare edilen Herat'a yardım etmeyi düşünmedi. Tam aksine Herat'ta hüküm süren Şehzade Kamran'ın kenti terk edip kaçmasından memnunluk duydular ve Ruslar aracılığıyla kentin kendilerine teslimi için İranlılarla anlaşma yollarını aramaya başladılar. Hatta Dost Muhammed, İran Şahı'na Herat karşılığında ittifak önererek, gerekirse Onu matbu kabul edeceğini bildirdi ve birlikte Hindistan'a Sihler üzerine sefer yapma teklifinde bulundu.[243] Ancak İran'da bu teklifler kabul görmedi. Öte yandan duruma müdahale eden İngilizler bir yandan Herat'taki savunmayı yönetirken, diğer yandan da Basra Körfezini abluka altına alarak İranlıları, Herat kuşatmasını kaldırmaya mecbur ettiler ve Şehzade Kamran'ı tahtına yeniden oturttular (1838). İngilizler bu dönemde Afganistan'ın iki aşiret arasında bölüşülmesini kendi çıkarları için daha uygun görmekteydiler.

Bölgede giderek yükselen iki güç olan Rusya ve İngiltere Dost Muhammed'i kendi yanlarına çekmek için üst üste elçiler gönderip çeşitli ticari ayrıcalıklar isteyip duruyorlardı. Başlangıçta Dost Muhammed kendini İngilizlere daha yakın hissetmekteydi. Ancak zaman içersinde İngilizlerin Şah Şüca ve Sultan Muhammed'i desteklediklerini düşünerek Ruslara yakınlaşmaya başladı. Gerçekten de bu dönemde İngilizlerin Afganistan konusunda kafaları oldukça karışık olduğu görülmektedir. İngiliz siyasetçilerin bir kısmı, Rus yayılmasının önünde bir engel olacak güçlü ve birleşik bir Afganistan'dan yanayken; kimileri ise güçlü bir Afganistan'ı Hindistan'daki İngiliz egemenliği için daha büyük bir tehdit olacağını düşünmekteydiler. Bu kafa karışıklığı nedeniyle Dost Muhammed'in istediği silah ve para yardımlarını uzun oyalamalar sonucu ve kısmen vermeye razı oldular. Yine de İngilizlerden umudunu hemen kesmeyen Dost Muhammed, onlardan Sih akınlarını durdurma-

243) Bayur, Cilt III, s. 250

larını ve Peşaver'in yeniden Afganların eline geçmesi için destek olmalarını istedi. İngiliz elçileri ise Peşaver'i Sihlerden alıp Dost Muhammed'in kardeşi olan Sultan Muhammed'e geri vermeyi düşündüklerini bildirdiler. Bu fikre büyük tepki gösteren Dost Muhammed, "Peşaver'in kardeşine teslim edilmesindense Sihlerde kalmasının daha iyi olduğunu" söyledi. Zira O'na göre "Sihler asla Kâbil'i tehdit etmemekteydiler; oysa Peşaver tahtına oturan Sultan Muhammed'in ilk işi Kâbil'e yürümek olacaktı". Dost Muhammed'in bakış açısı Afgan aşiretlerinin siyasal olaylara nasıl dar bir pencereden baktıklarını göstermektedir.

İngilizlerden umudu kesen Dost Muhammed yüzünü Ruslara çevirmişti. İngilizler ise beklendiği üzere Şah Şüca kartını devreye sokarak Sadozay-Barakzay savaşını körüklemeye karar verdiler. 1838'de Şah Şüca ile yaptıkları antlaşma sonucunda ona çoğu Sihlerden oluşan 15.000 asker vermeyi kabul ettiler ve karşılığında Sind bölgesi üzerindeki Afgan hak iddialarının terk edilmesini ve Herat'ta hüküm süren Şehzade Kamran'ın haklarına dokunulmamasını şart koştular. Sonuçta 1839'un ilk ayında 15.000 kişilik Hint-İngiliz ordusu ve Şah Şüca'nın 6 bin kişilik birliği Bolan Geçidi üzerinden Kandahar'a doğru ilerlemeye başladı. Böylece Afganların iç çatışmasına yabancı bir güç doğrudan müdahalede bulunarak farklı bir yeni bir dönemin kapısını açıyordu. Bu orduyla başa çıkamayacağını düşünen ve kendi adamlarına da güvenemeyen Dost Muhammed Türkistan'a kaçtı. 1839 Ağustos'unda İngiliz ordusu Kabil'e girdi. Otuz senedir sürgünde yaşayan Şah Şüca Kâbil tahtına oturtuldu. Böylece ileride "Birinci İngiliz-Afgan Savaşı" olarak anılacak olaylar dizisinin ilk perdesi açılmış oldu.

Bu kolay zafere rağmen Şah Şüca, Afgan aşiretleri arasında hiç destek bulamamış yabancıların piyonu olarak görülmüştü. İngilizler ise Afganistan'da kalıp kalmama konusunda hem fikir değillerdi. Bir kısmı Şah Şüca'nın tahta çıkarılmasıyla seferin başarıyla tamamlandığını ve artık Hindistan'a geri dönülmesi gerektiğini düşünmekteydiler. Ancak seferi organize edenlerden biri olan Sir William Hay Macnaghten (1793-1841) Hindistan Genel Valisi Lord Auckland'ı ikna ederek Afganistan'daki harekâtı uzattırmayı başardı. Böylece 6000 Hint-İngiliz askeri ve yanlarında getirdikleri 12.000 kişilik hizmetkâr grubu Kabil'e yerleşti. İngilizler ayrıca Kandahar, Gazne, Celâlâbad ve Bamyan'da garnizonlar kurdular. Sir Alexander Burnes (1805-1841) de "Afganistan Baronu" olarak atandı. İngilizler, kendilerine direnmeye çalışan Dost Mu-

Afganistan'da İngiliz işgalinin mimarları Sir William Hay Macnaghten (1793-1841), Sir Alexander Burnes (1805-1841)

hammed'in ailesini de ele geçirdiler. Umutsuzluğa kapılan Dost Muhammed 1840'ta İngilizlere teslim oldu. Böylece İngilizler için görünüşte tüm sorunlar halledilmişti.

Ancak Barakzay ve Kızılbaş aşiret ileri gelenleri işgal durumundan ve Şah Şüca'nın yönetiminden memnun değildiler. Kasım 1841'de ayaklanma başladı ve isyancılar Bala-Hisar'da bulunan İngiliz memur ve askerlere saldırarak "Afganistan Baronu" Alexander Burnes olmak üzere pek çok İngiliz'i öldürdüler. Ardından isyanlar farklı bölgelere yayılmaya başladı. Türkistan'a kaçmış olan Dost Muhammed'in oğlu Ekber Han isyana önderlik etmek için geri döndü. Kuşatma altına alınan ve yiyecek sıkıntısı çekmeye başlayan İngilizler çekilme şartlarını görüşmeye başlamak zorunda kaldılar. Ekber Han, Sir William Hay Macnaghten'le anlaşarak bir defalığına peşin 3 milyon rupi ve yıllık 400.000 rupi karşılığı Şah Şüca'nın tahtta kalmasını kabullendi ve İngilizlerin sağ salim çekilmesini sağlamayı garanti etti. Ayrıca Ekber ve Macnaghten, İngiliz Baron Alexander Burnes'ün katillerini İngilizlere teslim edilmesi konusunda da uzlaştılar. Ancak Macnaghten bu antlaşmayı aşiret ileri gelenlerinin bulunduğu bir mecliste fütursuzca ağzından kaçırınca Ekber Han onu öldürtmek zorunda kaldı (1841). Ardından Ocak 1842'de Afgan aşiretleri çekilmekte olan İngiliz ordusuna saldırarak toplam 16.500 asker ve sivili katledip, iki yüz kadarını da esir aldılar. Esirler arasında birkaç sene önce Herat'ı İranlılara karşı savunan Binbaşı El-

dred Potinger de vardı. Bu katliamdan kurtulan tek bir kişi Celâlâbâd'ta ulaşarak oradaki İngiliz garnizonuna olanları anlatacaktı.

Aslında Ekber Han böylesi bir katliamdan yana olmamakla birlikte adamlarına da söz geçirememişti. İngilizlerin bu türden bir olaya fazlasıyla sert cevap vereceklerinin herkes farkındaydı. Ok yaydan fırladığı için aşiret liderleri tüm İngiliz garnizonlarına saldırma kararı aldılar ve Gazne'yi ele geçirmeyi başardılar. Ancak Kandahar ve Celâlâbad'a yapılan saldırılar İngilizler tarafından püskürtüldü. Karışıklık içindeki Kâbil'de işbirlikçi olarak görülen Şah Şüca da kendi yeğeni tarafından öldürülmüştü. Artık olaylar İngilizler için prestijlerini koruma meselesine dönüşmüş durumdaydı. Ordunun katledildiği haberleri Britanya'ya ulaştığında hükümet istifa etmek zorunda kalmış, Lord Auckland da Hindistan genel Valiliği görevinden alınmıştı. Yeni Vali Lord Ellenborough (1842-1844) "Afganlardan yaptıklarının hesabının sorulmasını" emretmişti.[244] 1842'de İngilizler Kâbil'i yeniden ele geçirdiler ve kaybettikleri personellerinin öcünü Kâbil'in tarihi çarşısını, camileri ve türbeleri yıkarak aldılar. Bilhassa İngiliz ordusundaki Hindular ve Sihler bu durumu Afganlardan intikam için bir fırsat olarak gördüler. İngilizler de Hindu ve Sihleri memnun etmek için daha önce de sözü edilen Gazneli Mahmud'un türbesinin kapılarını söküp Agra'ya taşıttılar. Hatta İngilizler Celâlâbad kentini de Sihlere vermeyi düşünmüşler ama daha sonra bundan vazgeçmişlerdir. Kâbil'i yakıp yıkan İngiliz ordusu ardından Hindistan'a geri döner. Öldürülen Afganların sayısı 70.000 olduğu tahmin edilmektedir.[245]

Fırtına sona erdikten sonra Dost Muhammed, Türkistan'daki sürgününden dönerek Kâbil'e geldi ve Sadozayların sonuncu ama etkisiz Şahı olan Şapur'u devirerek tahtını geri aldı. Artık Afganistan'da Barakzay Emirlerin çağı başlıyordu. Ekber Han ve radikal bazı grupların İngilizlerden intikam almak için Hindistan'ın üzerine yürüme tekliflerini reddeden Dost Muhammed, bundan sonra ülkesini birleştirmeye ve İngilizlerle iyi geçinmeye çalışacaktı. Babasının bu "pasif" politikasını kabullenemeyen Ekber Han, esrarengiz biçimde genç yaşta ölecektir. Britanya gibi büyük bir gücü ve Sihleri karşısına almak yerine kendi ülkesini birleştirmek isteyen Dost Muhammed'in ileri görüşlülüğü zamanla

244) Saray, age, s. 71
245) Saray, age, s. 72

Gandamak'taki çarpışmada (1842) 4.500 asker ve 12.000 sivilden oluşan İngiliz-Hint kafilesinden kurtulmayı başaran "tek asker olan" William Brydon'un (1811-1874) Celâlâbâd'a ulaşması. Elizabeth Butler'ın 1874 tarihli tablosu. Sonradan Brydon gibi katliamdan kurtulmayı başaran çoğu kadın ve çocuklardan oluşan 115 İngiliz'in de Afgan aşiretlerine esir düştüğü tespit edilmiş ve bunlar pazarlıklar sonucu serbest bırakılmıştır.

daha net biçimde anlaşılacaktı. 1840 yılında Sihlerin efsanevi önderi Ranjit Singh'in ölümünden sonra bozulmaya başlayan İngiliz-Sih ilişkileri savaşa dönüşmüş ve Sihler, İngilizlere karşı savaşlarında Dost Muhammed'den yardım istemek zorunda kalmışlardı. Kuzeyde Özbek kabileler kendi istekleriyle Dost Muhammed'in idaresi altına girmişler hatta hâlen Şah Şüca'nın yeğeni Muhammed Yusuf tarafından yönetilmekte olan Herat halkı da Dost Muhammed'in egemenliğini tanımaya hazır olduklarını bildirmişlerdi. Muhammmed Yusuf da Afganistan tarihinde sıklıkla rastlanan bir hareket yaparak kenti Dost Muhammed'e vermektense İranlılara teslim etmeyi tercih etmişti (1856).

Herat'ın İranlılara teslimi, ne Dost Muhammedi'n ne de artık Afganlarla aralarını düzeltmek isteyen İngilizlerin kabul edebileceği bir durum değildi. İngiltere bu olay üzerine İran'a savaş ilân etmiş ve Basra Körfezi limanlarını topa tutmaya başlamıştır. İranlılar Ruslardan yardım istemişlerse de Kırım Harbi'nin (1854) yaralarını sarmakla meşgul olan Ruslar, bu savaşa karışmak istememişlerdir. İngilizler ise, İran-Afgan savaşı esnasında Dost Muhammed'e her ay 100.000 rupilik bir yardım göndermiş ve Afgan ordusunun modernleşmesi için teknik eleman yollamışlardı. Sonunda İranlılar Herat'ı bırakmayı kabul etmek zorun-

da kalmışlardır. Ancak İngilizler Herat'ı Afganlara geri vermekle birlikte burada Dost Muhammed'in pek hoşlanmadığı yeğeni Ahmed Han'ın vali olmasında ısrarcı oldular (1857). Nitekim birkaç sene sonra Ruslar, Herat'a elçiler göndererek bu şehri kendi denetimlerine almaya çalıştıklarında Dost Muhammed İngilizlerin de onayıyla kenti kuşatacak ve bu sefer tam manasıyla şehre hâkim olacaktır (1863).[246] Nitekim aynı sene Dost Muhammed, 80 yaşındayken ülkesinin birliğini sağlamayı başarmış bir insanın huzuruyla bu kentte ölecektir.

Şir Ali Han (1863-1878)

Dost Muhammed'in 24 oğlu vardı. Bunlar arasına en etkin olanı Birinci Afgan-İngiliz Savaşı'nda yeteneklerini göstermiş olan Ekber Han 1845'te genç yaşta ölmüştü (kimilerine göre babası tarafından zehirlenmiştir). Dost Muhammed, oğullarından Şir Ali Han'ı veliaht ilân etmişti. Böylece Şir Ali Han, babasının ölümünden sonra ciddi bir muhalefet olmadan tahtta çıktı. Ancak İngilizler, onun emirliğini tanımak için aceleci davranmadılar. İngilizlerin Şir Ali'yi tebrik etmekteki tereddüdü, Emir'in kardeşleri arasında tahtı ele geçirme hülyalarının doğmasına ve ayaklanmalara yol açtı. Böylece Afganistan'da yeniden kelimenin mecaz ve gerçek anlamıyla bir "kardeş savaşı" başlamış oldu (1863).

İsyancılar arasında en önemli figür Şir Ali'nin kardeşlerinden, Efdal Han ile sonradan Afgan emiri olacak oğlu Abdurrahman idi. Afganistan'ın kuzey vilayetlerinden ve Türkistan hanlıklarından destek alan isyan büyürken; İngilizler birdenbire Şir Ali'yi (tahtta çıktıktan yedi ay sonra) tebrik ettiler ve babası zamanındaki dostluğun devam etmesinden yana dileklerini sundular. Şir Ali Han da bu dostluğun devamından yanaydı; ancak O, isyancı kardeşlerine karşı İngilizlerden teknik yardım ve 6.000 modern tüfek de istemekteydi. İngilizler bu isteğe olumsuz cevap verdiler. İngilizlerin olumsuz cevabı ayaklanmaların daha da artmasına yol açtı.[247] 1867'de Efdal Han Türkistan'dan gelen yardımla Kâbil'i ele geçirip kendini Emir ilân etti. 1866 yılına uzayan çatışmalar sonucunda Şir Ali Han'ın elinde sadece Herat kalmış geri kalan bölgeler Efdal Han ve Abdurrahman'ın kontrolü altına girmişti. Çaresiz durumda olan Şir Ali Han İngilizlerden yardım istedi; ancak onlar bu savaşa karışmayacaklarını bildirdiler. Bunun üzerine Şir Ali Han Ruslarla

246) Saray, age, s. 80-81
247) Saray, age, s. 84

İngiliz elçisi Sir Pierre Louis Cavagnari Afganistan'da (1879). Bu fotoğrafın çekilmesinden iki ay sonra başlayacak ayaklanmada Cavagnari de öldürülecekti. Clements, 2004, s. 46

temasa geçti. Ancak Ruslar o esnada Semerkand'ı (1868) yeni aldıklarından henüz Afgan siyasetine karışmak istememekteydiler. Bu esnada Efdal Han'ın ansızın ölmesi ile isyancılar lidersiz kaldılar. Şir Ali yeniden duruma hâkim oldu ve beş yıl süren iç savaşı bitirdi (1868). Efdal Han'ın oğlu Abdurrahman ise Ruslara sığınmak zorunda kaldı.

Afganistan tarihinde modernleşme arzusunun ilk işaretleri ve sancıları bu dönemde görülmeye başlanmıştı. Aslında Afganistan, bu konuda geç kalmış bile sayılırdı. Osmanlılar 1740 yılından beri Avrupa'dan askeri ve teknik konularda uzmanlar getirmekte ve ordularını modernleştirmeye çalışmaktaydılar İranlılar da onları izliyorlardı. Şeklen Osmanlılara bağlı olan Mısır hidivleri bile Napolyon'un seferinden (1798) sonra Fransız uzmanları istihdam etmeye başlamışlardı. Afganların doğudaki komşuları olan Sihler de askerlerine Batılı tarzda eğitim vermekte idiler. 19. Asırın ortalarına gelindiğinde Batılı silahların ve eğitimin etkisinin en az hissedildiği bölge Afganistan ve Buhara, Hokand, Hive gibi Orta Asya hanlıklarıydı ki bu sonuncular da teknolojik geriliklerinin bedelini Rus işgaliyle ödemiş durumdaydılar. Şir Ali Han, Rusların ve İngilizlerin bölgedeki önlemez yükselişini, artık babadan kalan yöntemlerle, düzensiz aşiret kuvvetlerine ve ülkenin coğrafi avantajlarına dayanarak daha fazla sürdüremeyeceğinin farkındaydı. Bu nedenle or-

Cemaleddin Afganî (1838-1897)

Aslen Afganistanlı olup olmadığı hâlen tartışmalı olan Cemaleddin Afganî, aynı zamanda İslâm düşünce tarihinin en tartışmalı isimlerinden biridir. Kimi çevreler onu "İslâm'ın modern yüzü" ve "İslâm ülkelerini sömürgecilik ve emperyalizme karşı mücadeleye davet eden bir tebliğci" olarak nitelerken; kimilerince Afganî sadece radikal hareketlere esin kaynağı olmuş bir fundemantalist hatta bir "İngiliz ajanı"dır. Afganî'nin İran'ın Esedâbad şehrinde doğmuş bir Şiî olduğu iddia edildiği gibi Kâbil yakınlarındaki aynı isimdeki bir köyde dünyaya geldiğini söyleyenlerde bulunmaktadır. Kendisi ise tüm siyasal hayatı boyunca "İranlı bir Şiî olduğu" iddialarını reddederek Afganistanlı kimliğini kullanmıştır. İlginç olarak Afganî'nin yaşamında en az etkisi olan ülke Afganistan'dır. Gençliğinde Hindistan'dan Fransa'ya kadar tüm ülkeleri gezen Afganî, 1863'te Afganistan'da olduğu ve Dost Muhammed Han'ın oğullarından Muhammed Azam Han'ın danışmanlığını yaptığı sanılıyor. Kesin olarak bilinen 1868'de Şir Ali Han'ın emriyle Afganistan'ı terk etmek zorunda kaldığıdır. Yarattığı büyük etkiye rağmen Cemaleddin Afganî arkasından fazla yazılı eser bırakmamıştır. Az sayıdaki eserlerinden biri olan Arapça kaleme aldığı *Tetimmetü'l Beyan fi Tarihü'l Afgan* (Açıklayıcı Afganistan Tarihi) isimli eserin ilk baskısı 1879'da Mısır'da yapılmıştır.

dusunu modernleştirmek ve idareyi merkezîleştirmek istiyordu. Bu dönem İslâm'da modernleşme tartışmalarının zirve yaptığı yıllara denk gelmekteydi.

Nihayet ülkede egemenliğini sağlama alan Şir Ali Han'ı tebrik eden İngilizler, Hanın Ruslara yakınlaşmasını istemedikleri için iyi niyet göstergesi olarak 60.000 pound ve 3.500 tüfek gönderdiler. Başlangıçta İngilizlere kırgın olan Şir Ali, Rusların Orta Asya'daki, hızlı yayılımlarının yarattığı tedirginlik ile fikirlerini değiştirmişti. İngilizlerle Ruslara karşı bir ittifak antlaşması yapmaya çalıştıysa da başarılı olamamıştır. Buna karşılık İngilizler ona, 12 top, 12.000 tüfek ve bir 60.000 pound daha göndermeyi kabul ettiler. 1869'da Hindistan'a giden Şir Ali, İngilizlerle yaptığı yeni bir antlaşma sonucunda, dış tehditlere (İran ve Rusya) karşı İngilizlerden destek alacağına dair yazılı bir teminat da elde etti.[248] Afganistan artık fiilen bir İngiliz proktektoryası hâline gelmişti. Nitekim Ruslara sığınmış olan Abdurrahman, Şir Ali Han'a karşı savaş açmak niyetini Ruslara söylediğinde, Ruslar Afganistan'ın İngiliz himayesinde olduğunu bu nedenle oraya müdahale edemeyeceklerini söylemişlerdir.

Egemenliğini pekiştiren Şir Ali Han, Osmanlı Sultanı II. Mahmud ve modern Mısır'ın kurucusu olan Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nınkine benzer reformlar yapmaya başladı. Herkesin silahlı olduğu bir ülkede halkın elindeki silahları toplamaya ve bir polis teşkilatı kurmaya çalıştı. Memurlara tımar ve zeamet dağıtmak yerine merkezi idareyi güçlendirmek için onları maaşa bağladı. On üç üyeden oluşan bir tür danışma (Meşveret) Meclisi kurdu. Orduyu Batılı nizama göre düzenledi ve geleneksel kıyafetleri terk ederek yeni bir giyim tarzını benimsedi. Şir Ali'nin bütün bu girişimleri, yetkileri kısıtlanmaya başlayan aşiret reisleri ile çıkarlarını her zaman onların yanında aramış mollaların Emir'den uzaklaşmasına sebep olmuştur.

Emir'in bu zayıf noktalar ileride İngilizler tarafından kullanılacaktır; ancak İngilizler bu esnada Rus-Afgan sınırının netleşmesiyle, ilgilenmekteydiler. Rus ve İngiliz imparatorluklarının sınırdaş olmaması için, Ahmed Durranî zamanında Afganistan'a ait olan ancak sonradan kaybedilmiş *Vahan Koridoru* denilen bölge Afganistan'a iade edildi. Ruslar açık biçimde Afgan Türkistanı'nı kendi etki alanları içinde sayılmasını istiyorlardı. Buna karşın İngilizler, Afgan Türkistanı'nın kendi isteğiyle

248) Saray, age, s. 94

Şir Ali Han (1863-1878)

Dost Muhammed'in idaresi altına girdiğini söyleyerek bu konuda Rusları sert biçimde uyardılar. İngilizler babası ile sorunlar yaşayan Herat valisi Yakub Han (1849-1923) ile Şir Ali arasındaki ihtilaflarda da arabuluculuk yapmaktaydılar. Afganların İngilizlere güveni o kadar büyüktü ki 1869'da Kaçarlar (İran) Kandahar'ı almak için sefer başlattıklarında Şir Ali Han bu meseleye kendisi el koymak yerine İngilizlere havale etmişti. Ancak barış görüşmelerinde aracı olan İngilizler İran-Afganistan sınır sorunlarını çözerken Sistan'ın verimli bölgelerini İran'a çorak kısmını Afganlara bıraktılar (1871). Bu olay, o güne kadar İngilizlere güvenmiş olan Şir Ali Han'ın büyük bir hayal kırıklığı yaşamasına sebep olmuştur.

Bundan sonraki dönemde İngiliz-Afgan ilişkileri giderek gerilmeye başladı ve İngiliz elçilerinin gidiş gelişleri sona erdi. Şir Ali bir konuşmasında "İngilizlere asla güvenilemeyeceğinden" bahsetmekteydi.[249] Durumu düzeltmek isteyen İngilizler yine silah ve para göndermişler ancak bu sefer tüfeklere el koyan Şir Ali Han parayı geri göndermişti. Ruslar ise tam aksine Afgan sarayında giderek daha fazla görünür hâle gelmişlerdi. 1874 yılında Şir Ali Han, İngiliz dostu olarak tanınan oğlu Yakub Han'ı değil Rusların desteklediği Abdullah Can'ı veliahd ilân etti. 1854 Kırım Savaşı ile Karadeniz'e açılması engellenen Ruslar bu sırada Orta Asya'da hızlı biçimde ilerlemekteydiler. 1865'te Hokand Han-

249) Saray, age, s. 100

Afganistan'ın 19. Asırdaki durumunu yansıtan meşhur karikatürde Rus Ayısı ile İngiliz Aslanı arasında sıkışmış ülkenin (Şir Ali Han'ın) durumu hicvedilmektedir. *By Tenniel, 'Punch', November 30, 1878*

lığının başkenti Taşkent, 1868'de Semerkand, 1873'te Hive Rusların denetimine girmişti. Böylece Merv bölgesi hariç Afganistan kuzey sınırı boyunca Rusya'nın komşusu olmuştu. Şir Ali Han ise bu gelişmeleri artık Afganistan için bir tehdit olarak görmemekte tam aksine İngilizlere karşı kullanabileceği bir fırsat olarak addetmekteydi.

İngilizler ise ısrarla Şir Ali Han'ı, Rus karşıtı bir tavır almaya, Herat'ta Rusları izleyecek ve henüz Rus işgaline uğramamış Merv'deki Türkmen aşiretlerine destek olabilecek bir İngiliz askeri birliğinin konuşlanmasına ikna etmeye çalışmaktaydılar. Ayrıca İngiliz tüccarların ülkede serbestçe dolaşımına ve Afganistan'ın önemli kentleri arasında telgraf hatları kurulmasına izin vermesini istiyorlardı. Şir Ali Han ise Afgan halkının mutaassıp olduğunu, sokakta İngiliz memurları görmek istemediklerini, bu uygulamanın halk tarafından sömürgeleşme olarak algılanacağı gibi bahaneler ileri sürerek İngilizleri oyalayıp durdu. Hâlbuki Afgan sarayı Rus generallerin ve ajanlarının uğrak yeri olmuştur bile. İngilizler Şir Ali Han'a aba altında sopa göstermekte gecikmediler. "Ruslara fazla güvenmemesini, Afgan hazinesinin bomboş ve halkın gayri memnun olduğunu, Yakub Han'ın isyanının giderek büyüdüğünü" belirttiler. Bu dönemin İngiliz elçileri Şir Ali Han'ın, Rusya ve İngiltere gibi iki dev güç arasında bağımsız kalabileceğine inanan biri olarak tarif

etmiş ve onun Afganistan'ını "iki demir kasa arasına sıkışmış bir toprak çömleğe benzetmişlerdir.[250]

Sonunda Şir Ali Han, Rusların yayılımını takip etmek isteyen bir İngiliz askeri heyetinin Herat'a gelmesine izin verdi; ancak yerel aşiretlerden gelecek saldırıların sorumluluğunu üstlenmediğini belirtti. Gelecek askeri heyetin siyasete karışmaması için de güvence istedi. Meselelerin çözümü için Ocak 1877'de Peşaver'de bir konferans toplandı. İngilizler, Afgan tarafını tehdit ederek şartları kabul edilemezse dostluk antlaşmalarını yenilemeyeceklerini ve 1855'te Dost Muhammed Han'la yapılan eski antlaşmanın koşullarına geri dönüleceğini ilân ettiler. Bir başka deyişle kast ettikleri, Afganistan'ı 1855'teki sınırlarına geri döndürüp Kandahar ve Herat'ı işgal edebilecekleriydi. Sonuçta Konferans Mart 1877'de bir sonuç almadan dağıldı. Kızgınlık içindeki Şir Ali Han 70 milyon rupisi olduğunu ve bunun her kuruşunu cihad için harcayacağı tehdidinde bulundu. Son çare olarak devreye İngilizlerin ricası ile Osmanlı elçileri girdiler.[251] Osmanlı murahhası Ahmed Hulusî, Şir Ali'yi "Müslümanlar için asıl tehlikenin Ruslardan geldiğine, İngiltere'nin ise İslâm âleminin dostu olduğunu" söyleyerek Afgan Şahını o dönemdeki resmi Osmanlı dış politikasının çizgisine çekmeye çalıştı. Ancak Şir Ali, İngilizlere güvenmediğini, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında da İngilizlerin Osmanlıyı korumak için çaba sarf etmediklerini söyledi. Sonuçta Osmanlı heyeti de Emir'i ikna edemediler.

İngiliz ve Osmanlı elçileri soğuk bir tavırla misafir edilirken; Haziran 1878'de Kâbil'e gelen Rus elçisi General Stolietov fillerin süslendiği kalabalık bir törenle karşılanmıştı. Afgan kaynaklarına göre Rus elçisi bir ittifak antlaşması dahi imzalamıştı. Bu antlaşmaya göre Ruslar Afganistan'ın Ahmed Şah Durranî zamanındaki sınırlarını tanımış ve Afganistan'a askeri, malî yardımda bulunmayı kabul etmişlerdi. Ayrıca Afganistan'da üç demiryolu ve telgraf hattı kurmayı da üstlenmekteydiler. Bu antlaşma hakkındaki bilgilere yalnızca Afgan kaynaklarında rastlanmakta İngiliz ve Rus arşivlerinde bu maddelerden bahsedilmemektedir. İngilizler bu ziyarete büyük bir tepki verdiler ve Rus heyetinin derhal sınır dışı edilmesi gerektiğini bildirdiler. İngiliz tekliflerini kabul etmesi durumunda Şir Ali'ye yıllık 1.200.000 rupi vermeyi de taahhüt etti-

250) Bayur Cilt III s. 434
251) Bayur Cilt III, s. 440

"İngiliz Aslanı" "Afgan kurtlarına karşı" *By Tenniel, 'Punch', September 20, 1879*

ler. Ancak bu girişimlerin her biri sonuçsuz kalacak ve İngiliz ordusu Şubat 1879'da Celâlâbad ve Kandahar'a girecektir. Şir Ali'nin, hapiste tuttuğu oğlu Yakub'u serbest bıraktılar. Böylece "II. İngiliz-Afgan Savaşı" başladı.

İngiliz zaferi kısa ve kesindi. Ordusu dağılan Şir Ali Ruslardan yardım istemişse de Türkistan Genel Valisi Kaufmann'dan olumsuz yanıt aldı.[252] Çareyi Rusların yanına kaçmakta bulan Şir Ali; üzüntü içinde yolculuk etmekteyken Belh'te öldü (Şubat 1879). Tahtta çıkan Yakub'un ilk işi İngilizlerle barış istemek olmuştu. Ardından imzalanan Barış Antlaşması ile Kâbil'de İngiliz sefaretinin açılmasına, Herat'ta ve daha birçok stratejik bölgede İngiliz birliklerinin konuşlanmasına izin verilmiş karşılığında İngiltere Afganistan'a yıllık 600.000 rupi vermeyi kabul etmişti. Aslında Yakub Han da bu antlaşmaya gönülden razı olmamış O da babası gibi Taşkent'teki Rus komuta merkezine yardım isteklerinde bulunmuş ancak İngilizlerle bir çatışma içine girmek istemeyen, 1877-78 Osmanlı Savaşının yorgunu olan Ruslar bir kez daha bu işe karışmak istemediklerini belirtmişlerdi. Yakub Han'ın ödünleri onun halk nezdinde itibarını zayıflatmıştı. Hazinesi boştu. Resmi varis olan ancak hayatta olmayan Abdullah Can'ın taraftarları da onu tanımamaktaydılar. Muhalif gruplar Yakub'u zor durumda bırakmak için İngiliz elçiliğine

252) Saray, age, s. 114

saldırdılar ve içeride İngiliz ve Hintli kim varsa öldürdüler. Öfkeli kalabalıkların isyanında kaçan Yakub Han İngilizlere sığındı. Olaylar kısa sürede genel bir ayaklanmaya dönüşmüşse de Eylül 1879'da İngiliz generali Roberts, duruma hâkim oldu. Afganlar modern İngiliz silahları karşısında büyük kayıp vererek çekilmek zorunda kaldılar.

Afgan direnişinin giderek genişlediğini ve İngilizlerin zor durumda kaldığını gören Ruslar, Taşkent'te sürgün hayatı yaşayan Abdurrahman'ı serbest bıraktılar. Ona silah ve para vererek Afganistan'a gönderdiler. Yıllarca Türkler arasında kalmış olan Abdurrahman Han, Kuzey Afganistan Türklerini de yanına çekmeyi başarmıştı. Böylece Afganistan fiilen güneydeki İngiliz idaresi ile kuzeyde Abdurrahman Han'a bağlı vilayetler ve Herat'ı idare eden kuzeni Eyüb Han arasında üçe bölünmüş oldu. Eyüb Han 1880'de İngilizleri bir meydan savaşında (*Mayvand*) yenmeyi başarmıştı. Abdurrahman Han ise kuzeni Eyüb Han'a karşı İngilizlerle anlaşmanın yollarını aradı. Artık Afganistan'dan çekilmeyi düşünen İngilizler de asıl düşmanları olan Eyüb Han'a karşı Abdurrahman Han'ın yanında yer almaya ve Kandahar'ı *Gandamak Antlaşması* (1881) ile Abdurrahman Han'a teslim etmeye karar verdiler.

Eyüb Han, Bu antlaşmayı kabul etmeyerek Kandahar'ı kuşattı. Şehri ileride Afganistan tarihinde önemli roller oynayacak olan Çarhi ailesinin liderlerinden Gulam Haydar Çarhi korumaktaydı. Eyüb Han, Kandahar'ı kuşatırken, kendi başkenti Herat, Abdurrahman'ın kuvvetlerinin eline geçmişti. Kandahar önlerine gelen Abdurrahman Han'la savaşamayacağını anlayan Eyüb Han İran'a kaçtı ve sonra da (eski düşmanları) İngilizlere sığındı. İngilizler bir daha siaysete dönmemesi şartıyla Hindistan'da yaşamasına izin verdiler. Böylece Afganistan yeniden tek bir idare altında birleşmiş oluyordu (1881).

XI

MODERN AFGANİSTAN'IN DOĞUŞU

Abdurrahman Han (1880-1901)

1844 yılında doğan Abdurrahman Han, Dost Muhammed Han'ın torunu ve Efdal Han'ın oğluydu. Kuzeni Şir Ali'ye karşı verdiği uzun saltanat mücadelesi esnasında uzun yıllar Türkistan'da sürgün hayatı yaşamış ve ancak Şir Ali'nin ölümüyle (1869) ülkesine geri dönebilmişti.

Abdurrahman Han, bütün ömrünü Afgan aşiretlerinin güçlerini sınır-

Abdurrahman Han (1880-1901)

landırarak Afganistan'ı merkezi bir idare altında toplamaya adadı. Bunu yaparken çoğu zaman da zalimâne bir yönetim izlediği doğrudur. Abdurrahman Han, merkezi idareyi güçlü kılma mücadelesini Afganistan'ın çok renkli kültürel dokusunu ortadan kaldırma çabasıyla da birleştirmiş bir liderdi. O güne kadar resmî anlamda dışlanmamış olan Kızılbaşlar, Şiîler ve *Kâfiristan* adıyla anılan dağlık ülkelerinde hâlen Pagan inançlarını sürdüren topluluklar Abdurrahman Han'ın baskısı altında ezildiler. *"Kâfiriler"* zorla Müslümanlaştırıldılar ve ülkelerin adı *Nuristan* olarak değiştirildi vb.O dönemde Afganistan'a bağlı olan Pencdeh Vadisi'nde yaşayan Türkmenler memnuniyetsizliklerinden İngilizlerden hatta Ruslardan yardım isteyecek duruma geldiler.[253] Hazaralar etnik kıyımlara uğradı. Binlerce Hazara kadın ve çocuğu Kâbil ve Kandahar esir pazarlarına satıldı (1896). Binlercesi İngiliz idaresindeki Quatta'ya (Kuvatta) kaçmak zorunda kaldı. Abdurrahman Han'ın topçuları tarafından Bamîyan Buddha'larının heykellerinin yüzleri parçalandı.

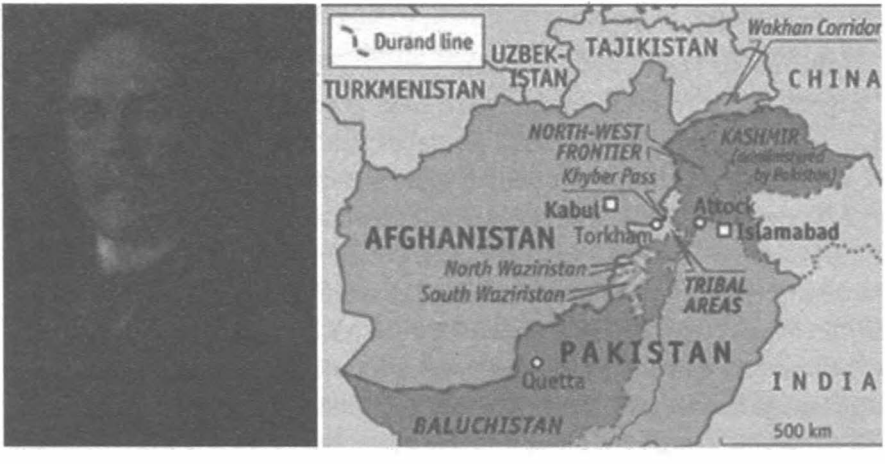
Öte yandan Abdurrahman Han'ın bu müdahaleleri aslında dinî taassubundan ziyâde; merkezî ve tek kültürlü bir devlet yaratma maksadındandı. Bu amaç uğruna modernleşme ve merkezileşme karşıtı Sünni Galcay aşiretlerinin de direnci kırılırken (1886) veya kuzeni İshak Han'ın ayaklanmasını bastırırken de (1888) benzer sertlikte bir politika güdülmüştü. Nitekim aşiret güçlerinin zayıflatılması için hükümdara bağlı gerçek anlamda merkezî bir ordu bu dönemde kuruldu. Eskiden olduğu gibi aşiret üyelerinin topluca orduya kaydolması geleneği terk edilerek askerler birey olarak orduya alınmaya başlanmıştı. Hazara ve Tâcikler de askere alınarak "ulusal" bir ordu sistemi kurulmaya çalışıldı. Yol güzergâhları yenilendi, sulama sistemleri onarıldı, askeri sanayi geliştirildi ve kanun devleti olma yolunda adımlar atıldı. Batılı eğitime ilk kez yer verilmeye başlandı. Batılı tarzda ilk hastane açıldı. Serdarlar (Şehzâdeler) hanlar (aşiret liderleri) ve mollalardan müteşekkil bir tür danışma meclisi kuruldu. Ancak bu modernleşme çabası bile Afganistan'a özgüydü. Zira Osmanlıların ve İranlıların en önem verdikleri yenilikler olan demiryolları ve telgraf hatları Abdurrahman Han tarafından Afganistan'a sokulmadı. Afganlar bunları düşman güçlerin ülkeyi istila etmesini kolaylaştırıcı bir unsur olarak görmekteydiler.

Dış politikada Abdurrahman Han, Ruslara mesafeli durmuş ve İngiliz

253) Saray, age, s. 125

dostluğunu tercih etmişti. 1883'ten itibaren İngilizlerden yılda 1.200. 000 rupi destek almaya başlamıştı. Ruslar ise bu esnada Merv'i de alarak Türkistan'ın fethini tamamlamışlar (1884) hatta Herat'ın bazı kasabalarını dahi işgal etmişlerdi (1885). İngilizlerin araya girmesiyle Rusların daha fazla ilerlemesi engellenmiş, Abdurrahman Han da savaşa yol açmamak için kaybedilen kasabaları sineye çekmiş, İngilizlerin Ruslarla yaptığı antlaşmalarda belirledikleri sınır hattını onayladığını bildirmişti (1893). Afganistan'ın kuzey sınırları gibi güney-doğu sınırları da adını İngiliz diplomat Mortimer Durand'tan (1850-1924) alan *Durand Hattı* olarak bilinen antlaşma ile kesinleşti. Böylece Afganistan modern sınırları belirlenmiş ve Afgan yönetimi Kuzey-Güney Veziristan, Orakzay, Hayber gibi vilayetlerden resmen vazgeçmiş oluyordu. Ancak birçok Afgan'ın gözünde Abdurrahman Han'ın onayladığı bu sınırlar gerçek Afganistan'ı tanımlamamaktaydı. Bu kesimler Durand Hattı ötesi içinde hak talep etmeye devam ettiler.

Durand Antlaşması sonrası Afganların, kendilerine olan öfkesinin büyüdüğünü fark eden İngilizler arayı yumuşatmak için Abdurrahman Han'ı İngiltere'ye davet ettiler. Teklifi hasta olduğu gerekçesiyle geri çeviren Emir, kendi yerine İngilizlere en mesafali kişi olan oğlu Nasrullah Han'ı yolladı. Nasrullah Han da İngilizlerin tüm sempatik tavırlarına karşın bu ziyaretten fikirleri hiç değişmemiş biçimde dönecekti

Adını İngiliz diplomat Sir Mortimer Durand'tan (1850-1924) alan sınır günümüzde Afganistan'da Peştunlar tarafından kabul görmemekte ve fiilen de sürekli olarak ihlal edilmektedir.

(1894). Abdurrahman Han içeride Durand Antlaşması'nın yarattığı olumsuz havayı dağıtmak için Kafiristan topraklarına sefer düzenleyecek ve zarar gören prestjini bu fakir toprakların fethiyle düzeltmeye çalışacaktı. İngilizler ise sınır sorunlarının çözümünde gösterdiği iş birliği nedeniyle Abdurrahman Han'a yaptıkları yardımı yıllık 1.800.000 rupiye çıkarırken, Onun 1896'da yoksul ve dağlık bir bölge olan Kâfiristan'ı işgaline ses çıkarmadılar. Kâfiristan'ı alıp halkını Müslümanlaştıran ve adını *Nuristan'a* çeviren Abdurrahman Han da bu küçük ülkenin fethini *Ziya ü'l mille v'ed-din* (ulusun ve dinin ışığı) gibi iddialı bir unvan almak için fırsat olarak gördü.

İngilizler Afganların gönüllerini almaya çalışırken, Afgan uleması İngiliz Hindistan'ı tarafında kalan aşiretleri ayaklandırdılar (1897). İsyancılar Afganistan'da yiyecek ve silah temin ediyor, dağlık alanları kullanarak sıkıştıklarında karşı taraf kaçıyorlardı. İngilizler, Abdurrahman Han'dan derhal olaylara müdahale etmesini istediler. Abdurrahman Han ise ayaklanmayı desteklemediğini; ama aşiret güçlerini engelleyecek bir güce de sahip olmadığını söyleyerek İngiliz birliklerini kaderleriyle baş başa bıraktı. Dönemin Hindistan Genel Valisi Lord Curzon (1859-1925) İngiliz-Hint askeri kayıplarının artması üzerine askerlerini Afgan sınırından çekerek bu bölgeyi yeni bir idarî düzenlemeye tabi tuttu. Abdurrahman Han, gittikçe ısınan bu karışık ortamda 1901 yılında hayat gözlerini yumdu.

Habibullah Han (1901-1919)

Afganistan'ın iç savaş yaşanmadan başa geçen nadir hükümdarlarından olan Habibullah Han 1872'de babasının sürgünü esnasında Taşkent'e dünyaya gelmişti. Nasrullah Han, kendisini dine adadığı için siyasetle ilgilenmediğinden, Abdurrahman Han diğer oğlu Habibullah'ı ölümünden önce yerine vasiyet etmişti. Habibullah Han yavaş da olsa babasının reformlarını devam ettirdi. Yavaş hareket etmesi de babasının bir nevi vasiyeti idi. Abdurrahman Han ıslahatların halk tarafından tepki çekmemesi için acele etmeden yapılması taraftarı olmuştur. Habibullah Han da babası gibi İngilizlerle iyi geçinmeye özen göstermişti. Ancak dönemin koşullarında bu o kadar kolay bir iş değildi. Durand Hattı ile Hindistan'da kalan Afgan aşiretleri sürekli isyan çıkararak İngilizleri uğraştırmakta ve her defasında Habibullah Han İngiliz dostluğu ile Afgan oymakları arasında sıkışıp kalmaktaydı. Başlangıçta onlara karşı

Habibullah Han (1901-1919)

mesafeli davranmış ve İngiliz yardımlarını kabul etmemişti. Yine de sonuçta tercihini İngilizlerle anlaşma yolunda kullanan Habibullah Han 1905'te bir dostluk antlaşması imzalamış ve Hindistan'a ziyarette bulunmuştur. Hindistan'da büyük şölenlerle karşılanan Habibullah Han, İngilizlerin İslâm ülkelerindeki siyasetinin belirlenmesinde büyük rol oyanmış olan meşhur devlet adamı Lord Kitchener (1850-1916) tarafından farmason kulübüne bile alınmıştı. O güne kadar gönderilmeyen 400 bin sterlinlik yardım Habibullah Han'a bir anda ödenmiş; ayrıca kendisine yıllık 160.000 sterlinlik bir yardım sözü de verilmişti.

Bu esnada Afganistan'ın kaderinin derinden değiştirecek gelişmeler olmakta ve Orta Asya'da birbirini rakip olarak gören İngiltere ve Rusya arasında bir yakınlaşma yaşanmaktaydı. 1907 Reval görüşmeleri sonucunda iki ülke Almanya karşısında bir ittifak kurmaya hatta Osmanlı topraklarını da aralarında bölüşmeye karar vermişlerdi. Bu antlaşma esnasında Rusya Afgan işlerine karışmayacağına dair İngiltere'ye söz de vermişti. Böylece İngiltere Afganistan'ın iç işlerine müdahalede daha serbest bir alan kazanmış oldu. Bu antlaşma kesinlikle Afganistan'ın aleyhine sonuçlar doğurmuştur. Eski şartlar altında Afgan hanları Rus-İngiliz rekabetini kendi çıkarları için kullanabilmekte ve bu sayede ülkelerinin bağımsızlığını korumayı başarabilmekteydiler. Oysa şimdi Afganistan Avrupa'da yaklaşan savaşta kader birliğine girmiş iki ortak arasında kalmış durumdaydı.

Feyz Muhammed Katib Hazara (1862-1931)

Afganistan'da anayasacılık ve meşrutiyet hareketinin öncülerinden olan Feyz Muhammed Katib 1862 yılında Gazne yakınlarındaki Karabağ'da dünyaya geldi. Çocukluğunda klasik bir eğitim alarak Arapça öğrendi. Gençlik yıllarında ise Hindistan'a giderek Urduca ve İngilizceye de hâkim oldu ve Batı kültürünü tanıma fırsatı buldu. Feyz Muhammed'in gençliği Hazara halkına karşı büyük bir sindirmenin yaşandığı Abdurrahman Han (1880-1901) devrine denk gelmişti. Hazara halkına karşı yapılan baskılara rağmen Feyz Muhammed, kâtip olarak devlet hizmetinde kalmayı başardı. Olgunluk yıllarında Afganistan'da meşruti rejimin kurulması için uğraştı ve bir süre hapis yattı. Dönemin bir başka önemli reformcusu olan Mahmud Tarzi'ye *Seraj-ul-Akhbar* gazetesini çıkarmasında yardımcı oldu. Batılı tarzda eğitimi yaygınlaştıran *Habibiye* okulunda görev aldı. Emanullah Han'ın (1919-1929) reformlarını destekledi. Emanullah Han'ın devrilmesinin ertesinde bizzat Kalakanî tarafından Hazara halkının yeni rejime kazanılması maksadıyla isteği dışında Hazaracat bölgesine gönderilmişse de Hazaralar tarafından soğuk karşılandı. Görevinde başarılı olamadığı gerekçesiyle işkenceye alınan Feyz Muhammed 1931 yılında hayata gözlerini yumdu. Feyz Muhammed, devlet arşivlerinde çalışması sayesinde Afganistan'ın 19. Asırdaki panoramasını birincil el belgelere dayalı ayrıntılı bir dökümünü yapmıştır. En büyük eseri olan *Suracul Tevarih*'te, Abdurrahman Han devrinde Hazaralara ve Nuristan halkına yapılan, katliamı, yağmaları ve köleleştirmeleri tüm ayrıntılarıyla aktarmıştır. Eserleri günümüzde de Afganistan'da belgelere dayalı modern tarihçiliğin öncüsü olarak görülmektedir.

Hazırlayan: Abîdin Âbed .

Bu nazik durum Habibullah Han'ı daha temkinli bir dış politika izlemeye ve maceradan uzak durmaya itti. 1914'te Birinci Dünya Savaşı başladığında Habibullah Han'ın en zor günleri de başlamış oldu. Osmanlılar, İngiltere'ye cihat ilân etmişlerdi ve bu olay zaten İngiltere'ye öfkeli olan Afgan aşiretleri arasında oldukça etkili olmuştu. Afganistan'a ulaşan Osmanlı ve Alman elçileri, Habibullah Han ve çevresindekileri cihada ikna etmek için lobi yürütmeye de başlamışlardı. Seneler

önce Afganları İngilizlerle anlaşmaya ikna etmeye çalışan Osmanlı elçileri şimdi onları bu ülkeye karşı savaşa kışkırtmaktaydılar. Mevlana Bereketullah (1854-1927) gibi Müslüman ve Mahendra Pratap (1886-1979) gibi Sih kökenli Hintli liderler de Almanların yanında savaşa girmesi için Habibullah Han'ı ikna etmeye çalışmışlardır. Habibullah Han'ın kardeşi Nasrullah Han da İngilizlere karşı cihada katılma yanlısıydı. Ancak Habibullah Han bu baskıya rağmen savaşa girmediği gibi; Alman-Türk heyetlerini İngilizlerin tepkisini çekeceğini bildiğinden sınır dışı etti (1916). Öte yandan halkın tepkilerini yatıştırmak için İngilizler aleyhine birkaç söylemde bulunup bazı gençlerin de Osmanlılara destek olmak için savaşa katılmasına ses çıkarmadı. Bir yandan da İngilizlere bu kadarını yapmak zorunda olduğuna dair raporlar gönderiyordu. İngilizler Habibullah Han'ın tarafsızlığını sürdürmesi karşılığında büyük miktarda para yardımında bulunmuşlardı.

Osmanlı-Alman casusları Hindistan sınırındaki bazı Afgan aşiretlerini ayaklandırmayı başarmışlarsa da Habibullah Han'ın çabaları sonucu cihad projesi Afganistan'da ciddi bir yankı uyandırmadı. Hatta İngiliz ordusuna katılan Peştunların sayısında azalma bile olmadı. Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlılara karşı savaşan Hintli birlikleri içinde Hindu ve Peştun askerler arasında bazı gerginlikler yaşanmasına rağmen bunlar savaşın seyrini değiştirecek ciddiyete varmamıştır. Ancak Habibullah Han'ın bu açık İngiliz yanlısı siyasetinin tepki çektiğini de söylemek gereklidir. Bu tepkiler ona karşı bir muhalefet hareketi gelişmesine yol açmış ve Habibullah Han Şubat 1919'da Celâlâbâd'ın kuzeyinde bir av partisi esnasında öldürülmüştür. Habibullah Han modernist biriydi. Zamanında Afganistan'da *Habibiye* adı verilen Batılı tarzda eğitim veren okullar açılmış, Serdar Mahmud Tarzî tarafından ilk gazete çıkarılmıştır. Yine Afganistan'a elektrik, telefon ve ilk otomobiller onun zamanında girmişti.

Emanullah Han (1919-1929)

"Afganistan ve modernleşme" denilince şüphesiz akla gelen ilk kişi Emanullah Han'dır. Seleflerinin attığı adımları daha öteye taşıyarak Afganistan'ın bağımsız ve modern bir ülke olarak dizayn etme projesi tam olarak başarılı olmasa da Emanullah Han, arkasında tarihsel açıdan önemli bir miras bırakmıştır. Emanullah Han, Habibullah Han'ın üçüncü oğlu olarak 1892'de doğdu. Daha serdarlığı döneminde Afganis-

Ghulam Muhammed Maymanagi (1872- 1930)

Afganistan'da modern resim sanatının babası olarak bilinen Maymanagi, aynı zamanda Afganistan meşrutiyet hareketinin önemli temsilcilerinden biridir. Maymanagi, Türkistan'ın önde gelen kişilerinden biri olan Abdulbaki Han Mingbaşı'nın oğlu olarak 1872'de Maymana'da dünyaya geldi. 1879'da Maymana Hanlığı, Abdurrahman Han'ın ordusunca kuşatıldığında, Abdurrahman Han'ın verdiği güvenceye daynarak Emir Dilaver Han, Abdulbaki Han Mingbaşı ve Maymana'nın önde gelenleri teslim olarak aileleriyle birlikte Kabil'e gönderildiler. Ancak Abdurrahman Han sözünde durmayarak 1879'da kadınlar ve çocuklar hariç Maymana ileri gelenlerinin hepsini öldürttü ve mallarına da el koydu. Böylelikle küçük yaşta yetim kalan Maymanagi geçimini sağlamak için yetenekli oluğu resim sanatıyla uğraşmış, çizdiği resimleri paraya çevirerek ihtiyaçlarını karşılamıştır. Dokuz yaşına geldiğinde artık doğduğu memleketine dönmek için Abdurrahman Han'a mektup yazıp altına barış simgesi olan kuş resmini çizmiş, daha sonraları "Kurtarıcı Kuş" olarak anılacak bu resim ilgi çekince Abdurrahman Han, Maymanagi'nin özel eğitim almasını sağlamıştır. Eğitimine Almanya'da devam eden Maymanagi, Afgan modern resminin öncüsü olacaktır. Maymanagi, Afganistan'da Profesor unvanına sahip olan ilk kişidir.

tan'da yenilik isteyen gençler onun etrafında toplanmıştı. Habibullah Han suikast sonucu öldürüldüğünde kardeşi Nasrullah Han kendini Afganistan Emiri ilân etmişti ancak ordu kesinlikle Emanullah Han'dan

yanaydı ve onun tahta çıkmasını sağladı. Nasrullah Han, Habibullah Han suikastında parmağı olduğu gerekçesi ile tutuklandı ve iki yıl sonra da hapishanede öldü. Emanullah Han, babası zamanında İngilizlere gereğinden fazla yakınlaşıldığını düşünmekteydi. Onun döneminde Afganistan keskin bir politika değişikliğine giderek İngilizler aleyhindeki güçlerle iş birliğine yöneldi. Açıkçası dönem de buna çok uygundu. Her ne kadar İngiltere Dünya Savaşı'ndan zaferle ayrılmışsa da büyük bir enerji kaybına uğramış durumdaydı. İngiliz sömürgelerinde yoğun bir hareketlilik vardı. Hindistan'da İngiliz karşıtı hareket giderek güçlenmekteydi. Rusya'da devrim olmuş ve iktidarı alan Bolşevikler Müslüman Asya halklarını sömürgeci güçlere karşı kışkırtmaya başlamışlardı.

Bu ortamdan yararlanma yoluna giden Emanullah Han, Hindistan'daki anti-İngiliz hareketleri destekledi, Hindistan tarafında kalan Afgan aşiretlerine yaptığı yardımlar sonunda *Üçüncü İngiliz-Afgan Savaşı*'na yol açtı (Mayıs 1919). Bu savaş esnasında İngilizler ilk kez Afganistan'da savaş uçakları -ve bazı iddialara göre kimyasal gaz- kullandılar. Kentlerin uçaklarca bombalanması ve Afgan askerleri arasında düzenin sağlanamaması savaşın kısa sürmesine ve her iki tarafında hemen ateşkes yapmasına yol açtı. Aslında Afgan ordusu geçmişte olduğu gibi bu savaşta da iyi idare edilememiş, komutanlar başlarına buyruk davranarak ordunun disiplinin bozmuşlardı. Afgan ordusunun zaaflarını gören aşiretler de İngilizlere karşı beklenen ayaklanmayı başlatmamışlardı. Öte yandan Afgan tarafının tüm zaaflarına rağmen, Dünya Savaşı'ndan yeni çıkmış olan ve Rusya, Türkiye Hindistan gibi bölgelerde büyük sorunlar yaşayan İngiltere de bu çatışmayı uzatmak niyetinde değildi.

Ateşkes sonrasında yapılan beş maddelik Antlaşma sonucu İngiltere Afgan Emirliğinin "iç ve dış siyasetindeki tam bağımsızlığını" tanıdı. Emanullah Han da, İngiliz Hindistan'ındaki Afganlarına yardım etmeyi bıraktı. Buna rağmen genel dış siyasetinde Sovyetler Birliği ve genç Türkiye gibi o dönemde İngilizlerle çatışma halinde olan devletlerle yakınlaşmaktan çekinmedi. Afganistan ve Sovyetler Birliği birbirlerini tanıyan ilk devletler oldular.[254] 1919 Haziran'ında bir Afgan heyeti Taşkent'e giderek burada bir Konsolosluk açtı ve İngilizlerle savaş halinde olan Bolşeviklere resmi temasları başlattı. Eylül 1919'da da Lenin'in emriyle bir Sovyet delegasyonu Afganistan'a giderek yeni rejimi İngilizlere karşı destekleme sözü verdi. Afganistan'da kurulan ilk devamlı elçilik bi-

254) Saray, age, s. 158

nası da Sovyet delegasyonuna ayrılmıştı. 1921'de Afgan-Sovyet dostluk antlaşmaları imzalandı. Antlaşma sonucu Sovyetler Birliği, Herat, Mezar-ı Şerif, Meymene, Kandahar, Celâlâbad gibi kentlerde temsilcilikler açma hakkı kazandı. Buna mukabil Afganlar da St. Petersburg, Kazan, Semerkand, Merv gibi şehirlerde konsolosluk açma yetkisi elde ettiler.

Yurtdışında konsolosluklar açılmaya başlanması Afgan diplomasisi açısından önemli bir yenilikti. Sovyetler antlaşma sonucunda Afganistan'a yıllık 1 milyon ruble yardım yapmayı Kandahar-Kâbil arasına telgraf hattı çekmeyi, Afganistan'a çeşitli alanlarda teknik uzman göndermeyi kabul etmişti. Nitekim Lenin'in emriyle Afganistan'a 13 uçakla birlikte pilotlar ve teknik uzamanlar gönderildi. Böylece Afgan hava kuvvetlerinin ilk temeli atılmış oldu.[255] Bu antlaşmanın maddelerine itiraz eden İngilizler, Sovyetlerin Celâlâbad ve Kandahar gibi kendi sınırlarına yakın merkezlerde de temsilcilikler açmamaları konusunda Emanullah Han'ı uyardılar. Afgan hükümeti de İngilizlerin bu isteklerine uygun hareket etti. Bu kentlerde İngiliz temsilcilikleri görev yapmaya devam ettiler. Böylece durum yeniden 19. Asırdaki koşullarına dönmüş gibiydi, Afganistan yine birbirine düşman iki güç arasında bir denge politikasına yönelmişti. Emanullah Han, Sovyetlerle arasının bozulmaması için Kızılordu'nun Hive, Buhara gibi Orta Asya merkezlerini ele geçirip buralarda kısa süreliğine bağımsızlık kazanmış devletleri ortadan kaldırmasına tepki vermedi. Sadece Kızılordudan Afganistan'a kaçan Özbek, Türkmen, Kırgız, Tâcik vb kabilelere yerleşme izni tanıdı. On binlerce insanı kapsayan bu göç hareketi Afganistan'da Türk-Tâcik nüfusunun artmasına neden oldu.

Afgan elçileri Moskova'dayken İngiltere'ye karşı mücadele hâlinde olan ve Sovyetlerden yardım almak için burada bulunan Türkiye Büyük Millet Meclisi temsilcileriyle de bir dostluk ve yardımlaşma antlaşması imzaladılar. Afganistan o dönemde henüz meşruluğunu kanıtlamak için uğraşan genç Türkiye'yi tanıyan ilk devletlerden (Müslüman dünyada ilk) biri oldu. İki ülke arasında on maddelik bir yardımlaşma antlaşması imzalandı. Ardından Dünya Savaşı esnasında İngiliz-Arap güçlerine karşı büyük bir direnç gösteren Fahreddin Paşa (1868-1948) Türk tarafını temsilen Kâbil'e büyükelçi olarak atandı.[256] Afganistan'a gelen diğer meşhur İngiliz karşıtı Türklerden biri de İttihat Terakki'nin

255) Wahab, age, s. 108
256) Saray, age, s. 162

Serdar Mahmud Tarzî

Afgan aydınlanmasının sembol isimlerinden olan Tarzî, Peştun aşiretlerden Muhammedzayların reisinin oğlu olarak 1865'te Gazne'de dünyaya geldi. Henüz çocukken ailesi Abdurrahman Han tarafından sınır dışı edildi. Aile önce Hindistan'a sonra Osmanlı topraklarına yerleşti. Mahmud Tarzî 35 yaşına kadar Osmanlı sınırları içinde İstanbul ve Şam gibi kentlerde yaşadı. Cemaleddin Afganî ve Jön Türklerle ilişki kurdu. Dârice, Arapça, Urduca, Türkçe, İngilizce ve Fransızca öğrendi. Eserlerinde, modernleşme ve batılılaşmayı savundu. Vatan sevgisi, ulusçuluk, anti-sömürgecilik gibi konuları işledi. Afganistan'da yayınlanan ilk romanlar onun Afgan gençlerine bilimsel keşifleri tanıtmak için İngilizce ve Fransızcadan Dâriceye çevirdiği Jules Verne'in eserleriydi. Mahmud Tarzî Afganistan'da ilk gazetesi olan ve 1911-1918 arasında yayınlanan *Seraj-ul-Akhbar*'ı da çıkaran kişiydi.

Habibullah Han döneminde çıkan afla ülkesine geri döndü. Emanullah Han zamanında kendisi Dış İşleri Bakanı olurken; kızı Süreyya Tarzî de Emanullah Han'la evlendi. Dış İşleri Bakanı olduğu süre içerisinde Afganistan üzerindeki İngiliz egemenliğine karşı uluslar arası arenada mücadele etti. Afganistan'da modern bir anayasa hazırlanması gerektiğini, medreselerin reforme edilmesini, kadınların okullara kabul edilmesini savundu ve bir ölçüde bunların kabul edilmesini sağladı. Ancak 1929'da Emanullah Han'ın devrilmesiyle ülkesini terk etmek zorunda kaldı ve 1933'te 68 yaşındayken İstanbul'da öldü. Son yıllarda Afgan hükümetleri Tarzî'nin adını bazı okullara verdi 2005 yılında Kâbil'de anısını yaşatmak maksadı ile Mahmud Tarzî Kültür Vakfı kuruldu.

Kaynak: Serdar Mahmud Tarzî ve Anıları, Afgan Aydınlanmasının Mimarı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2003

üç önemli liderinden biri olan Cemal Paşa'ydı (1872-1922). Cemal Paşa, Dünya Savaşı'nda Osmanlıların Arap ve Ermeni isyancılara karşı uyguladıkları siyaset nedeniyle İngilizlerin "savaş suçluları" listesinde yer almaktaydı ve İngilizlerle iyi geçinmeye çalışan yeni Osmanlı hükümeti de onun hakkında idam kararı vermişti. Sovyetler yoluyla Afganistan'a ulaşan (1920) Cemal Paşa, Afgan ordusunun modernleştirilmesi projesini yürüttü. Cemal Paşa'nın Afgan ordusunu modernleştirme çalışması İngilizlere karşı sembolik de olsa bir cevap niteliğindeydi. Üstelik Cemal Paşa'nın rapor ve mektuplarına bakıldığında, Onun sadece Afganistan'ın modernleştirilmesi için değil, Hint Müslümanlarını ayaklandırma maksadıyla da çalışmalar yürüttüğü anlaşılmaktadır.[257]

19. Asır boyunca salt İngiliz-Rus tesiri altında kalan ülkenin daha dengeli bir dış politikaya yönelmesini isteyen Emanullah Han üçüncü ve uzak bir güç olan Fransa'ya yöneldi. Fransa'ya bir elçilik heyeti gönderilerek konsolosluk kuruldu. Fransa ile yapılan antlaşmalar sonucunda bu ülkenin bilim insanlarına Afganistan'da tarihi ve arkeolojik bölgelerde araştırma yapma hakkı tanındı ve bu kitabın ilk sayfalarında adları sıkılıkla anılan bir dizi Fransız bilim insanı Afganistan'ın büyük tarihsel mirasını ortaya çıkarmaya yöneldiler (1922). Bu çalışmalar sonucunda Afganistan'ın büyük mirası gözler önüne serilecekti. Ayrıca Fransızca eğitim veren bir okul (İstiklâl Lisesi) kuruldu. Böylece daha önce amatör define avcıları ve asıl amaçları casusluluk olan birtakım maceracıların ve seyyahların tekelinde kalmış olan Afganistan tarihi araştırmaları, devletin desteği ile bilimsel kurullara havale ediliyordu.

Nisan 1923'te Afganistan tarihinin ilk anayasası ilân edildi. Anayasa (Ekber dönemini hariç tutarsak) Afgan tarihinde ilk kez Müslümanları ve gayr-i Müslimlerle eşit olarak kabul ediyordu. Peştun dilinde hazırlanan Anayasa çok gecikmeden diğer yerel diller de tercüme edildi. Afganistan'ın bu ilk anayasasında kadınlara yeni haklar tanınıyor, zorla çalıştırma ve kölelik yasaklanıyor, cinayetlerin kan parasıyla aklanması gibi geleneksel usuller terk ediliyordu. En radikal adımlar eğitim alanında atıldı. Fransızca dışında Almanca ve İngilizce eğitim veren okullar açılırken; okullarda karma eğitime geçildi. Yeni okulların hocaları Avrupa'dan ve Hindistan'dan getirilmişti. Bu hareket mollalar tarafından "çocukların kâfirlere emanet edilmesi olarak yorumlanacaktı. Tepkilere rağmen Kraliçe Süreyya, kız çocuklarının okutulması için kız

257) Saray, age, s. 180-182

DAFA: *Délégation Archéologique Française en Afghanistan*

DAFA üyeleri Büyük Buddha'nın önünde

Afganistan'a ulaşan Fransız bilim insanlarının bu ülkenin tarihine en büyük katkısı arkeoloji alanında oldu. 1920'lerden İkinci Dünya Savaşı sonrası döneme kadar Afganistan'da arkeoloji çalışmaları nerdeyse tek bir kuruluşun *Afganistan Fransız Arkeoloji Delegasyonu* (DAFA) tekelinde kaldı. DAFA, Hadda, Ay Hanum, Bagram (Kapisa), Sorkh Kotal gibi önemli arkeolojik yerleşimleri kazdı. Fransız arkeologlar, yabancıların hoş karşılanmadığı kırsal bölgelerde kimi zaman baskı gördüler. Kazı alanları kimi tutucu çevrelerin saldırısına uğradı, çıkarılan heykellerin Mollalar tarafından tahrik edilen köylülerce parçalandığı olaylar yaşandı. Ancak genel olarak Fransız Arkeologlar ülkelerinin tarihinin ortaya çıkarılmasından memnunluk duyan Afgan halkı ve idaresinin de desteği sayesinde rahatlıkla çalışabildiler. Hatta Afgan Emirliği ile yapılan antlaşma sonucu, çıkarılan eserlerin yarısını Fransa'ya götürebilecek kadar "rahat oldukları" da söylenebilir. Arkeoloji etiğine uymayan bu antlaşma sonucu Fransa'da Guimet Müze'sinde zengin bir Afganistan buluntuları koleksiyonu oluştu. Öte yandan Fransa'ya götürülen örneklerin sonraki yıllarda Afganistan'da arkeolojik eserlerin uğradığı büyük tahribattan bu sayede kurtulabildiklerini itiraf etmek gereklidir

Kaynak: Gorshenina – Rapin, Arkeologlar Orta Asya'da, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.

okulları açılmasını teşvik etti ve Afganistan'da kadınlara dönük yayın yapan ilk dergi olan *İrşad-ı-Nisvan'ın* çıkarılmasını sağladı.

Emanullah Han selefleri gibi reformların yarım kalmasını istemiyordu. O, Afganistan'ın gerçekten modern bir ülke konumuna erişmesinden yanaydı ve Mustafa Kemal'in Türkiye'si gibi radikal bazı reformlarla gerçekleştirmek niyetindeydi. Türkiye'yi örnek aldığını da gizlemiyordu. Avrupa gezisine çıktığı esnada Türkiye'yi de ziyaret etmiş, Mustafa Kemal'le şahsen görüşmüş ve onun reformlarını yerinde incelemişti. Hatta Mustafa Kemal'i bazı konularda çekingen bile bulduğu söylenebilirdi. Örneğin yeni Türk rejiminin kadınlar lehine yaptığı reformları beğenmekle birlikte bunları yetersiz buluyor, kendi ülkesinde bu alanda daha radikal adımlar atmayı düşünüyordu. Türkiye'de kadın kıyafetleri ile ilgili bir yasa yokken; Emanullah Han, Afgan kadınlarının geleneksel giysisi *çadur*'un Kâbil'de giyilmesini yasakladı. Yurt dışına

Afgan modernleşmesinin simge ismi olan Emanullah Han ve eşi Kraliçe Süreyya Tarzî Kraliçe Süreyya kendi çağında "modern Afgan kadınının" sembolü olan bir ikondu. İslâm ülkelerinde kıyafet, özellikle kadın kıyafetleri her dönemde siyasal tartışmaların odağında olmuş, reformcu ve tutucu çevreler çoğu kez kendilerini kadın kıyafetleri etrafında dönen tartışmalarla konumlandırmışlardı. Kraliçe Süreyya'nın giyim tarzı da bu tartışmaların odak noktalarından biriydi. Ancak Süreyya Tarzî'nin salt görsel bir ikon olduğunu söylemek yanlış olacaktır. Kraliçe Süreyya, kadınların eğitimi ve haklarıyla yakından ilgilenen politik kimliğiyle de tanınıyordu.

kız öğrenciler gönderdi ve bunlara batılı okul formaları giydirtti. Çok kadınla ve çocuk yaştaki kızlarla evliliği engellemeye çalıştı. Bütün bunlar Afganistan'da mollalar arasında homurdanmalara yol açmıştı. Emanullah Han'ın Hıristiyan olduğu, şarap içip domuz eti yemeye başladığı söylentileri halk arasında yayılmaya başlandı.[258] Muhalefetin başını İngilizlerin koruması altında Hindistan'da bulunan Şor Bazaarlı Hazrat Sâhib adlı ünlü din âlimi çekiyordu.[259] Mollaların desteğiyle 1924'te bir ayaklanma yaşandıysa da kısa sürede bastırıldı.

Reformların tepki çekmesinde bunların halkın reel şartlarını zorlayacak şekilde gerçekleştirilmesinin de payı vardı. İlköğretimin zorunlu tutulması ve çocuklarını göndermeyenlere ceza verilmesi, Afganistan

Emanullah Han ile modern Türkiye'nin kurucusu Kemal Atatürk arasında şahsi bir dostluk kurulmuştu. İki lider Afgan Emirinin ziyareti esansında birçok kez bir araya gelmişlerdir. Atatürk Türkiye'si dönemin Afgan reformcuları için model teşkil eden ülkelerden biriydi.

258) Wahab, age, s. 112

259) Asta Olesen, *Islam and Politics in Afghanistan*, Routledge, New York-London, 1996, s. 162

Habibullah Kalakani'yi bir devlet adamından ziyade bir askerî şef olarak betimleyen, tablonun arka planında Kalakanî'nin gücünü Kuran'dan aldığı vurgulanıyor.

gibi ulaşım ve geçim imkânlarının yetersiz olduğu bir ülkede aileler için büyük bir yük getirmişti. Okul müdürleri çocuklarını göndermeyen ailelerden rüşvet toplayarak devamsızlıkları saklıyordu. Böylece büyük umutlarla başlatılan eğitim seferberliği halk için devlete ödenen bir vergi kalemi olarak algılanmaya başlandı. Öte yandan Emanullah Han'ın Türk reformcularıyla arasındaki en önemli fark güçlü ve disiplinli bir ordunun desteğinden mahrum olmasıydı. Hatta bu tarzda modern bir ordu oluşturulması yolundaki teklifleri bizzat kendisi kabul etmemişti. Emanullah Han, orduyu kendi iktidarına karşı potansiyel bir tehlike olarak görmekteydi. Ayrıca Emanullah Han'ın hazinesi modern bir orduyu donatıp maaşlarını tam olarak ödeyecek kadar da geniş değildi. Askerlere vaat ettiği maaşları hiçbir zaman tam olarak ödeyememişti. Bu nedenle mollalar "okullarda çocuklara dinsizlik öğretiliyor" propagandasına başladıklarında Emanullah Han kendisini koruyacak bir ordudan mahrum durumda kalacaktı.

Emir'in diğer bir hatası da devlet tecrübesi açısından yeteneklerinden faydalanabileceği kuzenleri Nadir Han ve kardeşlerini yönetimden uzaklaştırmak olmuştu. Nadir Han'ın ordu üzerindeki etkinliği, Emanullah Han'ı endişelendirmekteydi. Bu nednele "Musahiban" kardeşler olarak bilinen Nadir Han ve kardeşleri yerine Çarhî ailesinden destek

almayı tercih etmekteydi. Öte yandan Emanullah Han'ın ve reformlarının bir numaralı düşmanı ne yakın akrabaları ne de mollalar ve aşiret reisleri idi. Asıl engelleyici unsur Afganistan'ın millî bir güç olarak ortaya çıkmasından rahatsız olan İngiltere'ydi. Emanullah Han aleyhinde propaganda yapan İngilizler, Kraliçe Süreyya Tarzî'nin Avrupa'daki davetlerde giydiği Avrupaî kıyafetli resimleri çoğaltarak altına Farsça "eşinin nâpaklığından iftihar eden biri" yazıp Afgan mollalarına ulaştırmaktaydılar. Yurtdışına okumaya giden kızların resimlerini çoğaltıp Afganistan'ın dört bir yanına dağıtan da İngilizlerdi. Bu propaganda hayli etkili olmuş ve diğer birikmiş sorunlarla birlikte Emanullah Han'a karşı büyük bir ayaklanma çıkmasını ateşlemiştir. Ayaklanmanın hızla yayılması karşısında Emanullah Han tüm reformlardan vazgeçtiğini ilân etmişse de isyancıları yatıştıramadı ve Ocak 1929'da tahtı kardeşi İnyatullah Han'a bırakarak Kâbil'i terk etmek zorunda kaldı. Ancak Mollalar, İnyatullah Han üzerine baskı kurarak onun da tahttan çekilmesini sağladılar. İnyatullah Han yerine Habibullah Kalakani adlı bir Tâcik çete reisini Kâbil'e gelip tahta oturttular.

Habibullah Kalakani, *Beççe-yi Saka* (Sucunun oğlu anlamına gelen küçümseyici bir lâkap) adıyla tanınan okuma yazma bilmeyen, disiplinsizlik suçuyla ordudan atılmış, Kohistan bölgesinde eşkıyalık yapan biriydi ve Mollaların arayıp da bulamadığı bir tutucuydu. Kâbil'de yönetimi ele geçirdikten sonra kendisine "*Hadim-i Din-i Resullullah*" (Peygamberin Dininin Hizmetkârı/Koruyucusu) unvanı veren, Kalakani döneminde mollaların telkinleriyle Batılı tarzda açılmış tüm okullar kapatıldı. Kız çocuklarının eğitimine son verildi ve Türkiye'ye ve Avrupa'ya gönderilmiş kız öğrenciler geri çağrıldı. Ülke çapında bir vandalizm hareketi başladı ve tutucu kitleler kütüphaneleri dâhi ateşe vererek birçok değerli el yazmasını yok ettiler. Hukuk alanındaki reformlar kaldırılarak uzuv kesme cezaları yeniden yürürlüğe konuldu. Tüm elçilik heyetlerinin ve yabancıların ülkeyi terk etmeleri istendi ve Avrupalıların hepsi Afganistan'ı terk ettiler. Türk askeri heyeti bile ülkeden ayrılmak zorunda kaldı. Emanullah Han kuvvetleri Sovyetlerin yardımıyla Beççe-yi Saka'yı devirmeye çalışmışlarsa da başarılı olamadılar. Kaybettiğini kabullenen Emanullah Han Avrupa'ya yerleşti. 1960 yılında Zürih'te sürgündeyken öldü. Ölümünden sonra cenazesi Celâlâbâd'a getirilerek törenle defnedilecekti. Kraliçe Süreyya ise 1968'de Roma'da öldü ve cenazesi Afganistan'a götürülerek kocasının yanına gömüldü.

Nadir Şah (1929-1934)

Emanullah Han'ın devrilişi ve Habibullah Kalakanî'nin tahtta çıkışı aynı zamanda iktidarın Peştunlardan Tâciklere geçmesini temsil etmekteydi ve Afgan halkının önemli bir bölümü bu durumdan memnun değildi. Aslında ayaklanmadan sorumlu tutulan İngilizler de aynı fikirdeydiler zira onlar da Afganistan tahtında Hindistan'daki Peştunları kontrol edebilecek bir Peştun'un oturmasını istemekteydiler. Tâcik bir hükümdarın asla bu türden bir kontrolü sağlayamayacağı ve Afganistan'a hâkim olamayacağı ortadaydı. Sonunda mollalar ve İngilizler hükümdar ailesinden Nadir Han'ı başa geçirme konusunda uzlaştılar. Nadir Han 1919-1924 yılları arasında Emanullah Han'ın savunma bakanı olarak görev yapmış; ancak 1924 ayaklanması esnasında Peştun aşiretleri ile savaşmak istemediğinden görevinden kendi isteğiyle çekilerek Paris'e elçi tayin edilmiş, 1929'daki kargaşalık başladığında da ülkesine geri dönmüştü. Onun geri dönüşüyle Peştunlar hemen etrafında toplanarak ve "Beççe-yi Saka'nın" 9 aylık iktidarına son verdiler (Ekim 1929). Habibullah Kalakanî teslim olmasına ve kendisine *eman* verilmesine rağmen eski bazı suçları bahane edilerek idam edildi. Böylece Afganistan'da Ahmed Şah Durranî'den bu yana kesintisiz şekilde devam eden Peştun egemenliğinde kısacık bir kesintiye yol açan adam ortadan kaldırılmış oldu.

Nadir Han, (tahtı ele geçirdikten sonra Nadir Şah olarak anılmayı tercih etmiştir) Dost Muhammed Han'ın kardeşi Sultan Muhammed Han'ın soyundan gelmekteydi. Sultan Muhammed yukarıda anılan olaylar neticesinde kaçmak zorunda kaldığında ailenin sonraki ileri gelenleri Hindistan'da yaşamış ve ancak Habibullah Han'ın çıkardığı afla (1905) geri dönebilmişlerdi. Ailenin o dönemki lideri durumunda olan Nadir Han, Habibullah Han ve oğlu Emanullah'a büyük hizmetlerde bulunmuştu. Hindistan'da doğan (1880) ve 25 yaşına kadar bu ülkede kalan Nadir Şah, Batılı tarzda eğitim almış biriydi. 1924-1929 arasında da Paris'te yaşamış ve Avrupa'yı yakından tanıma fırsatı bulmuştu. Avrupa kültürünü benimsemiş modernist bir liderdi. Gençliğinde o da Mahmud Tarzî'nin düşüncelerinin etkisi altında kalmıştı. Emanullah Han kadar aceleci ve radikal olmamakla birlikte onun reformlarının öneminin farkındaydı. Tek farkla, Emanullah Han'ın yaptığı gibi İngilizleri ve dini çevreleri karşısına almak istemiyordu.

Muhammed Nadir Şah (1929-1933)

Neticede daha temkinli adımlar atılarak da olsa reformlara kalındığı yerden devam edildi. Ticaret ve sanayinin gelişmesi için adımlar atıldı. İlk kez bir merkez bankası (Bank-ı Millî) kuruldu. Yabancı yatırımcılar ülkeye davet edildi ve Afganistan dış ülkelere zirai ürünler ihraç etmeye başladı. Kâbil Üniversitesi'nin ilk nüvesi olan Tıp Fakültesi Kuruldu. Böylece ülke modern tıp eğitimi ile tanışmış oluyordu. 105 üyeli bir Âyan Meclisi (Şûra-yı Millî Heyeti) ve bir nevi Senato görevi yürüten 27 üyeli Meclis-i Şûra faaliyete başladı. 1931'de yeni bir anayasa hazırlandı. Nadir Şah bilhassa ordunun modernleşmesinin ülkede merkezi otoritenin sağlamlaşması için kaçınılmaz olduğunu gördüğünden motorize ekiplere önem verdi ve bundan sonra çıkan aşiret isyanlarını kamyonlara doldurduğu askerleriyle daha başlangıçta bastırdı. İngiliz dostluğuna önem veren biri olarak Hindistan'daki Afgan ayaklanmalarını engellemeye çalışmış karşılığında da yüklü miktarda yardım almayı başarmıştı.[260] Buna karşın Nadir Şah, Sovyetler ile arasını iyi tutmaya da özen göstermiş, Sovyetlerin 1930'da Türkistan bölgesindeki son isyanların bastırması esnasında Afganistan'a sığınan çete liderlerini sınır dışı etmek konusunda çekinmemişti. Emanullah Han'a duyulan sempati nedeniyle başlangıçta Nadir Şah'a şüpheyle yaklaşan Türkler de, kısa bir zaman sonra nadir şah'ın reformcu bir hükümdar olduğunu anladıkla-

260) Martin Ewans, *Afghanistan A New History*, Routledge, New York-London, 1996, s. 162

Afganistan'ın 50 yılına egemen olan "Musahiban kardeşler". Oturanlar: Sol başta Muhammed Aziz Han (1877-1933) muhalif aşiret Çarhiler tarafından suikast sonucu öldürüldü. Onun oğlu Davud Han ileride Afganistan Cumhuriyeti'ni ilân edecekti. Ortada 1929-1933 arasında Afganistan'a hâkim olan Nadir Şah, o da Çarhî muhaliflerin suikastı sonucu hayatını kaybedecekti. Sağda: Muhammed Haşim Han (1884-1953) 1929-1945 arası başbakanlık görevinde bulundu. Ayaktakiler: solda Şah Veli Han sağda Şah Mahmud Han (1883-1959) savaş bakanlığı ve başkomutanlık görevini yürütmekteydi.

rında ilişkileri yeniden başlattılar ve Afganistan'a eğitimci, doktor, askeri uzmanlar göndermeye devam ettiler.

Nadir Şah'ın merkezî idareyi güçlendirmek için attığı adımlar selefleri gibi onu da aşiret reisleri ile karşı karşıya getirdi. Emanullah Han zamanında sahip oldukları etkinliği yitiren Çarhi ailesi, Nadir Şah'a muhalefetin başını çekmekteydi. Çarhi ailesinin reisi olan Gulam Nebi, "hükümeti devirmek maksatlı girişimlerde bulunduğu" gerekçesiyle 1932'de idam edildi. Bu olayı kabullenemeyen Gulan Nebi'nin oğlu 1933'te bir okul töreninde Nadir Şah'ı tabancasıyla vurarak öldürdü.

Zahir Şah (1933-1973)

Nadir şah'ın oğlu Zahir, tahtta çıktığında henüz 19 yaşındaydı ve hükümdarlığının erken dönemleri amcaları Muhammed Haşim Han (1884-1953) ve Şah Mahmud Han'ın (1883-1959) gözetimi altında geçecekti. Fiili idare 1945'e kadar başbakanlık görevinde bulunan Muhammed Haşim Han'ın elinde idi. Muhammed Haşim Han, Afganistan'ın moderni-

zasyonu için o dönemde İngiliz karşıtı olan Almanya, İtalya ve Japonya gibi militarist-otoriter ülkeler ile temasa geçmişti. 1935'te Alman teknik uzmanlar Afganistan'da barajlar ve hidroelektrik santraller inşa etmeleri için davet edilmişti. Benzer davetler Japon ve İtalyan uzmanlara da yapılmıştı. Almanlar Kâbil çevresinde birkaç fabrika da inşa etmişler, Paktia vilayetinde madencilik faaliyetlerine başlamışlardı. Almanlar ayrıca Afganistan'a 27 milyon marklık bir yardımda bulunmuşlar ve Afgan ordusunun modernizasyonu için girişimlere başlamışlardı. Bu gelişmeler doğal olarak İngiltere'yi huzursuz etmeye yetmişti.

Öte yandan Almanlarla yakınlaşma, salt İngiliz karşıtlığı üzerinde gelişmemekteydi. Zira Almanya, İran'da olduğu gibi Afganistan'da da bu dönemde Aryan birliği propagandası yaparak, Afgan aydınları arasında hatırı sayılır bir ilgi odağı olmayı başarmıştı.[261] Bu döneme kadar Aryan geçmişi ile ilgilenmeyen Tâcik ve Peştun aydınları "medeniyetin kurucusu Aryanlar" tezini hoşnutlukla karşılamış, hatta Afganistan'ın Aryanların anavatanı olduğu iddiasının büyüsüne kapılmaya başlamışlardı. Alman antropologları 1930'larda has Aryan anavatanı olarak gördükleri Güneydoğu Afganistan'da biri dizi bilimsel proje yürütmüşlerdi. Bu olay, Afganistan'da, dinsel ve aşiretsel kimlik tanımlamalarının ötesinde ilk kez olarak *ırk birliği* düşüncesinin doğmasına yol açmıştı. Yine de Afganistan'ın çok yönlü bir dış politika izlediği ortadaydı. 1937'de Afganistan komşusu İran'la ilişkilerini düzelten önemli bir adım atarak Türkiye öncülüğünde kurulan ve Alman-İtalyan yayılmasını dengelemeye çalışan Sadabad Paktı'na İran ve Irak'tan sonra dördüncü üye olarak katılmaktaydı. Amerika ile ilk temas da bu dönemde sağlanmış, 1936'da bir dostluk ve işbirliği antlaşması imzalanmış, Amerikalı eğitimciler ülkeye davet edilmiş; 1942'de Amerikan elçiliği kurulmuştu. Ancak Amerikalılar bu dönemde Afganistan'da kendileri için belirgin bir çıkar merkezi olarak görmediklerinden bu ilişkiler zayıf düzeyde kalmıştı.

II. Dünya Savaşı başladıktan sonra Zahir Şah 1940 yılında bir ferman yayınlayarak Afganistan'ın bu savaşta tarafsız kalacağını deklare etti. Almanlar ise, Afganların anti-İngiliz duygularından yararlanmak istemekte ve müttefikleri İtalya'da sürgünde bulunan eski hükümdar Emanullah Han'ı yeniden başa geçirecek bir darbe planlamaktaydılar. Af-

261) Hale, Christopher (2003). *Himmler's Crusade: The Nazi Expedition to Find the Origins of the Aryan Race*. Hoboken, N. J.: John Wiley & Sons. s. 311-314

ganlar arasında da bu plana sıcak bakanlar vardı. Ancak Almanların, 1941'de Sovyetlere Birliği'ne saldırması ile tüm dengeler değişti. Afgan liderler hem Sovyetlerin hem de İngilizlerin aynı anda düşmanı olmak gibi bir çılgınlığa asla heves etmeyecekleri açıktı. Nitekim Almanya'ya sempati duyan İran'ın, Sovyet-İngiliz ortak işgâline uğraması benzer pozisyondaki Afganistan'da tarafsızlık yanlılarını güçlendirmişti. Nitekim resmi tarafsızlığa rağmen mihver devletlerine yakın duran Başbakan Muhammed Haşim Han, savaş sonunda görevinden ayrılmak zorunda kaldı (1946). Onun yerine Zahir Şah'ın diğer amcası Şah Mahmud Han getirildi.

Mahmud Han'ın başbakanlığı döneminde Afgan tarihi açısından çok önemli bir olay yaşandı ve İngilizler Hindistan'ın bağımsızlığını tanıdılar (1947). İngilizler Hindistan'dan çekilirken, Afganistan artık *Pakistan* adı verilen (bu isim bir yarışma sonucu seçilmişti) yeni bir komşuya sahip oluyordu. Pakistan'ın kuruluşu, bölgede siyasal, sosyo-ekonomik, kültürel açıdan muazzam değişimlere yol açtı. 1947'de Pakistan kurulduğunda Pencab, Veziristan, Sind, Belucistan gibi hemen hepsi Afganistan'a komşu olan eyaletlerinin nüfusu 35 milyondu ve bunun 13 milyonu (yani yaklaşık %38'i) Hindular ve Sihlerden oluşmaktaydı. Nüfusları 6 milyona yakın olan Sihler daha önce de üzerinde durduğumuz üzere Afganların en önemli rakipleriydiler. Pakistan'ın kuruluşunu tâkip eden dönemde büyük nüfus mübadeleleri yaşandı ve Müslüman-Hindu nüfus, Hindistan ve Pakistan arasında takas edildi. Böylece Pakistan, nüfusunun %96'sı Müslüman olan, dolaysıyla İslâmî duyarlılığın yüksek olduğu bir ülke hâline geldi. Bu durum ileride Afganistan'da siyasal İslâm'ın yükselişinde önemli bir etken olacaktı.

Öte yandan Pakistan'ın kuruluşu bu ülkedeki etnik Peştunlar için bü-

Zahir Şah (1914-2007)

yük bir değişim anlamına gelmiyordu. Peştunların yoğun olarak yaşadığı *Afganhwa* veya *Pakhtunhwa* olarak adlandırılan kuzeybatı eyaleti ile *Aşiretler Bölgesi* (FATA) olarak isimlendirilen Peşaver merkezli bölgede Afgan aşiretleri yarı özerk yapılarını korudular. Buna karşın "Büyük Peştunistan" hayali içinde olanlar, Pakistan'ı, Peştun topraklarını işgâl altında tutan yabancı bir güç olarak görmeye devam ettiler. Nitekim Afganistan bu eyaletlerin kendisine ait olduğunu dile getirdiğinde İngilizler bölgede bir plebisit yaparak Peştun ve Beluci aşiretlere Pakistan'a mı yoksa Hindistan'a mı katılmak istediklerini sordular. Afganistan'ın seçenekler içinde yer almadığı bu plebisitte, halk Müslüman kimliği nedeniyle Pakistan'ı seçti. İleride bu kararlarından ilk andaki kadar memnuniyet duymayacaklardı. Afganistan, BM tarafından adı geçen eyaletlerin Pakistan sınırları içinde kalmasının onaylanmasını veto etti. Afgan tarafı, Pakistan'ın *Pakhtunwa, Aşiretler Bölgesi (FATA)* eyaletlerinde yeniden referanduma gidilmesi gerektiğini savundu. Bu eyaletlerde nüfusun sırasıyla %73 ve %99'u Peştuncanın diyalektlerini konuşmaktaydılar. Afgan hükümeti bu eyaletlerin yanı sıra Belucistan'da da referandum yapılmasını istiyordu. Burada Peştunların oranı %30 olmasına rağmen yerel halkın Afganistan Beluçlarıyla olan akrabalıklarından dolayı Afganistan'a katılmak isteyecekleri düşünülmekteydi. Belucistan'ın Afganistan'a katılması düşüncesi ülkenin denize komşu olması anlamına gelen önemli sonuçlar doğurabilecek büyük bir hayaldi.

Doğal olarak Pakistan ve BM bu taleplerin hiç birini kabul etmedi. Afganistan'ın Helmand Vadisinde kurmayı tasarladığı baraj projeleri de Pakistan tarafından engellenmek istenmekteydi. İki ülke arasındaki ilişkiler hızla gerilmeye başladığında Pakistan hava kuvvetleri isyana kalkışan Afgan aşiretlerini bombalarken (1948); Afganistan sınırları içinde de müdahalelerde bulundular. Pakistan hava kuvvetlerinin Afgan köylerini bombalamasının ardından toplanan *Loya jirga* Pakistan içinde Peştun aşiretlerinin yaşadığı eyaletlerin "Paştunistan" adıyla bağımsızlığını ilân etti (1949). Afganistan bu devleti resmen tanıdı. Pakistan'ın buna cevabı, Afganistan'ın Hindistan ile ticari bağlantılarını keserek abluka altına almak ve İngiliz desteğiyle "Bağımsız Paştunistan"ı havadan bombalamaya devam etmek oldu.

Afgan siyasetçiler Pakistan'a karşı, bölgede İngilizlerin yerini almaya başlayan Amerikalılardan destek almanın yollarını aradılar. Almanlar ve Japonların yarım bıraktığı Helmand Vadisindeki hidroelektrik san-

trali projelerin tamamlanması için Amerikalıları ülkeye davet ettiler. Şah Mahmud 1951'de Amerika'yı ziyaret ederek iki ülke arasındaki ilişkileri geliştirmek istedi. Amerikan kamuoyunun desteğini kazanmak için Afganistan, bu dönemde liberal dünyanın dikkatini çekecek birtakım adımlar atmaya devam etti. Basın özgürlüğü genişletildi, (hiçbirinin tirajı 1500'ü aşmamakla birlikte)birçok yeni gazete yayın hayatına girdi, 1949'da meclis seçimleri yenilendi. 120 üyeli mecliste 50 kadar parlamenter kendini "liberal" olarak tanımlıyordu. Politik partilerin kurulmasın izin verildi ve Afganistan tarihinde ilk kez çok partili bir siyasal hayat başlamış oldu. Ancak Amerikalılar, daha çok önem verdikleri Pakistan'ı gücendirmemek için Afganistan'ın yakınlaşma çabalarına cevap vermediler. Bu durum tıpkı bir zamanlar İngilizlerin Afganistan'a karşı Hintlileri desteklemesine benziyordu. Bunun sonucu olarak Afganistan, liberal dünyaya sırtını dönmeye başladı. 1952 seçimlerinin hemen öncesinde radikalleştikleri gerekçesiyle öğrenci derneklerinin kapatılıp muhalif gazetelerin yasaklandığı sert bir devreye girildi. 1952'de bu şartlar altında yapılan meclis seçimlerinde sandalyeleri geleneksel yapıyı temsil eden aşiret reisleri ve mollalar doldurdular.

1953'te, Zahir Şah, 1933'te Berlin Büyükelçisi iken suikasta kurban giden amcası Aziz Han'ın oğlu Davud Han'ı başbakan yaptı. Böylece fiili idare Zahir Şah'ın kuzeninin elinde toplanmış oluyordu. 1909'da doğan Davud Han Fransa'da eğitim görmüş bir dönem burada büyük elçi-

Muhammed Davud Han (1909-1978)

lik görevinde de bulunmuş radikal modernist görüşlere sahip biriydi. 1953'te Başbakan olarak atanmasından 1963'e kadar sürecek olan on yıllık süre Afganistan'da en hızlı kalkınma projelerinin devreye sokulduğu dönem olacaktı. Davud Han'ın politikası Afganistan'ı Pakistan karşısında yalnız bırakan Amerika ve Batı ülkelerine karşı bir tepkiyi temsil etmekteydi. Nitekim bu tepki sonucu Zahir Şah ve Davud Han Sovyetler Birliği'ne yakınlaşmaya başladılar. Dönemin Türk Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Afganistan ziyaretinde (1958) bir araya geldiği Afgan Harciye Nazırı Naim Han ve Başbakan Davud Han'ın Sovyetlere duyduğu sempatiden üzüntüyle söz etmektedir.[262]

Bir türlü tamamlanamayan Helmand Vadisi'ndeki baraj projesi Davud Han döneminde Sovyet yardımları sayesinde bitirilecekti. Sovyet desteğiyle yapılan sulama kanalları sonucu Afganistan'da tarım gözle görülür oranda ilerledi ve birçok göçebe kabile bu dönemde yerleşik tarımcılara dönüştüler. 1956'da Afgan hükümeti Sovyetleri örnek alarak beş yıllık kalkınma planları hazırlamaya başlamıştı. Çekoslovakya ve Sovyetler Birliği'nden alınan silahlar ve 35 milyon dolara varan askeri yardımla ordu modernize edildi. Afganistan ilk kez Mig-17'ler alarak bir jet

20. Asır ortalarında Afganistan'da toplumsal ve kültürel farklılaşmayı açık biçimde gözlemlemenin yollarından biri de kadınların sosyal yaşama katılım ve giyiniş biçimiydi. 1960'ların sonunda Afganistan'ından farklı toplumsal kesimlerden dört kadının Eve Arnold'un objektifinden yansıması. En solda sağlık ocağı önünde hasta çocuğuyla bir köylü kadını... Onun yanında; geleneksel giysi çadri giymiş yaşlı bir kadın pazarda alışveriş esnasında. Üçüncü sırada Kâbil'de kendi butiğini işleten Safiye Tarzi adında iş kadını. En sağda: Kandahar'da genç bir kız.

262) Saray, age, s. 228-229

filosuna sahip oldu ve T34 tankları alarak kara ordusunu güçlendirdi. Sovyetler Birliği'ne eğitim almaları için askeri öğrenciler yollanmaya başlandı. Zaman içinde eğitim amacıyla Sovyetlere yollanan öğrencilerin sayısı 7000'i bulacaktı. 1955 Aralığında Nikita Kruşçev Afganistan'ı ziyaret ederek 1 milyar dolarlık bir kredi vereceklerini, ve Afganistan'da modern hastaneler kurulması için yardımda bulunacaklarını, otobüs filosu göndereceklerini, Bagram'da bir havaalanı inşa edileceğini, karayollarının yenileneceği gibi vaatlerde bulundu. 1957'de Zahir Şah Moskova'yı ziyaret ederek dostluğu perçinliyordu.

Sovyetler Birliği, askeri ve tarımsal projelerin yanı sıra zamanında Amerikalıların girmek istemediği alt yapı projelerine de el atarak ülkenin her bölgesinde etkisini arttırmaya başladı. 1979'a kadar ki dönemde Sovyetler Birliği Afganistan'a 1.25 milyar dolarlık ekonomik, 1 milyar dolarlık da askeri yardımda bulunacaktı. Aynı zaman zarfında Amerikalıların Afganistan'a yaptıkları yardım ise 500 milyon dolardı.[263] Pakistan 1961'de Afgan sınırlarını kapatıp da Afgan ekonomisi darboğaza girdiğinde bu durum Sovyetlerden gelen mâli yardımla düzelecekti. Sovyetler Kâbil'i, Kandahar, Herat, Mezarı Şerif ve Tirmiz'e bağlayan modern karayollarını inşa ettiler. Tüm bu gelişmeler bölgede Sovyet etkisinin giderek daha fazla hissedilmesine yol açmaktaydı. Ancak yine de Afganistan 1950'liler boyunca tarafsızlık (*bi-taraf*) politikasından vazgeçmemişti. 1959'da Amerikan Başkanı Eisenhower'in Kâbil ziyareti bunun en önemli kanıtıydı.

Davud Han, Emanullah Han'ın yarım bıraktığı bir dizi reformu tamamlaması için kollarını sıvadı. 1959 Ağustosu'nda hükümdarlık ailesine üye olan kadınların artık *çadri* giymelerini yasakladı. Bundan sonra hanedan kadınları resmi törenlerde batılı kıyafetlerle katılmaya başladılar. Otuz sene önce olduğu gibi mollalar yine bu duruma tepki gösterdiler. Ancak durum artık çok farklıydı. Davud Han hükümeti kuvvetli bir orduya sahip bulunuyordu. Sonuçta kadınlar giyim konusunda serbest bırakıldılar ve mollaların muhalefetine rağmen isteyen kadınlar artık *çadri* giymeyi bıraktılar. Ülkenin resmi havayolu şirketi olan *Ariana Airlines* de hosteslerin çalışmasına ve Kâbil radyosunda kadın şarkıcıların şarkı söylemesine izin verildi. Fabrikalarda, kadınlar işe alınmaya başlandı. 1961'de kadınlar Kâbil Üniversitesi'ne kabul edildiler. Eğitim sistemi değiştirilerek daha seküler hâle getirildi. Henüz kız

263) Wahab, age, s. 125

öğrencilerin okullaşmasında bir yükselme olmasa da genel okullaşma oranı arttı. 1965'te 350.000 öğrenci yeni tipte ilkokullara gidiyordu. 1951'de tüm Afganistan'da ortaokul seviyesinde okuyan yalnız 5000 öğrenci varken; 1965'te bu oran 45.000'e yükselmişti. 1951'de sadece 461 olan yüksek okul öğrencisi sayısı 1965'te 3400 olmuştu.[264] Bunlar elbette 15 milyon nüfusu olan bir ülke içim çok yetersiz sayılardı; ancak ilk adımlar olması nedeniyle önemliydiler.

Ancak herkesin Davud Han'ın idaresinden memnun olduğu söylenemezdi. Afganistan'da başta Tâcikler olmak üzere Peştun olmayan gruplar Davud Han'ın Pakistan Peştunlarıyla birleşme yolundaki politikasını kendileri açısından tehlikeli bulmaktaydılar. Böyle bir olasılık söz konusu olduğunda zaten azınlık durumunda bulunan unsurlar büyük bir Peştun kitlesi içinde iyice önemsiz gruplara dönüşeceklerdi. Yine Pakistan'la sürekli bir gerginlik durumu ülkenin ekonomik yapısına da olumsuz etkilerde bulunmaktaydı. Sonuç olarak Zahir Şah 1963'te keskin bir politika değişikliğine giderek Davud Han'ı görevden aldı ve Almanya'da fizik eğitimi almış, liberal görüşleriyle tanınan Muhammed Yusuf Han'ı (1917-1998) başbakanlığa getirdi. Muhammed Yusuf Han, Afganistan'ın hükümdar ailesinden gelmeyen ilk başbakanıydı. Pakistan'la gerilimli olan ilişkileri düzeltmeye çalıştı, polisin yetkilerini kısıtladı ve Afganistan'da yaygın bir sorun olan işkenceyi önlemek için uğraştı. Basın özgürlüğünü genişletti ve kapatılan siyasal partilerin yeniden açılmasını sağladı. 1964'te yapılan *Loya Jirga* toplantısında ilk kez dört kadın üye de yer alması Afganistan tarihi için çok önemli bir adımdı.

Yusuf Han'ın önderliğinde yapılan reformlar sonucunda İngiltere

20. Asır ortasında, Afganistan'da Aryancılık düşüncesi resmi destek görmekteydi. Ülkenin birçok kuruluşu Aryan adını taşıyordu. Davud Han'ın devlet başkanlığı döneminde (1973-78) Aryan kartalı ülkenin bayrağına da girecekti. Yukarıda Afganistan Akademisi'nin 1960'larda kullandığı amblem görülüyor.

264) Wahab, age, s. 127

benzeri iki meclisli (*şura*)bir parlamenter sistem benimsendi. *Wolesi jirga* (avam kamarası) ve *Meşrano jirga* (lordlar kamarası) adlı iki meclisin üyelerinin üçte birini Şah atıyor, üçte ikisini halk seçiyordu. Seçim sistemi değiştirilerek kadınlara ve gayr-i Müslimlere de oy hakkı verildi. 1965'te ilk seçimler yapıldığında ilk kez kadın parlamenterler meclise girmeyi başardılar. Yine dikkat çekici bir gelişme de Komünist görüşteki Afganistan Demokratik Halk Partisi'nin (ADHP) meclise üye göndermesiydi. Solun giderek güçlenmesi seçimlerin hemen ardından Yusuf Han aleyhine öğrencilerin başını çektiği kitle gösterilerin başlamasına ve Yusuf Han'ın görevini bırakmak zorunda kalmasına yol açmıştı. Görevlerinden çekildikten sonra Almanya'ya yerleşen Yusuf Han bir daha ülkesine dönmedi ve sürgünde öldü (1998). Yerine ise İngiltere ve ABD'de Afganistan büyükelçisi olarak görev yapan sosyalist eğilimli *Musavat* (Eşitlik) Partisi lideri Haşim Maywandwal (1919-1973) getirildi. Maywandwal, giderek güçlenen solcu öğrenci hareketinin saygı duyduğu bir isimdi ve protesto gösterilerini yatıştırmayı başardı. Ancak o da hastalığı yüzünden 1967'de görevinden çekildi. Birkaç yıl sonra hükümete karşı darbe planlama suçundan tutuklanacak ve ağır işkenceler sonucunda hayatını kaybedecekti (1973).

Maywandwal'ın çekilmesinin ardından yine hariciye kökenli olan eski Dışişleri Bakanı Mohammad Nur Ahmed Etemadî (1921-1979) Başbakanlığa getirildi (1967). Etemadî ülkenin büyük krizlere doğru ilerlediği bir dönemde başa gelmişti. 1968'de tüm dünyada olduğu gibi Afganistan'da da öğrenci hareketleri ile çalkalanmakta ve Solcu gençlerle İslâmcı gençler arasında silahların kullanıldığı çatışmalara giderek yayılmaktaydı. Afgan gençliği sağ ve sol kamplardaki keskin uçlarda toplanmış durumdaydı. Ekonomik durum bozuktu. Kuraklık nedeniyle on binlerce küçükbaş hayvan telef olmuş, çiftçiler kredi borçlarını ödeyemez hâle gelmişlerdi. Rüşvet ve yolsuzluklar nedeniyle hazine açık vermekteydi. Mevcut yönetim ekonomik ve sosyal krizleri çözebilecek maddî kaynaklardan mahrumdu. Bu sorunlar karşısında adı hızla yıpranan Etemadî, 1971'de görevden alınarak yerine Columbia Üniversitesi'nde tıp eğitimi almış ancak sonradan siyasete yönelerek İtalya elçisi olarak görev yapmış olan Abdul Zahir (1910-1982) getirildi. Etemadî ise Abdul Zahir yerine İtalya'ya büyükelçi olarak gönderilecek 1978'de ülkesine döndükten bir sene sonra Komünist hükümet tarafından idam edilerek Maywandwal'a benzer trajik bir son yaşayacaktı.

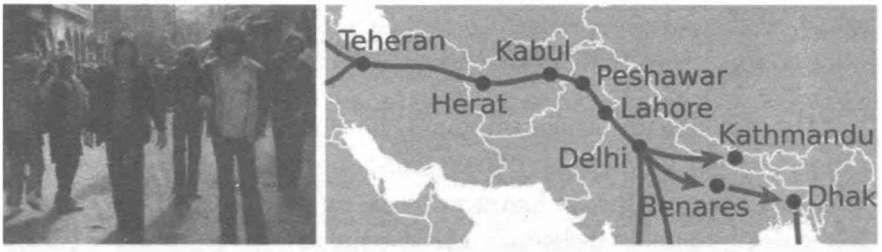
Ahmed Zahir (1946-1979)

Zahir Şah dönemi Afgan toplumsal hayatının dışarıya açıldığı ve dünya popüler kültürünün ülkeye sızdığı bir dönemdi. Bazı kesimler için bunun en önemli kanıtı ne siyaset ne de altyapısal modernleşme değil sanattaki değişimdi. Bu döneme damgasını vuran "Afgan müziğinin kralı" veya "Afganistan'ın Elvis Presley'i" olarak tanınan Ahmed Zahir 1946'da Kābil'de doğdu. Babası Abdül Zahir, 1964 Anayasasını hazırlayan komisyonda yer almış ve 1971-72 döneminde başbakanlık yapmış tanınmış bir siyasetçiydi. Ahmed Zahir, Afganistan'ın en prestijli okulu olan ve mezunları genelde en yüksek siyasi görevlere getirilen Habibiye Kolejini bitirmesine rağmen; babası ve ağabeyi gibi siyasete değil, müziğe yöneldi. Arkadaşlarıyla kurduğu müzik gruplarında akordeon çalıyor ve şarkı söylüyordu. O dönemde tanınmış siyasetçi bir ailenin oğlunun müzisyen olması ayıplanan bir durum olduğundan, Ahmed Zahir, başlangıçta çalışmalarını gizlice sürdürmek zorunda kaldı. Kısa hayatı boyunca 22 plak doldurdu onlarca eser besteledi. Bazı plakları Davud Han hükümetine dönük eleştirileri yüzünden yok edildi. Günümüz de daha ziyâde dost meclisinde tesadüf eseri kaydedilen yorumlarıyla dinlenilmekte; hatta her bir performansın diğerinden farklı olduğu bu yorumlar plak kayıtlarına tercih edilmektedir. Ahmed Zahir'in müziği Afgan müziğinin geleneksel kalıpları ile Batı müzik kalıplarının başarılı bir sentezini temsil etmekteydi.

Ahmed Zahir, 1979 Haziran'ında 33 yaşında bir trafik kazasında hayatını kaybetti. Ölümü hakkında birçok spekülasyon oluştu. Siyasi görüşleri veya özel yaşantısındaki çalkantılar nedeniyle suikasta kurban gittiği dedikoduları yayıldı. Ancak bu iddiaları kanıtlayabilecek hiçbir belgeye ulaşılamadı. Ahmed Zahir, bugün de birçok vatandaşı tarafından ülke tarihinin en büyük ses sanatçısı kabul edilmektedir.

Komünist Darbeye Giden Yol: Davud Han'ın Cumhuriyeti (1973-1978)

Ne yeni başbakan Abdul Zahir ne de 1972'de onun yerini alan Musa Şefik (1932-1979) Afganistan'da kronik hâle gelmiş sorunları çözmeyi başardılar. Sonunda halkın hoşnutsuzluğunun farkında olan ve on yıldır gözden uzakta duran Davud Han, Zahir Şah'ın bir yurtdışı gezisini

Afganistan, 1970'lerin başında Hippie'lerin Hindistan ve Nepal'e yaptıkları yolculukların ana güzergâhında bulunmaktaydı. Günümüzde yabancılar için dünyanın en tehlikeli bölgeleri arasında kabul edilen Afganistan, Peşaver, Keşmir gibi bölgeler o yıllarda dünyanın her yanından gelen barışçıl ve "çılgın" gençlerin serbestçe dolaşabildikleri uğrak noktalarıydı.

fırsat bilerek yönetime el koyduğunu açıkladı (17 Temmuz 1973). "Afganistan Cumhuriyeti" ilân edilerek Başbakan Musa Şefik görevden alındı ve Başbakanlık Kurumu da kaldırıldı. Davud Han fiili olarak tüm yetkileri elinde toplarken İtalya'ya sığınan Zahir Şah'ın uzun sürgün hayatı da başlamış oldu. Yaşlı hükümdar ancak 2001'de ülkesini -daha doğrusu ülkesinden geriye kalanları demek daha uygun olur- yeniden görebilecekti.

Sol ve liberal grupların büyük bölümü bu darbeyi desteklediler. En önemli bakanlıklardan olan içişleri ve iletişim bakanlıkları komünistlere verildi. Davud Han, toplumsal alanlarda bazı reformlar başlattı, kadın haklarında iyileştirmeler yapıldı. Ancak yönetime gelmeden önce demokratik söylemleri dilinden düşürmeyen Davut Han'ın darbeden sonra cumhurbaşkanlığının yanı sıra, Başbakanlık, Milli Savunma Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı yetkilerini de aynı anda üstlenmesi liberal cenahta derin bir hâyal kırıklığına neden oldu. Davud Han Bütün üst düzey görevlere de sadece kendi yakın ailes üyelerini atarken; Kraliyet uzak akrabalarını dâhi idam ettirmeye başlamıştı. Kraliyet ailesinden gelen potansiyel rakiplerinden kurtulduktan sonra Davud Han solcuların desteğiyle İslâmcı muhalefeti ezme karar aldı. 1974'te bazı İslâmcı liderler idam edilirken, Gülbeddin Hikmetyar (d.1947) ve Ahmed Şah Mesud (1953-2001) gibi geleceğin Mücahit komutanları da Pakistan'a kaçtılar. Dönemin Pakistan başbakanı Zülfikâr Ali Butto aslında siyasal İslâm'a mesafeli bir siyasetçi olmasına karşın, Afganistan'la yaşanan sınır sorunları nedeniyle bu kişileri destekleme kararı almıştı. Böylece

Zahir Şah'ın belli başlı başbakanlarının ortak yanlarına bakıldığında iki özellik hemen göze çarpmaktadır. Bunlardan birincisi tüm başbakanların hariciye kökenli olmaları ve hemen hepsinin hayatlarının trajik biçimde sona ermesidir. Onların kaderi bir bakıma Afganistan'ın hızlı biçimde radikal bir siyasi iklime doğru kaymaya başladığını göstermekteydi. Solda: 1965-67 arasında başbakanlık yapan Haşim Maiwandwal, 1973 yılında "Davud Han hükümetine darbe planlama" suçlamasıyla tutuklandı ve aleyhinde güçlü kanıtlar olmadığı halde işkence sonucu hayatını kaybetti. Ortada 1967-71 arası aynı görevde bulunan Ahmed Etemadî ve sağda 1972-73'te Zahir Şah'ın son başbakanı olarak görev yapan Musa Şefik her ikisi de 1979'da komünist yönetim tarafından idam edildiler.

Pakistan ile Afgan İslâmi hareketi arasında ilk temas kurulmuş oldu.

1975'te İslamcılardan da kurtulduğuna emin olduktan sonra Davud Han, kabinedeki komünist bakanlarını görevden aldı. Ayrıca artık bağımsız bir siyaset izlemek isteyen Davud Han 1975'ten itibaren Sovyetler Birliği'nden uzaklaşmaya ve sol grupları takibata başladı. 1977'de yürürlüğe giren Anayasa tek bir partiye (Davud Han'ın Hizb-i İnkılab-i Milli/Ulusal Devrim Partisi) izin vermekteydi. Bütün siyasal oluşumlara kendilerini feshetme çağrısında bulunuldu. Sağ ve sol partilerin liderleri kitle halinde tutuklanmaya ve idam edilmeye başlandılar. Sol harekete dönük baskıların artmasıyla Davud Han başka bazı meseleler bahane edilerek Sovyetlere davet edildi ve Brejnev'le görüştü. Brejnev bu görüşmelerde sol kesime dönük baskıların sona ermesini rica ederken; bunu içişlerine bir müdahale olarak gören Davud Han sinirli bir şekilde toplantıyı terk etti. Sonradan bu olayın "son bir uyarı olduğu" anlaşılacaktı. Nitekim Sovyet politikasındaki değişimin sonucu Afga-

nistan'ın en kuvvetli iki sol grubu olan *Halk* ve *Perçem* (Bayrak) aralarındaki ayrılığı sonlandırıp güçlerini birleştirdiler ve Davud Han'ı devirme kararı aldılar.

Nisan 1978'de komünist liderlerden Mir Akbar Haybar'ın suikaste kurban gitmesinden hükümeti sorumlu tutan solcular kitlesel gösteriler düzenlediler.[265] Davud Han buna cevap olarak Nur Muhammed Terakki, Babrak Karmal ve diğer birçok komünist lideri tutuklattı. Aslında bu tutuklamaların filen bir hükmü de yoktu; zira asker ve polis içinde zaten en etkili grup zaten komünistlerdi. Nitekim Büyük bölümü Sovyetlerde eğitim almış olan Komünist subaylar Hafızullah Emin'in hapishaneden verdiği talimatla Zırhlı Birlikler komutanı Aslam Vatancar ile Hava Kuvvetleri komutanı Abdulkadir komutasında Nisan 1978'de Davud Han'ı devirdiler. Davud Han bazı aile üyeleri ile birlikte öldürüldü.

Komünist askerlerin darbesi başlangıçta geniş kesimlerden destek gördü. Demokrat kesimler bu olayı Portekiz Karanfil Devrimi'ne benzeterek tek adam rejiminin yıkılışı olarak yorumlamaktaydılar. Pakistan'a kaçmış olan Sosyal Demokrat ve liberal liderler yeni rejimi desteklediklerini ilân ettiler. L. Dupreé *New York Times* da bunun komünist değil demokratik bir müdahale olduğunu savunan bir yazı kaleme aldı.[266] Ancak kendilerini dönük bu geniş desteğe rağmen Komünistler, Portekiz'de olduğu gibi iktidara diğer grupları da ortak ederek Afganistan'da bir uzlaşma hükümeti kurmak yerine, kendileri haricindeki tüm siyasi partileri yasaklamayı seçerek Afganistan'ın farklı bir siyasi iklime geçmesine neden olacaklardı.

---

265) Zahir Tanin, *Afghanistan der Karin Bistem (1900-1996)*, Tahran 1395 (2012), s. 213-215

266) Olivier Roy, age, s. 165

Zahir Şah Döneminde Eğitim

20. Asır başlarında Afganistan İslâm ülkeleri arasında öğrenci ve okul sayısı en düşük ülkelerden biriydi. 1940'ta 10 milyon nüfusa sahip olan ülkede yalnızca 57.000 ilkokul, 1.800 de ortaokul öğrencisi bulunmaktaydı. 1950'de bu oran sırasıyla 91.000 ve 3.000'e çıkabildi. Kız öğrencilerin sayısı ise toplam öğrencilerin ancak %5'i kadardı. Eğitim alanında asıl atılımlar 1960'lardan sonra yaşandı. 1965'e gelindiğinde Afganistan'da 360.000 ilkokul, 34.000 ortaokul öğrencisi bulunmaktaydı. 1975'e gelindiğinde 785.000 ilkokul, 87.000 ortaokul öğrencisi eğitim almaktaydı. Kız öğrencilerin oranında gözle görülür bir artış da yaşanmıştı. 1975'te ilkokul öğrencilerinin yaklaşık %15'i, ortaokul öğrencilerinin yaklaşık %10'u kızdı.

Afganistan'da evrensel standartlarda kurulan ilk Fakülte 1932'de açılan Tıp Fakültesi idi, onu zaman içersinde Hukuk Fakültesi (1938), Fen (1942), Edebiyat (1944) Fakülteleri izledi. Bu fakülteler 1946'da açılan Kabil Üniversitesinin temellerini teşkil ettiler. 1951'de "geleneksel mollaların etkisini kırılması ve modern fikirde din adamları yetiştirilmesi düşüncesiyle" İlâhiyat Fakültesi açıldı. Ardından İktisat (1957), Eczacılık (1959), Eğitim (1962), Politeknik (1967) enstitüleri açıldı. Ancak bu eğitim kurumlarında kayıtlı öğrenci sayısı oldukça azdı. 1960'ta Kâbil Üniversitesinde 157'si kadın 1700 öğrenci bulunmaktaydı. 1975'te 1680'i kadın olmak üzere 12260 öğrenci yüksek okullarda okumaktaydı.

Kaynak: Saif R. Samady, Education and Afghan Society in the Twentieth Century United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization Education Sector Paris, November 2001

XII

AFGANİSTAN'DA SOSYALİST DÖNEM VE SOVYET İŞGALİ

Afganistan'da Komünist Hareketin Doğuşu

Afganistan gibi gelenekçi ve dışarıya kapalı bir ülkede kurulan sosyalist rejimin hikâyesi daima ilgi çekmiştir. Aslında bu biraz da Afgan komünist hareketi hakkında ayrıntılı bir bilginin olmamasından kaynaklanmaktadır. Afganistan'da sosyalizm düşüncesi sanıldığı kadar marjinal olmadığı gibi (Ahmed Şah Mesud ve Hikmetyar gibi mücahit liderlerin bile gençlik yıllarında sosyalizmden etkilendikleri bilinmektedir) Afgan komünist hareketi de Avrupaî anlamda materyalist ve evrensel bir sınıf hareketi olarak gelişmemiş, Afganistan'ın kültür kodları ve etnik yapısına göre şekillenmişti. Komünistler, Afganistan'da Peştun milliyetçiliği ile İslâmî söylemleri sahiplenen karma bir politik jargon geliştirmişler, söylemlerinde Pakistan-İngiliz düşmanlığı, aşiret dayanışması gibi geleneksel kodlara da sıkça başvurmuşlardı. Komünist liderlerin hemen hepsi Peştun olduklarından[267], Peştun aşiretleri arasında

267) Dönemin tüm devlet başkanları (Terakki, Emin, Karmal ve Necibullah), gizli polis şefleri, kuvvet komutanlarının büyük bölümü tanınmış Peştun ailelerinden gelen kişilerdir. Komünistler yönetimde Türk ve Hazaralara önceki dönemlere göre daha fazla yer vermekle birlikte yine de kilit noktalar Peştunların elinde kalmıştır.

268) Olivier Roy, *Afganistan'da Direniş ve İslâm*, Yöneliş, İstanbul, 1990, s. 169

güçlü destekler bulabilmişler[268] ve asıl güçlerini de her zaman aşiret kaynaklarından sağlamışlardır. Bu bakımdan bütün modernist söylemlerine ve adımlarına rağmen Komünistlerin, "İslâm'a ve geleneklere savaş açmış Afgan Jakobenleri" olarak kabul etmek oldukça zordur.

Komünizm düşüncesi Afganistan'a Sovyetler'in etkisiyle sızmıştır. Ekim Devrimi sonrası Bolşeviklerin İngiliz ve Fransız sömürgeciliği aleyhindeki söylemleri ve Sovyet Rusya'nın bağımsız Afganistan'ı tanıyan ilk ülke olması Afganistanlı genç kuşak aydınları üzerinde tesirli olmuştu. 1920'de Bakü'de toplanan Doğu Halkları Kurultayı'na Afganistanlı temsilciler de katılmışlardı. Sovyetler Birliği'nde okumaya giden ilk kuşak gençler 1920'lerde sosyalist fikirlerden etkilenerek yurtlarına dönmüşler ve Emanullah Han'ı destekleyen bir tavır takınmışlardır. Ancak Emanullah Han'ın devrilmesiyle komünist faaliyetler 1940'ların sonuna kadar yer altına çekilmek zorunda kalacaktı. Demokrasiye dönüş ile (1947) ülkenin ilk siyasi partisi olan *Veyş Zelmiyan* (İlerici Gençlik) ve *Hizb-i Halk* (Halk Partisi) gibi sol gruplar, serbest seçimlere katılarak birçok sandalye kazanmayı başardılar. Bu hareketler temel hedeflerini "Afganistan'da eğitimi yaygınlaştırarak cahilliği ve gerici gelenekleri sona erdirmek, sosyal adaleti sağlamak ve bir ulus bilinci oluşturmak, etnik, dinî mezhebi ayrılıkların etkilerini azaltmak" olarak sıralamışlardı.[269]

1951'de komünist ve diğer partilerin yasaklanması ve önderlerinin tutuklanması sonucu yurt dışına çıkan ve bir süre ABD'de ve Moskova'da bulunan Nur Muhammed Terakki (1913-1979) 1954'te ülkeye dönerek gizli olarak *Hizb-i Demokratik-i Halk* (Demokratik Halk Partisi) hareketini kurdu. 1965'te bu parti *Hizb-i Demokratik-i Halk-i Afganistan* (Afganistan Demokratik Halk Partisi-ADHP) adıyla yasallaştı. ADHP'nin temel ilkeleri "Afganistan'da feodalizmin tasfiyesi, toprak reformu, sosyal adalet, işçilere grev hakkı, kadın-erkek eşitliği, ulusal sorunların (etnik problemlerin) demokratik yoldan çözümü, dış politikada tarafsızlık" olarak açıklanmıştı.[270]

1960'larda Partinin liderleri Muhammed Terakki ile Babrak Karmal (1929-1996) arasında ileride büyük ayrılıklara yol açacak sorunlar baş gösterdi. Muhammed Terakki, partinin lideri olmakla birlikte geçmişte

---

269) Mohammed Aleem Saeeie, *Afganistan'da Siyasi partiler Tarihçesi*, Süleyman Demirel Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 63-66

270) Saeeie, age, s. 68

Afganistan'da sosyalist dönemin ilk üç devlet başkanı Nur Muhammed Terakki, Hafizullah Emin ve Babrak Karmal

ılımlı bir sosyalist olarak tanınmaktaydı. Columbia Üniversitesi'nde okumuş yıllarca ABD'de kalmış dünyaya daha açık fikirleri olan bir siyasetçiydi ve son zamanlarında daha radikal sol fikirlere dönüş yapmıştı. Babrak Karmal ise 1950'lilerde Kâbil'de Hukuk Fakültesi öğrenicisi olduğu gençlik yıllarından beri radikal komünist hareketin içindeydi ve Terakki grubunu yeteri kadar "devrimci" görmüyordu. Ayrıca Terakki kanadı Peştunlardan destek görmekteyken, Karmalcılar Peştun olmayan gruplardan da destek almaktaydılar. Babrak Karmal ve etrafındakilerin ayrılmasıyla 1967'de ADHP ikiye bölündü. Bundan sonra çıkardıkları yayın organları nedeniyle Terakki yanlılarına *Halkî* (Halkçı), Karmal yanlılarına ise *Perçemî* (Bayrakçı) denilmeye başlandı. Aslında partiden üçüncü bir grup daha kopmuştu, Özbek asıllı Tahir Badahşî'nin etrafında toplanan (*Sitem-i Milli*) adındaki bu üçüncü grup ADHP'nin her iki kanadını da sosyalist ideoloji altında Peştun milliyetçiliği yapmakla suçlamaktaydı.[271] Tahir Badahşî'nin önderlik ettiği hareket Afganistan'da ikinci sınıf vatandaşlar olarak görülen Özbek, Tâcik ve Hazaralar arasında taraftar toplamaya başlamıştı. 1960'larda Sosyal Demokratlar (Afgan Millî) ve Maocu gruplar da kendi partilerini kurmuşlardı.

Afganistan'da Sol hareketin yükselişinin birçok nedeni bulunmaktaydı. Asında Kral olmak isteyen ancak tahta çıkma ümidi kalmamış olan

271) Gerçekten de Babrak Karmal bir yandan Komünist harekete önderlik ederken aynı anda Afganistan ve Pakistan Peştunlarını birleştirmeyi amaçlayan *İttihadye-yi Azadi-yi Peştunistan'ın* (Peştunistan Özgürlük Birliği) kurucuları arasındaydı. Saeeie, age, s. 70

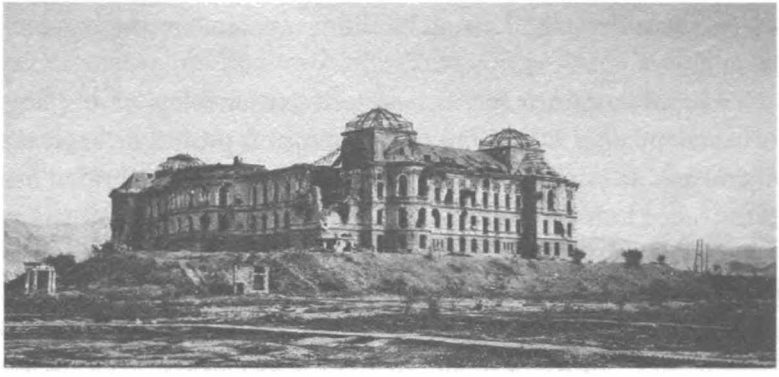
Tahir Badahşi (1939-1979)

Tahir Badahşi, hukuk ve İktisat öğrenimi için gittiği Kâbil Üniversite'sinde ADHP saflarına katıldı. Ancak Peştun şovenizmi yapmakla suçladığı Hafizullah Emin kanadının partiye alınması ile partisiyle yollarını ayırdı. Bundan sonraki yaşamında Türk ve Tâcik solunun temsilcisi olarak hareket etti ve bu kesimlerin haklarını savundu. Hafizullah Emin'in devlet başkanlığı döneminde (1979) "hükümeti devirmeye teşebbüs suçundan" oğlu Baykara Badahşi ile birlikte yargılanarak idam edildi.

Zahir Şah'ın yeğeni Başbakan Davud Han, cumhuriyet fikrini ve modernleşmeyi savunuyor ve sol hareketi doğal müttefiki olarak görüyordu. Sovyetler Birliği bu dönemde Afganistan'ın modernleşmesini sağlayacak yegâne komşu ülke olarak görülmekteydi. 1956-1978 arasında 7000 Afgan öğrenci Sovyetler Birliği'ndeki üniversitelerde, mekanik, tıp, mühendislik vb alanlarda eğitim alarak ülkelerine döndüler. Bunların büyük kısmı komünist fikirlere sempati duymaktaydı. 70'li yıllar boyunca Sovyet teknisyenleri ve Rus eğitimi almış yerli mühendisler Afganistan'da karayolları, sulama kanalları, spor kompleksleri, hava alanları vb projelerde çalıştılar. Afgan hükümeti aslında Batılı ülkeleri, özellikle de Amerikalıları benzer projelere destek olmaya davet ediyordu. Ancak Amerikalılar Pakistan'la aralarının bozulmaması için Afgan hükümetlerinin taleplerine yeterli cevabı vermemekteydiler.[272] Sonuçta meydan Sovyetlere kalırken, Sovyet yanlısı bürokrasi, Başbakan Davut Han'ın da desteğiyle kilit bürokratik noktalara yerleşmeye başlamıştı.

272) Mehmet Köçer, Afganistan Başbakanı Serdar Muhammed Davud Han'ın Türkiye Ziyaretinde Başbakan Adnan Menderes İle Görüşmesi (18-21 NİSAN 1957) Turkish Studies - International Periodical For The Languages, *Literature and History of Turkish or Turkic Volume* 9/4 Spring 2014, p. 739-747, Ankara-Turkey

Emanullah Han tarafından Kâbil yakınlarında inşa ettirilen Darü'l Eman adlı sarayın henüz inşa halindeyken (1922) çekilmiş fotoğrafı.
Devlet Başkanı Hafizullah Emin 1979'da Sovyet timleri tarafından bu sarayda öldürülecekti. Fotoğraf: Bruce Richardson

1970'lerin ortalarında Afganistan'da okuryazar sınıfın büyük bölümü, hukukçular, doktorlar, mühendisler, pilotlar, iletişim uzmanları, teknikerler ve subaylar ya komünistti ya da Sovyetlerde eğitim almış Ruslara sempati duyan kişilerdi.

Komünist Darbe

Önceki bölümde anlatıldığı üzere komünist askerler 27 Nisan 1978 gecesi darbe yaparak yönetimi devralmışlar ve Davud Han'ın öldürmüşlerdi. *Savr Devrimi* adı verilen bu askeri müdahale başlangıçta çok farklı kesimlerden destek buldu. Ancak yeni rejim kısa süre içerisinde büyük bir tasfiye hareketi başlatarak çok sayıda tutuklama ve idamlara (bazı kaynaklara göre 27.000 kişi idam edilmiştir) imza attı. Bu büyük hâyâl kırıklığı yarattı. Rejimin ilk iki yılı olağanüstü kanlı oldu. Sadece mollalar ve kralcılar değil ADHP/*Halk* seksiyonu dışındaki sol hareketler de (Maocular, Perçemciler, Sitem-i Milliciler vb) büyük ölçüde tasfiye edildiler. Babrak Karmal, Küba Büyükelçisi olarak atanarak devre dışı bırakılırken; Tâcik-Özbek komünistlerinin lideri Tahir Badahşî çeşitli gerekçelerle yargılanıp idam edildi. Komünistlerin siyaseti kentli batılı orta sınıfları korkuttu ve bu kesimlerin Afganistan'ı hızlı biçimde terk etmelerine yol açtı. 100 binden fazla eğitimli elit Afgan vatandaşı Batı ülkelerine kaçtı, 200 binden fazlası Pakistan'a sığındı. Afganistan'da *Halk* hükümetinin uygulamalarının sonuçları sonradan ikti-

darı alacak olan Perçemcilerin daha ılımlı müdahalelerine rağmen düzeltilemedi.

Afgan komünistlerinin büyük vaatlerle başlattıkları ve başlangıçta köylüler arasında ilgi uyandıran toprak reformu projesi de başarısız oldu. Afganistan'da kağıt üzerinde "toprak ağası" olarak görülen ancak, gerçekte sadece komünal aşiret toprağının sembolik sahibi durumunda olan aşiret reislerinin tasfiyesi yoksul köylülüğe bir fayda sağlamadı. Aşiret mülkiyetinin küçük aile mülkiyetine ve sonraki aşamada da kooperatiflere dönüştürme projesi Afganistan gibi aşiret kültürü ve dayanışmasının güçlü olduğu bir coğrafyada köylü kitleler arasında destek görmedi. Aşiret reisleri de köylüye tohumluk vermeyerek reformu baştan baltalama konusunda başarılı oldular. Toprak reformu hamlesi etnik gruplar arasındaki iç mücadelelere kurban gitti ve rakip grupların birbirlerinin topraklarına el koymasıyla sonuçlandı. Nihayet *Halk* hükümetinin kendisi de toprak reformunun başarısızlığını kabullenerek 1979-1980 döneminden sonra bu konuda ısrarcı olmadı. Asıl muhalefet ise toprak reformuna karşı değil eğitim seferberliğine karşı yükseldi. Köylere dağılan ve yeni rejiminin siyasi misyonerleri olarak harekete eden 18.000 kadar öğretmen okuma-yazma kursları açarak tüm çocukları bu seferberliğe dahil etmeye çalıştılar. Ancak okuma-yazma seferberliği ile, geleneksel değerlere karşı mücadele ile at başı gittiğinden, eğitim reformu köylüler tarafından tepkiyle karşılandı.[273] Mollaları ve köylüleri en çok sinirlendiren şey kız çocuklarının okutulmaya çalışılması idi. Kırsal alanda yeni rejime karşı en büyük tepkiler de kız çocuklarının eğitilmesi için başlatılan kampanyadan sonra yaşandı.

Sonuç olarak *Halk* grubunun iktidarın daha üçüncü ayında Afganistan'ın kırsal ve dağlık bölgelerinde kendiliğinden isyanlar çıkmaya başladı. Ayaklanan bu ilk grupların bir isyan bilinci ve programına sahip oldukları söylenenemezdi. Bunlar asırlardır devletten bağımsız olarak yaşamaya alışmış ve öyle de yaşamaya devam etmek isteyen yerel oto-

273) Batılı uzmanlar genellikle bu tepkileri haklı göstermiş ve eğitim reformunun başarısız olmasından, köyün ileri gelenleri ile çatışıp, köy geleneklerine karşı tutum alan rejim yanlısı öğretmenleri sorumlu tutmuşlardır. Halbuki Afganistan'da yerel gelenekler denilen olgular çocuk yaşta evlilik, başlık parası, çok eşlilik, kadınlara dönük şiddet, recm, burun-uzuv kesme gibi bir dizi kabul edilemez uygulamayı da içermekteydi. Afgan kadınlarının aile ve köy ortamında yaşadıkları şiddetin boyutları için bkz: http://www.rawa.org/index.php

nomik grupların geleneksel tepkilerini yansıtmaktaydılar. Örneğin ilk hareketler yeni rejimi komünist olmaktan çok Peştun olarak gören Hazara ve Tâcik bölgelerde yaygınlaşmıştı. Tâcik ve Hazara köylüleri yerel garnizonlara saldırarak Peştun askerleri öldürüyor kimi zamanda Tâcik kökenli subaylar isyancıların tarafına geçiyorlardı. İsyancılara kimi zaman -rejimin komünist veya liberal olmasıyla ilgilenmeyen; ancak her türlü merkezi otoriyeye karşı olan- yerel aşiret reisleri de destek olmaktaydılar. Yeni hükümetin toprak reformu söylemi dahi bir çok aşiret reisinin muhalefet etmesine yetiyor onunla birlikte taraftarları da yakalanıyorlardı. Yine Afganistan'da her türlü yeniliğe karşı olan köy mollaları da halkı köylerde açılan okullara karşı kışkırtıyor, köylüler çocuklara "kâfirlik aşılayan" öğretmenleri linç ederek öldürüyorlardı. Rejim güçleri ise bu tür olayların yaşandığı köyleri acımasızca cezalandırıyor ve köy mollalarını hızlı biçimde idam ediyorlardı. İslâmcılar devreye girmeden önce Afganistan'da ki ayaklanmaların genel görünümü ve bastırılma şekli böyleydi. Ancak İslâmcıların sahaya inmeye başlamasıyla ayaklanmalar yön ve biçim değiştirmeye başladı ve kitleler "kâfir hükümete" karşı genel bir cihada çağrıldı.

Halk grubunun diğer politik yapıları tasfiye süreci bir süre sonra *Halk* içindeki asker kökenliler ile sivillere de sıçradı. Devrimi kendi başarıları olarak gören askerî kadro idareyi sivillerle paylaşmak konusunda gönülsüzdü. Askeri kanadın lideri konumundaki Emin, Terakki'nin çizgisinden memnun değildi. Eylül 1979'da, Emin'e bağlı askerler bir iç darbe yaparak Terakki'yi öldürdüler. Ardından Hafizullah Emin, tıpkı Davud Han gibi kendisini hem cumhurbaşkanı hem başbakan hem de parti lideri ilân ederek tüm yetkileri elinde topladı. Sovyetlerle gerilimli bir ilişki içinde olan Emin, Sovyetleri Afgan siyasetine karıştırmak istemiyordu. Ayrıca ABD ve Pakistan ile arasını düzeltmeye çalışmaktaydı. Amerika'da eğitim almış biri olan Emin'e güven duymayan Sovyetler ise onun yerine başka bir lideri geçirmenin peşindeydi. Sonunda Küba'dan gelen Babrak Karmal ile Aslam Vatancar, Moskova'da buluşarak Halk ve Perçem gruplarını yeniden birleştirmeye ve Emin'i iktidardan devirmeye karar verdiler. Aralık 1979'dan beri Afganistan'da konuşlanmaya başlanmış ilk Sovyet askerleri (5.000 kişi) ve Sovyet özel kuvvetleri bu darbenin tetikçisi olacaklardı. Sovyet özel kuvvetleri Emin'i Hükümet Sarayı'nda infaz ettiler. Yerine Babrak Karmal geçirildi.

Sosyalist Afganistan'da Eğitim

Okuma-Yazma Savaşı

Komünist siyasetçiler ile mollalar arasındaki temel kavgaların başında kız çocuklarının zorunlu eğitim kapsamına alınması kararı gelmekteydi. Mollalar kız çocuklarının zorunlu eğitim altına alınmasını "İslâm' a karşı savaş" olarak yorumlamışlar ve birçok kişiyi de bu fikre ikna etmeyi başarmışlardı. Afganistan uzmanlarından Olivier Roy'a göre ise "köylülerin gerçek tepkisi kız çocukların okutulmasına değil; öğretmenlerin erkek olmasına ve okullarda gençlere sosyalist sloganlar öğretilmesineydi". Gerçekte ise kız çocuklarının okutulmamasının sosyalist eğitim müfredatıyla bir ilgisi bulunmuyordu. Zira 1970'te henüz İslâmî ağırlıklı bir müfredat okutulurken dâhi Afganistan'da geleneksel yapı kızların eğitim almasına izin vermemekteydi. 1970'te Afganistan'da ilkokula gönderilen kızların tüm öğrencilere oranı %5 civarındaydı.

Sosyalist dönemden önce genel olarak kızları okula gönderen aileler İran ve Sovyetler Birliği sınırlarındaki vilayetlerde yoğunlaşmaktaydı. Sovyet Türkmenistan'ı sınırındaki Faryab ve İran sınırındaki Herat'ta ilkokul öğrencilerinin %24'ü kızdı. Türk-Tâcik nüfusun yoğun olarak yaşadıkları kuzey vilayetlerinde de kız öğrenci oranı Afganistan ortalamasının oldukça üzerindeydi (Belh'te %16, Kunduz'da %12, Samangan'da %10,Badahşan'da %10). Kâbil (%14) Gazne (%8) gibi merkez bölgelerde bu oran düşmekle birlikte yine de Afganistan ortalamasının üzerindeydi. Kızları okula göndermeyenler açık bir şekilde Pakistan sınırındaki Peştun bölgelerdi. Kız öğrenci oranı Helmad'ta %4, Oruzgan'da %3'e geriliyordu. En eski Peştun merkezlerinden biri olan Paktiya'da ise % 1'le en alt seviyeye inmekteydi. Sosyalist dönemde kız çocuklarının okutulması için kampanyalar sonucunda ise 1975'te tüm okullardaki öğrenciler arasında kızların oranı %14 iken, 1985'te %30'a 1990'da %37'ye çıkmıştı. Bu oranın artışında erkek öğrencilerin sayısındaki hızlı düşüş de etkili olmakla birlikte (bu konu için bkz: müfredat savaşları ve çocuk askerler) bu kızların eğitimi için önemli bir gelişme idi. Kız ve erkek öğrenci oranı ilkokullarda 1/3 oranına yükselmişti. 1975'te

ortaokula gönderilen kız sayısı 9870 iken; 1990'a gelindiğinde 10 kat artarak 92 bine (erkeklere oranı %30) çıkmıştı. Üniversitede ise Afganistan tarihinde kadınlar ilk kez eğitim alanında erkeklerin önüne geçmeyi başarmışlardı. 1990'da Kâbil Üniversitesinde okuyan 10.000 öğrencinin 6 bini kadındı. Rejimin çökmesi ile kızların eğitim hayatı dramatik biçimde gerileyecekti. Kız öğrenci oranı 1993'de % 16'ya 1999'da %6'ya yani 1950'lili yılların rakamlarına düşecekti.

Kaynak: Saif R. Samady, "Education and Afghan Society in the Twentieth Century United Nations Educational", Scientific and Cultural Organization Education Sector Paris, November 2001, s. 23-38

Babrak Karmal'ın başa geçişi rejimde bir liberalleşmeye işaret ediyordu. Babrak Karmal döneminde (1979-1985) genel af çıkarıldı ve 8.000 siyasi (en az 3-4 bini Perçemci) mahkûm serbest bırakıldı. Rejim çeşitli sol fraksiyonları kazanmaya ve Partinin tabanını genişletmeye çalıştı. Bu dönemde ADHP'ye bağlı sendika, gençlik ve kadın kollarına 300.000'den fazla Afgan üye olmuştu.[274] Ulusal Uzlaşma Komisyonu kurularak ADHP'ye üye olmayanlar da yönetime ortak edildi. 28 bakandan üçü ADHP üyesi olmayanlardan seçilmişti. Zamanla ADHP üyesi olmayan üst düzey idarecilerin oranı %40'ı bulmuştu. Yedi kişilik politbüro'da ilk kez bir kadın üye de yer almaktaydı.

Karmal döneminde komünistler aleyhlerindeki dinî söylemleri engellemek maksadıyla sulandırılmış bir Marksist program geliştirdiler. Bizzat Karmal, konuşmalarını Kuran ayetleri ile süsledi, ADHP üyeleri cemaatle namaz kıldılar, çıkarılan kanunların İslâmî geleneklerle uyumlu olduğunu hatta komünizm ile İslâm'ın aynı hedeflere sahip olduğunu savundular. Afganistan'ın her tarafında harap durumda bulunan 500 tarihi camii restore edildi ve yenilerinin inşasına başlandı. Afganistan bayrağına İslâm'ı sembolize eden yeşil rengi eklendi.[275] Devlet fonlarıyla Kuran ve dinî eserler basılmaya başlandı. Ancak Karmal'ın bu politikası mollaların yeni rejimi dinsizlikle suçlamaya devam etmelerini engellemedi. Tamamı olmasa bile mollaların ve medrese öğrencilerinin büyük bölümü -Emanullah Han devrinde olduğu gibi- kız çocuklarının okutulmasını, okullarda din ve Arapça derslerinin saatlerinin azaltılma-

274) Wahab, s. 166

275) Wahab, age, s. 167.

İslâmî muhalefet, Babrak Karmal'ın İslâmî söylemleri sahiplenmesini demogoji olarak gördü. Solda: Babrak Karmal, dilinde kelime-i tevhid; kalbinde ise Sovyet aşkıyla betimleniyor. Ortada komünistler Rus vodkasıyla sarhoş oluyorlar. Bu şekilde hem komünistlerin Sovyet uydusu oldukları hem de gayr-i İslâmî hayat tarzına sahip oldukları ima edilmiş oluyor. Sağda Babrak Karmal kan rengindeki Rus vodkasına sarılıyor.

sını, yeni bir medeni kanun hazırlanarak kadınlara boşanma, miras gibi alanlarda daha fazla haklar verilmesini eleştirmeye devam ettiler. Komünistler de bir yandan ılımlı görüntü vermeye çabalarken; diğer yandan da KGB ve STASI benzeri bir gizli polis teşkilâtı olan (KhAD/Khedamat-i Ettela'at-i Daulati) oluşturdular. KhAD, 30.000 üyesi ve 100. 000 kadar muhbiriyle, muhalefete göz açtırmayan, acımasız bir haber alma ve sorgu örgütü olarak teşkilatlandı.

Buna karşın komünist politikalar batılı tarzda yaşayan orta sınıflardan ve topraksız köylülerden belirli bir destek almayı başardı. Hatta komünistlerin eğitim, sağlık, teknik altyapı ve kadın hakları gibi alanlarda seleflerini aşan önemli reformlara imza attıkları da oldu. İşçilerin yaşam koşulları düzeltildi, çalışma saatleri düşürülüp, ücretler arttırıldı. Kadınlar hayatın her alanında görünür hâle geldiler. 1990'a gelindiğinde öğretmenlerin %40'ı, memurların %50'si, Kâbil Üniversitesi öğrencilerinin %60'ı kadındı. Büyük bir okullaşma kampanyası başlatıldı. Köylere ilk kez elektrik ulaşmaya başladı. 1980 yılına gelindiğinde Afganistan tarihindeki en yüksek ilkokul (3.824) en yüksek ilkokul öğretmeni (35.364) ve öğrencisi (1.115.000) sayısına ulaşılmış durumdaydı.[276]

276) Samady, age, s. 38

Sosyalist Dönemde Eğitim 2: Müfredat Savaşları

Afganistan'da komünist parti yönetimi ile mollalar arasındaki kavganın en önemli sebeplerinden biri de eğitim müfredatında yapılan değişikliklerdi. Sosyalist dönemden önce Afganistan'da modern ve geleneksel eğitim veren iki farklı okul tipi vardı. Modern okullarda da din ve Arapça dersleri olmakla birlikte, batı dilleri de okutulmakta ve programda pozitif bilimlere daha fazla yer ayrılmaktaydı. Buna karşın geleneksel eğitim veren medreselerde ağırlıklı müfredat, Kuran, hadis, fıkıh gibi temel İslâmî ilimler ve Arapça derslerden oluşmaktaydı. Tarih, coğrafya, kimya, fizik, biyoloji gibi dersler okutulmuyordu, Bunların yerine haftada 2 saat "ilim" dersi verilmekteydi. İlim dersi içinde tıp, felsefe, coğrafya gibi içerikler olmakla birlikte bunların çoğu asırlar önce yazılmış klasik İslâmi eserlerdi ve son asırlardaki buluşları içermiyordu. Yabancı dil olarak Avrupa dilleri değil "İkinci Dil" adıyla yerel lisanlardan biri öğretilmekteydi.

1973		1980		Medreseler	
Dersin Adı	Saati	Dersin Adı	Saati	Dersin Adı	Saati
Kuran/Teoloji	3	Teoloji	2	Kuran	4
Peştuca	3	Yerel Diller	3	İslâmiyat	5
Darice	3	Edebiyat	4	Peştuca/Darice	4
Arapça	3	Peştuca/Darice	2	Arapça	3
Yabancı Dil	6	Yabancı Dil	3	İkinci Dil	3
Matematik	5	Matematik	6	Aritmetik	3
Tarih	2	Tarih	2	-	
Coğrafya	2	Coğrafya	2	-	
Ekonomi	1	-		-	
Kimya	2	Kimya	2	-	
Fizik	2	Fizik/Astronomi	2	İlim	2
Biyoloji	2	Biyoloji	2	-	
Resim	1	Teknik Resim	2	Resim	2
Beden Eğitimi	1	Beden Eğitimi	2	Beden Eğitimi	1

VIII. Sınıf ders müfredatı

Komünist yönetim zamanında Arapça dersleri kaldırılırken; Kuran ve din derslerinin saatleri de azaltılmış, sayısal derslerin saatleri arttırılmıştı. Bir diğer önemli değişiklik de Peştuca/Darice derslerin saatlerinin azaltılarak Özbekçe, Türkmence gibi Türk dillerine müfredatta ilk kez yer verilmesiydi. Türk kökenli öğrenciler ilkokullarda 12 saat anadil eğitimi aldıktan sonra 5. Sınıftan itibaren 2 saat Peştuca/Darice ders görmeye başlıyorlardı. Eğitimdeki bu reformları benimsemeyen aileler ise çocuklarını devlet okullarından çekerek kırsal bölgelerdeki ve Pakistan'daki medreselere gönderdiler. 1980'de 1 milyon olan erkek öğrenci sayısı böylece 1985'te 500 bine geriledi.

Kaynak: Saif R. Samady, Education and Afghan Society in the Twentieth Century United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization Education Sector Paris, November 2001

Anahita Ratebzad (1931-2014)

Sosyalist dönemde Afganistan'da kadınlar siyasette ve toplumsal hayatta daha fazla görünür hâle geldiler. Dönemin en güçlü kadın portresi kuşkusuz (adını eski bir Hint-İran tanrıçasından alan) Anahita Ratebzad idi. Ratebzad, 1931'de Kâbil'de doğdu. Afganistan'ın ilk kadın doktorlarından biriydi ve Afgan parlamentosuna giren ilk kadın milletvekili oldu (1965). Yine Afganistan Krallığını temsil eden ilk kadın diplomat olarak görev yaptı. Belgrad Büyükelçiliği görevini yürüttü (1978). Komünist dönemde ADHP Politbürosuna girdi. Bu, Afganistan tarihinde bir kadının o güne kadar aldığı en yüksek idari görevdi. Bu dönemde eğitim, sağlık ve kadın hakları gibi konularla ilgilendi. 1992'de rejimin yıkılmasıyla ülkesini terk etti ve 2014'te Almanya'da öldü.

1975'te yüksek öğretim, teknik okullar ve öğretmen okullarında 20.000 öğrenci okumaktayken; 1990'da bu sayı 43 bine çıkmıştı. Sağlık hizmetleri yaygın ve ücretsiz hâle getirildi, kentlere parklar ve spor kompleksleri, yüzme havuzları yapılmaya başlandı. Peştun olmayanların kültürel hakları genişletildi. Karmal döneminde Türkmence, Özbekçe gibi dillerde eğitim önündeki engeller kaldırıldı. İlkokullarda Türkçe öğretilmeye başlandı ve Kâbil'de Özbek/Türkmen Dili Edebiyatı Bölümleri açıldı.

Kentli sınıfların görece desteğine rağmen, rejimin kırsal alanda zayıf olduğu açıktı. Komünistlerin Tâcikler arasında hemen hiç destekçisi yoktu. Aslında o dönemde sol hareketlere sempati duyan Hazaralar arasında da komünistleri destekleyen azdı. Sol eğilimli Hazara gençleri Maocu gruplara katılmayı tercih ediyorlar veya İran Devriminin etkisiyle Şiî siyasal hareketlere destek oluyorlardı. Bu nedenle Afgan komünistleri zor durumda kaldıklarından son çareyi daha kapsamlı bir Sovyet müdahalesine başvurmakta buldular. Bu yeni rejimini iç kaynakla-

ra dayanarak kendisini var edemediğinin bir kanıtı olarak görüldü. Sovyet uzmanları zaten on yıllardır Afganistan'da görev almakta olduklarından başlangıçta bu fikir pek önemli bir değişikliğe yol açacak gibi görünmüyordu.

Aslında Afganistan'a ilk adım attıklarında Sovyet askerleri de "dost ve müttefik" bir ülkeye geldiklerini düşünmekteydiler. Nede olsa Sovyetler Birliği o güne kadar Afganistan'ın kalkınması için sayısız girişime destek olmuştu. Sovyet askeri personeli o kadar rahattılar ki yanlarında ailelerini de getirmişlerdi. Ancak sonraki günlerde Afgan kamuoyunda onlara karşı düşmanlık besleyenlerin de olduğunu kötü bir deneyimle öğreneceklerdi. Mart 1979'da Herat'ta mollaların, Cemat-i İslâmi üyelerinin -ve de Pakistan gizli servisinin- kışkırttığı halk kitleleri Sovyet askerlerine ve ailelerine saldırdılar. Birçok asker, öğretmen, teknisyen ve sağlık çalışanını çocukları ve eşleriyle birlikte öldürdüler. Saldırılar sırasında batılı kıyafetler giydiği için linç edilen Afganlar da vardı.[277] Komünist rejimin bu isyana cevabı aynı ölçüde sert oldu ve kent yukarıdan bombardıman tutuldu.[278] Bu olay Sovyet güçleri, sandıkları kadar dost bir ülkede bulunmadıklarını düşünmeye itti. Ruslar ailelerini geri gönderdiler ve Rus askerler yerine bölgeye Müslüman Orta Asyalı Sovyet askerleri yerleştirilmeye başlandı.

Mücahitlerin Yükselişi

1980'lerde Batılı ve İslâm ülkerinde yaşamakta olan bireyler, Sovyetler ile Afgan mücahitleri arasındaki çatışmaları Soğuk Savaş stratejistlerinin ve Hollywwod kurucularının gözünden takip edebilmekteydiler. Onların senaryosuna göre Afganistan'da "özgürlük savaşçısı mücahitler işgalci Ruslara karşı büyük bir direniş" içindeydiler. Yıllar önce Komünistlere umut bağlayan Dupree'nin düştüğü hataya benzer şekilde Olivier Roy 1990'da mücahitler için şunları yazmaktaydı:

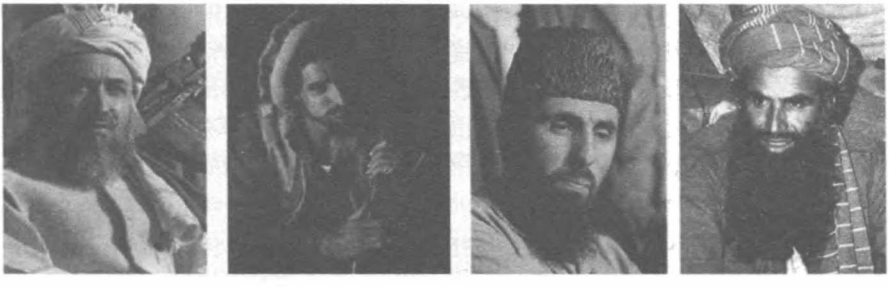
277) Soğuk Savaş stratejisyenleri Afganistan'daki mücahitlerin aleyhinde olacağı için bu tür olayları genellikle görmezden geldiler. Bugün bile Herat'taki bu isyanı öven bir Cihad Müzesi hâli hazırda ziyarete açıktır. Müzede bir Sovyet askerinin kafasını kürekle ezen mücahit heykeli ziyaretçileri karşılamaktadır.

278) Mücahit kaynakları Herat'ta 25.000 insanın hükümet güçleri tarafından öldürüldüğünü savunmuşlarsa da gerçek sayının 2.000 civarında olduğu düşünülmektedir. Tersinden de Sovyet-Afgan kaynakları ölen Rusların sayısını düşük göstermeye çalışmışlardı. Olaylarda 200 civarı Rus ve sol görüşlü Afgan'ın öldürüldüğü sanılmaktadır.

> "Afgan direnişi, bütün İslâm âleminde etkisi hissedilen ve kesinlikle fanatikliğin bir türünün yaygınlaşması olarak kabul edemeyeceğimiz bir siyasi uyanış hareketinin bir parçasını teşkil etmektedir. Sovyet tesirine karşı en iyi hareket hâlâ İslâmcı halk hareketedir. Batı'nın otomatik şekilde halk desteğine sahip bir hareketin aynı zamanda tehlike arzeden bir tabiata sahip olduğunu düşünmemesi lazımdır"[279]

Mücahit hareketlerin sonucunda Taliban'ın yükselişi bile Batıda bazı kesimlerin fikirlerini değiştiremeyecekti. 1995'te meşhur Amerikalı ulusal güvenlik uzmanı Z. Brzezinski şunları söylemekteydi: "Dünya tarihi açısından hangisi daha önemli? Taliban mı yoksa Sovyet İmparatorluğunun çöküşü mü? Birkaç heyecanlı Müslüman mı yoksa Orta Avrupa'nın kurtuluşu ve Soğuk Savaşın sona ermesi mi?"[280] Bu satırlar yazıldığında dünya henüz 11 Eylül saldırıları, Taliban ve IŞİD vahşetini yaşamamıştı. O nedenle Soğuk Savaş kurmayları destekledikleri, henüz emekleme aşamasında olan İslâmî radikalizmi Sovyetlerin çöküşünün hafif bir bedeli olarak görebimekteydiler.

Rusların, Afganistan'da işgalci konumda oldukları doğruydu; ancak onlara karşı mücadele edenlerin "özgürlük savaşçıları" oldukları tezi su götürür bir iddia idi. Mücahit örgütlerin hiçbir özgürlükçü (liberal) programı olmadığı gibi tam aksine büyük bölümü Afganistan'da kadın hakları, eğitim, sağlık adına yapılan tüm reformlara karşı çıkmaktaydılar. Esirlere karşı tavırlarında uluslararası hukuk kuralına uyma gereği

Afgan cihadının dört önemli ismi Burhaneddin Rabbanî (1940-2011) Ahmed Şah Mesud (1953-2001) Gulbeddin Hikmetyar (d.1947) ve Abdül Resul Sayyaf (d.1946)

279) Roy, age, s. 344
280) Ahmed Raşid, age, s. 182

görmüyorlar, ABD'den sağlanan stinger füzelerini kullanırken sivil veya askeri uçak ayrımı gözetmiyorlardı. Kendi aralarındaki en ufak tartışma ve muhalefeti infazlarla bastırmayı doğal görmekteydiler. Özgürlüğe karşı oldukları gibi, "bağımsızlık" yanlısı oldukları da söylenemezdi; zira mücahitler her şekilde Pakistan Gizli Servisi (ISI), CIA ve Körfez Arap emirlikleri tarafından kontrol edilmekteydiler. Mücahitlerin önemli bir kısmı Afganistanlı da değildi. Sovyetlere karşı savaş boyunca realist tahminlerle Peştun ve diğer etnik gruplardan 100.000 kadar Pakistan vatandaşı ve 35 bin kadar Arap, Afrikalı, Güney Doğu Asyalı vb savaşmak için Afganistan'a gelmişti. Afganistan sonraki yıllarda tüm dünyanın temel problemlerinden biri hâline gelecek olan "küresel cihadın" ilk uygulama alanıydı. Burada kazanılan tecrübe ve tanışıklıklar, daha sonraki yıllarda Cezayir'den, Filipinlere uzanan bir cihadist örgütlenme ağının kurulmasını sağlayacaktı. Ve bunun ilk mimarları, Afgan mücahitlerinin para kaynağı olan Körfez Emirlikleri, onlara lojistik ve insan gücü sağlayan Pakistan ve bu orkestranın şefliğini üstlenen Amerikalılar olacaktı.

Afgan mücahitlerinin ilk örgütlenme alanı Pakistan sınırları içindeki Peşaverdi. Başlangıçta mücahit adını kullananların ekseriyeti eski kralcılar ve liberallerin de desteklediği karışık bir kütleyi temsile etmekteydiler. Ancak zamanla Pakistan, CIA ve Arap emirliklerinin müdahelesiyle daha radikal unsurların sivrilerek Sovyet karşıtı direnişin önderleri haline geldikleri görüldü. Radikal İslâmcılar, Afganistan'da kendiliğinden doğan ve büyük ölçüde geleneksel tepkilerden kaynaklanan muhalefeti organize ederek ona İslâmî bir program yüklemekte başarılı oldular. "Afgan cihadı", İslâm ülkeleri ve halklarına "kâfirlere karşı mücadele" olarak tanıtılıp sempati toplarken; Batı kamuoyunda da Polonya veya Macaristan'dakine benzer bir *özgürlük mücadelesi* olarak yansıtılmıştı. Bu propagandanın sonucu olarak gençlik yıllarındaki ilk eylemi, başını örtmeyen bir kız öğrencinin yüzüne asit atmak olan Abdul Resul Sayyaf (d.1946) gibi biri Batı kamuoyuna "özgürlük savaşçılarının lideri" şeklinde lanse edilebilmişti.

Gerçekte ise üzerindeki tüm Soğuk Savaş sosuna rağmen Sovyet işgâli ve Afgan Cihadı esnasında yaşananlar 200 yıldır bölge hâkimiyeti için karşı karşıya gelen Rus ve Anglo-Sakson güçlerin yeni bir kapışma savaşından ve Afganistan'a özgü etnik kavgaların tekrarından başka bir şey değildi. Afgan komünistlerinin Sovyetlerden yardım istemesiyle 150

İslâmî hareketin propaganda afişleriyle Mücahit-Sovyet savaşı... Solda Sovyet hava kuvvetleri masum sivillerin üzerine ölüm yağdırıyor. Ortada Afganistan'ın gerçek kurtuluşunun üzerinde Cihad yazan yeşil bayrakla geleceği vurgulanıyor. Sağda ise bu propaganda afişlerinin hangi kaynaklar tarafından hazırlandığını özetleyen, İvo Jima'da Amerikalı denizcilerinin II. Dünya Savaşı'nda çekilmiş ünlü fotoğraf görülüyor.

sene önce Şir Ali Han'ın İngiliz tehdidine karşı Çarlık Rusya'sından yardım istemesi arasında teknik olarak bir fark bulunmamaktaydı. Yine aynı amaçlarla Emanullah Han'da Sovyet Rusya'dan destek almıştı. Afganistan'da modernleşme çabalarını dinsel duyguları kullanarak yıkma konusunda uzmanlaşmış İngilizlerin yerini de şimdi Pakistan ve onu kontrol eden ABD almaktaydı. Sonuç olarak Afganistan'da 1979-1989 arasında yaşanan olaylar görünüşte sosyalizm, İslâm, özgürlük vb adına yürütülmüş olsa da özünde Afganistan'ı, Pakistan/ABD etkisinden kurtarmak isteyenlerle (komünistler), Rus etkisinden kurtarmak isteyenler (mücahitler) arasında kökleri eskilere dayanan bir kavganın yeniden tezahür etmiş hâliydi. Buna bir bakıma modernistler ile tutucular arasındaki kavga gözüyle de bakılabilirdi. Nitekim Komünizm yıkıldıktan sonra da tarafların konumlarını korumaya devam ettikleri görülecekti. 1990'ların ortalarında bu sefer tarihin en gerici hareketlerinden biri olan Taliban, ABD desteğiyle güçlenirken, bu sefer eski mücahit liderler Rusya'dan yardım istemek zorunda kalacaklardı.

Öte yandan Afganistan'daki cihadın geleneksel İslâmî bir tepki olarak görülemeyecek yanları da vardı. Afganistan her dönemde kadınların sosyal yaşama katılmasının çoğu yerde engellendiği, mollaların -özel-

likle köylerde- daima saygı gördükleri bir coğrafya olmuştu. Yine Safevîlerle ve Sihlerle yapılan çatışmalar yerel halkta belirgin bir "cihadçı" birikim oluşturduğu ve Sünnî Afganların kendilerini tarihsel anlamda İslâm'ın bekçileri olarak addedişleri de yadsınamazdı. Ancak İslâm'ın politik bir söylem olarak ortaya çıkışında tüm bu geleneksel tavırlar bir yere kadar etkili olmuştu. Afganistan'da siyasal İslâmî hareket, Kuran hatmetmekten başka bir eğitim almamış, büyük çoğunluğu Arap harflerini dahi okumayı bilmeyen köy mollalarının değil, modern batılı eğitim almış kentli İslâmcı gençlerin elinde doğmuştu. İslâmcı liderlerden Gulbeddin Hikmetyar (d.1947) askeri okuldan atıldıktan sonra Kâbil üniversitesinde mühendislik okuyan, gençliğinde Afganistan Demokratik Halk Partisi saflarına katılmış eski solcu bir gençti. Ahmed Şah Mesud Fransız Lisesini bitirdikten sonra mimarlık fakültesini yarıda bırakmış, gençliğinde Che Guevara ve Mao'dan etkilenmiş ancak zamanla yön değiştirmiş bir gençti. Bu "yeni" mücahit nesil eski mollalar gibi kendi köyünün gayrisinden haberi olmayan ve 700 yıl önce yazılmış klasikleri okumakla yetinen din adamlarından çok farklı bir jenerasyonu temsil etmekteydiler.

1970'lerde İslâmi düşüncedeki gençler *Cevanan-i Müselman-i Afganistan* (Afganistan Müslüman Gençleri) adlı bir hareket kurmuşlar ve Davud Han'a karşı mücadele vermişlerdi. Bu dönemde genelde modernleşme projelerine burun kıvıran mollalar ile tutucu köylülerden destek görmüşler; kentlerden ise çok az taraftarlar kazanmışlardı.[281] Mücahitler kentlerde zayıf olmalarına rağmen 1977'den itibaren özellikle camilerde propaganda yaparak seslerini duyurmaya başlamışlardı. Afganistan'da İslâmî hareket daha ilk kuruluş yıllarında silah kullanmaya da başlamıştı. Kendilerince hain olarak gördükleri kişileri öldürmekten çekinmiyorlardı. İlk önemli cinayetleri de Afganistan Planlama Bakanı Ahmed Horram olmuştur (1977). Sol darbeyi tetikleyen Mir Akbar Haybar'ın öldürülmesi de büyük ihtimalle İslâmcı gençlerin işiydi.[282] Komünist hükümetin Sovyet yanlısı politikaları İslâmcı harekete yeni

281) Aslında İslâmcı hareketin hiçbir zaman kentlerden yoğun bir destek almadığı da söylenilebilir. Afgan cihadı eğitimli kent orta sınıflarına değil kır yoksullarına dayanan bir hareket olarak şekillenmiştir. On üç senelik mücadeleleri boyunca hiçbir şehirde denetim sağlayamamalarının, zaferlerinden sonra da kentleri ellerinde tutamamalarının en önemli sebebi eğitimli orta sınıflarla kurdukları zayıf ilişiklerdir.

282) Saeeie, age, s. 93

Ahmed Şah Mesud (1953-2001)

Afgan cihadının en tartışmalı isimlerinden biriydi. Hikmetyar'ın aksine cihadın yerel kaynaklara dayanması gerektiğini savunuyor, Pakistan'a ve Vahhabî radikallere mesafeli duruyordu. Kızılordu'ya karşı Pençşir Vadisi'nde başarılı bir gerilla mücadelesi verdi. Komünist rejimin çöküşünün ardında kurulan hükümette Savunma Bakanlığı görevini üstlendi. Ardından tarihin bir ironisi olarak Rusların yardımıyla Taliban'a karşı direnişi örgütlemeye çalıştı ve 2001'de el-Kaide üyelerinin suikastı sonucu yaşamını yitirdi. Ölüm tarihi olan 9 Eylül 2004 yılında Matem Günü olarak ilân edildi. Günümüzde Afganistan'da ulusal bir kahraman olarak görülmekle birlikte 1992-96 arasındaki iç savaşta Hazara halkına karşı uygulanan şiddet eylemlerinden de sorumlu tutulmaktadır.

bir devinim katmış, bir yandan uluslararası alanda güçlü müttefikler edinirlerken; bir yandan da dinî siyaset çemberinden çıkarak, vatansever söylemleri de sahiplenerek, kendilerini ülkelerinin bağımsızlığı için savaşan direnişçiler olarak lanse etmeyi başarmışlardı.

1979 Sonunda Afganistan'daki genel manzara şu şekildeydi: Komünistler kendi aralarında parçalanmış durumdaydılar. Maocu silahlı gruplar da rejime karşı isyan etmişlerdi.[283] Büyük kentler haricindeki

283) Dr. Faiz Ahmed (1946-1986) liderliğinde kurulan *Sazman-i Rihayi Afghanistan*, (Afganistan Kurutuluş Örgütü/ALO) etrafında toplanan Maocu hareket, Komünist rejime karşı gerilla mücadelesi verdi ve çatışmalarda 120 üyesini kaybetti. Mücahitlere destek olmalarına karşın Faiz Ahmed ve ALO liderleri, mücahit önderlerden Hikmetyar tarafından 1986'da Peşaver'de kurşuna dizilmişlerdir.

kırsal bölgeler çeşitli İslâmcı grupların elindeydi. Ancak İslâmcılar da kendi aralarında birlik hâlinde değildirler. Pakistan'a sığındıkları dönemde özellikle 1975'te yaşanan tartışmalar nedeniyle bölünmüş durumdadırlar. Her ne kadar kendileri bu bölünmelere ilmî-siyâsi bir takım gerekçeler bulup durmaktaysalar da temelde ayrımın sebebi etnik sorunlar ve Pakistan karşısında takınılacak tavırdı. Temelde baskın olan iki liderden biri olan Peştun kökenli Hikmetyar, mücadelesini Pakistan'a dayandırmak istemekte Tâcik kökenli Ahmed Şah Mesud ise buna karşı çıkmaktaydı.

İslâmî direnişin en önemli liderlerinden Gulbeddin Hikmetyâr 1975'te Pakistan'da *Hizb-i İslâmî'yi* (İslâm Partisi) kurmuştu. Bu örgüt hemen her etnik gruptan bazı temsilcileri olsa da temelde bir Peştun hareketiydi ve Pakistan'ı en önemli müttefik olarak görüyordu. Daha sonra Suudilerden de yüklü miktarda fon ve Amerikalılardan da silah yardımı alacak bu hareket potansiyel olarak en kuvvetli oluşumdu. Ancak liderlik kavgası nedeniyle Hikmetyarcılar ile Yunus Halisciler arasında bölünmüş durumdaydı. Diğer önemli hareket ise Tâcik lider Burhaneddin Rabbani tarafından kurulan ancak fiilen Ahmed Şah Mesud'un kontrolünde olan *Hizb-i Cemiyet-i İslami Afganistan* hareketiydi ve tabanı asıl olarak Tâciklere dayanmaktaydı. *Cemiyet-i İslâmî* önderleri doğal olarak Pakistan'a Hikmetyarcılar kadar güvenmiyorlardı. Ahmed Şah Mesud mücadelenin başından itibaren Afgan cihadının yerel güçlere dayanması gerektiğini savunuyor ve Pakistan'dan veya Arap ülkelerinden gelen militanlara sıcak bakmıyordu. Bu iki önemli cihatçı grubu ve daha küçükleri birleştirme çabaları defalarca başarısızlıkla sonuçlandı. Zaman zaman kendi aralarındaki kanlı çatışmalar sayesinde Kâbil'deki komünist rejim ömrünü uzatabilecek önlemler alabilmekteydi.

Cihadın en ateşli katılımcıları Tâciklerdi. En sert direniş de Ahmed Şah Mesud'un kendisine merkez yaptığı Pençşir bölgesindeydi. Onları kısmen Peştunlar izliyordu. Ancak Afgan Peştunlarından ziyâde Pakistan Peştunlarının rolünün daha belirgin olduğu söylenebilirdi. Hazara bölgesi komünist yönetimi tanımamakla birlikte cihadın da aktif destekçisi sayılmazdı. Hazara-Şiî örgütler ile Sovyet askerleri hemen hiç çatışmamışlar, Sovyet ordusu bu bölgeyi kendi hâlinde bırakmayı tercih etmişti. Cihada en düşük düzeyde destek Türk-Özbek bölgesindendi. Özbekler coğrafi koşulların gerilla mücadelesine uygun olmaması, Sovyet sınırına yakınlıkları ve rejimle de giderek uzlaşmaları nedeniyle cihatçılara mesa-

Mina Kişvar (1956-1986)

1980'lerde Afganistan siyasetinin sembol isimlerinden biri de Mina Kişvar Kemal (1956-1986) idi. Mina Kişvar, Kâbil Üniversitesinde öğrenciyken *Cemiyet-i İnkılabi-yi Zenan-ı Afganistan/RAWA* (Afganistan Devrimci Kadınlar Örgütü) nün kurulmasına önderlik etti (1977). Maocu/feminist çizgideki RAWA üyeleri, hem Afganistan'daki feodal geleneklere hem de Sovyet güdümünde olarak gördükleri komünist hükümete karşı mücadele etti. Mina Kişvar, ayrıca Afganistan'da Maocu hareketin lideri olan ve 1986'da mücahitler tarafından öldürülen Faiz Ahmed'in eşiydi. Mina Kişvar, 1987'de 30 yaşındayken Peşaver'de suikastta kurban gitti. Komünistler ve mücahitler bu suikasttan dolayı birbirlerini suçladılar. RAWA, Mina Kişvar'ın ölümünden sonra da çalışmalarına devam etti. Taliban döneminde gizli kız okulları açtı. Aile şiddetine uğrayan kadınlara destek oldu. Mina Kişvar, 2006 yılında Time Dergisi tarafından yapılan ankette "Asya'nın 60 kahramanı" listesine seçildi.

feli durmuşlardı. Daha doğrusu başını Tâciklerin ve Peştunlann çektiği bir cihadın onlar açısından ilgi çekici bir yanı bulunmuyordu.

Mücahitler insan kaynağı sıkıntısı yaşamıyorlardı. Abartıldığı kadar olmasa da (bazı kaynaklar 150 bin firarî gibi fantastik sayılar vermekteydi) Afgan ordusundaki askerler firar ederek mücahitlere katılmakta; Pakistan'dan da Peştun kökenli gönüllüler gelmekteydi. Buna karşın başlangıçta Mücahitler para ve silah sıkıntısı çekmekteydiler. Bu sorun da Pakistan gizli servisi ISI ve CIA ile kurulan bağlantılar sonucunda

çözümlendi. Uluslararası bir proje hâline gelen Afgan Cihadına, Suudi Arabistan ve Körfez emirlikleri finans, Amerikalılar silah sağlamayı taahhüt ettiler. Pakistan'da lojistik destek vererek mücahitlerin kendi sınırları içinde eğitim almasını sağlayacak böylece hem Afganistan'daki komünist rejimi zayıflatıp hem de kendi içindeki radikallerden kurtularak bir taşla iki kuş vurmuş olacaktı.

İslâmî Hareketin Yükselişi ve Sovyet-Mücahit Mücadelesi (1979-1989)

Para, silah ve lojistik üst sorunları kalmayan Mücahitler kırsal alanlara büyük ölçüde hâkim olmaya ve Afgan ordusunda firarlar artmaya başlayınca, Afganistan hükümeti daha fazla Sovyet askeri yardımı talebinde bulundu. 1980 yılına gelindiğinde Afganistan'da Sovyet 40. Ordusuna bağlı 80.ooo asker (65.000 silâhaltında gerisi teknik personel),600 tank, 300 zırhlı personel taşıyıcı, 500 helikopter ve kargo uçağı bulunmaktaydı.[284] Buna Afgan hükümetinin –yine çoğunluğu Rus yapımı-70 savaş uçağı, 50 bombardıman uçağı 76 helikopteri ve 40 kargo uçağını da ekleyince Komünist hükümetin elinde de büyük bir askeri güç olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu muazzam güç Afgan dağlarında işe yaramıyor Sovyet ordusu sadece kentleri kontrol altında tutabiliyordu. Kırsal bölgelere müdahale edileceği zaman Sovyet konvoyları, dar geçitlerde mayınlı yolarda pusuya düşürülüyor ve sürekli kayıp veriyorlardı. Yine de hava üstünlüğü sayesinde başlangıçta Mücahitler geriletilmişti. Ancak Amerikalıların mücahitlere verdikleri 900 civarında *stinger* füzesi Sovyet hava kuvvetlerinin üstünlüğüne son verecekti. Savaş süresince Ruslar 400'den fazla uçak ve helikopter kaybettiler ve sonunda Rus askerleri kent merkezleri dışına çıkamaz hâle geldiler.

Mücahitlerin de aldıkları tüm dış yardıma karşı kentleri ele geçirebilecek güçleri bulunmamaktaydı. Böylece 1980'lerin ortalarına gelindiğinde taraflar pat durumuna gelmiş ne Ruslar kırsal bölgelere ne de mücahitler kentlere hâkim olmayı başarmışlardı. Ancak zaman Sovyetlerin aleyhine işlemekteydi. Zira Afganistan için yapılan yıllık harcamalar sadece sanayi yatırımları için yıllık 500 milyon rubleden (1979) 1984'te 1,5 milyar rubleye, 1986'da 4.2 miyar rubleye çıkmıştı.[285] Kaybedilen

284) Rodric Braithwaite, *Afgantsy The Russians in Afghanistan 1979–89*, Oxford University Press, Oxford, 2011, s.122

285) Braithwaite, age, s. 147

400 hava aracı (110 uçak 300 kadar helikopter) ve tüm masraflarla birlikte Savaşın Sovyetler için toplam maliyetinin 2 trilyon dolar olduğu tahmin edilmektedir.

Mücahitlerin ise para sıkıntıları yoktu. Bunun sebebi hem zengin Körfez ülkelerinden akıtılan yardımlar (Amerika ve Körfez ülkelerinin mücahitlere 10 milyar dolar yardım yaptıkları tahmin edilmektedir) hem de mücahitlerin küçük ve masrafsız mobilize gruplardan oluşmasıydı. Dağlık alanlarda çoğu kez yürüyerek yer değiştiriyor ve basit bir kamp hayatı yaşıyorlardı. Oysa Sovyet ordusu zırhlı araç, tank ve helikopterlerin bakımını, yakıtını, askerlerin masraflarını düşünmek zorundaydı. Zaten genel olarak bozulma eğiliminde olan Sovyet ekonomisinin bu yükü uzun süre kaldıracak gücü bulunmamaktaydı. 1985'e gelindiğinde Moskova'da Afganistan'dan çekilme tartışılmakta, insanî ve ekonomik kayıplar toplumu rahatsız etmekteydi. (1985 yılına gelindiğinde Kızıl ordunun Afganistan'daki kayıpları 9 bin kadardı ve savaş sonuna doğru 14.000'i bulacaktı). Gerçi Rus tarihi çok daha büyük askerî kayıplarla dolu olmakla birlikte Afgan savaşı Sovyet liderleri tarafından topluma mâl edilememekte, toplumda Afganistan'daki gençlerin boş yere öldüklerine dair geniş bir kanaat oluşmaktaydı. Bu nedenle asker aileleri ve gaziler de savaş aleyhine lobi yürütmekteydiler

Sonuç olarak Moskovalı liderler, Cenevre Görüşmelerindeki yoğun tartışmalardan sonra 1988'de Afganistan'dan çekileceklerini açıkladılar ve çekilme işlemi 1989'da son buldu. Afgan savaşı, Sovyetler Birliği için hem ağır bir ekonomik yük hem de büyük bir prestij kaybı olmuştu. Sovyetler Birliği'nin Filistin meselesinde Araplar yanında yer almasının Müslüman kamuoyunda yarattığı olumlu imaj bu savaş nedeniyle sona ermişti. Kızılordunun yenilmezlik efsanesinin sna ermesi ise apayrı bir meseleydi.

Dr. Necibullah Yönetimi (1986-1992)

Dr. Necibullah 1947'de, Peştunların Gilzay aşiretinin Ahmedzay boyuna bağlı bir ailede doğmuştu. Kâbil'de eğitim görmüş, gençliğinde Perçem grubu içinde yer almış bir tıp doktoruydu. Komünist darbeden sonra uzun bir dönem boyunca gizli polis teşkilâtı (*KhAD*) şefliğini yürütmüştü. Babrak Karmal'ın mücahitler karşısında başarısız olması nedeniyle Sovyetler ve Parti bürokrasisi tarafından onun yerine geçirildi. Necibullah, önceki komünst liderlere nazaran daha ılımlı ve esnek bir siyaset izlemeye ve muhalefetle uzlaşma yolları aramaya başladı. Nite-

Afganistan'da Sovyet Askerleri

Afganistan'a değişik tarihlerde 600.000 civarı Sovyet askeri ve teknik elemanı görev yaptı. Sovyet müdahelesi kimileri için bir işgal kimilerine göre ise enternasyonalist yardımdı. Sovyet askerleri Afganistan'da savaş suçu olarak kabul edilebilecek operasyonlarda bulundular. Herat'ın havadan bombalanması, Kerala'da 1000 sivilin bombardıman sonucu ölümü, KGB'nin siyasi infazları, tutuklulara kötü muamele bunlara örnek olarak verilebilir. Öte yandan Afganistan'daki Sovyet askeri varlığı Soğuk Savaş medyası ve Hollywood fantazilerinin abartılı yorumlarından çok farklı bir şekil arzetmekteydi. Batı ve Körfez medyasının çizdiği "Marksist ideolojiyle donanmış, İslâm kültür ve geleneklerine savaş açmış Rus askerleri" imajının aksine Kızılordu askerlerinin büyük çoğunluğu herhangi bir ideolojik donanıma sahip olmayan apolitik bireylerdi. Hatta operasyona katılan askerlerin %25 ilâ %40'ı Özbek, Tâcik, Türkmen, Azeri, Tatar, Çeçen gibi Müslüman askerlerden oluşmaktaydı. Sovyet kayıplarının (toplam 13.833 kişi) 3000'i (yaklaşık %22'si) Müslüman askerlerdi. Bu oran o dönemde Sovyetler Birliği'ndeki Müslüman nüfusu oranının (1979'da %15) üzerindeydi.

Kaynaklar: Mohammad Ebrahim Esmail, *Trajik Afganistan, Komünist İşgalden Liberal İstilaya*, Tarih ve Düşünce Kitapları, İstanbul, Tarihsiz S.92, Davut Dursun, "Sovyetlerdeki Müslüman Türklerin Sosyal Yapısı Üzerine Bir Çalışma", *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, Sayı 24, 1993, Alexandre Benningsen, *Sovyet Müslümanları ve İslâm Dünyası, Çöküş Öncesi Sovyetler Birliğinde İslâmiyet ve Müslümanlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997

kim Sovyet askerlerinin geri çeklimesi için yapılan Cenevre görüşmelerinde aktif rol oynadı ve 1989'a kadar tüm Sovyet askerleri Afganistan'dan çekildi geride sadece bazı teknik uzmanlar kaldı. Öte yandan Sovyetler Birliği Nacibullah yönetimine uçak yakıtı ve lojistik malzeme tedarik etmeye devam etti.

Komünistlerin Afganistan'da sadece Sovyet desteği ile ayakta durabildiklerine inanan analistler 1989'da son Sovyet askeri birliği çekildiğinde komünist rejimin iki ay içinde devrileceğini düşünmekteydiler. Mücahitler de bu fikirdeydiler ve 1989 baharında Hikmeyar komutasında 10.000 mücahit Celâlâbâd'ı ele geçirmek için hücuma geçtiğinde de başlangıçta kolay bir zafer kazanacaklarmış gibi görünmüştü. Mücahitler önemli başarılar kazanarak şehrin hava limanını alırken, ordu birlikleri ve rejim yanlısı siviller kitle haline teslim oluyorlardı. Ancak bütün esirler Hikmetyar ve Sayyaf'ın birlikleri tarafından işkence edilerek öldürüldüler. Afgan hava kuvvetleri hemen olaya müdahele ederek mücahitleri bombalamaya başladı. Mücahitler 3000 kayıp vererek geri çekildiler. Bu olay mücahitlerin şehirleri savaşarak ele geçirebilecek güçleri olmadığını kanıtlamış oldu. Askeri alanda pat durumu bir süre daha bozulmadan devam etti. Kırsal alnlara mücahitlerin, kent merkezleri de rejimin elinde kaldı. Necibullah 6 senelik iktidarı boyunca Afgan kentlerini çatışmalardan ve savaşın zararlarından uzak tutmayı başarmıştı.

Dr. Necibullah'ın, kurduğu ittifaklar ve yaptığı reformlar sayesinde, rejim Sovyet askerleri çekildikten sonra da kendini üç yıl daha yaşatmayı bildi. Necibullah, mücahitlerle anlaşmanın yollarını aradı. Afganistan Demokratik Halk Partisi'nin ideolojisini Marksizmden uzaklaştırarak İslâmî kesimleri de partiye davet etti. 1987'de yapılan anayasal değişiklikler ile Afganistan'ın resmi dininin İslâm olduğu, devlet başkanının müslüman kökenli olması gerektiği gibi maddeler eklendi. 1990'da hazırlanan yeni Anayasa'nın 1. maddesinde Afganistan "bağımsız, üniter ve İslâmî" bir devlet olarak tanımlanıyordu.

Necibullah, bir bakıma Gorbaçov'un uyguladığı *perestroyka* ve *glasnost* siyasetini andıran adımlar attı. Necibullah, Sovyet müdahelesinin yanlış bir karar olduğunu vurgulayarak, Sovyet askerlerinin çekildiği günü Afganistan'ın gerçekten bağımsız olduğu bir tarih olarak anmaya başlamıştı. 1990 anayasa değişikliği ile yabancı yatırımların ve özel girişimciliğin önü açıldı. Ülkenin, *Afganistan Demokratik Halk Cumhuriyeti* resmi adı olan, *Afganistan Cumhuriyeti* olarak değiştirildi.

Sultanali Kiştmand (1935-)

Afganistan'da Komünist dönemde Peştun olmayan siyasetçiler arasında en etkili isim Hazara kökenli Sultanali Kiştmand idi. Kiştmand 1935'te Kabil'de doğdu. Gençliğinde Babrak Karmal liderliğindeki Perçem grubuna katıldı. Savr Devriminden sonra planlama bakanlığına getirildi. 1981-1988 ve 1988-1990 arasında başbakanlık görevinde bulundu. 1991'de tüm siyasi görevlerinden çekildi. Sovyetler Birliği'ne ve ardından İngiltere'ye gitti. Sonraki yıllarında anılarını yayınladı ve Hazara halkının haklarını savunmaya devam etti. Sultanali Kiştmand, Afganistan'ın son üç asır boyunca (Kalakanî'nin kısa süreli hükümdarlığı sayılmazsa) yüksek bir idari makama gelen Peştun olmayan ilk kişiydi.

ADHP'nin adı da herkesi kucaklama iddiasıyla *Hizb-i Vatan* (Vatan Partisi) yapıldı. 1987 Anayasası ile Siyonizmi, emperyalizmi, ırk ayrımcılığını savunmamak şartıyla farklı görüşte partilerin de kurulmasına izin verildi ve Parlamento seçimleri yapıldı. İslâmcıların boykot ettiği bu seçimlerde çeşitli sol eğilimli partiler meclise girdiler. Yine Necibullah, Peştunlar dışında kalan etnik gruplarla da arasını düzeltmeye çalıştı. *Sitem-i Milli* Partisi yeniden yasallaşırken, Hazara kökenli Sultanali Kiştmand (d.1935) yeniden Başbakanlık görevine getirildi.[286] Orduda Peştun dışı unsurlar, özellikle Özbekler önemli mevkilere geldiler. Özbek komutanlardan Raşid Dostum'un (d. 1954)komuta ettiği 53. Mekanize Piyade Tugayı hükümetin en güvenilir askeri birliği hâline gelmişti.

286) Sultan Ali Keştmand, Sultan Davud devrildiğinde "500 yıllık Peştun hâkimiyetini sonunun geldiğini" söylemişti. Ancak pratikte Peştunların egemenliği kesintisiz şekilde devam etmişti.

Dr. Necibullah döneminde (1986-1992) Sovyet askerlerinin çekilmesi ile (1989) hükümet ve mücahitler arasındaki mücadele ikincilerin lehine dönmeye başlamıştı. Ülkenin %90'ı mücahitlerin kontrolünde idi. Ancak bütün kentlerde rejim hâkimiyetini korumaktaydı. Buna rağmen nüfusun sadece %20lik bölümü hükümet kontrolü altında yaşamaktaydı.

Ancak Necibullah bütün çabalarına rağmen mücahitleri barış masasına oturtamadı. Mücahit güçler Sovyet askerlerinin çekilmesiyle bütün kırsal bölgerin (ülkenin %85'ini) fiilen kontol eder durumdaydılar ve uzlaşma ihtiyacı duymuyorlardı. Sadece küçük bazı Şiî gruplar Necibullah'la görüşmeye ve silah bırakmaya ikna oldular. Diğer İslâmî hareketler ise rejime karşı mücadeleye devam ettiler. Hikmetyar, Necibullah'ın yönetiminden memnun olmayan Halk grubundan askerlerin lideri Savunma Bakanı Şehnevaz Tanay ile anlaşarak 1990'da Necibullah'ı devirmeye çalıştı. Ancak bu darbe başarısızlıkla sonuçlandı ve Halk grubu liderleri tutuklandılar veya Hikmetyar'ın yanına kaçtılar. Bu olaylar Necibullah'ın artık orduya da güvenemeyeceğini göstermişti. Necibullah'ın olaydan sonra bazı siyasal hatalar da yaptı. Kuzey illerinde Özbek ve Tâcik komutan ve valileri görevden alıp yerlerine Peştunları getirmeye başladı. Bu olay üzerine Özbekler ondan uzaklaştılar. Bu esnada rejime yapılan Sovyet yardımı giderek azarlırken Pakistan ve ABD mücahitlere yardımı hız kesmeden devam ediyordu. 1991'de Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Afgan hükümeti uçak yakıtı yardımı alamamaya başladı ve hava üstünlüğünü de böylece kaybetmiş oldu. Sonunda o güne kadar Necibullah'ın yanında yer alan Özbek General Raşid Dostum'un taraf değiştirmesiyle mücahitler Kâbil'e girdiler (Nisan 1992). Necibullah tüm görevlerinden ayrıldığını açıklayarak önce ülkeden kayrılmak istedi ancak buna izin verilmeyince Kâbil'deki BM binasına sığındı. Mücahitler onun burada yaşamasına ses çıkarmadılar.

Afganistan Bayrağı

Afganistan 20. Asırda en çok bayrak değiştiren ülkedir. Her değişim, ülkenin sancılı ve sürekli yön değiştiren siyasal hayatının açık bir yansıması gibidir.

Afganistan'ın ilk resmi bayrağı Habibullah Han zamanında kullanılmaya başlanmıştı. Bu bayrak İslâm'ı temsil eden siyah zemin üzerine hükümdarlık mührü simgesi taşıyordu. Bazı değşikliklerle bu form Emanullah Han'a kadar kullanıldı. Emanullah Han Devrinde Sovyet etkisi ile üzerinde başak demetleri ve kızılyıldız yer alan bir bayrak tasarlandı. Avrupa tarzında üç renkli olarak tasarlanan bayrakta, siyah sömürge geçmişini, kırmızı bağımsızlık için dökülen kanları, yeşil umudu temsil ediyordu. Sonradan bu renkler ulusal sembol olarak genel kabul gördü. Zahir Şah ve Cumhuriyet devrinde ise eskisi gibi armalı bayrak sistemine geri dönüldü ama üç renk korundu. Cumhuriyetin sonraki yıllarında bayraktan Camii motifi alınarak yerine Aryanların sembolü olan kartal amblemi konuldu.

Komünist/Halk grubunun iktidar gelmesiyle üzerinde *Halk* yazan kızıl bayrak kullanılmaya başlandı. Halk grubu ile Perçem'in birleşmesinden sonra üç renkli eski bayrağa geri dönüldü ve üzerinde kızılyıldız ile kitap yer alan yeni bir amblem konuldu. Necibullah döneminde (1987) bayrak tan kızılyıldız ve kitap çıkarıldı. Ardından komünist rejimin yıkılışıyla (1992)üzerinde Kelime-i Tevhid yazılı camii amblemli kırmızı yerine beyaz renk kullanılan yeni bir bayrak benimsendi. Taliban ise 1997'de üzerinde sadece Kelime-i Tevhid yazan beyaz bayrağı benimsedi. Taliban yıkıldıktan sonra ufak bir değişiklikle Zahir Şah devri (üstte soldan üçüncü) bayrak yeniden benimsenecekti.

XIII

MÜCAHİTLER İKTİDARDA (1992-1996)

1992 Nisan'ında Afganistan'da 13 senedir Komünist rejime ve Sovyetlere karşı mücadele veren mücahitlerin düşü gerçek olmuştu. 13 sene önce dağlara çıkıp dönemin süper gücü olan Sovyetlere meydan okuduklarında herkes onları bir avuç deli olarak görüyordu. Şimdi ise komünist hükümeti devirmişler asıl düşmanları olan Sovyetler Birliği de tarihe karışmıştı. Sovyetler Birliği birçok kompleks sorun nedeniyle yıkılmıştı ama Afganistanlı mücahitler bunu kendi zaferleri olarak görüyorlardı. İran'daki İslâmî devrimden sonra -belki de ondan daha fazla- tüm radikal Müslümanlar için bu zafer bir örnek olarak algılandı. Birçok radikal grup zaferin mimarlarını bizzat tanımak ve onlardan eğitim almak için Afganistan'a akmaya başladı.

Mücahitler rejimi yıkmışlardı. Ancak yerine ne koyacakları konusunda kafaları karışıktı. Kendi aralarında hiçbir ortak fikri olmayan bu insanları bir araya getiren tek olgu anti-komünizm ve Sovyet işgaline karşı direniş idi. Şimdi bu mesele hallolduğuna göre onları bir arada ne tutacaktı ve neyi savunacaklardı? Afganistan yıkılmış haldeydi. Bütün karayolları mayınlarla doluydu. Stratejik tüm köprüler yıkılmış durumdaydı. Ekonomi tamamen çökmüştü. En az 3 milyon insan mülteci olarak komşu ülkelere sığınmıştı. Mücahitlerin acilen yapısal tedbirler almaları, savaşın yaralarını sarmaları gerekiyordu. Oysa mücahit liderle-

rin eğitim, sağlık, ekonomi, teknolojinin geliştirilmesi konularında ne dişe dokunur bir planları vardı ne de bu konularla ilgili bir programa sahiplerdi. Bu tür konular açıldığında sürekli zaferden sonra bu meselelerle de ilgileneceklerini söyleyip durmuşlardı.

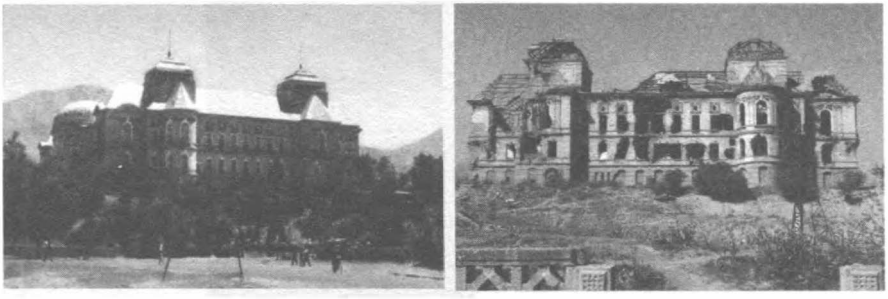
Afganistan'ın acil sorunları birikmişken, Hikmetyar ele geçirdiği yerlerde müziği ve sinemaları yasaklamakla uğraşıyor, diğer mücahit liderlerle daha Kâbil'i aldıkları ilk gün savaşa tutuşuyordu. Özbek lider Dostum, Tâcik lider Ahmed Şah Mesud ve Hazara lider Abdulali Mezarî arasında kurulan ittifak ile Hikmetyar'ın Peştun kuvvetleri Kâbil'e hâkim olmak için kıyasıya mücadele vermekteydiler. O güne kadar Kâbilliler için savaş kırsal bölgelerde Sovyet askerlerine kurulan tuzaklar ve dağlardaki çatışmalar anlamına geliyordu. Oysa şimdi Kâbil, sokak sokak süren bir çatışmanın içine düşmüştü. Sonunda Hikmetyar'ın birlikleri "üçlü ittifak kuvvetleri" karşısında Kabil'den çekilmek zorunda kaldılar. Peştunlar üç asır sonra Kâbil'in denetimini kaybediyorlardı.

Hikmetyar hıncını Kâbil'i top ateşine tutarak almaya başlamıştı. Aynı yöntemi bundan sonra da defalarca uygulayacak sürekli olarak sivilleri hedef tahtasına koyacak olan Hikmetyar, en sonunda "Dünyanın en tehlikeli teröristler listesinin" en üst sıralarında yer edinmeyi başaracaktı. İlk cinayetini henüz üniversite öğrencisiyken Maocu bir genci bıçaklayarak işleyen bu öfkeli adam ileriki yıllarda Taliban'ın hararetli bir destekleyicisi olacaktı. Hikmetyar ve taraftarları ile diğer gruplar arasında Kâbil için çatışmalar sürerken, kimi mücahitler de kentin zenginliklerini yağmalama derdindeydiler. Çatışmalarla duvarları delik deşik olan Kâbil Ulusal Müzesi bu yağmalanmanın sonucunda neredeyse bomboş hâle gelmişti. Müzeden 40.000 sikke ve on binlerce eser çalınmış[287] ve bunlar Peşaver pazarlarında koleksiyonculara satılmıştı. Kabil Müzesi Direktörü olan Necibullah Popol, taşınılabilir her şeyin çalındığını belirtmiş; taşınamayanların da tahrip edildiğini aktarmıştır. Dönemin Afganistan Kültür Bakanı olan Sayed Delju Hüseynî de Müzedeki eserlerin % 90'nının yağmalandığını söylemiştir. Pakistan'a kaçırılan eserlerin buradan Japonya ve Avrupa'daki kolleksiyonerlere satıldığı düşünülmektedir.[288]

---

287) Grissmann, agm, s. 318-323, Özgen Acar, "Muhteşem Bir Hazinenin Kurtuluş Hikâyesi" *NTV Tarih*, Sayı 6 Temmuz 2009, Holt, age, s.155

288) "Looting and Destruction in the Kabul Museum", *Far Eastern Economic Review*, 23 September 1995, H-Net List for Asian History and Culture<H-ASIA@msu.edu>

Tarihin imhası: Solda Emanullah Han tarafından yaptırılan *Darü'l Eman Sarayı*'nın 1970'lerde çekilmiş bir fotoğrafı.
Sağda: Sarayın Mücahitlerin iç savaşından sonraki durumu.

Yağmalamalar kırsal alanda da hız kazanmıştı. Afganistan'ın bütün sit alanları Ay Hanum, Mir Zakah, Belh, Tepe Zargaran, Bagram, Tilla Tepe, Hadda, Kayser, Rabatak gibi ünlü arkeolojik bölgeler defineciler tarafından tahrip edildi ve buralardan elde edilen sayısız eser yasadışı yoldan ülkeden kaçırıldı.[289] Taşınamayan yüzlerce heykel parçalara ayrılmıştı. Böylece bir ülkenin tüm hafızası, 80 senelik arkeolojik çabanın sonucu elde edilen tüm kültürel servet birkaç ay içinde yok edilmiş oldu.[290] Sadece tarihi eserler değil, para edecek her şey, fabrikalar, atölyeler, telefon direkleri ve kabloları, hatta yol kenarındaki tabelalar bile parça parça sökülüp Pakistan'da satıldı.

Sovyet işgali esnasında tüm dünyada "özgürlük savaşçıları" olarak lanse edilen mücahit grupların yönetimi aldıktan sonra yaşananlar tüm dünyayı şaşırtmış durumdaydı. Kâbil'de seneler süren çatışmalar neticesinde binaların %70'i oturulamaz hâle gelmiş, 50.000 sivil bu çatışmalar esnasında ölmüş kent halkı şehri terk etmişti. Kentin kuzeyi Tâciklerin, batısı Hazaraların, güneyi ise Peştunların denetimindeydi. Her üç grupta sürekli değişen ittifaklar kurarak birbirine saldırmakta her gün mahalle ve sokaklar el değiştirmekteydi. Ülkenin büyük bölümü de aynı pozisyondaydı. Şehirler, kasabalar ve köyler sürekli el değiştiriyor ve halk kime sığınacağını şaşırıyordu.

289) Shaista Wahab, *A Brief History of Afghanistan*, İnfose Publishing, 2010, USA. s.32-33, Abdel Wasey Feroozi, The Impact of War upon Afghanistan's Cultural Heritage Archaeological Institute of America (AIA) March 2004, s.1-18, Holt, age, s.147

290) Looting and Destruction in the Kabul Museum *Far Eastern Economic Review*, 23 September 1995, H-Net List for Asian History and Culture<H-ASIA@msu.edu>

Kabil Müzesi'nin yağmalandıktan sonraki hâli 1993-94
(Fotoğraf: Jolyon Leslie).

Ocak 1993'te istikrar sağlanması için Tâcik mücahit lider Burhaneddin Rabbani Devlet Başkanı seçildi. Milli Savunma bakanlığına Ahmed Şah Mesud onun yardımcılığın da Raşid Dostum getirildi. Raşid Dostum, mücahit liderlerden biri değildi. Emrindeki 40.000 asker Sovyet disiplini almış düzenli ve eğitimli birliklerdi ve mücahit liderlerin aksine Dostum tanklara ve hava kuvvetlerine de sahipti. Ancak Tâcik liderler onun da Kâbil'de kalmasını istemediler ve Dostum yandaşlarının güçlü olduğu Mezar-ı Şerif'e çekilerek burasını kendisine üst yaptı. Kâbil ise Rabbani denetimi altına girdi. Bu ittifak sayesinde Afganistan'da düzenin hâkim olacağını umanlar yanıldılar zira Peştunların dışlanması anlamına gelen böyle bir iktidarı Hikmetyar'ın kabul etmesi mümkün değildi. Savaş artık Peştun ve Tâcik mücahit liderler arasında devam edecekti.

Afganistan'ın güneyi yoğun çatışmalar altındayken; Dostum'un kontrolündeki kuzey bölgesinde görece sükûnet hâkimdi. Bu bölgede Türkmen ve Özbeklerin politik bilinci artmış ve hangi fikirden olursa olsun Türkî unsurları bir araya getirme çabası hız kazanmıştı. Sonunda *Cünbeş-i Millî islâmi-yi Afganistan* (Afganistan İslâmî ve Millî Hareketi) adı altında Türkleri temsil eden etnik bir parti oluştu. Daha önce Rabbanî veya Hikmetyar saflarında savaşmış mücahitler veya komünist partilerde görev almış Özbek ve Türkmenler bu harekete katıldılar. Güneyde yoğun çatışmaların yaşandığı esnada, Kuzey bölgesinde günlük hayat devam ediyor, müziği, sinemayı yasaklamakla uğraşan Hikmetyar'ın aksine kuzeyli liderler, seküler yapıyı korumaya dikkat ediyorlardı. Kuzey bölgesi çatışmalardan kaçan yüz binlerce insanın da sığınma yeri olmuştu. Sıradan halk tabakasının yanı sıra mücahitlerin hoş bakmadığı

Raşid Dostum (1954-)

Necibullah rejiminin en önemli dayanaklarından biriyken taraf değiştirerek rejimin yıkılmasını çabuklaştırmıştı. Komünist dönemin sona ermesiyle Kuzey Afganistan'da Türklerin yoğun olduğu vilayetleri idaresi altına almayı başaran Dostum, iç Savaş yıllarında kontrolündeki bölgeyi çatışmalardan uzak tutmuştu., Kâbil'den ve Tacikistan sınırlarından kaçan 130 bin kadar Afgan, Dostum'un idaresi altındaki Mezar-ı Şerif'e sığınmıştı. Dostum'un yönetimi Mücahitlerin baskısı altındaki meslek grupları ve kadın hakları savunucularına belirgin bir özgürlük sağlamaktaydı. Bir dönem Dostum liderliğindeki askeri grupların Taliban'ı da durdurabileceği sanıldı. Ancak Dostum'un Mezar-ı Şerif'te kurduğu yönetim 1996 sonrasında Taliban'ın saldırılarına kaşı duramadı ve Dostum Afganistan'ı terk etmek zorunda kaldı. 2001'deki Amerikan müdahalesi esnasında Taliban'a karşı kara savaşlarında etkili olan Dostum, 2013 yılında yaptığı bir konuşmada kendi kuvvetlerininkiler de dâhil olmak üzere Afganistan'da geçmişte işlenmiş tüm savaş suçları için özür dilenmesi gerektiğini vurgulayarak tüm tarafları bir uzlaşma ortamına çekmeye çalışması ile dikkat çekti. 2014 seçimlerinde I. Başkan yardımcısı unvanı ile siyasî kariyerini güçlendirdi. Günümüzde Afganistan'daki Türklerin sembolik lideri olarak görülürken; genellikle Afganistan'da seküler siyasetin de önemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilmektedir. Nitekim son zamanlarda Afganistan'da güçlenmeye başlayan IŞİD'e (DAEŞ) bağlı gruplara karşı mücadelede oğulları ile önemli rol oynamaktadır. Afganistan'da kadınların sosyal yaşama katılmasını destekleyen Dostum, *Caşni Sevr* olarak bilinen sosyalist devrim bayramı kutlamalarını da sürdürerek Mücahitler öncesi bazı gelenekleri devam ettirmektedir.

meslek grupları, müzisyenler, tiyatrocular, sinemacılar, şairler yani Afganistan'ın entelektüel camiası da kuzeye kaçmaya başlamışlardı. Yine Kuzey bölgesi kızlarını okutmak isteyen ailelerin sığınma yeri olmuştu.

Taliban'ın Doğuşu ve Yükselişi (1994-1995)

1994 yılına gelindiğinde Afganistan, Sovyet işgali döneminden daha kanlı bir savaş durumu yaşamaktaydı. Sovyet işgali esnasında en azından şehir merkezleri çatışmaların dışında kalmayı başarmıştı. Şimdi ise Afganistan'ın bütün önemli şehirleri mahalle mahalle bölünmüş durumdaydılar. Bir kasabadan diğerine gitmek imkânsızdı. Otorite boşluğu nedeniyle her çeşit suç yaygınlaşmış durumdaydı. Halkın bu bıkkınlığından istifade eden ve kendini *Taliban* (Öğrenciler) olarak adlandıran bir grup tam bu esnada güney eyaletlerinde adını duyurmaya başladı. Başlangıçta uyuşturucu kaçakçıları, tecavüzcüler, kız kaçıranlar, hırsızlar gibi âdi suçlularla mücadele ediyor ve bu şekilde halkın sempatisini kazanıyorlardı. Siyasetle ilgilenmediklerini söylüyor ve püriten bir İslâm propagandası yapıyorlardı. Mevcut mücahit liderlin yozlaştıklarını kendilerinin ise İslâm'ın saf özünü temsil ettiklerini iddia ediyorlardı.

Kuşkusuz sosyal ortam Taliban gibi hareketin ortaya çıkması için elverişliydi. Ancak bu konuda çalışan uzmanlar Taliban'ın hiç de sadece Afgan halkının sıkıntılarından ve kendiliğinden doğmuş bir hareket olmadığını savunmaktaydılar. Taliban büyük ölçüde bir Pakistan projesiydi. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Orta Asya cumhuriyetleri ile doğalgaz ve petrol antlaşmaları yapmak isteyen Pakistan'ın önündeki en büyük engel Afganistan'daki karmaşaydı. Pakistan yönetimi, Afganistan'da kendi denetiminde bir İslâmi grubun tek başına ülkeye hâkim olarak bu kaosu sonlandıracağını ve böylece Orta Asya ülkeleri ile kurulacak enerji hatları projelerini hayata geçirilebileceğini düşünmekteydi. Pakistan gizli servisi (ISI) bu konuda Peşaver'deki medreselerde okuyan gençler arasında yeni bir cihatçı kadro devşirmek için çalışmaktaydı. Tıpkı Sovyet karşıtı mücadele günlerinde olduğu gibi Pakistan bu konuda yalnız da değildi. Suudi Arabistan ve Körfez emirlikleri ile ABD başkanı Clinton da bu projeye ikna edilenler arasındaydı. ABD hükümeti, Afganistan'daki meseleye sırf ekonomik açıdan yaklaşıyor, Taliban tarafından yönetilecek Afganistan'ın hızla zenginleşeceğini ve Körfez ülkelerinde olduğu gibi Amerikalılarla işbirliği içinde istikrarlı bir rejime sahip olacağını düşünüyordu. Taliban'ın da en fazla Arap ülke-

lerinde olduğu gibi sadece içki içilmesini ve kadın haklarını kısıtlayıp malî konularda Batıyla tam bir işbirliğine gireceği hesaplanıyordu. Afganistan'da yeşermekte olan radikalizmin ulaşacağı boyutlar o dönemde kimse tarafından hesap edilememekteydi.

Sonuçta çoğunluğu Afganistan'ı hiç görmemiş binlerce Pakistanlı Peştun medrese öğrencisi ve Hikmetyar'ın kuvvetlerinden arta kalanları saflarına katan Taliban hareketi çığ gibi büyüdü. Sonradan bu harekete, Sovyetlere karşı direniş esnasında mücahitler ile Körfez ülkeleri arasındaki bağları kurmuş olan Bin Ladin grubu ve dünyanın dört bir yanından radikaller de katılacaktı. O güne kadar pek az insanın tanıdığı, Sovyetlere karşı direnişte üçüncü dereceden bir rol oynamış Molla Ömer hareketin lideri olarak seçildi. Molla Ömer önceki mücahit liderlerinden hiç birine benzemiyordu. Ne modern ne de dinî anlamda hatırı sayılır bir eğitim almıştı. Ne bir görüntü ne röportaj veriyordu. Etrafında bir gizem oluşmasından veya tüm Müslümanların Halifesi ilân edilmesinden kendisi de hoşnuttu. Ekibinde de güçlü fikir adamları yoktu. Taliban militanları, Sovyetlere karşı savaşan mücahitleri bile şaşırtacak ölçüde bağnaz gençlerdi. Tipik bir mücahit, İslâm kültürünün yanı sıra, Fars şiirinden, Şehnâme kahramanlarından veya Ali Şir Nevayî'nin deyişlerinden de haberdar, aşiret gelenekleriyle yetişmiş yöresel bir kişilikti. Mücahitler, şarkı söylüyor, geleneksel dansları biliyor, kısıtlı olsa da sosyal hayatı kadınlarla paylaşıyorlardı. Akrabaları olan kadınlarla konuşabiliyor, düğünlerde onlarla birlikte eğlenebiliyorlardı. Mezhepçilikleri düşmanlık boyutunda değildi Şiî komşularıyla her zaman irtibat halindeydiler.

Pakistan medreselerinden gelen Talibancı gençler ise ne Afgan kültüründen ne de yerel geleneklerden haberdar olan Vahhabî ideolojisi ile yetişmiş gençlerdi. Çoğu hayatlarında ailesi dışında tek bir kadını ne görmüş ne de bir genç kızla konuşmuştu. Standart birkaç Selefi kaynak dışında ne şiirle, ne de tasavvufla ilgilenmekteydiler. Resim, müzik ve her türlü sanata düşmanca bakıyorlardı. Aşırı derecede mezhepçiydiler ve Şiîleri yok edilmesi gereken mürtetler olarak görüyorlardı. Mücahitler arasında şu veya bu şekilde kızların okumalarına veya çalışmalarına karşı olmayanlar da bulunmaktaydı. Taliban ise kadınların evden dışarı çıkmalarına, hatta kızların evlerinde eğitim almalarına dâhi tahammül edemiyordu. Taliban güçlendikçe tarihin bir ironisi olarak İslâm uğruna komünistleri yıkmak için savaşmış mücahit kuşak kendisini,

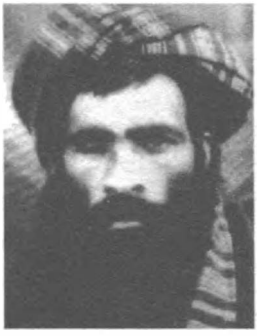
Çocuk Askerler

Afganistan'daki savaşın trajik bir boyutunu da çocuk askerler oluşturmaktaydı. Mücahit örgütleri 12 yaşından büyük erkek çocukları silah altına almaktaydılar. Afganistan eğitim sistemindeki erkek öğrenci sayısındaki hızlı düşüşün (Bkz. Sosyalist Afganistan'da Eğitim) en önemli sebeplerinden biri buydu. Afganistan'da eğitimin genel olarak savaş nedeniyle çöktüğü tezine karşı sadece erkeklerin okullaşma oranında yüksek bir gerileme olması dikkat çekicidir. Sosyalist dönemde kız öğrenci sayısı artarken erkek öğrenci sayısı 1980'de 1 milyondan 1985'te 500 bine gerilemişti. Daha sonra Taliban da benzer şekilde çocuk savaşçıları mücahitlere karşı kullanacaktı.

Taliban'a karşı direnirken ve Ruslardan yardım isterken bulacaktı. Taliban ise ömürlerini komünizmin yıkılmasına adamış olan mücahit önderlerini "komünist kâfirler" olarak görmekteydi.

Taliban, alan çatışmalarında da hiçbir şekilde başarılı sayılmazdı. Savaşçıları disiplinsiz ve eğitimsizdi. Hemen her çatışmada düşmanlarından daha fazla kayba uğruyorlardı. Çoğunun savaştıkları coğrafya hakkında doğru dürüst bilgisi bulunmuyordu. Aralarında Afganistan'ı ilk kez görenlerin sayısı oldukça fazlaydı. Yerel gelenekler, aşiretler hakkında bilgisizdiler ve bu nedenle yerli halkla temas kurmakta zorlanmaktaydılar. Kentleri tanımadıkları için sokak çatışmalarında kayboluyor ve aşırı kayıplar veriyorlardı. Tıbbi ekipmanları, sağlık personelleri yetersizdi. Batı tarzı eğitim almadıkları için ilk yardım uzmanları, doktorları bulunmuyordu çoğu kez yaralıları kendi kaderlerine terk etmekteydiler. Kısacası Taliban savaş tarihinin en kötü gerilla örgütlerinden

Molla Muhammed Ömer (1962-2013?)

biriydi aralarından hiçbir zaman dağları kendisine yuva edinmiş ve Sovyet özel kuvvetlerini kuşatmalarını defalarca yarıp kurtulmuş bir Ahmed Şah Mesud çıkaramamışlardı.

Öyleyse nasıl oldu da Taliban kendisinden çok daha deneyimli mücahitleri yenmeyi başardı? Bu, biraz onların başarısı biraz da karşıtlarının başarısızlığından kaynaklanmaktaydı. Taliban karşıtı cephe yani Devlet Başkanı Rabbanî ve Savunma Bakanı Ahmed Şah Mesud, Özbek lider Dostum ve Hazara Hizb-i Vahdet güçleri kendi aralarında anlaşmayı başaramadılar ve her biri Talibanla yekdiğerinin savaşını kenara çekilip izlemeyi yeğledi. Bu Taliban'ın lehine bir durumdu. Öte yandan Taliban'ın kazanmasının başka sebepleri de vardı. Bu adamlar iyi savaşçılar olmayabilirlerdi ama üç büyük avantaja sahiptiler: sorgusuz bir adanmışlığa, sayılamayacak derecede çok militana ve Körfez ülkelerinden akan milyar dolarlara... Taliban'ın insan potansiyeli daha önce hiçbir harekette görülmedik ölçüde sınırsızdı. Pakistan'da yaşayan 28 milyon Peştun arasında sadece on binde biri Taliban'a katılsa bu 28.000 savaşçı anlamına geliyordu ki katılım kesinlikle bundan fazlaydı.[291] Bu orana Afganistan içindeki Peştun katılımı (14-15 bin civarındaydı) ve uluslar arası cihatçılar (sadece Arap kökenliler 3000 kişiyi bulmuştu) eklendiğinde ortaya büyük bir silahlı kuvvet çıkmaktaydı. Taliban her çatışmasında binlerce militanını kaybediyordu. Ssadece 1995 Mart'ında Kabil'i ilk kez alma denemelerinde 3.000 seçkin savaşçılarını kaybetmişlerdi. Ancak bu kayıplar onlar için anlamsızdı. Kayıpların yerlerini hemen yenileri alıyordu. Pakistanlılar bu işten oldukça memnundular. Böylece

291) Pakistanlı gazeteci Ahmed Raşid Pakistan'dan gelen katılımın en azından 80.000 kişi olduğunu söylemektedir.

Ali Mezarî (1946-1995)

20. Asırda Hazara halkı için en önemli isimlerden biri olan Abdul Ali Mezarî 1946 yılında Mezar-ı Şerif yakınlarındaki bir köyde dünyaya geldi. İran'da dini eğitim aldıktan sonra Sovyet işgali sırasında Hazaracat'a gelerek Kızılorduya karşı mücadele etti. Başlangıçta salt Şiî tandanslı bir hareket olan *Sazman-ı Nasr*'a liderlik eden Mezarî, 1989'dan sonra Şiî, Sünni veya sol görüşlü Hazaraları da kapsayan yarı dinî yarı etnik bir hareket olan İslâmî Birlik Partisi'nin (*Hizbi Vahdet-i İslâmî*) kurucuları arasında yer aldı ve hareketin sembolik lideri oldu. 1992 sonrası başlayan iç savaşta Vahdet, çeşitli görüşlerden Hazaraların haklarını ve bölgelerini korumaya çalıştı. Afganistan nüfusunun %25'inin Hazaralardan oluştuğunu iddia eden Mezarî, kabinedeki sandalyelerin ?'ünü istemekteydi. Hazara kimliğinin tanınması ve Hazara halkının yoğunolduğu bölgelerde federatif yasalar uygulanması hareketin diğer talepleri arasındaydı. Talepleri Rabbanî hükümetince kabul edilmeyince Mezarî, General Dostum ve Hikmetyarla ittifak kurarak hükümete karşı direnişe katıldı. 1995'te Taliban hareketinin yüksleişi ile Hazaralar ile Taliban kuvvetleri karşı karşıya geldiler. Mezarî bir görüşme esnasında Taliban militanlarınca öldürüldü. Mezarî'nin ölümü Hazara halkının Taliban döneminde yaşayacağı büyük baskı ve etnik temizlik siyasetinin bir tür habercisi olarak görülmektedir.

Hazırlayan: Abÿdin Åbed

bir kez daha Afganistan'ı şekillendirirken; kendi ülkelerini karıştırma potansiyeli olan kişilerden kurtulmuş oluyorlardı.

Taliban savaşçıları, liderlerini sürekli sorgulayan ve anlaşamadıklarında onları terk eden mücahitler gibi değillerdi. Onlar Molla Ömer'e ölümüne bağlı ve yukarıdan gelen emirleri asla sorgulamayan bir nevi *cyborg* gibiydiler. Para kaynakları da sınırsızdı. Amerikalılar 1992'den beri artık mücahitlere para göndermemekteydiler. Komünizm hayaleti ortadan kaldırıldıktan sonra mücahitler artık özgürlük savaşçıları olarak değil, anarşi kaynağı unsurlar olarak görülmekteydi. Amerikalılar ve Körfez ülkeleri artık daha rahat kontrol edebileceklerini umdukları

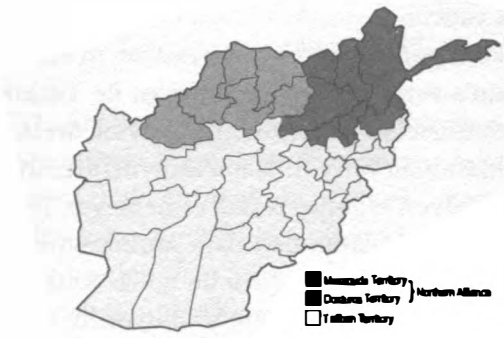
Taliban liderlerine yatırım yapmaktaydılar. Ortadoğu'nun bütün silahlı hareketleri gibi kötü para kaynakları da Taliban'ın emrindeydi. Kamyon mafyası Taliban'a vergi vermeden Pakistan ile Türkmenistan arasındaki ticareti kesintisiz sürdüremiyordu. Afyon üreticileri de Taliban'ın para kaynaklarından biriydi. İslâm'ın uyuşturucuyu yasaklamasına rağmen Taliban afyon ekimini teşvik etmekteydi. Bu çelişki sorulduğunda da afyonun eroin olarak Batılılara satılmasının da bir nevi *cihad* olduğu söyleniliyordu. Sonuçta hem bu yolla "kutsal bir savaşa gelir sağlanıyor hem de kâfirler zehirlenmiş" oluyordu. Ülke bir uyuşturucu üretimi cenneti hâline geldi. 1979'da sadece 200 ton olan afyon ve diğer uyuşturucu madde üretimi 1995 yılında 2000 tona, 1996'da 2300 tona, 1997'de 2800 tona çıkmıştı. 1998'de hava koşulları nedeniyle 2100 tona düşerken; 1999'da 4600 tona yükselerek "tüm zamanların rekorunu kırmıştı".[292]

Halk kesimleri de başlangıçta bu gelişmelerden gayet memnundular. Taliban'ın idaresi altındaki bölgelerde artık hırsızlık, tecavüz gibi suçlar görülmüyor, ticaret kesintisiz işliyor ve uyuşturucu satışından köylü de iyi para kazanıyordu. Bu para kaynakları sayesinde Taliban birçok rakibini satın alacak kansız nice zafer kazanacaktı.

Taliban'ın Afganistan'a Hâkim Olması (1995-1996)

Taliban Kandahar ve civarında kaldığı sürece Afganistan'da herkes onun varlığına tahammül edebilirdi. Neticede burası zaten Peştun vatanı idi. Ancak Taliban'ın gözü tüm Afganistan'ı kendi hâkimiyeti altına almaktı ve bu ancak çok kanlı bir mücadele ile mümkün olabilirdi. Ocak 1995'te Taliban henüz Kandahar civarındayken, mücahit liderler kendi aralarında Kâbil'e hâkim olmak için savaşmaktaydılar. Hikmetyar, Pakistan'dan aldığı roketlerle Kâbil'i vurmaktaydı. Dostum ve Hazaralar da Hikmetyar'la anlaşmış, üç grup Tâcik Rabbanî yönetimini devirmeye çalışmaktaydılar. Tam bu esnada Taliban Hikmetyar'ın kuvvetlerini bozguna uğrattı ve Hikmetyar Celâlâbad'a kaçmak zorunda kaldı. Kâbil'e dönük ablukaya son veren Taliban yiyecek konvoylarının şehre girmesine izin vererek halk arasında büyük bir sempati kazanmış oldu (Şubat 1995).

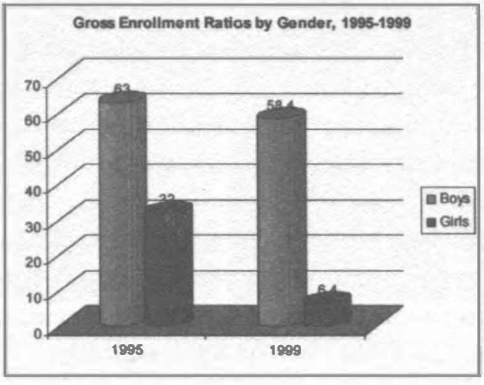
292) Sonradan uluslar arası baskılarında etkisiyle Taliban yönetimi uyuşturucu ekimi engelleyecek kısıtlama kararları aldı ve 2001'de uyuşturucu üretimi 200 tona düşürmeyi başardılar. Frank A. Clements, Conflict in Afghanistan, A Historical Encyclopedia, ABC-CLIO, In, 2003, 76-77

Afganistan'ın güneyinde Pakistan'da aldığı destek ile hızla yayılan Taliban hareketinin karşısında sadece iki direniş bölgesi kalmıştı: Dostum ve Ahmed Şah Mesud'un idaresindeki kuzey vilâyetleri. Ancak her ikisi de Taliban'a karşı güçlerini birleştirme konusunda anlaşmadılar.

Hikmetyar'dan kurtulan Rabbanî, bu fırsatı değerlendirerek Ahmed Şah Mesud komutasındaki birlikleri Kâbil'in güneyine hâkim olan Hazara örgütü Hizb-i Vahdet (Birlik Partisi) üzerine gönderdi. Hazaralar büyük kayıplar vererek kenti terk etmek zorunda kaldılar. Şehirden kafileler hâlinde kaçan Hazaralar henüz kimsenin hakkında fazla bir bilgisi olmadığı Taliban kuvvetlerine sığınmak zorunda kaldılar ve mevzilerini onlara terk ettiler. Ancak bu esnada Taliban militanları Hazara lideri Ali Mezarî'yi öldürdüler (Mart 1995). Sonradan bunun kaza sonucu olduğuna dair bazı açıklamalar yapıldıysa da Hazara halkı bu olayı Taliban'a karşı dikkatli olunması gerektiği konusunda bir uyarı olarak algıladı. Mart ayında Ahmed Şah Mesud kuvvetleri ile Taliban arasında korkunç bir şehir savaşı yaşandı ve Taliban büyük bir yenilgiye uğrayarak Kâbil'i terk etmek zorunda kaldı.

Kâbil'i alamayacağını anlayan Taliban kuvvetleri Herat üzerine yöneldiler. Herat bu esnada Sovyet savaşı esnasında efsaneleşmiş bir mücahit komutanı olan Rabbanî'nin Cemiyet-i İslâmî'sinin üyesi Tâcik kökenli İsmail Han'ın (d.1946) kontrolündeydi. Ancak İsmail Han'ın bu dönemde halk tarafından eskisi kadar sevildiği söylenemezdi. Adamları rüşvetsiz hiçbir iş yapmayan hiçbir ideali olan insanlara dönüşmüşlerdi. Ayrıca İsmail Han ile General Dostum savaş halindeydiler. Bu fırsatı kaçırmayan Taliban Herat'a saldırarak zorlanmadan şehri ele geçirdi. Herat'daki Pakistan büyükelçiliğinin de bu zaferde önemli bir payı vardır. İsmail Han İran'a kaçmak zorunda kaldı. Ardından kendinden bek-

Afganistan'da Taliban iktidarın ilk sonuçlarından biri kız çocuklarının eğitimine hızla son verilmesiydi. 1995'te öğrencilerin %32'sini kızlar oluştururken bu oran 1999'da %6'ya düşmüştü.

leneceği üzere Taliban kız okullarını kapatıp kentin sosyal yaşamına kısıtlamalar getirerek Afganistan'ın en eğitimli kentlerinden biri olan Herat'ı kendi ideolojisine göre dönüştürmeye koyuldu.

Herat'ın kaybı merkezi hükümet için büyük bir şoktu. Taliban ilk kez Peştun coğrafyası dışına da taşarak gücünü göstermiş, merkezi hükümetin ne kadar zayıf olduğunu kanıtlamıştı. Sırada neredeyse bir yıldır kuşatma altında olan Kâbil vardı. Taliban'ın güçlenmesi sonucunda eski mücahit liderler kendi aralarında birlik olmaları gerektiği anladılar. İran, Hindistan, Rusya ve Orta Asya cumhuriyetlerinden yardım istemek üzere heyetler gönderdiler. Tarihin en ironik hadiselerinden biri Rusların Bagram Havaalanını yeniden faal duruma getirerek mücahit lider Rabbanî'yi desteklemek için cephane, yakıt ve silah taşımaya başlamasıydı. Taliban tehdidi eski düşmanları dost yapmıştı. İran da Taliban tehdidi karşısında Şiî Hazaraları desteklemek için yardım göndermekteydi. Bunun yanı sıra kendisine sığınan İsmail Han ve 5000 savaşçısına eğitim veriyordu.

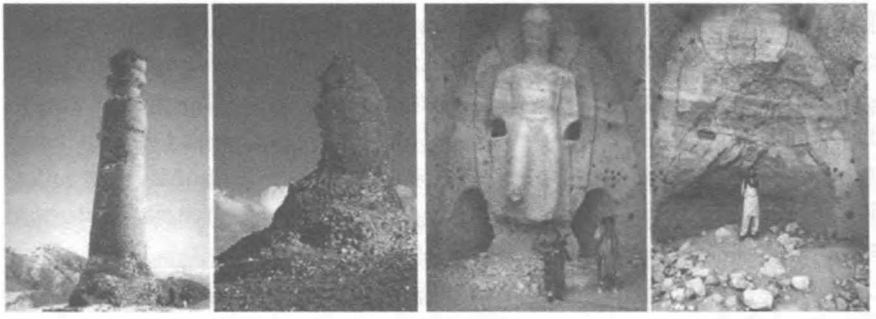
Ancak onlar nasıl merkezi hükümeti destekliyorlarsa ABD, Suudi Arabistan ve Pakistan da Taliban'ın arkasındaydı. Taliban ABD için İran'ın yükselişini dengeleyecek güvenilir bir müttefikti. Taliban'ın gücü öylesine artmıştı ki Hikmetyar dâhi merkezi hükümeti destekleme kararı almıştı. Nisan 1996'ya gelindiğinde taraflar Kâbil için savaşmaya devam ediyorlardı. Taliban'ın silah sıkıntısı yoktu Kâbil'e bu döneme kadar 900'e yakın roket fırlatmışlar şehri iyice harabeye çevirmişlerdi.

Kâbil direnirken Celâlâbad'ın düştüğü haberi geldi (Ağustos 1996). Taliban militanları Pakistan hükümetinin izniyle Pakistan sınırlarını kullanarak kente beklenmedik noktalardan saldırmışlardı. Pakistan Gizli Servisinin (ISI) yardımıyla Merkezi Hükümete bağlı komutanlara rüşvet verilerek birliklerini dağıtmaları sağlanmıştı. Aralarında 10 milyon dolar aldığı iddia edilenler bile vardı. Eylül ayı geldiğinde Kâbil, hem güneyden hem de doğudan kuşatılmış durumdaydı. Bargam Havaalanı Taliban'ın eline geçince kent hiçbir yerden yardım alamaz hâle gelmişti. Sonunda kenti savunan Ahmed Şah Mesud, çekilme kararı aldı ve Taliban kuvvetleri 26 Eylül 1996'da Kâbil'e girdiler.

Taliban İdaresi Altında Afganistan (1996-2001)

Taliban kuvvetleri kente girdiğinde bazı Kâbilliler hâlen onları Afganistan'a barış ve huzur getirecek olan kurtarıcılar olarak görüyorlar veya öyle olduklarını ummak istiyorlardı. Ancak Taliban'ın Kâbil'deki ilk eylemi, 1992'den bu yana BM binasında sığınmacı durumunda olan eski devlet başkanı Dr. Necibullah'ı kardeşiyle birlikte hunharca öldürmek oldu. Ahmed Şah Mesud, geri çekilme kararı aldığında Necibullah'ı da yanında götürmek istemiş ancak Necibullah bu teklifi geri çevirmişti. Muhtemelen Tâciklere sığınıp kaçmayı politik duruşu için uygun görmemişti. Hatta Taliban liderleriyle aynı etnik kökenden geldiği için bir uzlaşma yolu bulabileceğini düşündüğü de iddia edilmiştir. Sonuçta Necibullah ve kardeşi önce işkenceyle öldürüldüler, sonra da cesetleri elektrik direklerine asılı halde bırakıldılar. Bu cinayet Taliban'ın nasıl bir yönetim uygulayacağının habercisiydi ve mutedil Kâbillileri dehşete düşürmüştü. Kısa bir süre sonra Kâbil halkı, meydanlarda asılı kanlı cesetlere, stadyumlarda recm edilen kadınlara, herkesin önünde kesilen kol ve bacaklara alışacaktı. Burada gerçekleştirilen seremonik şiddetin asıl amacı, suçluları cezalandırmak değil, seyirci kitlelere mesaj vermekti. Taliban bu tavrıyla her şeyden önce çocukların ruh yapısını bozdu. 1990'ların ortalarında Afganistan'da çocuk olmak, günlük hayatta sürekli olarak birilerinin vahşice infaz edilmesine tanık olmak demekti. Bu olayların en acı yanı, gösterilen şiddetin dozundan çok bunun bir tür şenlik havasında gerçekleştirilmesiydi. Taliban'ın kitlesel vahşet şölenleri çok eski çağlarda insanları tanrılara adamak için parçalayan *Bakkhaların* törenlerini anımsatıyordu.

Taliban yönetimi toplumsal heyecan yaratmaktan başka konularda ise

Afganistan'da Budist eserlerin yok edilmesi konusunda genellikle ilk akla gelen Bâmiyân Buddhalarının trajik hikâyesidir. Ancak gerçek yıkım bunun çok üzerinde gerçekleşmiştir. Solda MS 2. Asra ait, İslâmî dönem minarelerine de örnek teşkil eden Çakari Minaresinin tahribattan önceki ve sonraki hâli. Bu yıkım Taliban rejiminin sadece put olarak gördüğü tasvirleri değil herhangi bir İslâm öncesi esere de müsamaha göstermediğinin tipik bir göstergesidir. http://images.search.conduit.com . Sağda 6 metrelik Kakrak Buddha'sı olarak bilinen yüksek kabartmanın tahribattan öncesindeki ve sonrasındaki durumu. http://images.search.conduit.com) ve (http://www.neilgrant.com.au)

tam bir fiyaskoydu. Eğer Afganistan'ın uygarlık tarihi yazılmak istense bu döneme eklenecek tek şey vardır o da: mevcut olan alt yapının yok edilmesi hakkında olacaktır. Taliban, müziği, yerel danslar da dâhil olmak üzere her türlü dans ve eğlenceyi yasakladı. Müzik aletlerini parçaladı. Tavla, satranç, dama gibi aslında bu coğrafyadan dünyaya yayılmış oyunların oynanmasını yasakladı. Sinemalar yakıldı. Heykeller, sanat eserleri, tarihi eserler yok edildi. Kadınlar artık tamamen görünmez olmuşlardı, çalışan kadınların işlerine son verildi, Kâbil üniversitesindeki tüm kız öğrenciler evlerine gönderildiler. Doğum kontrol yöntemleri ve kadınların erkek doktorlara gitmeleri de yasaklandı. Doktorlar zaten erkek olduğundan -kadın doktorların çalışmalarına izin verilmiyordu- bu kadınların artık doktora gidememesi anlamına geliyordu. Böylece Afganistan, bebek ölüm oranlarında dünya birincisi olma yolunda hızla ilerledi.

Batılı tüm kıyafetler, kot pantolon ve yakalı gömlek yasaklananlar arasındaydı. Her erkek sakal bırakmak zorundaydı. Sakalı çıkmayanlar ise takma sakalla gezmek zorundaydılar. Eşcinsellik artık idamlık bir suç olarak görülüyor, kuaförler, makyaj malzemeleri, parfümler, cilt

bakım evleri de yasaklanıyordu. Namazları kaçırmak en önemli suçtu, Namaz kılmayanlar tespit edilerek sopayla cezalandırılıyorlardı. Etnik gruplar sosyal haklarını tümden yitirdiler. Özbekçe Türkmence yasaklanan diller arasındaydı. Kâbil Üniversitesi'ndeki Özbek Dili Edebiyatı Bölümü kapatıldı ve çalışanların işine son verildi. En zor durumda kalanlar da Şiî Hazaralar oldu. Bu kesim Taliban hoşgörüsüzlüğünün tam odağında yer alıyordu.

Taliban rejiminin tüm dünyada tanınmalarını sağlayan olay ise Bâmiyân Buddhalarının yıkımı oldu. Afganistan'da 1979 sonrası yaşanan olaylar sonucunda sayısız tarihi eser çatışmalar yüzünden yok olup gitmiş veya otorite boşluğunu fırsat bilen gruplar tarafından yağmalanmıştı. Ancak bunlar arasında Budist eserlerin başına gelenler diğerlerinden daha farklı bir hikâyeyi temsil etmekteydiler. Afganistan'daki Budist eserlerin en önemlileri ne satılmak için kaçırılmış ne de önemli bir çatışma anında zarar görmüştü. Bunlar kendilerini putları imha etmekle mükellef gören Taliban yönetimi tarafından bilinçli bir program sonucu yok edilmişlerdir. Taliban, *Buddha* heykellerini put olarak görüyordu ve bu nedenle de yok edilmelerine karar vermişti.

İşin ilginci Kâbil'de yönetimi ele geçiren Taliban lideri Molla Ömer başlangıçta kültür mirası niteliği taşıyan eserlere sahip çıkacağını yağmacılık ve kaçakçılığı durduracağını söylemiş, hatta 2000 yılında Kabil Müzesi törenle yeniden açılmış[293] Afganistan'ın bağımsızlığını kazanmasının yıl dönümünde dört gün boyunca arkeolojik eserler, Kanişka'nın meşhur heykeli ve envanterde kalan 7000 eser sergilenmişti.[294] Bu dönemde Taliban liderleri defaatle sanat eserleriyle bir sorunları olmadıklarını ilan etmişlerdir. Taliban'ın Pakistan elçisi "Buddha heykellerine zarar vermeyi düşünmediklerini zira bu heykellere artık kimse tarafından tapınılmadığını" belirtmişti.[295] Molla Ömer ise Eylül 2000 yılında yaptığı bir konuşmasında "Buddha heykellerinin turistik değer taşıdıklarını ve Afganistan ekonomisine fayda sağladıklarını, bu nedenle heykellere zarar vermeyeceklerini söylemişti.[296] Buna karşın tarihi eserler ilk bombalı saldırılar da bu dönemde başlamıştır. MS 1. Asırdan kalma

293) Grissmann, agm, s. 318-323
294) Grissmann, agm, s. 318-323
295) Llewelyn Morgan, The Buddhas of Bamiyan, Profile Books, London 2012, s. 3
296) Morgan, age, s. 3

Gandhara sanatını yansıtan, İslâmî dönem minarelerine de örnek olmuş, Kabil yakınlarındaki meşhur Çakari Minaresi 1998'de dinamitlenmiştir.[297] Bu minarenin yıkılması Taliban'ın sadece tasvirlerle değil Budist geçmişin bütün izleriyle sorunu olduğunun açık bir kanıtıydı.

Buddha heykellerine zarar verilmeyeceğine dair söylemlere rağmen Taliban liderleri 2001 yılında bir anda fikir değiştirmişler ve "her türlü resim ve heykelin put olduğu dolayısıyla yok edilmeleri gerektiği" savunmaya başlamışlardı. Buddha heykellerine zarar verilmeyeceğini söyleyen Molla Ömer bu açıklamasından sadece yedi ay sonra bu sefer "Heykeller, ya puta tapanların işidir, ya da taştan başka bir şey değildir; eğer birincisi doğruysa İslâm onların yıkılmasını emreder, ikincisi doğruysa yıksak ne çıkar"[298] şeklindeki meşhur konuşmasını yaptı. Taliban hükümetinin Dış İşleri Bakanı olan Vekil Ahmed Mütevekkil ise "Biz kültüre karşı değiliz; fakat bu şeyler (heykeller) İslâm'a ve inancımıza aykırıdır"[299] diyerek yeni politikayı savunmuş böylece hükümet, "gayri İslâmî" kabul ettiği tüm eserleri yok etme kararı almıştı. UNESCO'nun, Taliban'ı vazgeçirmeye yönelik tüm girişimleri sonuçsuz kaldı. Tayland, Sri Lanka gibi Budist ülkelerin hatta İran'ın Buddha heykellerini satın almak istediğini belirtmesine[300] rağmen bu çabalar netice vermedi. Taliban yetkilileri kendilerini haklı çıkarmak maksadıyla başka bir kültürel tahribat felaketini örnek göstererek, Hinduların Ayodha'daki Babür Camii'sini (1527) yıkmalarının (1992) intikamını alacakları demogojisine sığındılar.[301] Sonuçta Mart 2001'de Bâmiyân Buddha'ları dinamitlendi, Foladi Vadisi'nden ve Hadda'daki Budist Tapınağı'ndan elde edilip Kâbil Müzesi'nde saklanan, sayıları yüzlerle ifade edilen yüzlerce heykel yok edildi.[302] Ardından Kanişka'nın meşhur heykeli, Kakrak'taki Budha heykeli ve Afganistan'ın en ünlü arkeolojik mahallerinden olan Hadda tamamen tahrip edildi.[303]

Taliban yönetiminin politikasını değiştirmesini nedenleri bu günde

297) Holt, age, s. 147

298) Gorshenina- Rapin, age, s. 147

299) http://archaeology.about.com/od/heritagemanagement/a/buddha.htm.Erişi: 10.11. 2013.

300) Centlivres, agm. s.4

301) Centlivres, agm. s.4

302) Wahab, age, s.34

303) Centlivres, agm, s.2

tartışılmaya devam edilmektedir. Her ne kadar Taliban hükümeti icraatlarına dinî gerekçeler aramışlarsa da bazı araştırmacılar Taliban'ın heykel karşıtı tavrının aslında dinî bir nedene dayanmadığını, Taliban'ın asıl amacının Bamiyan bölgesinin yerli halkı olan ve Budist eserleri kendi atalarına ait miras olarak gören Hazara topluluğuna ait tarihsel izlerini silmek olduğunu savunmuşlardır.[304] Bu teoriye göre Afganistan'da 19. Asırdan beri Hazaralara karşı sürdürülen etno-kültürel temizlik bu halkın, sadece maddi varlığına değil tarihsel mirasına dönük de bir yok etme operasyonu şeklinde gelişmiştir. Hazaralar asındaki yaygın kanaate göre[305] Afganistan'a hakim olan hükümdarlardan Nadir Şah (1736-1747) ve Abdurrahman Han (1880-1901), Buddha heykellerinin yüzlerinin Hazarlara benzemesi nedeniyle[306] topa tutmuşlar, heykellerin kasıklarını, ellerini tahrip ettirmişlerdir.[307]

Taliban bu işlerle meşgulken Ahmed Şah Mesud Tâcikistan sınırına kaçmış burada direnişi örgütlemeye çalışıyordu. Suikast korkusuyla her gece başka bir yerde uyumaktaydı, diken üstündeydi. BM hâlen meşru Cumhurbaşkanı olarak tanıdığı, ancak artık elinde hiçbir gücü kalmayan Rabbanî de muhalefeti bir araya getirmeye çalışıyordu. Aslında Muhalefetin hâlen bir şansı bulunmaktaydı. Taliban ve Pakistan'ın ittifak çağrılarına rağmen Raşid Dostum, muhalefetten yana olmayı seçmişti. Ülkenin merkezinde de Kerim Halili liderliğindeki Hazaralar Ahmed Şah Mesud'a olan kızgınlıklarını dizginleyerek kendileri için asıl tehlike olan Taliban'a karşı savaşmaya hazırdılar. Ekim 1996'da Dostum'un

304) Centlivres, agm, s. 8, Ayrıca Bkz: http://hazaristantimes.wordpress.com. Erişim.10.02.2014.

306) Bu konuya dikkatimizi çeken sn. Abidin Âbed'e teşekkür ederiz (yazarların notu).

307) Heykellerin önceki asırlarda da ateşli silahlarla hedef gözetilerek tahrip edildikleri kesin olmakla birlikte 1970'lerdeki restorasyon projesini yöneten Hindistanlı arkeologlardan Sengupta, Budha heykellerinin yüzlerinin ahşap bir mask ile aplike edildiği ve zamanla da çürüyüp yok olduğu kanaatindedir. Blaensdorf-Petzet, s. 23, Centlivres, agm, s. 9.

308) 1824 yılında Afganistan'ı ziyaret eden W. Moorcroft ve G. Trebeck, -yerel halktan edindikleri bilgilere göre- Bamiyan Budhaları'nın Mughal Hakanı Evrengzeb (1658-1707) tarafından ateşli silahlarla tahrip edildiğini yazmışlardır. 1885'te eserler hakkında ayrıntılı bilgiler veren Yüzbaşı P. J. Maitland ise tahribatın Nadir Şah (1736-1747) tarafından yapıldığını yazmaktadır.1834'te bölgeyi gezen Sir Alexander Burnes ve 1843'te heykelleri görmüş olan Vincent Eyree de tahribatın ateşli silahlarla yapıldığını rapor etmişlerdir.Blaensdorf-Petzet, age, s. 19-28. http://hazaristantimes.wordpress.com. Erişim.10.02.2014.

hava kuvvetlerinin desteği ile Mesud'un askerleri Kâbil'e hücum ettiler. On binlerce insan bu savaşta bir kez daha yerinden yurdundan oldu. Taliban yeniliyor gibiydi. Durum ciddileşince Pakistan'da hararetli bir gönüllü toplama kampanyası başlatıldı. Pakistan her türlü vize ve pasaportu kaldırarak binlerce savaşçının sınırın öteki tarafına otobüslerle bizzat taşımıştı. Binlerce savaşçının katılımıyla Tâcik saldırısı geri püskürtülmüş ve muhalefetin Kâbil'i geri alma umudu sona ermişti.

Bu çatışmanın ardından Taliban, Dostum'un kontrolündeki Mezar-ı Şerif'e yöneldi. Burası Afganistan'daki çatışmalardan uzakta kalabilmiş en güvenli şehirlerden biriydi ve eski rejim dönemlerindeki sosyal yaşam hâlen devam ediyordu. Taliban satın aldığı komutanların taraf değiştirmesi sayesinde Mezar-ı Şerif'i kansız bir hücumla ele geçirdi. Dostum yakın adamlarıyla birlikte güç bela Özbekistan'a kaçmıştı (Mayıs 1997). Ancak muhalif komutanların ihanetine rağmen kent halkı (Özbekler, Hazaralar ve Gılzay Peştunları) Taliban'a karşı büyük bir ayaklanma başlattı. 28 Mayıs 1997'de yaşanan çatışmalarda Taliban 800 militanını kaybederek kentten çekilmek zorunda kaldı. Taliban bu yenilgi üzerine her zaman olduğu gibi Pakistan'dan 5000 kadar yeni gönüllü getirerek savaşa soktu. Taliban'ın Mezar-ı Şerif'i kuşatması üzerine Rusya, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Tacikistan ortak bir deklarasyonla Taliban'ı uyardılar. Tâcikistan'daki 25.000 Rus askeri teyakkuz durumundaydı. Rusya Tâcikistan üzerinden Ahmed Şah Mesud'a silah ve malzeme sevkiyatına devam etmekteydi. Mezar-ı Şerif muhalefetin başkenti seçildi ve Rabbanî buraya taşınarak yeniden bir hükümet kurdu. Ahmed Şah Mesud da yeniden Savunma Bakanlığına getirildi. Ancak Özbekler, Tâcikler ve Hazaralar arasındaki bitmek bilmeyen kavgalar muhalefetin birleşmesini engelledi. Her grup kendi başının çaresine bakma kararı almış gibiydi. Bu da Taliban'ın kesin zaferi anlamına geliyordu.

1998'de Dostum'un kuvvetleri, ellerinde tuttukları son noktaları da kaybederken yine taraf değiştirmeler ve liderlerin kaçmasıyla Mezar-ı Şerif, Taliban kuvvetlerine teslim oldu (Ağustos 1998). Kentteki Hazara militanları neredeyse son adamlarına kadar savaşarak yok edildiler. Ardından kentte inanılmaz bir katliam yaşandı. Taliban militanları burada daha önce yaşadıkları yenilginin hıncını alırcasına hareket eden her şeyi vurdular. Katliam günlerce sürdü. Özellikle Hazara kökenli olanlar etnik bir soykırıma uğradılar. Taliban liderleri zaten onların

Müslüman olmadıklarını, kanlarının ve karılarının helâl olduğunu tekrarlayıp duruyorlardı. Bu katliamlar Hazaraların anavatanı olan Bâmiyân'da da tekrar etti. Afganistan'da buna benzer bir mezhep kırımı en son 1893'te Abdurrahman Han zamanında yaşanmıştı ve artık böyle şeylerin bir daha tekrar edilmeyeceği sanılmaktaydı.

Mezar-ı Şerif düşüp Dostum, Özbekistan'a kaçtıktan ve Hazara direnişi ezildikten sonra Taliban'ın önünde tek engel Ahmed Şah Mesud kalmıştı. Ahmed Şah Mesud 9 Eylül 2001'de (11 Eylül saldırılarından hemen önce) el-Kaide bağlantılı iki intihar bombacısının suikastı sonucu yaralandı ve Tacikistan'a götürüldüğü Rus helikopterinde öldü. Böylece Afganistan'da Taliban'a karşı durabilecek yegâne isim ortadan kaldırıldığı gibi Amerikan müdahalesine de karşı çıkma potansiyeli olan bir isimden kurtulunmuş olunuyordu.

Ne Hazara etnik kıyımı, ne kadın haklarının sona erişine uyuşturucu ticareti, ne de insanlık mirası Buddha heykellerinin tahribi ABD'yi Taliban'a karşı bir pozisyona itmişti. Ancak 1998 yılında aniden Amerika anti-Taliban saflarda yerini alıyordu. Bunun nedeni Taliban'ın müttefiki olan Usame Bin Ladin'e bağlı militanların Afrika'da ABD Büyükelçiliklerini bombalamaya başlamasıydı. Sonrası herkesçe bilinmektedir. ABD'nin Usame bin Ladin'i Afganlardan istemesi, Molla Ömer'in ise "O bizim misafirimizdir" diyerek bu teklifi reddetmesiyle başlayan gerilim, 11 Eylül saldırılarının ardından Amerikalıların Afganistan'a müdahalesiyle son bulacaktı. Bugün bütün ünlü stratejisyenler Amerikalılar tarafından yetiştirilen Bin Ladin'in neden böyle bir yola saptığını, Taliban gibi kuruluş aşamasına Amerikalıların büyük yatırım yaptığı bir hareketin neden ABD için bir hayal kırıklığına dönüştüğünü tartışıp durmaktadır. Acı olansa Amerika ve Batı Dünyasının Taliban'a ancak 11 Eylül saldırıları sonrasında tepki göstermeye başlamasıdır. Bu tarihten önce Afganistan'da yaşanan hiçbir trajedi kendisine bir ilgi alanı bulamamışken 11 Eylül sonrası, Afganistan'a müdahaleyi meşrulaştırmak için sinema ve edebiyat dünyasında bir anda bir Taliban eleştirisi fırtınası yaşanmıştı. Üstelik bu film ve kitaplarda Taliban'ın örgütlenmesini sağlayan, her yenilgisinden sonra Taliban'ı âdeta küllerinden doğuran başta ABD olmak üzere Pakistan ve Suudi müttefiklerinin rolü asla aktarılmamaktaydı. Örneğin Halid Hüseynî'nin, Marc Foster tarafından 2007'de sinemaya da uyarlanan eseri *Uçurtma Avcısı*'nda Ruslar ve Taliban, Afganistan'ı mahvolmasından yegâne sorumlu unsurlar olarak

gösterilmekte; Amerikalıların bu ülkenin harap olmasında oynadıkları rolden hiçbir yerde bahsedilmemekteydi.[308] Hatta bu eser, Afgan halkına ülkelerini yeniden imar etmelerini değil kısa yoldan "özgürlükler ülkesi" Amerika'ya kaçmalarını tavsiye etmekteydi.

308) Khaled Hosseini, *Uçurtma Avcısı*, Everest Yayınları, İstanbul, 2004

XIV

TALİBAN'DAN SONRA

11 Eylül Terör Saldırıları ve Amerikan İşgali

11 Eylül sabahı Amerika Birleşik Devletleri Başkanı George W. Bush Florida'daki bir okulda öğrencilerle sohbet halindeyken bir uçak Dünya Ticaret Merkezi'ne çarptı. İlk birkaç dakika New York halkı, olayın bir kazadan ibaret olduğunu düşündüler. Ardından, Hunson Nehri'nin karşısında bir başka uçağın geldiği ve bu kez doğruca güney kulesine çarptığı görülmüş o zaman olayın bir kaza olmadığı anlaşılmıştı. İkiz Kuleler vurulduktan yaklaşık 45 dakika sonra Washington Dulles Havaalanından kalkan American Airlines 77 sefer sayılı uçak, ABD'nin askeri gücü simgesi Pentagon'a çarptı.[309] Amerika Birleşik Devletleri, 1812 savaşından beri ilk kez kendi toprakları içerisinde saldırıya uğramıştı.[310] 11 Eylül günü bütün olaylar olup bittikten sonra, saldırıların incelenmesi için ABD, Ulusal bir Komisyon kurdu. Komisyonun raporuna göre saldırılar Bin Ladin'e bağlı el-Kaide Örgütü'nün elemanları tarafın-

309) StephenTanner, *Bush'ların Savaşları*, Çev.: Ayşe Doğancı, Elips Kitap, Ankara 2005, s.216.

310) Peter Scowen, *Haydut Millet Dünya'nın Bilmediği Amerika*, Çev.: Attila Berkeoğlu, Truva Yayınları, İstanbul, 2004.

dan yapılmıştı.[311] George W. Bush, 11 Eylül akşamı başkanlık sarayında "Eylemleri gerçekleştiren teröristlerle onları barındıranlar arasında hiçbir ayrım gözetmeyeceğiz" diyerek Amerikan kamuoyunu "rahatlattı".[312] Ardından da 15 Eylül günü, Bin Ladin'in terörist saldırının baş şüphelisi olduğunu açıkladı. Böylece oklar Bin Ladin'e ve onu gizlemekle suçlanan Taliban'a doğru dönmekteydi. Gerçekte bu saldırının Bin Ladin tarafından yapılıp yapılmadığı asla net biçimde kanıtlarıyla birlikte ortaya dökülememiştir. Bin Ladin'in kendisi 11 Eylül'de parmağı olduğunu reddetmekle birlikte yapanları kutlamaktan da çekinmemişti.[313] Böylece duygusallaşmış durumda olan Batı kamuyonun tepkisini üzerine çekmeyi de başarmıştı. Bütün bu gelişmeler Afganistan'ı yavaş yavaş yeni bir savaş durumu ile karşı karşıya getiriyordu.

Toplumsal heyecanın da etkisiyle Amerika'da yeni bir "Haçlı Seferi"nden resmi olarak bahsedilmeye başlanmıştı.[314] Sonradan bu söylem fazla iddialı ve 21. Asırın şartlarında absürd gelmiş olacak ki onun yerini daha alışıldık biçimde "özgürlük için terörizmle mücadele" söylemine geri dönüldü. ABD Dışişleri Bakanı Colin Powell, yaptığı açıklamada "Bu sadece Amerika Birleşik Devletleri'ne değil tüm uygarlığa karşı açılmış bir savaştır, bu saldırıya nasıl karşılık verilirse öyle davranacağız."demişti.[315] Nitekim Amerikalıların liderliğinde oluşturulan koalisyona, Körfez ülkeleri ve Türkiye gibi Müslüman ülkeler de destek olacaklarını açıklamasıyla Haçlı Seferi söylemi de yumuşatılmış oluyordu. Böylece Amerika'nın savaşı dinsel zeminden çıkarak "barbarlıkla uygarlık arasındaki mücadele" şeklini almış oldu. Birkaç gün içinde şokun atlatılmasıyla Amerikan kamuoyu yapılacak olan misillemeleri

311) Jim Marrs, *CIA ve Pentagon'un Gizli Dosyaları*, Çev. Bülent Ucupunar, İstanbul, Kesit Yayınları, 2007, s 86.

312) Ersan, Vehbi,; Bostancıoğlu, Adnan, *Türkiye Savaşın Neresinde*, Metis Yayınları, İstanbul, 2001, s. 12.

313) Karagül, "Sorun Amerikanın İslam'la Savaşımı", ss.149 - 151.

314) Mehmet Yılmazer, *Yeni Dünya Düzeni Güç Merkezlerinin Stratejik Yönelişleri*, Alaz Yayıncılık, İstanbul, 2002, s.29.; ABD ilk başta 'haçlı seferi' terimini kullanmıştır. Ancak İslam dünyasındakimüttefiklerinden destek almak istediklerinden sonra bu söylemden vazgeçmişlerdir. Bu yüzden ağız değiştirip 'savaş' sözcüğünü kullanmaya başlamışlardır.

315) Emin Demirel, *Taliban, El-Kaide-Ladin ve Paylaşılamayan Ülke Afganistan*, İstanbul, 2003, s. 158.

tartışmaya başlamıştı. Ayrıca Kongre, terörle mücadele ve kurtarma çalışmaları için 40 milyar dolar acil yardım paketini onaylamıştı.

Amerikalılar, Taliban'dan, 11 Eylül terör saldırılarının sorumlusu olarak gördüğü, Usame Bin Ladin'i teslim edilmesini talep ettiler. Buna karşılık Taliban hükümeti, bu eylemleri Usame Bin Ladin'in yaptığına dair kanıt gösterilmesi gerektiğini, aksi durumda Bin Ladin'i vermeyeceğini bildirmişti.[316] Molla Ömer'in sözcüsü Abdülhak Mutmain, "ABD'de olanlar, sıradan insanların işi değil. Bu hükümetlerin işi olabilir. Ne Usame Bin Ladin, ne de biz bunu yapabiliriz. Biz terörizmi desteklemiyoruz. Bin Ladin'in böyle bir gücü yok. Saldırıları kınıyoruz," demişti.[317] Ayrıca Taliban liderleri, Bin Ladin suçlu bulunması halinde iade edebileceklerini de eklemeyi unutmadılar.[318] Bu doğrultuda, Bin Ladin'i Pakistan'da kurulacak bir uluslararası mahkemede yargılanması için Pakistan'ın önde gelen iki parti lideri Eylül ayı sonuna doğru anlaşmış ve bu teklif el-Kaide ve Taliban tarafından kabul edilmişti. Ancak bu teklif Bin Ladin'in güvenliğini garanti edemeyeceğini belirten Pakistan'ın o dönemki Başbakanı Pervez Müşerref tarafından reddedilecekti.[319]

ABD, bir taraftan Afganistan yönetimi ile uğraşırken, diğer yandan da muhtemel bir askeri operasyon için hukuki zemin hazırlamaya başlamıştı bile.[320] Amerikalılar, yapılacak operasyonun kesinleşmesini müteakip, uluslararası toplumda lehlerine oluşan sempatiyi de kullanarak destek arayışlarına başlamışlardı. Saldırıya geçmeden evvel, başta Pakistan olmak üzere, Afganistan'ın sınır komşusu olan ülkelerin ve Suriye dâhil 15 Arap ülkesinin temsilcileri, 15 Eylül 2001'de ABD Dışişleri'ne çağırılmıştı. Bu görüşmede, ilgili ülkelerin teröre karşı Washinton ve müttefikleriyle aynı cephede yer almaları istenmişti. Bu çağrı Amerikalılar ile arasını düzeltmek isteyen ve Taliban'ın hedef alınmasından memnunluk duyacak olan İran ve Suriye gibi ülkeler için önemli fırsatlar doğuracaktı.

---

316) Haydar Çakmak, *Uluslararası Krizler ve Türk Silahlı Kuvvetleri*, Ankara, Platin, 2004, s. 230.

317) İbrahim Karagül, "Sorun Amerikanın İslam'la Savaşımı", *Afganistan Taliban ve Ladin*, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 145

318) Demirel, a.g.e., s.157.

319) John Pilger, "İyi Teröristlerin Yalancı Zaferi", *The Mirror*, Kasım 2001.

320) Haydar Çakmak, *Uluslararası Krizler ve Türk Silahlı Kuvvetleri*, Platin, Ankara, 2004, s. 230.

Öte yandan, Taliban'ın Pakistan Büyükelçisi Abdüsselam Zaif, Kuvetta (Quetta) kentinde düzenlediği basın toplantısında: *"Görüşmelere hazırız, savaşa girmektense görüşmelere başlamayı tercih ederiz."* demiş ve ABD'nin, Bin Ladin'in teslim edilmesi talebiyle ortaya çıkan kriz çözmenin tek yolunun müzakereye girmek olduğunu kaydetmişti. Zaif, ülkesine yardım yapılmasını da isteyerek: *"Biz ve tüm Afgan halkının yardıma ihtiyacı var, savaşa değil"* demişti.[322] Tüm muhaliflerini şiddetle sindiren Taliban hareketinin Amerikalılarla savaşa girmemek için alışılmadık bir diplomasi yürütmesi ilginç; ama sonuçsuz bir girişim oldu. Amerika ve müttefiklerinin her an Afganistan'a yönelik operasyona başlaması beklenirken, başta Kuzey İttifakı olmak üzere Taliban'a muhalif gruplar, büyük bir saldırı hazırlığını çoktan tamamlamışlardı. Kuzey İttifakı liderlerinden, General Raşid Dostum, Mezar-i Şerif'in güneyine cephe alırken, Ahmed Şah Mesud'un yerine geçen General Kasım Fehim'e bağlı birlikler, Kabil'e yaklaşık 30 kilometre uzaklıktaki Pençşir'de Taliban'a karşı mücadeleye başlamışlardı. Ayrıca Bâmiyân ve merkezi Afganistan'da Kerim Halili liderliğindeki Hazaralar, Taliban'ın elinden birçok ilçe ve köyü almayı başarmışlardı.

ABD ve müttefikleri, 11 Eylül saldırılarının üzerinden bir ay bile geçmeden 7 Ekim 2001 tarihinde Afganistan'daki Taliban ve El Kaide hedeflerini vurmaya başladılar. Yapılan plan neticesinde Umman Denizi'nden havalanan uçaklar ve harekete geçirilen *Tomahawk* füzeleri Kabil saati ile Afganistan müdahalesini fiili olarak başlatmıştı. Saldırıların ilk hedefleri, başkent Kabil, Mezar-i Şerif, Herat, Celalabad ve Kandahar olmuştu. İlk günlerde sadece geceleri süren saldırılar daha sonra gün boyu şiddetini artırarak devam etti. Başlangıçta Taliban'ın büyük bir direniş sergileyeceğini, zamanında Sovyet uçaklarını düşüren *stinger* füzelerinin bu sefer Amerikalıların ve müttefiklerini zor durumda bırakacağını sananlar olmuştu. Ancak bu böyle olmadı ve Amerikalılar Taliban'ın hava savunma sistemlerini birkaç gün içinde yok ettiler. 40'ın üzerinde ülke Amerikan operasyonuna destek olmaktaydı. 7 Ekim itibari ile Kuzey İttifakı karadan, koalisyon güçleri havadan saldırırken, ABD küçük bir birliğini 19 Ekim'de General Raşid Dostum ile buluşturarak kara harekâtına katılmıştı. 21 Ekim günü ise, ABD ve İngiliz askerleri ile Taliban Güçleri arasında ilk doğrudan temas, Kandahar ya-

321) Milliyet, "Taliban: Savaşmayalım Görüşelim", 3 Ekim 2001, s.17.

Muhammed Kasım Fehim (1957-2014)

Tâcik asıllı olan Kasım Fehim Kâbil Üniversitesi'nde 1977'de İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. ilahiyat okudu. İslam eğilimli bir genç olmasına rağmen Komünist dönemde gizli polis servisi (KhAD) üyesi olarak görev yaptı. KhAD başkanı olan Dr. Necibullah'ın yardımcılığına kadar yükseldi. Sonradan Mücahitlere katıldı ve Rabbani hükümeti esnasında KhAD'ın başına getirildi. 1996'da Rabbani hükümeti düşerken Dr. Necibullah'ı kurtarmaya çalıştıysa da başarılı olamadı. Ahmed Şah Mesud'un el-Kaide üyeleri tarafından öldürülmesinden sonra Cemiyeti İslâmî'nin liderliğini üstlendi. Amerika'nın Taliban'a çatığı savaşı Afganistan'ın "yabancı teröristlerden" temizlenmesi için bir fırsat olarak gördüğünü açıkladı ve Kuzey İttifakı oluşumuna aktif destek verdi. Taliban sonrası dönemde Savunma Bakanlığı, Başkan yardımcılığı gibi önemli görevlerde bulundu. Afganistan'ın en önemli liderlerinden biri olan ve Mareşal unvanı bulunan Kasım Fehim kendisine karşı düzenlenen birçok suikasttan kurtulmayı başardı. Kasım Fehim 9 Mart 2014 yılında vefat etti. Bazı kesimlerce zehirlenerek öldürüldüğü iddia edilmektedir.

kınlarında meydana gelmişti. Taliban'a karşı başlatılan savaşta ilk olarak, 9 Kasım'da ülkenin stratejik kentlerinden biri olan Mezar-i Şerif General Raşid Dostum'un eline geçti. Mezar-i Şerif'ten sonra sırasıyla Javzjan, Saripul, Faryab ve Samangan da Dostum'a bağlı birliklere tarafından ele geçirilmişti. Bu arada, General Fehim Kabil'e doğru ilerlerken ona bağlı birlikler Tahar ilinin merkezi olan Talıkan'a girdiler. Müttefik Güçler ve Kuzey İttifakı karşısında geri çekilmek zorunda kalan Taliban Güçleri 12 Kasım'da da Kabil'i kaybetmişti. 7 Aralık 2001'de Taliban'ın çıkış yeri olan Kandahar da düştü. Böylelikle iki ay-

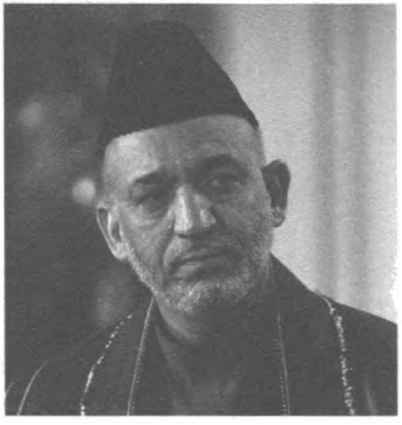
da, yenilmez gözüken Taliban dağlara kaçıyor ve 'Afganistan'ı "özgürlüğe kavuşturma operasyonu' tamamlanıyordu.

Olayları öngöremeyen birçok uzman şaşırmış durumdaydı. Sovyet Kızıl Ordusu'nun senelerce hâkim olmadığı Afganistan, iki ay içinde Amerikan kuvvetlerine teslim olmuştu. Yıllar sonra ünlü bir Türk futbol kulübünün başkanı eskiden beri tanıdığı bir Rus generaline "Kızıl Ordu'nun seneler içinde yapamadığı bu işi Amerikalıların nasıl olup da bir kaç hafta da başarabildiğini" sorduğunda Rus general "Amerikalılarda para var, bizde yoktu" cevabını alacaktı. Elbette bu fazla basitleştirilmiş bir yaklaşım olmakla birlikte Amerikalıların birçok Taliban liderini ve etkili Peştun reisini parayla kendi safına çektiği de doğruydu. Taraftarları birer birer kaçarken veya Kuzey İttifakı'na teslim olurken, Taliban liderleri umutsuzca 1980'lerdeki cihat ruhunu diriltmeye uğraştılar. Sovyet Rusya gibi, "şeytan Amerikan imparatorluğunu" da yıkacaklarını ileri sürdüler. Ancak durum 1980'lerden çok farklıydı. Kızıl Ordu'ya karşı savaşırken nerdeyse tüm dünya mücahitlerin yanındaydı. Oysa şimdi ne Pakistan ne Körfez Arapları ne de Batı kamuoyu arkalarındaydı. Afgan halkının da arkalarında olduğunu söylemek zordur. Afganistan halkının büyük bölümü -yapılan bağımsız araştırmalara göre %60'ı- Amerikan müdahalesini Taliban'dan kurtulmak adına büyük bir fırsat olarak görmekteydi. Taliban rejimi, Afgan Türkleri, Tâcikleri ve Hazaraları için sadece mutsuz anılar anlamına gelmekteydi. Bu neden-

Meşrano Jirga'da etnik gruplar	Sandalye Sayısı	Oranı	Wolesi Jirga'da etnik gruplar(2010)	Sandalye Sayısı	Oranı
Peştun	36	%35	Peştun	98	%40
Tâcik	32	%31	Tâcik	70	%28
Hazara	16	%16	Hazara	50	%20
Özbek/Türkmen	8	%8	Özbek/Türkmen	20	%8
Beluci	3	%3	Aymak	4	%2
Nuristani	3	%3	Arap	2	%1
Diğer	4	%4	Diğer	2	%1

Günümüz Afganistan'ında siyasal yapı tüm etnik grupları temsil edilmesine gayret gösteren çoğulcu bir anlayışla düzenlenmeye çalışılmaktadır. Yukarıda Afganistan'ın "Lordlar Kamarası" olan 102 üyeli Meşrano Jirga ve "Avam Kamarası" olan 249 üyeli Wolesi Jirga'daki sandalyelerin etnik dağılımı ve oranları görülüyor. Beluci, Nuristani üyelerin Meşrano Jirga'da nüfuslarının çok üzerinde sandalyeye sahip olmaları çoğulculu sistemin sonucudur. Kaynak: Larner-Foster, 2011, s.6

Hamid Karzai (1957-)

2002 yılında Geçici Hükümetin başına atandığında 44 yaşında olan Karzai, 1747 yılında Afgan Krallığını kuran Durani aşiretinin önemli kolu olan Papalzai boyunun lideri olan Kerim Karzai'in oğludur. Ailesi Afganistan siyasetinde her dönemde etkin olmuştu. Habibiye Lisesi'ni bitirdikten sonra (1976) eğitim için Hindistan'da giderek Siyaset Bilimi okudu. Sovyet işgali esnasında Pakistan'a mücahit grupları destekledi. Komünist rejimin çöküşünün ardından (1992) Rabbani Hükümetinde dış işleri bakanlığında görev yaptı; ancak Hikmetyar grubuyla temas halinde olduğu suçlamasıyla tutuklandı. Hikmetyar tarafından desteklenen bir operasyonla kaçırılıp Pakistan'a geçti. Başlangıçta Taliban'ı destekleyen Karzai, babasının Taliban tarafından öldürülmesinin ardından muhalefete katıldı. Taliban ve el-Kaide'nin Afganistan'dan çıkarılmasını sağlamak amacıyla Amerikalılarla temas yürüttü. Taliban'ın devrilmesinin ardından 2004'te Afganistan'ın seçimle gelmiş ilk devlet başkanı oldu. 2014 yılına kadar bu görevi yürüten Karzai ülkesinin yeniden imarı ve radikal unsurların zayıflatılması için mücadele yürüttü. Diplomasiyle önem vererek Afganistan'ın dünya genelinde olumsuz olan imajını düzeltmeye çalıştı. Kişisel serveti olmamasıyla tanınmasına rağmen ülke genelinde uyuşturucu ticaretini ve yolsuzluğu engelleyememekle eleştirilmiştir. 2014'te koltuğunu Eşref Gani'ye devretmiştir.

Afganistan'da demokrasinin gelişimi adına umutsuz tavrıyla dikkati çeken bu karikatürde Mareşal Fehim eski usul yönetmelere başvurmakla hicvedilmektedir. Khalil Nouri Salem-News.com

le Amerikalılara karşı bu yeni cihat birkaç bin Arap ve Pakistan Peştunu gönüllüsü haricinde kuvvetli bir destek bulamayacaktı. Yine de yerel bazdaki direnişleri esnasında Taliban militanlarının Amerikan ve müttefik kuvvetlerine zarar verdikleri de oldu. 2001-2014 arası dönemdeki çatışmalarda 2.300 Amerikan askeri hayatını kaybetti. Bu Amerikalılar için makul ve öngörülebilir bir kayıptı. 100 bine yakın Afgan sivili ve Taliban ve Amerikan kuvvetlerince öldürüldü. Amerikalılar bu savaş boyunca 600 milyar dolar harcadılar ve sonunda sayıları 350 bini bulan yerel bir ordu kurulmasını sağlayarak 10 bin civarı asker bırakarak kuvvetlerinin büyük bölümü çektiler.

Hamid Karzai Dönemi (2001-2014)

Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, Kasım 2001'de 1378 sayılı kararıyla Afganistan için geçici bir yönetim oluşturulması, istikrar ve güvenliği sağlanması amacıyla barış gücünün kurulmasını ve BM üye devletlerinin de bu girişimlere katkıda bulunmalarını kararlaştırdı. Ülkenin nasıl yönetileceği hakkında bir karara varmak amacıyla da 27 Kasım- 5 Aralık tarihlerinde BM Genel Sekreterinin Özel Temsilcisi Lahdar İbrahimi'nin başkanlığında, Almanya'nın Bonn kentinde, 19 ülkenin gözlemci sıfatıyla katıldığı bir konferans düzenlendi. Bonn Konferansına Kuzey İttifakı, Eski Kral Zahir Şahın temsil edildiği "Roma Gurubu", genellikle Peştunlardan oluşan, Pakistan'ın desteklediği "Peşa-

Eşref Gani (1949-)

Eşref Gani, Zahir Şah'ın tablosunun önünde

Dr. Necibullah gibi Ahmadzai kabilesinden olan Eşref Gani, lisans eğitimini Beyrut Amerikan Üniversitesinde tamamladı. İlk yüksek lisansını aynı Üniversitede siyaset bilimi üzerine yaptı. İkinci ve üçüncü yüksek lisans programlarını Amerika'nın Columbia Üniversitesinde uluslararası ilişkiler ve insan bilimi üzerine gerçekleştirdi. Doktora programını da Columbia Üniversitesinde antropoloji üzerineydi. Daha sonraları Prof. Unvanıyla Danimarka ve Amerika'daki bazı üniversitelerde ders verdi. Eşref Gani 10 yıl Dünya Bankası bünyesinde önemli görevlerde bulundu. 2001 sonrası Afganistan'a döndü ve Maliye Bakanlığı görevini üstlendi. 2004 Cumhurbaşkanlık seçimini Karzai kazanınca bakanlık görevine devam etmek istemedi ve Kabil Üniversitesi rektörlüğü görevine devam etti. 2006 BM Genel sekreterliğine aday gösterildi; ancak kazanamadı. 2007'de Dünya Bankası başkanlığına aday gösterildi yine başarılı olamadı. 2009 yılında Cumhurbaşkanlığı seçiminde Karzai ve Dr Abdullah'a karşı girdiği seçimlerde 4.oldu. Buna karşın 2014 seçimlerinde "oy deposu" olarak bilinen General Dostumu 1.Başkan yardımcısı olarak seçeceği vaadiyle Türklerin yoğun desteğini alarak Cumhurbaşkanı seçildi. Buna karşın Afganistan'daki Türkler tarafından Peştunlar dışındaki etnik gruplara mesafeli olmakla ve aday olduğu dönem verdiği sözlerini tutmamakla eleştirilmektedir.

ver Gurubu" ve Afganistan'ın farklı kesimlerini ve mültecilerin oluşturduğu "Kıbrıs Gurubu" katılmıştı ve gruplar kendi aralarında bir türlü uzlaşmaya varamıyorlardı.

Sonunda "büyük devletlerin" müdahelesiyle Afganistan'ın ekonomik, siyasi ve sosyal alanlarda yeniden yapılandırılması ve BM Barış Gücü ile ulusal ordunun kurulması gibi ülkenin geleceği için hayati önem arz eden konularda kararlar alındı. 5 Aralık 2001'de varılan anlaşmaya göre Hamid Karzai başkanlığında 30 kişilik geçici yönetim kurulmasına karar verilmişti. Böylece, Afganistan tarihinde ilk defa savaşan taraflar, uluslararası bir gücün diretmesiyle barış masasına oturmak zorunda kalmış ve geçici de olsa, ülkeyi yönetecek olan bir iktidar, Afganistan sınırları dışında şekillenmişti.

Yeniden Toparlanma

Haziran 2002'de, Afganistan halkının iradesinin en yüksek tezahürü olan *Loya Jirga* toplandı. Bu meclisin rolü, yeni temsili hükümeti kurmak ve Afganistan Geçiş Yönetimi adıyla meşruiyetini ilan etmek olmuştur. 19 Haziran 2002 tarihinde, Hamid Karzai altı ay süren geçici hükümet liderliğinden sonra, *Loya Jirga* tarafından "Afganistan Geçiş Yönetimi" liderliğine seçilmişti. Karzai, tuhaf kabinesindeki, kilit bakanlıklar, bazıları savaş suçlusu olan eski mücahitlerle aynı anda hem Afgan hem de Amerikan vatandaşı olan "liberal" kişiler arasında paylaştırılmıştı. Genellikle Peştun ve Tâciklerin baskın olduğu uyumsuz gibi görünen bu kabine, 18 ay boyunca görevde kalacaktı.

2014'te görev süresi dolan Karzai'nin yerine yeni başkanın seçilmesi için Afgan halkı heyecanlı bir seçim atmosferine girdi. Adayların çoğu eski mücahitlerden oluşuyordu ve bunlar arasında en popüleri Dr. Abdullah Abdullah idi. Onun karşısında Mücahit geçmişi olmayan ve eğitim durumuyla saygı toplayan, bir zamanlar BM Genel Sekreterliği için adı geçen Eşref Gani bulunmaktaydı. İlk turda Dr. Abdullah 2,9 milyon oy (%45) alırken Eşref Gani 2 milyon oy (%31) ile onu takip etti. İlk tur seçimlerinde hiçbir aday %50 üzeri oy alamadığı için ikinci tur en yüksek oy alan iki aday olan Dr. Abdullah ve Eşref Gani arasında geçecekti. İkinci turda hemen hemen tüm adayların Eşref Gani lehine dönmesi ve General Dostum'un da desteğiyle Gani oyların yüzde 56.44'ünü alırken Abdullah 43.56'sını aldı. İlk turun açık farkla birincisi olan Gani'nin rakibi Abdullah, ikinci turda usulsüzlük yapıldığını ileri sürerek

sayımı tanımadığını ve "Sahte bir hükümeti asla kabul etmeyeceğini" açıkladı. Afganistan gibi kaygan hatlara sahip bir ülkede bu açıklamalar yeniden bir iç savaş sürecine girilebileceği endişesi yarattıysa da toplumsal sağduyu, çatışmalar karşısındaki bıkkınlık ve uluslar arası heyetlerin girişimi buna izin vermedi. ABD Dışişleri Bakanı John Kerry'nin, arabuluculuk ettiği görüşmeler sonucunda anlaşmaya varan adaylar sayım sonucunu kabul edeceklerini açıkladılar ve Anayasaya aykırı bir uzlaşı hükümeti kurmaya kararverdiler. Buna göre, Eşref Gani Cumhurbaşkanı olarak, Abdullah ise "İcraiye Reisi" olarak yemin edeceklerdi.

Günümüz Afganistan'ı

Yaralarını sarmaya çalışan Afganistan'da bugün 2004'te anayasası yürürlüktedir ve çoğulcu nitelikler gösteren çift meclisli bir parlamenter yapı bulunmaktadır. Kadınların olağanüstü derecede kötüleşen durumları ele alınarak büyük bir reform süreci başlatılmıştır ve bazı önemli ilerlemeler de sağlandığı söylenebilir. Bugün (2016) Afganistan'da öğretmenlerin %33'ü kadındır ve bu oran başkent Kâbil'de %78'e çıkmaktadır. Sayıları henüz az olmakla birlikte kadınlar artık doktor, hâkim, asker, polis de olabilmektedir. 249 Milletvekili olan Temsilciler Meclisinin 68 kadın üyesi bulunmaktadır.[322] Genel eğitim alanında önemli ilerlemeler kaydedildiği de söylenebilir. 2001 yılında erkek öğrenci sayısı 900 bin, kız öğrenci sayısı resmi olarak sıfır iken 2016'nın en son verilerine göre erkek öğrenci sayısı 5.9 milyon, kız öğrenci sayısı 3.7 milyona ulaşmıştır. 2001'de sadece 7 üniversite ve yüksek okul varken, 2016 yılına gelindiğinde Afganistan'daki üniversite ve yüksek okulsayısı 150'nin üzerine çıkmıştır.[323]

Basın-yayın alanında da iyileşmeler yaşanmaktadır. 2001 yılında herhangi bir özgür basın ve yayın organı bulunmayan ülkede, 2016 yılına gelindiğinde 75 televizyon istasyonu, 1.200 ulusal ve yerel gazete, 200 radyo istasyonu, 200 haber sitesi ve 10 bin gazeteci bulunmaktadır. Günümüzde 2 bine yakın gazetecilik fakültesi öğrencisi eğitim görmektedir ve bunlardan %35i kadındır. Ülkenin %90nın telefon şebekelerinin kapsamı altında olduğu duyurulmuştur ve 4 bin km fiber optik kablo döşenmiştir. Afganistan'da bugün 5 milyon internet kullanıcısı, 22 milyon telefon kullanıcısı vardır.

Yine de atılan tüm olumlu adımlara karşın halkın geneli umutsuz ve

karamsardır. Afganistan bugün de yeryüzünün en fakir ve altyapı açısından en sorunlu ülkelerinden biri olmaya devam etmektedir. 2014 Afganistan Sağlık Bakanı'nın sunduğu rapora göre Afganistan bebek ölüm oranlarında (1000 bebekte 100) bu gün de komşularının hepsinden kötü bir durumdadır ve ortalama ömürde (63 yaş) hâlen dünyanın en kötü durumda olan ülkelerinden biridir.[324] Rüşvet ve yolsuzluk, politik tarafların kendi çevrelerini kayırmak için verdikleri mücadele bürokratik yapının zayıflamasına yol açmaktadır. Taliban'ın son döneminde azalan afyon üretimi Amerikan işgali sonrasında artmış ve Afganistan yeniden eroinin hammaddeleri olan bitkilerin yetiştirilip ihraç edildiği merkez ülkelerden biri haline gelmiştir.[325] Bazı kaynaklar ülkenin ihracatında uyuşturucu maddelerin %50lilik bir payı olduğundan söz etmektedirler. Öte yandan afyon ve haşhaş ekimi milyonlarca köylünün temel geçim kaynaklarından biri olduğu için hükümetler bu duruma müdahale etmekte çaresiz kalmaktadır

Ülkede demokratik bir yapı kurulduğu söylenemeyeceği gibi hem İslâmi radikallerin hem de "savaş lordları" denilen yerel aşiret liderlerinin toplum üzerinde baskısı bu günde hissedilmektedir. Taliban hâlen faalken; Taliban'ı da yetersiz gören radikal IŞİD/DAİŞ'e bağlı Selefî hareketler etkinliklerini arttırmaya başlamışlardır. Çeşitli uluslarası cihatçı hareketler dün olduğu gibi bugün de Afgan gençliğini kendi politik hedeflerinin içine sürükleme gayretindedir. Afgan halkı bugün de dünyayı elinde tutan büyük güçlerin ve komşu ülkelerin açık ve dolaylı müdahalelerini yakından hissetmektedir. Afganistan gibi kırılgan hatlar üzerinde bulunan bir ülke için gelecek, büyük umutlar kadar tekrar etmesi istenmeyen yıkımları da içeren potansiyelleriyle sürprizlere oldukça açıktır.

---

322) Afganistan Anayasası her ilden en az iki kadın milletvekilinin mecliste olması şartını getirmiştir, Afganistan İslam Cumhuriyeti Anayasası, 2004, Mad. 83.

323) "Amuziş dar Afganistan" president.gov.af , http://president.gov.af/fa/news . (Erişim Tarihi: 29 Tem. 2016).

324) http://da.azadiradio.com/a/25330707.html

325) Clements, age, s. 76-77

Afganistan'da yıkım ve yeniden kuruluşun en önemli sembollerinden biri de başkent Kâbil'de yer alan *Babür'ün Bahçesi*'nin hikâyesidir. 19. Asırda burası şehrin en güzel dinlenme ve mesire alanıydı. (üstte).

1990'larda yaşanan iç savaş esnasında Bahçe'nin tüm ağaçları kesilmiş ve Babür'ün türbesi harabeye dönmüştü.(Sağ üstte). Günümüzde Ağa han vakfı'nın desteğiyle restore edilen Babür'ün Bahçesi eski günlerde olduğu gibi yeryüzü cenneti görünümüyle Afganistan'daki umudun sembollerinden biridir.(altta)

KAYNAKLAR

ABADİ, *Devlet Şinasname-yi Afganistan*, Tahran 2011,

ABU'L FAZL ALLAMİ (1897-1939). *Ain-i Akbar: Collection of Oriental Works*. Translated from the Persian by H. Beveridge. Calcutta: The Baptist Mission Press.

_____. *The Akbarnama: Collection of Oriental Works*. Translated from the Persian by H. Beveridge. Calcutta: The Baptist Mission Press.

ACAR, Özgen, "Muhteşem Bir Hazinenin Kurtuluş Hikâyesi" *NTV Tarih*, Sayı 6 Temmuz 2009

AL-BADONI (1884-1925). *The Muntakhabu-rakh*. Translated from the Original Persian and Edited by George S. A. Ranking, Wolseley Haig and W. H. Lowe. Calcutta: The Baptist Mission Press.

ALİKUZAİ, Hamid Wahed, *A Concise History of Afghanistan in 25 Volumes*, Vol.I, Trafford Publishing, USA, 2013

AKBULUT, Dursun Ali, *Akhunlar (Kionit/Hyon) ve Eftalitler çaında Maveraünnehir ve Horasan'da Türkler*, T.A. Cilt I, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, Ankara

ALAN, Hayrinûssa , "Çağatay Hanlığı, Avrasya'nın Sekiz Asrı Cengizoğulları, Ötüken, 2016

ALLCHİN, Bridget, "Middle Palaeoltithic Culture (in Central Asia)", History of Civilizations of Central Asia, Volume I, *The Dawn of Civilization: Earliest Times to 700 B.C.* Ed. A.h. Dani-V. M. Mason, Unesco Publishing, Paris 1996

AMMİANUS MARCELLİNUS, *Ammianus Marcellinus's Historia*, English Trans. John C.Rolfe, Harward University Press, London Cambridge Massachusetts, MCMXXXV.

AND, Metin, *Minyatürlerle Osmanlı-İslâm Mitologyası*, Yapı Kredi Yayınları. İstanbul

2007, s. 178

AMİET, Pierre "Daşli" *EncyclopaediaIranica*, Vol. VII, Fasc. 1, p. 90 Online Edition, OriginallyPublished: December 15, 1994

ARRİANOS, *İskender'in Seferleri*, Çeviren: Meriç Mete, İdea Yayınları, İstanbul, 2005.

ASLANAPA, Oktay, *Türk Sanatı I, Başlangıcından Büyük Selçukluların Sonuna Kadar*, MEB Yayınları, İstanbul 1972

ATHAR, Ali (2003). "The Mughal Empire and It's Successors", *History of Civilisations of Central Asia. Vol. V.* Edited by C. Adle and I. Habib. Unesco Publishing.

BABURNÂME/BABUR'UN HATIRATI, (Reşid Rahmeti Arat Tercümesi) MEB, İstanbul 1989

BARRY, Carolin, Earliest Oil Paintings Found in Famed Afghan Caves National Geographic News, February 6, 2008 http://news.nationalgeographic.com/news/2008/02/080205-afghan-paintings_2.html. Erişim: 12.04.2014

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Hindsitan Tarihi* III Cild, TTK, Ankara, 1987

Behistun II, 6, Naqshi Rustam a2. Tolman, *A Guide to the Old Persian Inscriptions*, American Book Company, New York, 1893.

BELÂZURÎ, *Fütuhu'l Bûldan*, Çeviren: Mustafa Fayda, Kültür ve Turzim Bakanlığı Yayınları, 1987

BENNİNGSEN, Alexandre, *Sovyet Müslümanları ve İslâm Dünyası, Çöküş Öncesi Sovyetler Birliğinde İslâmiyet ve Müslümanlar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997

BERNARD, Paul, "Delbarjin" E.I. Originally Published: December 15, 1994, Last Updated: November 21, 2011, Vol. VII, Fasc. 3, pp. 234-237

BERNARD, Paul, "The Greek Kingdoms of Central Asia" *History of Civilizations of Central Asia,* Volume II, Ed. J. Harmatta, Unesco Publishing, Paris 1996

BERNARD, Paul, "Alexander and his Successors in Cental Asia", *History of Civilizations of Central Asia*, Volume II, Ed. J. Harmatta, Unesco Publishing, Paris 1996

BIRUNI, *Albiruni's India*, translate by Edward C. Sachau, The Norton Libraray, USA, 1971

BIYIKTAY, Halis, *Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu*, TTK, Ankara, 1988

BİRÛNÎ, Ebu'l Reyhan, *Maziden Kalanlar, El-Asar'ül Bakıye*, Çeviren: Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011

BLAENSDORF, Catharina- PETZET, Michael, "The Giant Buddha Statues in Bamiyan", *The Giant Buddhas of Bamiyan Safeguarding the Remains, Monuments and Sites XIX*, edit by: Michael Petzet, ICOMOS, Berlin, 2009

BOSWORTH, C.E., "Andarab" EI, Vol II, Fasc I, 1985

BOSWORTH, A.B, *Büyük İskender'in Yaşamı ve Fetihleri, Fetih ve İmparatorluk*, Dost Yayınları, Ankara, 2005.

BRAIDWOOD, Robert, *Tarih Öncesi İnsan*, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul, 1995

BRAITHWAİTE, Rodric, *Afgantsy The Russians in Afghanistan 1979–89*, Oxford University Press, Oxford, 2011

CHOKR, Melhelm, *İslâm'ın İkinci Asırında Zındıklık ve Zındıklar*, Anka Yayınları, İs-

tanbul 2002

CLEMENTS, Frank A., "Conflict in Afghanistan", *A Historical Encyclopedia*, ABC-CLIO, In, 2003

ÇAKMAK, Haydar, *Uluslararası Krizler ve Türk Silahlı Kuvvetleri*, Ankara, Platin, 2004, s. 230.

CENTLİVRES, Pierre, "The Controversy over the Buddhas of Bamiyan", *South Asia Multidisciplinary Academic Jorunal*, 2, 2008

CHEGİNİ, N, A.V. Nikitin, "Sasanian Iran-Economy", Society, Arts and Crafts, HCCA, Vol III, Ed. B.A. Litvinsky, Unesco Publishing, France, 1996

CONZE Edward, *Kısa Budizm Tarihi*, Çeviren: Ömer Cemal Güngören, Yol Yayınları, İstanbul, 2005

ÇAM, Nusret, *İslâm da Sanat, Sanat da İslâm*, Akçağ Yayıncılık. Ankara 1999

DAFTARY, Farhad, *İsmailîler, Tarihleri ve Öğretileri*, Doruk Yayınları, Ankara, 2002

DALE, Stephen (2011). "India under Mughal Role", *The New Cambridge History of Islam*. Vol.III. Edited by David O. Morgan and Anthony Reid. Cambridge and New York: Cambridge Unitversity Press.

DANİ, A. H. -P. BERNARD, "Alexander and his Successors in Cental Asia", *History of Civilizations of Central Asia*, Volume II, Ed. J. Harmatta, Unesco Publishing, Paris 1996,

DEMİREL, Emin, *Taliban, El – Kaide – Ladin ve Paylaşılamayan Ülke Afganistan*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 3ncü Baskı, İstanbul, 2003

DEREVYANKO, A.P. "-LÜ ZUN-E, Upper Palaeolithic Cultures (in Central Asia)" *History of Civilizations of Central Asia*, Volume I, *The Dawn of Civilization: Earliest Times to 700 B.C.* (Ed. A.h. Dani-V. M. Mason), Unesco Publishing, Paris 1996

DI CASTRO, Andre and HOPE, Colin, *The Barbarisation of Bactria, in Cultral Intreaction in Afghanistan c 300 BCE to 300 CE*, MAI Pres Melbourne, Australia, 2005.

DOĞUŞTAN GÜNÜMÜZE BÜYÜK İSLÂM TARİHİ (DGBGT) Cilt II, Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız Çağ Yayınları İstanbul 1992.

DUPREE, N. H. "Afghanistan Viii. Archeology" *Encyclopaedia Iranica*, Online Edition, 1982, Fasc. 5

DUPREE, L. "Aybak" EI Vol. III, Fasc. 2, Originally Published: December 15, 1987

DURSUN, Davut, "Sovyetlerdeki Müslüman Türklerin Sosyal Yapısı Üzerine Bir Çalışma", *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, Sayı 24, 1993,

ELİADE, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Cilt II*, "Gotama Budha'dan Hıristiyanlığın Doğuşuna", Çeviren: Ali Berktay, Kabalcı, İstanbul, 2003

EMERİCK, Ronald, "Buddhism in Pre-Islamic Times, E.I. Vol IV, Fasc.5,

ERALY, Abraham (2007). *The Mughal Worlds Life in India's Last Golden Age*. New Delhi-London and New York: Penguin Books.

ERSAN, Vehbi, BOSTANCIOĞLU, Adnan, *Türkiye Savaşın Neresinde*, MetisYayınları, İstanbul, 2001

ESİN, Emel, *Türk Kubbesi- Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, Kabalcı, 2006

ESMAİL, Mohammad Ebrahim, *Trajik Afganistan, Komünist İşgalden Liberal İstilaya*, Tarih ve Düşünce Kitapları, İstanbul, (Tarihsiz)

EVİNS, M. A, *The Fauna from Shanidar Cave: Mosterian Wild Goat Exploitation in Northeastern Iraq*, Palorient, Vol.8/1, 1982,

EWANS, Martin, *Afghanistan A New History*, Routledge, New York-London, 1996

FEROOZ, Abdel Wasey, The Impact of War upon Afghanistan's Cultural Heritage Archaeological Institute of America (AIA) March 2004

FECKER, Edwin, Report on Mechanical Aspects Concerning Eastern Budha Niche 2006, The Giant Buddhas of Bamiyan Safeguarding the Remains, Monuments and Sites XIX, edit by: Michael Petzet, ICOMOS, Berlin, 2009

FORSGREN Krista -Elizabeth BENSKİN, *The Art of Buddhism, A Teacher's Guide*, Smithsonian Institution, 2001

FRYE, Richard, *Orta Asya Mirası*, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2009

GALL, Carlotta, *A Hoard of Gold That Afghanistan Quietly Saved*, June 25, 2004

GRENET, Frantz, An Archaeologist's Approach to Avestan Geography, *Birth of the Persian Empire*, Ed. V.S. Curtis, S. Stewart, I. B. Tauris, London-New York, 2005

GORSHENİNA, Svetlana and RAPİN, Claude, *Kâbil'den Semerkand'a Arkeologlar Orta Asya'da*, YKY Yayınları İstanbul 2006

GRABAR, Oleg, *İslâm Sanatının Oluşumu*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988

GRAY, John, *El Kaide Modern Olmanın Anlamı*, Çev : Zehra Savan, Everest Yayınları, İstanbul, 2004

GREGORYAN, Vartan, *Zuhur-u Afghanistan-ı Nevin*, Tahran 1388

GRİSSMANN, Carla, "Kabul Museum" Originally Published: September Vol. XV, Fasc. 3, 2009,

GUMİLİËV, L.N. *Eski Türkler*, Çeviren Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004

HABİBİ, Abdul Hai, *Afghan and Afghanistan*, VOL. XXII No.2, Summer 1348 (1969)

HALE, Christopher, *Himmler's Crusade: The Nazi Expedition to Find the Origins of the Aryan Race*. Hoboken, N. J.: John Wiley & Sons. 2003.

HARMATTA, J. "The Emergence of the Indo-Iranians: The Indo-Iranian Languages", *History of Civilizations of Central Asia*, Volume I, *The Dawn of Civilization: Earliest Times to 700 B.C*. Ed. A.h. Dani-V. M. Mason, Unesco Publishing, Paris 1996

HARMATTA, J. "Languages and Literature in the Kushan Empire", *History of Civilizations of Central Asia*, Volume II, Ed. J. Harmatta, Unesco Publishing, Paris 1996

HARMATTA, J- PURİ, B. N. L. LELEKOV, S. HUMAYUN, D.C. SİRCAR, "Religions in the Kushan Empire, " *History of Civilizations of Central Asia*, Volume II, Ed. J. Harmatta, Unesco Publishing, Paris 1996

HAROLD, Frank, *Balkh and Plains of Turkestan, The Silk Road*, Volume 4, Number 2, Winter 2006-2007

HEGEL, G.F, *Tarih Felsefesi*, İdea Yayınları, Çeviren: Aziz Yardımlı, İstanbul, 2010

HERODOTOS, *The History of Herodotus*, Parallel English/Greek, tr. G. C. Macaulay, Macmillan, London, 1890.

HERODOTOS, *Herodot Tarihi*, Çeviren: Müntekim Ötnen, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973.

HİTTİ, K. Philip, *Siyâsal ve Kültürel İslâm Tarihi*, II. Cilt, Çeviren: Salih Tuğ, Boğazi-

çi Neşriyat, Cilt II, İstanbul, 1980

HODGSON, M .G .S. (1995). "İslâm'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih", *Ateşli Silah İmparatorlukları ve Modern Devirler*. Cilt II. Çeviren: Tercüme Kurulu, İstanbul: İz Yayıncılık.

HOLT, F. L. *Into the Land of Bones, Alexander great in Afghansitan*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, California ://archaeology.about.com/od/heritagemanagement/a/buddha.htm.Erişim:10.11.201.

http://hazaristantimes.wordpress.com Erişim.10.02.2014.http://www.rawa.org/index.php

http://tywkiwdbi.blogspot.com.tr/2009_12_01_archive.html

HOSSEİNİ, Khaled, *Uçurtma Avcısı*, Everest Yayınları, Çeviren: Püren Özgeren, İstanbul, 2004

İMAM Rabbani (2008). *Mektubât*. Çeviren Hüseyin İlmi Işık. İstanbul: Hakikat Kitabevi.

IRWİN, Robert, *Islamic Art*, Laurence King London 1997

ISSA, Christin- KOHİSTANİ, Sardar M, "Kabul's Urban Indentity An Overview of theSocio-Political Aspects of Development, ASIEN 104 (Juli 2007)

İBN HORDAZBİH, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çeviren: Murad Ağarı, Kitabevi, İstanbul 2008

İBNÜ'L ESİR, *El Kâmil fi't-Tarih Tercümesi*, Çeviren: Ahmet Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul, 1986

İMAM RABBANİ *Mektubât*. Çeviren Hüseyin İlmi Işık, Hakikat Kitabevi, İstanbul, 2008

JACKSON, Roy (2012). *İslâmda 50 Önemli İsim*. Çeviren Nurullah Koltaş. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, TTK, Ankara, 2000

KARAGÜL, İbrahim, "Sorun Amerika'nın İslam'la Savaşımı", *Afganistan Taliban ve Ladin*, Birey Yayıncılık, İstanbul, 2001

KAYSER, Manfed, (Editor), *Afghanistan's Ethnic Groups Share a Y-Chromosomal Heritage Structured by Historical Events*, PLoS One. 2012; 7(3): e34288. Published online 2012

KIEFFER, Ch. M., "Afghan", *Encylopaedia Iranica*, Vol. I, Fasc. 5

KILGER, Cristoph, Kaupang from Afar: 7 Aspects of the Interpretation of Dirham Finds in Northern and Eastern Europe between the Late 8th and Early 10th Centuries, Means of Exchange: Dealing with Silver in the Viking Age / [ed] Skre, Dagfinn, Århus: Aarhus Universitets forlag, 2008

KILIÇ, Erol (1994). "Ekber Şah", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. Cilt X. İstanbul: Diyanet Yayınları.

KLIMBURG, Max, "Nuristan", E.I. Originally Published: July 20, 2004, http://www.iranicaonline.org/

KONUKÇU, Enver (1986). "Hindistan'daki Türk Devletleri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. Cilt IX. İstanbul: Çağ Yayınları.

KÖÇER, Mehmet, Afganistan Başbakanı Serdar Muhammed Davud Han'ın Türkiye

Ziyaretinde Başbakan Adnan Menderes İle Görüşmesi (18-21 NİSAN 1957) Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/4 Spring 2014, p. 739-747, Ankara-Turkey

KULKE, Herman ve ROTHERMUND, Dietmar (2004). *A History of India.* London and New York: Routledge.

KULOĞLU, Armağan, DOĞAN, Sercan, *Afganistan ve Pakistan'da Yaşanan Gelişmeler ve Uluslar arası Güvenliğe Etkileri*, ORSAM Asya Çalışmaları Programı rapor No: 31, Mart 2011

LİTVİNSKY, B. A. - L.T. P. P'yankova, Pastoral Tribes of the Bronze Age in te Oxus Valley (Bactira), History of Civilizations of Central Asia, Volume I, *The Dawn of Civilization: Earliest Times to 700 B.C.* Ed. A.h. Dani-V. M. Mason, Unesco Publishing, Paris 1996,

LİTVİNSKY, B. A. "The Rise of Sasanian Iran", *History of Civilizations of Central Asia*, Volume II, Ed. J. Harmatta, Unesco Publishing, Paris 1996

LİTVİNSKY, B.A. "The Hephtalite Empire", HCA, Vol III, Ed. B.A. Litvinsky, Unesco Publishing, France, 1996

LİTVİNSKY, B.A.- M.Z. Zamir SAFİ, "The Later Hephthalites in Central Asia" HCA, Vol III, Ed. B.A. Litvinsky, Unesco Publishing, France, 1996

Looting and Destruction in the Kabul Museum Far Eastern Economic Review, 23 September 1995, H-Net List for Asian History and CultureH-ASIA@msu.edu

MALLESON, George Bruce (1896). *Akbar: Rulers of India.* Oxford: Oxford University Press.

MALLORY, J.P, *Hint-Avrupalıların İzinde*, Dost Yayınları, Ankara 2002

MARRS, Jim, *CIA ve Pentagon'un Gizli Dosyaları*, Çev. Bülent Ucupunar, İstanbul, Kesit Yayınları, 2007

MASSODİ, Omara Khan (director) *New Excavations in Afganistan* Mes Aynak, Published at the occassion of the exhibition Mes Aynak – "Recent Discoveries Along the Silk Road" at National Museum of Afghanistan, Kabul, 2011 Printed in Germany, Köln, 2011

MAZAHERî, Ali, *Ortaçağ'da Müslümanların Yaşayışları*, Çeviren: Bahriye Üçok, Varlık Yayınları. İstanbul. 1972

MELİKİAN-CHİRVANİ, *Asadullah Souren Buddhism in Islamic Times* EI, ol.IV, Fasc 5pp.496-499

MERÇİL, Erdoğan *Saffarîler*, DGBİT, Cilt V, 1992.

MINORSKY, V., *Hudu'l Âlem*, Çeviren: Murad Ağarı, Kitabevi, İstanbul, 2008.

MORGAN, Llewelyn, *The Buddhas of Bamiyan*, Profile Books, London 2012

NARAİN, A.W. *Kuşan Devleti*, T.A. Cilt I, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, Ankara, s.823

NEILL, Stephen (2004). *A History of Christianity in India: The Beginnings to AD 1707.* Cambridge: Cambridge University Press.

NESBITT, Eleanor, *A Guide of Sikhism*, The Higher Education Academy, Oxford, 2005

NİKORİNOV, Valerii, *The Armies of the Bactira*, Vol.II, Montvert Publications, York-

shire U.K.1997

NİZAMİ, K. A. (1995). Evrengzib. Cilt XI. İstanbul: Diyanet Yayınları.

NOELLE, Christine, *State and Tribe in Nineteenth-Century Afghanistan: The Reign of Amir Dost Muhammad Khan (1826-1863)* Routledge, New York 1997

NORLAND, Rod, Saving Relics, "Afghans Defy the Taliban", *The New York Times*, 13.01.2014

OLESEN, Asta, *Islam and Politics in Afghanistan*, Routledge, New York-London, 1996,

OTFINOSKI, Steven, *Afghanistan*, Library of Congress Cataloging-in-Publication Data, USA, 2003

ÖZTÜRK, Levent, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar: Asr-ı Saadetten Haçlı Seferlerine Kadar*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1998,

PETZET, Michael (ed), *The Giant Buddhas of Bamiyan Safeguarding the Remains, Monuments and Sites XIX*, ICOMOS, Berlin, 2009

PILGER, John , "İyi Teröristlerin Yalancı Zaferi", *The Mirror*, Kasım 2001

president.gov.af , http://president.gov.af/fa/news

PUGACHENKOVA, G.A., DAR, Sharma and M.A. JOYENDA, *History of Civilizations of Central Asia, Volume II*, Ed. J. Harmatta, "Kushan Art, Unesco Publishing, Paris 1996

PURİ, B.N. "The Kushans" *History of Civilizations of Central Asia*, Volume II, Ed. J. Harmatta, Unesco Publishing Paris 1996

RAŞİD, Ahmed, *Taliban, İslâmiyet Petrol ve Orta Asya'da Yeni Büyük Oyun*, Agora Yayınları, İstanbul, 2007

RHIE, Marlyn Martin, *Early Buddhist Art of China-Central Asia*, Vol I, Handbook of Oriental Studies (HDO) ed. S. F. Teiser, -M.Kern, Leiden-Boston, 2007

RIBAUD, André (1983). *İnsanlığın Tarihi*. Çeviren H. Berktay, Ş. Yalçın, E. B. Berktay. İstanbul: Say Yayınları. STREUSAND, Douglas (2011). *Islamic Gunpowder Empires: Ottomans, Safevids and Mughals.* Philadelphia: Westview Press,

ROUX, J.P. *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2006

ROY, Olivier, *Afganistan'da Direniş ve İslâm*, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1989

SAEEİE, Mohammed Aleem, *Afganistan'da Siyasi partiler Tarihçesi*, Süleyman Demirel Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi

SAMADY, Saif R., "Education and Afghan Society in the Twentieth Century United Nations Educational", Scientific and Cultural Organization Education Sector Paris, November 2001

SAMAD Rafi-us, *The Grandeur of Gnahra, The Ancient Buddhist Civilization of the Swat, Peshawar, Kabul and Indus Valley*, Algora Publishing, New York, 2011

SARAY, Mehmet, *Afganistan ve Türkler*, Kitabevi, İstanbul, 1997

SARİANİDİ, V. "Food Producing and Other Neolithic Communities in Khorasan and Transoxina, Esatern Iran, Soviet Central Asia and Afghanistan", *History of Civilizations of Central Asia*, Volume I, *The Dawn of Civilization: Earliest Times to 700 B.C.* (Ed. A.h. Dani-V. M. Mason), Unesco Publishing, Paris 1996

SCOWEN, Peter, *Haydut Millet Dünya'nın Bilmediği Amerika*, Çev.: Attila Berkeoğlu, Truva Yayınları, İstanbul, 2004.

SEWELL Robert, "Early Buddhist Symbolism", *Journal of the Royal Asiatic Society of*

Great Britain & Ireland, Volume 18, Issue 03, July 1886

SHAHRANİ, I., *Tarihçe-yi Akvam der Afghanistan*, Kabil 2009

SİDDİQUİ, İqtidar Husain "Gurlular", DİA, Cilt XIV, 1996

SİVRİOĞLU, Töre, "Avesta Dilinin Tarihi Coğrafyası", *Turkish Studies*, Vol 8/8 Summer 2013

SİVRİOĞLU, Töre-YILMAZ, Muzaffer Ercan, "Bir İslam Düşünürü ve Siyasal Teorisyen Olarak İbn Teymiyye, " *Akademik Bakış Dergisi*, Temmuz-Ağustos 2013

SİVRİOĞLU, Töre-YILMAZ, Muzaffer Ercan, "Tarihsel Bir Vaka Çalışması: Siyasal Çoğulculuk Bağlamında Ekber Şah'ın Yönetim Anlayışı", *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl:2015 Sayı: 51

SHARMA, Ramesh C. "Kuşan Sanatı ve Medeniyeti" *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, Cilt IV SPINK, Walter, "On the Development of Early Buddhist Art in India" *The Art Bulletin*, Vol. 40, No. 2 (Jun., 1958)

SHEETS, Dan, "How do the Three Major Ethnic Groups in Afghanistan Perceive the Conflict led by the U.S. and NATO, Their Future in Afghanistan, and Their Courses of Action, " Dr. Jonathan Lockwood, 21 November 2010

SIMS-WILLIAMS, Nicholas, "News from Ancient Afghanistan", *The Silk Road*, Volume 4, Number 2, Winter 2006-2007

STEVEN M. Kossak- Edith W. Watts, *The Art of South and Southeast Asia*, Published by The Metropolitan Museum of Art, New York, 2001

STREUSAND, Douglas, *Islamic Gunpowder Empires: Ottomans, Safevids and Mughals*, Westview Press, Philadelphia: 2011

TANİN, Zahir, *Afghanistan der Karin Bistem (1900-1996)*, Tahran 1395 (2012)

TANNER, Stephen, *Bush'ların Savaşları*, Çev.: Ayşe Doğancı, Elips Kitap, Ankara 2005

TARZİ, Serdar Mahmud, *Tarzi ve Anıları, Afgan Aydınlanmasının Mimarı*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2003

TAŞAĞIL, Ahmet, *Göktürkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2012

TEZCAN, Mehmet, *Kuşanların Menşei*, T.A. Cilt I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002

TİMUR, *TÜZÜKAT-I TİMUR*, (Timur'un Günlüğü), İnsan Yayınları, Çeviren: Adan Aslan, İstanbul, 2010

TOLMAN, H.C. *A Guide to the Old Persian Inscriptions*, American Book Company, New York, 1893.

TOSİ, M., Malek SHAHMİRZAD and M. A. JOYENDA, "The Bronze Age in Iran and Afghanistan", *History of Civilizations of Central Asia*, Volume 1, *The Dawn of Civilization: Earliest Times to 700 B.C.* (Ed. A.h. Dani-V. M. Mason), Unesco Publishing, Paris 1996

URBAT Michael-Aubel, Jens, A Combinel Geological Paleomagnetic Approach towards the Repositioning of the Fragments from the Buddhas Statues 2006

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, (1988-a) *Büyük Osmanlı Tarihi. Cilt II.* Ankara: TTK Yayınevi.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1988-b). *Büyük Osmanlı Tarihi. Cilt IV.* Ankara: TTK

Yayınevi

WAHAB, Shaista, YOUNGERMAN, Barry, *A Brief History of Afghanistan*, Infose Publishing, 2010, USA

WİEBKE Larner-Erin FOSTER, *Afghan Etnic Groups*, A Brief Investigation, Civil-Military Fusion Centre, August, 2011

VERARDİ, Giovanni "Buddhism in North-western India and Eastern Afghanistan, Sixth to Ninth Century AD", ZINBUN 2011 No.43

VERNOIT, Stephen, "Müslüman Toplumlarda Sanat" *Cambridge Resimli İslâm Ülkeleri Tarihi*. Ed. Francis Robinson.Çev. Zülal Kılıç. Kitap Yayınevi. İstanbul 2005

WRIGGINS, Sally Hove, *The Silk Road Journey with Xuanzang*, Westview Pres, USA 2004

YAZICI, Orhan, *Hazaraların Menşei İle İlgili Yeni Bir Görüş*, TÜBAR-XXIX-/2011-Bahar

YAZICI, Tahsin, "Belh", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Cilt V, 1992

YILDIZ, Hakkı Dursun , "Bermekiler" *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, Cilt V, 1992

YILMAZER, Mehmet, *Yeni Dünya Düzeni Güç Merkezlerinin Stratejik Yönelişleri*, Alaz Yayıncılık, İstanbul, 2002

YÜKSEL, Musa Şamil, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, TTK Yayınları, Ankara, 2009

ZEİMAL, E. V. "The Kidarite Kingdom in Central Asia", HCA, Vol III, Ed. B.A. Litvinsky, Unesco Publishing, France, 1996

ZERDÜŞT, Avesta, *Zerdüştilerin Kutsal Metinleri*, Çeviren: Fahriye Adsay, Avesta Yayınları, İstanbul, 2015

Başlangıçtan Günümüze

AFGANİSTAN TARİHİ

Bugünkü Afganistan, Türkistan, Hindistan Alt Kıtası ve İran gibi kültürel farklılıklar barındıran üç önemli bölgenin coğrafi olarak kesiştiği bir alanda yer almaktadır. Bu topraklar geçmişte birçok millet, medeniyet ve orduların uğrakyeri ya da hâkimiyet alanı olmuştur. Bu çerçevede bakıldığında; Afganistan toprakları Dara'dan Makedonyalı İskender'e, Araplardan Moğollara, İngilizlerden Sovyetlere ve en son ABD ile müttefikleri tarafından işgale uğramıştır. Afganistan'ı, ekonomik ve kültürel köprü ya da çok eski devirlerden beri kuzeyden Hindistan'a yönelik askeri seferlerde uğrak noktası olarak farklı işlevler üstlendiğini görebiliyoruz. Afganistan safahatı, bazı dönemlerde tarihin aydınlık çağlarını yaşarken, bazı dönemler de ise tarihin en karanlık ve acımasız yüzünü temsil etmektedir. Baktarian döneminde Afganistan, Yunan Medeniyetinin bir parçasıyken, sanat ve kültürde günümüz Afganistan'ından daha önde olduğu bıraktıkları eserler ve arkeolojik kalıntılarla malumumuzdur. Kuşanlar, Eftalitler ve Türkşahiler döneminde Afganistan, Budizm geleneğinin ve sanatının en üst noktasını teşkil etmektedir. 2001'de Taliban tarafından patlatılan Bamyan Budhaları bu dönemin eseridir. Gazneliler ve Gurlular Afganistan'ında, İslam dininin, öğretilerinin ve sanatının en iyi temsil edildiği dönem olarak bilinmektedir. Ayrıca günümüz Afganistan'ın, Pakistan'ın ve Hindistan'ın içlerine kadar İslam dinini yayılmasını sağlamışlardır. Timurlu sülalesinde Afganistan, tarihinin en parlak dönemini yaşamıştır, bilimden sanata, edebiyattan astronomiye, kurumsallaşmadan teşkilatlanmaya kadar birçok alanda Asya'nın en iyisi olmuşlardır. 16. Asır Timurlu Rönesans'ı veya Şark Rönesans'ı adıyla anılan dönemin merkezi Semerkand'ın yanı sıra Afganistan'daki Herat ve Belh gibi önemli şehirler olmuştur. Babürlüler döneminde Afganistan ve bölge, bilim, sanat, kültür ve hoşgörü açısından çağdaşı olan diğer Müslüman devletlerin en iyisiydi. Babür'ün torunu olan Ekber Şah dönemi, Babür Devleti'nin her açıdan en güçlü dönemidir. 18. Asırın ortalarında Nadir Afşar'ın ölümü ile Ahmed Şah Durrani Afgan kabilelerini bir araya toplayarak kendi devletini kurmuştur. Afgan aşiretleri tarafından yönetilen bu devlet, karanlık bir dönemi simgelemektedir. 19. Asırda ise Afganistan'ın tampon bölge olma özelliği ön plana çıkmıştır. İngiltere ve Rusya arasında devam eden siyasi ve ekonomik mücadelede, diğer bir adıyla "Büyük Oyun" sürecinde başlayan bu özellik uzun yıllar devam etmiştir.

9 786054 979837

THG 0878136 GRL

BAHAR FOUNDATION
ESTB. - 2013